

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

Збірник наукових праць

ВИПУСК 24

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2015

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
Протокол № 7 від 26 лютого 2015 р.*

*Збірник входить до переліку фахових видань з історичних наук
(постанова ВАК України від 10.03.2010 № 1-05/2)
та включений до міжнародної наукометричної бази РИНЦ
(ліцензійний договір № 583-09/2014 від 29.09.2014 р.).*

Редакційна колегія:

Пасічник І. Д., доктор психологічних наук, професор (головний редактор);
Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, професор;
Жилюк С. І., доктор історичних наук, професор;
Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор;
Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Марчук В. С., кандидат історичних наук;
Смирнов А. І., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).

Рецензенти:

Баран В. К., доктор історичних наук, професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки;
Зуляк І. С., доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.

Н 34

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / ред. кол. : І. Д. Пасічник, В. В. Трофимович, А. І. Смирнов та ін. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 24. – 196 с.

ISSN 2409-6806

Збірник присвячений проблемам української і світової історії, острогіани, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших наукових і навчальних установ України.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів.

**УДК 94(082)
ББК 63**

ISSN 2409-6806

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2015
© Автори статей, 2015

ЗМІСТ

ОСТРОГІАНА

Олександр Мельник

ВНЕСОК МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО У ВІДРОДЖЕННЯ ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ	5
--	---

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ольга Козачок

ПОЛОВЕЦЬКИЙ ФАКТОР У ВІДНОСИНАХ ВІЗАНТІЇ І ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XII СТОЛІТТЯ	11
---	----

Юрій Пшеничний

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ДУБНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII–XV СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)	19
---	----

Олександр Якименко

ТИПОЛОГІЯ І СТРУКТУРА СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ СІЛ КОМАН ТА КУДЛАЇВКА НОВГОРОДСЬКОЇ СОТНІ)	27
---	----

Олена Прищепя

ПОБУТУВАННЯ КНИЖОК В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	36
--	----

Ірина Жиленкова

СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА ЕКСПОРТУ ЗЕРНОВОЇ ПРОДУКЦІЇ З УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	42
--	----

Дмитро Зінко

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО МУЗЕЮ У М. ЛУЦЬКУ	49
--	----

Володимир Марчук

РЕМЕСЛО У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 1921-1939 РР.	54
---	----

Андрій Смирнов

ПОЧАЇВСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР 18-23 СЕРПНЯ 1941 РОКУ	61
--	----

Сергій Іванов

ОКУПОВАНА ВОЛИНЬ В КОНТЕКСТІ НІМЕЦЬКОЇ ПРОПАГАНДИ	67
---	----

Дмитро Кравчук

РАДЯНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА РІВНЕНЩИНІ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ	76
--	----

Андрій Сухих

НАСЕЛЕННЯ ЗВ'ЯГЕЛЯ У ДЗЕРКАЛІ УРЯДОВИХ ОГолошень ТА РОЗПОРЯДЖЕНЬ (1942 – 1943 РР.)	84
---	----

Олег Ленартович

ЛУЦЬКО-РОВЕНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ (27 СІЧНЯ – 11 ЛЮТОГО 1944 Р.)	91
--	----

Ігор Марчук

РЕОРГАНІЗАЦІЯ Д. КЛЯЧКІВСЬКИМ ПІДПІЛЬНОЇ МЕРЕЖІ ОУН(Б) ТА УПА-ПІВНІЧ У 1944-1945 РОКАХ	96
---	----

Василь Ільницький

ФОРМИ ТА ЗАСОБИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ РАДЯНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ, СПРЯМОВАНІ ПРОТИ ПІДПІЛЛЯ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РР.	101
---	-----

Дар'я Василенко

ТРАНСФОРМАЦІЯ НОРМАТИВНОЇ БАЗИ ГАЛУЗІ НАРОДНОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ 1950-1957 РОКІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ	108
---	-----

Василь Деревінський

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА ПІСЛЯ ПЕРШОГО УВ'ЯЗНЕННЯ (1969–1972 РР.)	114
--	-----

Яніна Федоренко

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 1991-2012 РОКАХ	119
--	-----

Ольга Мельничук

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ЗВ'ЯЗКИ У ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	124
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Віктор Атаманенко

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МІСТ ЗАСЛАВЩИНИ ПОЧАТКУ XVII СТ.	129
--	-----

Ярослав Оленич

ГАЛИЦЬКА ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА У 1830 – 1894 РОКАХ: ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	136
--	-----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Володимир Трофимович

УКРАЇНСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИКИ В ПОЛІТИЦІ АВСТРО-УГОРЩИНИ У 1914 РОЦІ	144
---	-----

Тетяна Лихачова

ДОПОМОГА БІЖЕНЦЯМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАКОНОДАВЧИЙ АСПЕКТ	153
---	-----

Олена Скопова

АНАРХО-СИНДИКАЛІСТСЬКИЙ РУХ ЯК ФАКТОР РАДИКАЛІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ІСПАНІЇ (1918-1923)	159
--	-----

Катерина Мальшина, Владислав Волобуєв

БАНОВИНА СЛОВЕНІЯ: НЕЗДІЙСНЕНА МРІЯ ПРО СЛОВЕНСЬКУ АВТОНОМІЮ У ПЕРШІЙ ЮГОСЛАВІЇ (1939-1940 РР.)	163
--	-----

Лілія Трофимович

РАДЯНСЬКО-РУМУНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	170
---	-----

Олександр Субот

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1945 – 1948 РР.	178
---	-----

Олександр Неприцький

РОЛЬ ВИЩОЇ ШКОЛИ У ФОРМУВАННІ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО БРЕНДУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	188
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	193
-----------------------------	-----

Олександр Мельник

ВНЕСОК МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО У ВІДРОДЖЕННЯ ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ

У статті висвітлено діяльність видатного українського історика, джерелознавця Миколи Ковальського (1929 – 2006 рр.), спрямовану на відродження Острозької академії. На основі архівних, публіцистичних джерел, спогадів очевидців окреслюється роль М. Ковальського в процесі відновлення діяльності першого вищого навчального закладу України; участь вченого в наукових і громадських форумах; значення його наукових та публіцистичних праць про Острог в контексті відродження вишу.

Ключові слова: Микола Ковальський, Острог, колегіум, академія, відродження.

У житті й діяльності відомого історика-джерелознавця, заслуженого працівника науки і техніки України Миколи Павловича Ковальського м. Острог займає особливе місце. Тут пройшли його дитинство та юність, навчання в загальноосвітніх школах, формування основних життєвих орієнтирів, праця в закладах освіти. В другій половині 1990 – на початку 2000-х рр. вчений працював у Національному університеті «Острозька академія». Ще наприкінці 1980-х рр., а, особливо, в часи незалежності України, М. Ковальський, разом із краєзнавцем П. Андруховим, міським головою Острога М. Грищуком, доктором психологічних наук І. Пасічником та іншими інтелектуалами, докладав зусиль для відродження тут вищого закладу освіти. Зважаючи на важливість цього аспекту діяльності історика, висвітлення внеску М. Ковальського у процес відродження Острозької академії заслуговує на окремий розгляд.

В історичній літературі цей напрям діяльності М. Ковальського частково відображений у працях О. Удода [29], С. Плохія [25], Г. Швидько [34], спільній статті А. та В. Атаманенків [4], окремій статті А. Атаманенко [3]. Зважаючи на загальний біографічний характер публікацій, автори лише наголошували на значенні історика для відновлення діяльності академії. Спеціальні дослідження даного питання не проводилися.

Наукову новизну представленого дослідження становлять матеріали архіву Національного університету «Острозька академія» [2], архіву Музею Національного університету «Острозька академія» [1], домашнього (фамільного) архіву родини Ковальських [8]. У висвітленні окремих моментів допомагали публікації М. Ковальського [12 – 17], а також опубліковані спогади А. Санцевича [26], О. Дячка [9], і неопубліковані П. Кулаковського [23], В. Яремчука [24], А. Смирнова [21], М. Близняка [20; 22].

Метою даної статті є аналіз активності та внеску М. Ковальського у відновлення Острозької академії.

У 1994 р. почався острозький період у житті М. Ковальського, пов'язаний з діяльністю вченого спочатку в Острозькому вищому колегіумі НаУКМА (пізніше Національному університеті «Острозька академія»), заснуванням академічних наукових установ, продовженням навчально-виховної та активної наукової роботи.

Як слушно відзначено в статті С. Плохія, М. Ковальський повернувся до Острога не доживати, а знову будувати на порожньому місці українську науку [25, с. 6], розвивати вищу освіту. Але це було пов'язано з неабиякими труднощами. Адже відродити вищий навчальний заклад у невеликому містечку в державі, яка ставала на ноги і недостатньо знала власну історію, було досить складно. Крім того, Острог був занедбаним містом. В радянський час у ньому були відкриті такі заклади, як обласні психоневрологічна лікарня, тубдиспансер, школи для дітей з вадами слуху та розумово відсталих. Тому відкриття тут вищого навчального закладу було фантастичною ідеєю, в яку мало хто вірив [28, с. 100]. Микола Ковальський писав, що до початку 90-х рр. XX ст. Острог все більше і більше перетворювався на посереднє з відсутністю культурного потенціалу містечка. Так тривало аж до часів проголошення і утвердження незалежної і суверенної Української держави [15, с. 250].

Зважаючи на це, варто розглянути причини, які спонукали Миколу Павловича Ковальського – заслужену людину в поважному віці покинути нажите місце і перейти на нове, де ще потрібно було докласти чимало праці. «Для багатьох було дивним, – писав А. Санцевич, – як це в 65 років, у розквіті творчих можливостей та при загальному визнанні М.Ковальський залишає Дніпропетровськ, з яким у нього пов'язана найвизначніша смуга творчого життя, виїздить до рідного Острога... Але для тих, хто досить добре знає М. П., це було цілком зрозумілим» [26, с. 68].

Взагалі питання про те, що спонукало його перейти з Дніпропетровського держуніверситету до академії, обурювало професора. Він відзначав, що в липні 1994 р. за власним бажанням звільнився з ДДУ на запрошення ректора Острозького вищого колегіуму НаУКМА І. Пасічника, «а не перейшов до Острозької академії, про яку ще тоді і мови не було» [8, арк. 1-2].

Вплинули на це рішення також туга за малою батьківщиною і прив'язаність до місця, де народився: «Моє прибуття влітку 1994 р. в Острог – писав учений, – було повернення до свого рідного міста і батьківської оселі, де пройшли мої дитячі і юнацькі роки – 1929 – 1947 рр., навчання в школах і початки моєї педагогічної роботи в 1950-х роках. Це, насамперед, і визначило моє повернення до рідного мені Острога» [8, арк. 2].

Однією з найбільш вагомих підстав для переїзду М. Ковальського на «малу батьківщину» було те, що свою діяльність відновила Острозька академія, до чого мав безпосередню причетність і науковець. Так, Віктор Атаманенко підкреслював, що повернення до Острога було важливим кроком в житті М. Ковальського і стало можливим тільки в зв'язку з відновленням діяльності Острозької академії (на 1994 р. – Острозького вищого колегіуму Національного університету «Києво-Могилянська академія») [5, с. 112]. В результаті цього вчений мав можливість перебувати в перманентному навчальному і науковому середовищах, що для нього було вкрай важливим, а отже, давало психологічний і моральний стимул для переїзду [21; 23].

Була й «морально-етична сторона цього рішення». З одного боку, М. Ковальський був переконаний, що необхідно докласти зусиль у передачі своїх знань і кваліфікації, придбаних протягом десятиріч у академічних, освітянських і вузівських закладах, щоб сприяти підготовці молоді з України, насамперед Волинського краю, Острожчини і Острога, яка за переконанням професора давно вже заслужила уваги «в їх освіті університетського, академічного спрямування» [8, арк. 2-3]. З іншого боку, він вказував, що рішення залишити Дніпропетровський державний університет у 1994 р. пов'язане не лише з відкриттям Острозького Колегіуму, «але головне, що я зневірився у своїй потребі для цієї категорії «студентів», яких «ми» набираємо в ДДУ шляхом «тестування». Якщо першокурсники, кураторами яких ми були, почувалися байдужими до курсу «вступу до спеціальності», то або мені треба подавати у відставку.., або «матеріал» не гідний того, щоб на нього витрачав свої сили професор. І рішення було правильне й однозначне» [13, с. 18].

Можливою причиною було погіршення атмосфери в університеті, звідки почали виживати «докторів Ковальського» – частково з ідеологічних (звинувачували в націоналізмі), частково з кон'юнктурних та кар'єрних міркувань [25, с. 6].

Можна припустити, що вчений мав бажання ще багато зробити в науковому плані у спокійній атмосфері малої батьківщини, адже він переїжджав не просто в місто, де провів дитинство і юність, але в місто, яке постійно перебувало в його голові. До цього рішення підштовхувало також несприятливе для заняття наукою «квартирне питання» в Дніпропетровську, у той час як в Острозі залишався просторий батьківський будинок, хоч він потребував капітального ремонту. Відтак, маємо набір цілого комплексу причин сімейного та професійного спрямування зі значним відсотком патріотичних та громадянських позицій М. Ковальського [22 – 24].

Справи, до яких долучався, які активно спрямовував вчений в Острозі, дали плідні результати, що мало найбільший вияв у відродженні Острозького Вищого Колегіуму.

Цікаво, що у статті «В полоні науки», яка вийшла 1996 р., її автор І. Маєвський вкладає в уста М. Ковальського слова, що свідчать про давній задум відносно відродження «Волинських Афін»: «У мене ідея відродження колишньої слави Острога в галузі науки зародилася ще в шкільні роки і жевріла більше півстоліття глибоко в душі, поки не спалахнула вогнем пробудження і втілилась у реальність факелом справедливості...» [18, с. 3]. За відсутності додаткових свідчень, важко сказати наскільки цей образний вислів відповідає реальним рефлексіям історика молодих років.

Але зрозуміло те, що ще з початку наукової діяльності, працюючи у Львові, Кривому Розі, Дніпропетровську, вже своїми працями про Острог М. Ковальський нагадував про велике історичне значення міста. Ще у 1961-1962 рр. він опублікував на сторінках острозької газети «Зоря

комунізму» дві гравюри міста кінця XVIII – початку XIX ст. [19, с. 56], 1965 р. оприлюднив першу наукову статтю «До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.)» [11, с. 31 – 33]. А 1972 р. вийшла перша дотична до теми книга «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70 – на початку 80-х рр. XVI ст.)» [10].

Окрім цього, вже в радянські часи такі вчені-острогознавці, як Микола Ковальський, Ярослав Ісаєвич, Ігор Мицько, поглиблено вивчали інтелектуальну спадщину Острозької академії. «Тим самим, – підкреслював Володимир Трофимович, – вони, з одного боку, сигналізували науковій громадськості і всім небайдужим до історичного минулого України про вкоріненість освітніх традицій українського народу, а, з іншого, будували підмурівок історичної легітимності і виправданості прагнення до створення вищої школи саме в Острозі» [27, с. 153].

Варто відзначити, що перебуваючи в Дніпропетровську, М. Ковальський постійно підтримував контакти з Острогом, де проживали його вчителі, колеги по науковій та педагогічній діяльності. Він любив свою батьківщину й часто їздив до рідного міста провідати матір. Але й тоді, коли її не стало, вчений кожен відпустку проводив у родинному будинку [9, с. 42]. Водночас, «старі острожани добре знали професора Ковальського, корінного мешканця міста і з пієтетом ставились до нього» [20; 22].

З початку 1990-х рр. історик входив до складу наукового краєзнавчого товариства «Спадщина» (з 1993 р. – імені князів Острозьких), заснованого 1989 р. за ініціативою і під керівництвом місцевого краєзнавця П. Андрухова (1924 – 1996). Після смерті останнього саме М. Ковальському, зважаючи на його значний науковий авторитет, доручили керувати товариством. Головним у діяльності «Спадщини» було започаткування у вересні 1990 р. постійних щорічних науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». До організаційного комітету перших конференцій входили П. Андрухов, М. Гришук (голова Острозької міськради) і М. Ковальський, який виступав головою оргкомітету [16, с. 178 – 181]. «Його авторитет, – відзначав В. Атаманенко, – спричинив до територіального розширення діяльності товариства та участі в конференціях представників різних наукових та освітніх установ України» [5, с. 113].

Проведення цих науково-краєзнавчих форумів сприяло піднесенню наукового й культурно-освітнього іміджу м. Острога не тільки на Волині, але й в Україні. Пізніше Микола Ковальський так оцінював їхнє значення: «Вони стали засобом згуртування широких кіл прогресивної інтелігенції різних регіонів України, з метою культурного, історичного та духовного відродження Острога, Острожчини та Волині. Завдяки їх проведенню і помітному зростанню престижу Острога в Україні стало можливим відновлення в Острозі вищого навчального закладу – спочатку Колегіуму, а згодом, з червня 1996 р., – Академії» [16, с. 181].

Зібрання в Острозі науковців, а також публікація і поширення матеріалів давало можливість популяризувати минуле міста і знаменитого в історії вищого навчального закладу. У збірнику матеріалів першої-третьої науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя», який вийшов у 1992 р., М. Ковальський, зокрема, наголошував: «Остріг не лише славний своєю героїчною історією, як важливий політичний, економічний, культурний центр особливо доби середньовіччя і раннього нового часу, саме тут був створений і діяв завдяки турботам видатного державного діяча України князя Костянтина Костянтиновича Острозького перший на Україні вищий учбовий заклад – Острозька Академія. Саме в Острозі відбувалось багато доленосних історичних подій. В Острозі народились, вчилися, працювали або тісно пов'язані з містом і околицями визначні політичні, культурні, громадські, наукові діячі» [17, с. 5]. Фактологічне підкреслення такої історичної вагомості міста та ще й в самому Острозі мало створити певний імпульс у середовищі науковців, інтелектуалів, які брали участь у конференціях.

Сприяла цьому також вдало організована культурна програма для учасників заходу. Про один з таких форумів у 1993 р згадував А. Санцевич: «Ми оглянули історичні пам'ятки міста, про які вже чимало написано... Постояли біля пам'ятного знаку на місці Острозького колегіуму, ще не знаючи, що скоро він оживе...» [26, с. 67].

Свідченням того, що ідея відродження навчального закладу набирає сили, була участь в цьому процесі жителів Острога. У вересні 1993 р. з ініціативи голови товариства «Спадщина» П. Андрухова, міського голови Острога М. Гришука та професора М. Ковальського відбувся перший з'їзд острожан, який проголосив необхідність відродження академії. Для здійснення цієї мети був створений організаційний комітет, до складу якого увійшли П. Андрухов, М. Ковальський і М. Гришук, а також представник Президента в Острозькому районі О. Мартинюк, директор будинку культури м. Острога Л. Трусик, директор школи №1 М. Михальчук, завідувач

районного відділу освіти С. Василюк, кандидат медичних наук М. Кушнір [2, арк. 299; 6, с. 427]. А 13 жовтня того ж року відбулися збори інтелігенції м. Острога, на яких знову розглядалося питання про відновлення діяльності академії [2, арк. 299]. Проте в колах острозької інтелігенції щодо цього питання склалася певна опозиція, з якою доводилося «воювати», переконувати [22]. М. Ковальський виступив з промовою, у якій наголосив, що про відновлення в Острозі вищого навчального закладу українці мріяли давно, особливо у XX ст. Він нагадав імена Івана Огієнка і свого дядька, діяча УНР Миколи Ковальського, які ще у 1930-их рр. висловлювали думку про відновлення в місті вищого навчального закладу, який існував у XVI – XVII ст. [8, арк. 3]. На зборах прийняли відповідну постанову, яка стала основою для звернення до Президента України, а також, як зазначає М. Гришук, на громадських засадах відновили діяльність Острозької академії [2, арк. 299; 7, с. 2], на офіційному ж рівні це відбудеться у квітні 1994 р.

Варто підкреслити, що без М. Ковальського процес відродження академії був би складнішим. Для цього необхідна була людина відома, авторитетна, яка, до того ж, була б прийнята острожанами та прийнятна їм [22].

Неодноразово авторитет вченого у наукових та освітніх установах дозволяв вирішувати важливі організаційні питання. Він згадував, що особисто звертався до професорів-істориків Львівського, Одеського, Запорізького, Дніпропетровського, Донецького і Харківського університетів з проханням схилити до цієї справи віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань, доктора філологічних наук, академіка Миколу Жулинського, який би переконав Президента України Л. Кравчука в необхідності відродити вуз в Острозі [18, с. 3]. Як результат, в грудні 1993 р. відбулася перша зустріч голови міськради М. Гришука з віце-прем'єром М. Жулинським, на якій обговорювалися шляхи відродження діяльності академії [2, арк. 299].

Пізніше на ім'я М. Жулинського було підготовлено список документальних джерел, в яких фігурує Острозька академія, як назва навчального закладу, що існував в м. Острозі в 1576 – 1636 рр. У ньому подано цитати з посиланнями на архівні документи і конкретні аркуші з бібліотеки Оссолінеум польського міста Вроцлав, архіву Сангушків у Кракові, «Палінодії» Захарії Копистенського та інші праці. При цьому зазначено, що вищеназвані матеріали підготовлені доктором історичних наук, професором Дніпропетровського держуніверситету М. Ковальським [1, арк. 1-2].

18 січня 1994 р. Острозька міська рада прийняла рішення подати клопотання до Президента України щодо відновлення діяльності державного університету «Острозька академія». Після цього до Л. Кравчука був надісланий відповідний лист, у якому детально висвітлювалося значення Острозької слов'яно-греко-латинської академії XVI ст. в духовному розвитку нашої нації та порушувалося питання про її відновлення [2, арк. 299]. Ідею відродження академії підтримали радник Президента, керівник служби Президента з питань територій, уродженець Острозького району В. Руденко, заступник міністра освіти В. Бабак, ректор Києво-Могилянської академії В. Брюховецький, який в березні 1994 р. надіслав Президенту України лист з підтримкою починання острожан, депутат обласної ради Р. Васишин [2, арк. 299].

Врешті, 12 квітня 1994 р. вийшов указ Президента України № 158/94 «Про утворення Острозького колегіуму» [30], чим закладено початок діяльності відродженого вищого закладу освіти. Але принциповим було відновлення історичної назви вузу. У низці подальших публіцистичних і наукових праць М. Ковальський, поряд із позитивною оцінкою самого акту відновлення вищого навчального закладу, підкреслював, що назва колегіум не відповідає історичній дійсності. Вчений відкрито дивувався, що, наприклад, для І. Франка на початку XX ст. не викликало сумніву існування саме академії в Острозі, в той час як наприкінці XX ст. у цьому доводилося переконувати київських урядовців [12, с. 162; 14, с. 4].

У результаті проробленої роботи, 5 червня 1996 р. оприлюднений указ Президента № 402/96 «Про перейменування Острозького колегіуму», яким відновлено історичну назву вузу Острозька академія [31]. 22 січня 2000 р. черговим президентським указом № 88/2000 постановлялося, що надалі Острозька академія іменуватиметься як Університет «Острозька академія» [32]. А 30 жовтня того ж року Президент України указом № 1170/2000 надав Університету «Острозька академія» статус національного [2, арк. 299; 33].

У подальшому, разом із ректором І. Пасічником та іншими ентузіастами розбудови академії вченому довелося не менш енергійно працювати, щоб забезпечити належні умови для залучення абітурієнтів, успішного початку навчального процесу, розширення різних структур закладу, розвитку наукового життя. Однак, ці напрями діяльності історика треба розглядати в окремому дослідженні.

Таким чином, наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х рр. Микола Ковальський відіграв помітну роль у процесі відновлення діяльності Острозької академії, авторитет вченого сприяв вирішенню важливих організаційних питань. За його активної участі проводилися ряд краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя», збори громади міста, які сприяли реалізації ідеї відродження «Волинських Афін» в Острозі. Історія міста посідала одне з перших місць у науково-публіцистичній спадщині історика, а відродження академії стало суттєвим фактором, який дав стимул для переїзду історика на малу батьківщину.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Музею Національного університету «Острозька академія», [Список документальних джерел, в яких фігурує Острозька академія, як назва навчального закладу, який існував в м. Острозі в 1570 – 1636 рр.], 2 арк.
2. Архів Національного університету «Острозька академія», справа №54: Протоколи і ухвали Вченої ради. Травень 2006 р., 315 арк.
3. Атаманенко А. Життєвий і творчий шлях Миколи Павловича Ковальського / А.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. – Острог, 2002. – С. 7 – 16.
4. Атаманенко А. Микола Павлович Ковальський (з нагоди 70-тиліття) / Алла та Віктор Атаманенки // Український історик. – 1999. – Ч.2 – 4 (141 – 143). – С. 241 – 255.
5. Атаманенко В. Острозький період в науковій діяльності М.П.Ковальського / В.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпротровськ, 2007. – С. 112 – 118.
6. Бондарчук Я. Історія Острозької академії: навчальний посібник / Я.В.Бондарчук. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2014. – 548 с.
7. Грищук М. «Волинським Афінам» відроджуватись / М.Грищук // Життя і слово. – 1995. – 22 квітня. – С.2.
8. Домашній (фамільний) архів родини Ковальських [Відповіді М.Ковальського на запитання анкети, складеної В.Трофимовичем. 18 жовтня 2001 р.], 7 арк.
9. Дячок О. Штрихи до портрета Миколи Павловича Ковальського / О.Дячок // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 36 – 43.
10. Ковальський М. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.): Посібник для студентів / Микола Павлович Ковальський. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1972. – 83 с.
11. Ковальський М. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.) / М.Ковальський // Тези доповідей Другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету. – Кривий Ріг, 1965. – С.31-33.
12. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / М. Ковальський. – Острог: Острозька академія, 1998. – 288 с.
13. Ковальський М. Історик і історіографія / М.Ковальський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. кол.: С.Абросимова, О.Журба та ін. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 13 – 27.
14. Ковальський М. Острог знову стає науковим центром / М.Ковальський // Волинь. 1995. – 10 лютого. – №6. – С.4.
15. Ковальський М. Острог у ретроспективі його 900-річчя і початку третього тисячоліття / М.Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип.2. – С. 248 – 254.
16. Ковальський М. Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» ім. кн. Острозьких / М.Ковальський, М.Кушнір // Матеріали VII – IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1996 – 1998 рр. – Остріг, 2000 – С. 178-185.
17. Ковальський М. Передмова / М.Ковальський // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990 – 1992 рр.). – Сокаль, 1992. – С. 5-8.
18. Маєвський І. В полоні науки / І. Маєвський // Життя і слово. №7(7620). – 1996. – 27 січня. – С.3.
19. Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. – Острог, 2002. – 149 с.
20. Особистий архів автора, спогади Близняка Миколи Богдановича (записані в м. Острог Рівненської області 6 березня 2013 р.).
21. Особистий архів автора, спогади Смирнова Андрія Івановича (записані в м. Острог Рівненської області 4 березня 2013 р.).
22. Особистий архів В.В.Трофимовича, спогади Близняка Миколи Богдановича (записані 8 лютого 2014 р.).
23. Особистий архів В.В.Трофимовича, спогади Кулаковського Петра Михайловича (записані 4 лютого 2014 р.).
24. Особистий архів В.В.Трофимовича, спогади Яремчука Віталія Петровича (записані 8 січня 2014 р.).

25. Плохій С. Життєва місія Миколи Ковальського / С. Плохій // Дзеркало тижня. – 2006. – №43 (622). – С.6.
26. Санцевич А. Подвижник науки та викладання у вищій школі / А.Санцевич // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 64-68.
27. Трофимович В. Відродження і поступ Острозької академії / В.Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип.2. – С. 153-166.
28. Трофимович В. Кафедра історії імені Миколи Ковальського: становлення і поступ / В. Трофимович, М.Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2012. – Вип.19. – С.99 – 110.
29. Удод О. Історик: духовність, праця, самовідданість (до 40-річчя наукової діяльності М.П.Ковальського) / О.Удод // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 29-40.
30. Указ Президента України «Про утворення Острозького колегіуму» [Електронний ресурс], № 158/94, 12 квітня 1994 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/158/94>.
31. Указ Президента України «Про перейменування Острозького колегіуму» [Електронний ресурс], № 402/96, 5 червня 1996 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/402/96>.
32. Указ Президента України «Питання Острозької академії» [Електронний ресурс], № 88/2000, 22 січня 2000 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/88/2000>.
33. Указ Президента України «Про надання статусу національного Університету «Острозька академія»» [Електронний ресурс], № 1170/2000, 30 жовтня 2000 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1170/2000>.
34. Швидько Г. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М.П.Ковальського) / Г. Швидько // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 12-17.

Стаття надійшла до редколегії 24.02.2015.

Александр Мельник

РОЛЬ НИКОЛАЯ КОВАЛЬСКОГО В ПРОЦЕССЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ ОСТРОЖСКОЙ АКАДЕМИИ

В статье освещается деятельность известного украинского историка, источниковеда Николая Ковальского (1929 – 2006 гг.) направленной на возрождение Острожской академии. На основании архивных, публицистических источников и воспоминаний очевидцев показана роль Н. Ковальского в процессе возобновления деятельности первого высшего учебного заведения Украины; участие историка в научных и общественных форумах; значение его научных и публицистических работ об Остроге в контексте возрождения вуза.

Ключевые слова: Николай Ковальский, Острог, коллегіум, академия, возрождение.

Oleksandr Mel'nyk.

MYKOLA KOVALSKYJ ROLE IN THE REVIVAL OF OSTROG ACADEMY

The article highlights the work of the prominent Ukrainian historian, in resources Mykola Kovalskyj (1929 – 2006) towards the revival of Ostrog Academy. Based on archival, journalistic sources, memories of M. Kovalskyj defined role in the recovery process of the university, part of the scientist in scientific and public forums in Ostrog in the late 1980s – early 1990s, the value of his scientific and journalistic heritage in the context of revival university.

Keywords: Mykola Kovalskyj, Ostrog, college, academy, revival.

Ольга Козачок

ПОЛОВЕЦЬКИЙ ФАКТОР У ВІДНОСИНАХ ВІЗАНТІЇ І ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XII СТОЛІТТЯ

Розглянуто візантійсько-половецькі зіткнення у другій половині XII ст. та роль Галицького князівства в них. Робляться висновки, що союз Галицького князівства з Візантією проти половців укладено на межі XII–XIII ст. Економічні та зовнішньополітичні інтереси Галича й Константинополя співпадали, тому підпорядкування Галичу Нижнього Подунав'я зумовило послаблення половецької загрози для імперії.

Ключові слова: Візантія, Галицьке князівство, половці, Нижнє Подунав'я, міжнародні відносини.

Від кінця 40-х років XII ст. після майже двадцятилітнього затишшя північні окраїни Візантійської імперії почали тривожити половці (кипчаки, кумани – скіфи в термінології тогочасних візантійських джерел). Кочовики здійснювали нетривалі, але спустошливі набіги влітку до Угорщини і Трансильванії, а з осені до середини весни, перетинаючи Дунай, – до Візантії [1, с. 52]. Для імперії, яка перебувала у складних зовнішньополітичних умовах (хід Другого хрестового походу, формування антивізантійської коаліції, приготування до норманської кампанії) збереження миру з половцями було дуже важливим.

Територія Нижнього Подунав'я, через яку кумани прямували до Візантії, примикала до Галицької держави. Під 1151 р. візантійський хроніст Іоан Кіннам згадав галицького князя Володимирка Володаревича як союзника і васала візантійського імператора [42, р. 115], тому середина XII ст. вважається початком формування двосторонніх відносин. На основі свідчень Київського літопису в історіографії утвердилася думка про відвічно приязні стосунки Галицького князівства з Візантією [16, с. 40-41; 18, с. 21]. Більшість дослідників вважають, що імператор Мануїл започаткував союз із Галичем проти половців [4, с. 50-53; 18, с. 21; 37, с. 9; 44, р. 155]. На думку М. Левченка, у відносинах з руськими князівствами імперія розраховувала, передусім, на підпорядкування Церкви та військову допомогу [21, с. 441-444]. Л. Войтович писав: «Галицьке князівство взяло на себе завдання оборони від кочовиків проходів у причорноморські та болгарські області, що перебували під візантійським контролем» [9, с. 201].

Незважаючи на те, що Галич, переживаючи складнощі у стосунках з сусідніми державами – Угорщиною, Польщею та Київським князівством, теж тяжів до союзу з Візантією [20, с. 75; 27, с. 152], ні в руських, ні в грецьких джерелах до кінця XII ст. не йдеться про союз обох держав для боротьби з половцями. У зв'язку з цим роль Галицького князівства як антиполовецького бар'єру потребує перегляду. Актуальність дослідження зумовлена й тим, що залишається нерозв'язаним вузол складних історіографічних проблем: територіальної належності чи підконтрольності Нижнього Подунав'я; ролі династичних зв'язків; датування походів половців на Візантію у другій третині XII ст. та походів князя Романа на половців на межі XII–XIII ст.

Проблемі взаємин Візантії і Галицької держави та їх відносин з половцями присвячено немало праць. Серед українських вчених до розвитку цієї теми найбільше доклалися Л. Войтович [5; 6; 7; 8; 9], О. Головка [10; 11; 12], М. Котляр [18; 19], І. Крип'якевич [20], серед російських – В. Васильєвський [4], Д. Расовський [31; 32; 33], М. Бібіков [3], Г. Літаврін [22], О. Майоров [23; 24; 25]. Відносини Візантії і Галича в різних контекстах розглядалися в румунській (А. Мадгеару [44; 45], В. Спіней [48]) і болгарській (Д. Ангелов [1]) історіографії. Західноєвропейські дослідники відноsinам імперії з руськими князівствами загалом приділяють значно менше уваги, зосереджуючись на західному векторі політики Комнінів. Проте, як відзначив американський історик Д. Біркенмейер, «війни проти Угорщини, Сербії та половецького племені були важливішими для безпеки Візантії, ніж західні кампанії, якими б вони не були дорогими і тривалими» [38, р. 118].

Основними джерелами відомостей про відносини Візантії і Галича в другій половині XII ст. слугують візантійські хронічки Іоана Кіннама [42], Микити Хоніата [47], Аноніма Сафи (Феодора Скутаріота) [50]. Інформація з творів Михаїла Ритора [46], Єфрема Енійського [41] доповнює дані про походи візантійських імператорів та їхню співпрацю з Галицькою державою. Для локалізації присутності половців на теренах Південно-Західної Русі та уточнення кордонів держав заручаємося даними латиномовних хронік – Альбріка [39], Роджера Бекона [34], Гервасія Тільберійського [40]. Серед руських джерел використано дані Київського літопису [15], текст грамоти князя Івана Ростиславовича [14], «Слово о полку Ігоревім» [35] та «Подорож» Добрині Андрейковича [30].

Об'єктом дослідження є візантійсько-половецькі зіткнення у другій половині XII ст., роль Галицького князівства в них та розвиток візантійсько-галицьких відносин на тлі боротьби з половцями, а предметом – джерела, які фіксують дані щодо відносин Візантії, Галича з половцями в середині – другій половині XII ст.

Мета статті – визначити періоди й умови появи кочовиків у Нижньому Подунав'ї, їх зіткнення з Візантією та розглянути позицію Галицького князівства у візантійсько-половецьких протистояннях. Вказана мета потребує з'ясування наступних проблем: 1) часу виникнення візантійсько-галицького антиполовецького союзу; 2) реалізації оборонної функції Галицького князівства щодо Візантії; 3) змін у характері відносин двох держав з огляду на половецький фактор.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від середини XII ст. – початку правління Володимирка Володаревича, візантійсько-половецької війни 1148 р. до утворення об'єднаного Галицько-Волинського князівства. Можливий вихід за горішню часову межу для пояснення і підтвердження гіпотез щодо формування візантійсько-галицького союзу.

Л. Войтович початки формування візантійсько-галицького союзу вбачав у династичному шлюбі 1104 р., який поєднав сина Алексія Комніна з донькою князя Володаря Ростиславовича [7, с. 30]. Хоч дослідник ствердив перебірливість Візантії у династичних зв'язках, необхідно мати на увазі укладення цього союзу за складних умов, ніби у відповідь на угоду Угорщини з київським князем [8, с. 4 – 5]. Відтоді й до середини XII ст. у джерелах немає жодних даних щодо контактів Візантії з правителями Південно-західної Русі. Відродження відносин з Візантією супроводжувалося переходом Галича до «візантійського табору» у протистоянні з Угорщиною та Київським князівством. Зважаючи на відсутність джерельних згадок про домовленості Галицького князівства з Візантією стосовно захисту північних кордонів імперії, надання допомоги у боротьбі з кочовиками, важливо розглянути обставини, які могли мати вплив на формування союзу. В історіографії є різні міркування щодо мотивів започаткувати антиполовецький союз Візантії з Галичем.

Від моменту утворення Галицьке князівство провадило активну «степову» політику, зумовлену потребою функціонування торгівельних шляхів, тісними зв'язками князівства з населенням Нижнього Подунав'я – берладниками, бродниками, прагненням закріпитися на теренах між Дністром, Серетом і Нижнім Дунаєм [10, с. 61; 12, с. 199; 20, с. 74]. У другій третині XII ст. галицькі правителі активно долучали половецькі загони до міжусобної боротьби. Однак, як зазначила Н. Кальницька, на відміну від інших князівств, Галицьке рідко використовувало половців у своїх кампаніях [16, с. 40].

Існує думка, за якою боротьба руських князів з половцями ототожнювалася з хрестовими походами, й, відтак, співпраця братніх за вірою народів у боротьбі з кочовиками не потребує підтвердження. Зокрема, тезу про «роль Русі як захисниці християнського світу» підтримав П. Толочко [36, с. 118-119]. На його думку, на міжнародні відносини того часу мала вплив репутація Русі як успішної поборниці половців. Це засвідчують і літописні дані [15, с. 3], й «Слово о полку Ігоревім» [35, с. 18], й описана в «Алексіаді» Анни Комніни битва Алексія Комніна з печенігами [2, с. 235]. Відзначену тут появу на полі битви «гірських жителів» трактують як поміч візантійському імператору від теребовельського князя Василька Ростиславовича [4, с. 101; 6, с. 3; 8, с. 5].

На території Галицького князівства були поселення чорних клобуків, знаних із досвіду успішної боротьби з половцями. Про їх перебування на цих теренах свідчать характерні топоніми – назви сіл Берендевичі, Торки, Торчиновичі [32, с. 51-52]. Щодо ролі чорних клобуків, то вони, маючи давню неприязнь до половців, були частими учасниками походів руських князів й здобули славу кращих захисників Русі від половців. Щоправда, чорні клобуки виявляли себе «гарячими руськими патріотами» приблизно до середини XII ст., а в другій його половині почали зближуватися з половцями [13, с. 170; 31, с. 97]. Однак твердження Д. Расовського про незамінність

чорних клобуків у боротьбі з половцями на прикладі Галицького князівства не знаходить підтверджень у літописанні.

На основі свідчень грамоти князя Івана Берладника [14, с. 26] та «Слова о полку Ігоревім» [35, с. 22] вчені сходяться на думці про проходження південного кордону Галицького князівства Дунаєм, завдяки чому воно межувало з підконтрольними Візантії областями. Як сусіди держави мали співпрацювати [9, с. 202; 26, с. 172]. Однак теза про давнє входження земель до Дунаю до Галицької держави не узгоджується з іншою поширеною в історіографії думкою, що Галицьке князівство отримало можливість зайняти Нижнє Подунав'я і здійснювало там судово-адміністративну владу взамін на стримування половців від набігів у візантійське прикордоння [11, с. 97; 17, с. 171; 18, с. 21; 26, с. 169-170; 37, с. 9]. Л. Войтович вважає, що Візантія і сама б хотіла підпорядкувати цю територію, але через нестачу ресурсів та міжнародну ситуацію віддала її під галицький контроль [7, с. 30, 36]. Можна погодитися з думкою О. Майорова, що не варто сумніватися чи підпорядковувалося Нижнє Подунав'я Галицькому князівству, але потрібно визнати і те, що постійного контролю над цією територією Галич не мав [23, с. 235]. Попри це, імперія не полишала спроб поширити свій вплив за Дунай [48, р. 132].

Західні вчені визнають низовину Дунаю за Візантією, вважаючи, що в другій половині XII ст. через численні вторгнення кочовиків прийнято рішення перемістити лінію оборони від Дунаю до гірського хребта Стара Планіна [44, р. 168; 49, р. 103-105]. Наприкінці 60-х років XII ст., після завершення воєнних дій з Угорщиною за утвердження позицій на Балканах, Візантія відновила владу над Середнім Дунаєм [45, р. 127]. Під контролем імперії залишилися кілька пунктів, однак, територія на схід за течією, все ж, залишалася візантійською периферією.

Теза про контроль Галича над Нижньодунайською низовиною не узгоджується з висновками щодо локалізації половецьких кочовищ у середині – другій половині XII ст. На думку А. Мадгеару, половці займали провідні позиції на Нижньому Дунаї у середині XII ст., під контролем галицького князя перебувало кілька фортів, але це не була територія князівства [44, р. 153].

Освоєння куманами Подунав'я сприяло зростанню частоти половецьких походів у візантійські землі [33, с. 120]. На перебування половців поблизу Галицького князівства вказують статті літопису за 1159, 1167, 1173, 1190 рр. [15, с. 83-84, 93, 106, 140]. Розташування половецьких кочовищ неподалік князівства засвідчують і європейські хроніки. Роджер Бекон у своїй оповіді кілька разів вказує про поширення куманів до Дунаю, а саму Куманію характеризує як *terra maxima* [34, с. 212–213, 215]. Французький монах Альбрік повідомляє про Куманію, що за Угорщиною і в регіонах Русі [39, р. 911]. Гервасій Тільберійський в історико-географічному описі Східної Європи твердив про державу Галіцію, розташовану на схід від Візантії, в напрямку Угорщини і вказав племена *planeti* (половців) між Грецією і Руссією [40, р. 765].

За період від середини до кінця XII ст. у джерелах зафіксовано декілька епізодів, які інформують про активність половців поблизу Галицького князівства: набіги куманів через Подунав'я до Візантії у 1148, 1154, 1160 рр., половецьке перешкоджання веденню торгівлі (літопис за 1167 р.) та походи князя Романа проти куманів на межі XII–XIII ст.

Перше масштабне вторгнення половців за Дунай, яке призвело до візантійсько-половецької війни, відбулося у 1148 р. [47, р. 77-78]. Про спустошення, якого зазнало одне з найбільших дунайських міст, розповідає у листі до митрополита Дрістри Іоанн Цец, згадуючи про напад, який здійснили *λύκοι Παρίστριοι* (задунайські вовки) [43, р. 94]. Джерела з історії половецько-візантійської війни дуже лаконічно описують події. Відомо про військове зіткнення між початком весни та кінцем літа на лінії від Дунаю до Серету. За Дунаєм кумани спустошили землі поблизу ріки і не просуваючись далі [50, с. 230; 3, с. 18-19]. Важливою є згадка, що візантійські війська, переслідуючи кочовиків, перетнули Дунай, перейшли ще дві суходільні ріки й опинилися поблизу Тавроскіфської землі, яку ототожнюють з Галицьким князівством [42, р. 94]. На думку М. Бібікова, цими ріками були Прут і Серет, однак просування Мануїла далі на північ за Берладську землю він піддає сумніву, вважаючи, що василевс швидко повернувся до облоги Корфу [3, с. 20-21].

А. Мадгеару твердив, що зіткнення з половцями зумовила відсутність захисту Нижнього Дунаю, на відміну від візантійсько-угорського кордону, адже половці розцінювалися як менш небезпечні, ніж Арпади [44, с. 151]. Така безпечність візантійців стимулювала піднесення половецьких сил, їх перетворення на регіональну державу (дискусія щодо зачатків державності в половців у другій половині XII ст. триває), і найневигіднішу для Візантії співпрацю кочовиків з Угорщиною у набігах на імперію. Михайл Ритор писав, що слава про цей похід Мануїла Комніна досягла Тавроскіфії [46, р. 142]. Однак Іоанн Кіннам називає перемогу імператора непередбачу-

ваною [42, р. 96]. Візантійсько-половецька війна 1148 р. могла бути каталізатором зближення Візантії і Галицької держави в середині XII ст. І хоч галицький князь не взяв у ній участі, потреба підтримання відносин з ним як запоруки спокою на північних кордонах імперії набувала актуальності.

Наступне вторгнення половців до Візантії відбулося у 1154 р. [47, р. 93] Вони розгромили посланий проти них загін Каламана, продовжували розорювати задунайські території та руйнувати візантійські фортеці вздовж Дунаю. На думку Д. Расовського, у цій кампанії проти Візантії половці діяли спільно з угорцями, які саме воювали з імперією [33, с. 120]. Черговий наступ кочовиків ще раз засвідчив слабкість позиції і Візантії, і Галича на цих теренах, адже, як писав Микита Хоніат, половці з легкістю переправлялися через Дунай, здійснювали грабіж і так само безперешкодно поверталися («Ῥῶν αὐτοῖς ἡ τοῦ Ἰστρου περὶ ὧς, εὐχερεστέρα δὲ ἡ κατὰ προνοίην ἐπέλευσις, οὐ κοτηρὰ τε καὶ ἐρύωδης ἡ ἀναχώρησις») [47, р. 94].

Втретє половці перейшли Дунай у 1160 р. [42, р. 201-202]. Про це вторгнення відомо найменше. Як тільки кочовики дізналися про наближення ромейського війська до Дунаю, одразу ж попрямували на лівий берег. Після третього нападу куманів, їхні рейди на візантійське пограниччя майже до кінця XII ст. припинилися. На думку В. Спінея, вони дійшли певної згоди з василевсом [48, р. 130]. Ні про участь, ні про посередництво галицького князя у цих подіях не йдеться.

Під 1167 р. літопис згадує нібито половці «почали пакостити грекам», нападаючи на торгові каравани [15, с. 93]. Однак чимало дослідників наполягають на тому, що кочовики в цей час не становили серйозної небезпеки ні для ведення торгівлі, ні для руських князівств загалом [29, с. 164; 33, с. 96-98; 44, р. 153]. У будь-якому разі питання економічних відносин потребують окремого розгляду.

За князювання Ярослава Осмомисла, який підтримував з Візантією приязні відносини, Галич зумів закріпитися на Дунаї [16, с. 40]. Степова політика князя Романа зумовила зміцнення позицій князівства у Південній Русі і посилення його впливу на ситуацію на Балканському півострові [12, с. 208].

У 80-х роках XII ст. зовнішньополітичне становище Візантії знову погіршилося. Нависла небезпека з боку Іконійського султанату, Венеції, Угорщини, ймовірність нового виступу сербів за угорської підтримки й утворення болгарсько-половецької коаліції. Крім того, від 1185 р. – року смерті Андроніка Комніна, як зазначив Л. Войтович, у візантійсько-галицьких взаєминах почалася незгода [7, с. 36]. Саме в цей час внаслідок повстання болгар розклалася візантійська військова організація на Дунаї, а згодом і зовсім втрачено опорні пункти імперії та її вплив у цьому регіоні [44, р. 172]. Л. Войтович писав, що під час повстання Асенів у Болгарії в середині 80-х років XII ст. «постійна половецька допомога болгарським повстанцям, очевидно, пропускала через підконтрольні Галицькому князівству території Нижнього Подністров'я і Нижнього Подунав'я» [8, с. 15]. Однак болгаро-куманське об'єднання не могло бути новиною для Візантії, адже ще в 1080 р. між імперією, печенігами і половцями укладено договір, за яким кочовики зобов'язувалися не нападати на болгарські землі і не допомагати болгарам при спробі повстання [2, с. 201].

Наприкінці 90-х років відновлення двосторонніх відносин було вигідним не лише для імперії [7, с. 38-39]. Половці, які то здійснювали самостійні походи, то брали участь у князівських міжусобицях, почали непокоїти й Галицьке князівство [29, с. 180-181; 33, с. 100]. Погіршилися відносини і з іншими руськими князями, зокрема, претензії на «галицьку спадщину» висували Ольговичі – чернігівські князі, споріднені з князем Володимиром Ярославовичем [12, с. 195]. Зазіхання на землі князівства з боку Угорщини, Польщі також підштовхували до пошуку союзників. О. Головка, аналізуючи спомин у «Слові» про допомогу галицьких князів чернігівським у боротьбі з подонськими половцями [35, с. 22], зробив висновок про необхідність співпраці з галицьким князем у протидії номадам [10, с. 61]. Дослідник також вказав, що перемоги Романа Мстиславовича над половцями мали немалий відгук у Константинополі [12, с. 205]. У момент, коли кумани спільно з болгарами почали загрожувати Константинополю, візантійський імператор Алексій III прийняв рішення просити допомоги галицького князя [47, р. 522].

Дипломатичне посольство, результатом якого стало укладення візантійсько-галицької угоди, датують 1200 р. Про перебування Твердята Остримирича та ще кількох послів з Галича в Константинополі йдеться у «Подорожі Новгородського архієпископа Антонія» [30, с. 88-89]. Про прибуття посольства на церковний собор автор говорить, радше, як про об'єднання християн істинної віри, а не дипломатичний акт і лише одним реченням констатує прибуття послів («...в лѣто 6708-е...мѣсяца маія...21, въ день недѣльный, при царствѣ Алексѣевѣ и при патріарсѣ

Иваннѣ, на собор святых Отець, а при посольствѣ Твердядинѣ Остромирица иже пришелъ посольством отъ великаго князя Романа со Недономъ и съ Домажиромъ и со Дмитріємъ и съ Негваромъ посломъ»). Упорядник «Книги паломника» П. Савваітов, коментуючи це посольство, писав, що «волинський князь Роман Мстиславович, на прохання імператора Алексія III Ангела в 1202 р. увірвався разом з іншими руськими князями в землю половців, що спустошували Фракію і загрожували Царгороду. Цим вторгненням князь відволік небезпечних ворогів від нападу на Царгород. Для попередніх переговорів з цього приводу, вірогідно, було відправлене ним посольство в Царгород, про яке говорить наш паломник, але мовчать літописи» [30, с. 89].

Результатом дипломатичної місії було досягнення двосторонніх домовленостей. Так, вже об'єднане Галицько-Волинське князівство зобов'язувалося надати Візантії військову допомогу в боротьбі з половцями, а імперія натомість мала визнати «правомірність влади Романа в Галичії й претензії Галицької землі на придунайсько-придністровський регіон – Берладь» [12, с. 193]. Закріплення угоди династичним шлюбом (за версією Л. Войтовича, О. Головка, О. Майорова та ін. побралися князь Роман з донькою Ісаака Ангела [24, с. 123], однак це питання сприймається неоднозначно, оскільки ідентифікація нареченої заснована на достатньо віддалених посередніх фактах) підтверджує важливість союзних відносин.

Щодо хронології походу існує також багато версій. М. Котляр спершу датував антиполовецький похід князя Романа 1197 р., однак згодом дійшов висновку про три походи, перший з яких відбувся у 1200–1201 рр. [18, с. 25]. О. Головка, аналізуючи свідчення Микити Хоніата, відніс походи на початок XIII ст. [10, с. 61; 12, с. 196]. Я. Пилипчук датував кампанію Романа Мстиславовича 1199–1200 рр. [28, с. 34], Л. Войтович – 1197–1198 рр. [5, с. 475]. 1199 р. прийняв О. Майоров, аргументуючи свій погляд тим, що до того Роман Мстиславович не володів Галичем і Візантії не було сенсу звертатися за допомогою до князя віддаленої від кордону Волині [25, с. 173]. А похід князя Романа, який зупинив набіги половців, на думку дослідника, відбувся у 1201 чи 1202 р., тобто тоді, коли між Візантією і Болгарією було укладено мирний договір [25, с. 176–177]. Дії князя Романа відтіснили половців від Нижньодунайської низовини, а їх союз із болгарами розпався [9, с. 204].

Дослідники стверджують, що походи князя Романа на половців стали, передусім, відгуком на прохання візантійського імператора [18, с. 26; 19, с. 10; 25, с. 168]. Про такий розвиток подій розповідає лише Феодор Скутаріот [50, с. 428]. Єфрем Енійський (ὁ γὰρ Γαλιτῆζης ἡγεμὼν, παραίνεσει τοῦ ποικενάρχου Ῥωσικῆς ἐκκλησίας, στίφος στρατιάς ἡλικῶς ὡς μυρίον ἐπῆλθε τῇ γῇ τῶν Κομάνων ἀθρόον) [41, р. 267] та Микита Хоніат визначальну роль відводять архіпастирю руської Церкви, під яким мають на увазі Київського митрополита, що випросив допомогу для єдиновірного народу [47, р. 522–523].

За «Історією» Микити Хоніата, християнський руський народ, хоча й сам неодноразово потерпав від вторгнень кочовиків, не мав наміру допомагати Візантії, але, все ж, надав неочікувану підтримку ромеям, зупинивши половецькі набіги. Однак, якщо допомога галицького князя була несподіванкою, то теза про похід князя Романа як відповідь на заклик візантійського імператора чи київського митрополита та досягнення згоди дипломатичним посольством 1200 р. у Константинополі викликає багато запитань, або ж василевс не був упевнений у галицькій допомозі. Г. Літаврін, роздумуючи над цією ситуацією, писав, що «єдиний (згаданий під 1200 р.) приклад допомоги русів Візантії за її прямим проханням – удар по половцях, нанесений за зверненням Алексія III Ангела Романом Мстиславовичем Галицьким» і привернув увагу до того, що в християнській Русі імперія військової допомоги ніколи не просила [22, с. 356–357]. Якщо згадане посольство відбулося вже після першого походу князя Романа на половців, то, відповідно, він мав статися раніше – принаймні ще 1199 р.

Отже, антиполовецький союз Галицького князівства з Візантією укладено на межі XII–XIII ст. і реалізовано через успішні походи проти куманів князя Романа Мстиславовича. Про відсутність угод про спільну боротьбу з кочовиками може свідчити те, що візантійські дипломати, які у скрутні для імперії часи ніколи не барилися нагадувати Галицькому князівству про обов'язок підтримувати Візантію, апелюючи до династичних зв'язків і попередніх усних домовленостей, у періоди вторгнень куманів за Дунай жодного разу не пригадали галицькому князеві про обіцянку захисту візантійського кордону. Коли ж князь Роман здійснив перший похід, що врятував Константинополь від болгаро-половецького нашествия, це виявилось несподіванкою для візантійців.

Щодо ролі Галицького князівства як антиполовецького бар'єру, то принаймні від кінця 40-х до початку 60-х років XII ст. місцеві князі не мали змоги і, судячи з джерел, не перешкоджали

половецьким рейдам у північній території імперії. Степова політика тогочасних галицьких володарів спрямована на укріплення власних позицій у межах Південно-Західної Русі. Природно, що вони, бажаючи підпорядкувати Нижнє Подунав'я, відчуючи агресію половецьких ханів, дбали про безпеку цих територій та функціонування торговельних шляхів. В останньому мотиви Візантії і Галицької держави збігалися без потреби будь-яких додаткових домовленостей. Незважаючи на відсутність офіційного союзного договору стосовно боротьби з кочовиками, можна погодитися, що в інтереси Візантії входило підтримувати добрі стосунки з Галицьким князівством. Так, у період утвердження князя Ярослава Осмомисла, який, за повідомленням «Слова о полку Ігоревім», «замкнув Дунаю ворота», напади половців на Візантію припинилися. Хоча окремі дослідники вважали, що спорадичні прикордонні конфлікти з половцями не несли істотної загрози для Візантії (Д. Расовський, В. Пашуто), активізація кочовиків у періоди існування антивізантійських коаліцій і їх допомога ворожій Угорщині у війнах з імперією, участь у повстаннях болгар немало розпорошували сили Візантії. Крім того, самі візантійські хроністи, описуючи половецькі набіги, зауважували, що імперія самостійно не могла впоратися з їх натиском.

Складнощі у дослідженні проблеми відносин Константинополя і Галича в стосунках з половцями полягають у тенденційності викладу джерел про контакти з номадами. Так, попри активність половців у Південно-Західній Русі, літописці неохоче описували події на теренах Галицької держави. Можливо, це було пов'язано з тим, що князівство вело самостійницьку політику і в багатьох джерелах ототожнювалося з Руссю, проте виділялося окремо. Про місцеве літописання досліджуваного періоду нічого не відомо. Грецькі ж автори часто виступають апологетами зовнішньої політики василевсів, описують окремі події. Тому предмет більшості дипломатичних перемовин між Візантією і Галицьким князівством залишається простором для припущень. Недотримання хронологічної послідовності у працях візантійських авторів і руському літописанні вносить плутанину у датування походів на половців.

Висвітлення ролі половецького фактора у відносинах Візантійської імперії з Галицьким князівством потребує докладнішого дослідження таких проблем: 1) визначення південної межі Галицького князівства для з'ясування чи було воно безпосереднім сусідом Візантії, 2) локалізація половецьких веж на території Південно-Західної Русі для вирішення проблеми належності території Нижнього Подунав'я, 3) з'ясування чи становили половці заваду торгівлі та реалізації економічних інтересів двох держав.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ангелов Д. С. Восстание Асенеи и восстановление средневекового Болгарского государства / Д. С. Ангелов // Византийский временник. – М., 1986. – Т. 47 (72). – С. 47-64.
2. Анна Комнина. Алексиада // Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы / Вступ. статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского / Под ред. А. П. Каждана. – М., 1965. – 688 с.
3. Бибииков М. В. Византийские хроники и локализация половецко-византийской войны 1148 г. / М. В. Бибииков // Летописи и хроники. – М., 1976. – С. 17-22.
4. Васильевский В. Г. Византия и печенеги // Васильевский В. Г. Труды: В 2 кн. / В. Г. Васильевский. – М., 1908. – Т. 1. – С. 1-175.
5. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 782 с.
6. Войтович Л. В. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї / Л. В. Войтович // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008. – Галич, 2008. – С. 3-18.
7. Войтович Л. В. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів / Л. В. Войтович // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 30-39.
8. Войтович Л. В. Перша галицька династія / Л. В. Войтович // Генеалогічні записки: Зб. наук. пр. – Львів, 2009. – Вип. 7. – С. 1-25.
9. Войтович Л. В. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття / Л. В. Войтович // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 201-212.
10. Головка О. Б. Половецький фактор в політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) / О. Б. Головка // Східний Світ. – К., 2004. – № 1. – С. 60-72.
11. Головка О. Б. Князь Володимирко Володарович – перший володар об'єднаного Галицького князівства / О. Б. Головка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Збірник наукових праць. – С. 90-97.
12. Головка О. Б. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ в політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О. Б. Головка // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої. Збірник наукових статей. – К., 2010. – С. 192-208.

13. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южно-русских степей IX–XIII вв. / П. В. Голубовский. – К., 1884. – 257 с.
14. Грамота Ивана Ростиславовича Берладника 1134 г. // Памятники русского права / Сост. А. А. Зимин / Под ред. С. В. Юшкова. – М., 1953. – Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. – С. 26.
15. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т. 2. – 379 с.
16. Кальницька Н. Вплив іноземних держав на міжкнязівську дипломатію Південної Русі в XI–XII століттях / Н. Кальницька // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 37-42.
17. Коновалова И. Г. Древняя Русь и Нижнее Подунавье / И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко. – М., 2000. – 272 с.
18. Котляр Н. Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) / Н. Ф. Котляр // Южная Русь и Византия: Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византинистов). – К., 1991. – С. 20-33.
19. Котляр М. Ф. Галицко-Волинська Русь, Візантія і Угорщина XII ст. / М. Ф. Котляр // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2000. – № 1. – С. 6-21.
20. Крип'якевич І. П. Галицько-волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К., 1984. – 176 с.
21. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко. – М., 1956. – 556 с.
22. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб., 2000. – 398 с.
23. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров / Под ред. И. Я. Фроянова. – СПб., 2001. – 640 с.
24. Майоров О. В. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею / О. В. Майоров // Ruthenica. – К., 2008. – Т. 7. – С. 105-12
25. Майоров А. В. Рассказ Никиты Хониата о русско-византийском военном союзе в начале XIII века / А. В. Майоров // Русские древности. Сборник научных статей. К 75-летию проф. И. Я. Фроянова / Под ред. А. Ю. Дворниченко. – СПб., 2011. – С. 164-181.
26. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1950. – 333 с.
27. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1968. – 473 с.
28. Пилипчук Я. В. Поліоркетика у кипчаків (XI–XIII ст.) / Я. В. Пилипчук // Український історичний збірник. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 28-39.
29. Плетнева С. А. Половцы / С. А. Плетнева. – М., 2010. – 216 с.
30. Путешествие Новгородскаго архиепископа Антонія в Царьград в конц 12-го столетія / Съпредисловием и примечаниями П. И. Савваитова. – СПб., 1872. – 202 с.
31. Расовский Д. А. О роли чёрных клобуков в истории Древней Руси / Д. А. Расовский // Seminarium Kondakovianum. Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый Семинариемъ имени Н. П. Кондакова. – Прага, 1927. – Т. 1. – С. 93-109.
32. Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и ве Угрии / Д. А. Расовский // Seminarium Kondakovianum. Сборникъ статей по археологии и византиновидению, издаваемый Институтомъ имени Н. П. Кондакова. – Прага, 1933. – Т. 6. – С. 1-66.
33. Расовский Д. А. Половцы IV. Военная история половцев / Д. А. Расовский // Seminarium Kondakovianum. Сборникъ статей по археологии и византиноведению, издаваемый Институтомъ имени Н. П. Кондакова. – Прага, 1940. – Т. 11. – С. 95-128.
34. Роджер Бэкон (ок. 1214-ок. 1292). Великое сочинение // Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарии / В. И. Матузова / Под ред. В. Т. Пашуто. – М., 1979. – С. 189-234.
35. Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М., Ленинград, 1950. – 563 с.
36. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – СПб., 2003. – 160 с.
37. Чугуй Т. О. Висвітлення в історіографії питання належності земель пониззя Дністра і Дунаю до Галицького князівства / Т. О. Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х., 2013. – № 1055: Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Вип. 16. – С. 7-14.
38. Birkenmeier J. W. The Development of the Komnenian Army 1081–1180 / J. W. Birkenmeier. – Leiden; Boston; Köln, 2002. – 263 p.
39. Chronica Albrici monachi Triumfontium, a monacho Novi monasteris hoiensis interpolato // Monumenta Germaniae Historica / Edidit Verlag Karl W. Hiersemann. – Leipzig, 1925. – Т. 23. – P. 631-950.

40. Emendationes et Supplementa Otiorum Imperialium Gervasii Tilberiensis, Tomo Primo editorum // Scriptorum Brunsvicensia illustrantium. – Hannover, 1710. – T. 2. – P. 751-784.
41. Ephraemii monachi imperatorum et patriarcharum recensio // Corpus scriptorum historiae Byzantinae. – Bonnae, 1840. – Vol. 43. – 433 p.
42. Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum // Corpus scriptorum historiae Byzantinae. – Bonnae, 1836. – Vol. 23. – 410 p.
43. Ioannis Tzetze Epistulae // Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana / Recensuit P. A. M. Leone. – Leipzig, 1972. – 218 p.
44. Madgearu A. Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries / A. Madgearu. – Leiden; Boston, 2013. – 212 p.
45. Madgearu A. Confrontations between Hungary, the Byzantine Empire and Bulgaria for the Belgrade-Vidin Border Region / A. Madgearu // Transylvanian Review. – Cluj-Napoca, 2013. – Vol. 22, Supplement 4. – P. 125-133.
46. Michaelis Rhetoris. Oratio ad Manuelem Imperatorem // Fontes Rerum Byzantarum / Ed. W. E. Regel, N. Novosadsky. – Petropoli, 1917. – T. 1, Fasc. 1: Rhetorum saeculi XII, orationes politicae. – P. 131-182.
47. Nicetas Choniates. Historia // Corpus fontium historiae Byzantinae / Recensuit I. A. Van Dieten. – Berolini, 1975. – P. 1: Praefationem et textum continens. – Vol. XI, 1: Series Berolinensis. – 656 p.
48. Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century / V. Spinei // East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. – Leiden; Boston, 2009. – 546 p.
49. Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier: a political study of the Northern Balkans, 900–1204 / P. Stephenson. – Cambridge, 2000. – 352 p.
50. Ανωνύμου Σύνοψις χρονική // ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ. Bibliotheca Graeca medii aevi / Ed. K. N. Sathas. – Paris, 1894. – Vol. 7. – 930 σ.

Стаття надійшла до редколегії 27.12.2014 р.

Козачок Ольга

Половецкий фактор в отношениях Византии и Галицкого княжества середины – второй половины XII века

Рассмотрены византийско-половецкие столкновения во второй половине XII в. и роль Галицкого княжества в них. Делаются выводы, что союз Галицкого княжества с Византией против половцев был заключен на рубеже XII-XIII вв. Экономические и внешнеполитические интересы Галича и Константинополя совпадали, поэтому подчинение Галичу Нижнего Подунавья обусловило ослабление половецкой угрозы для империи.

Ключевые слова: Византия, Галицкое княжество, половцы, Нижнее Подунавье, международные отношения.

Olga Kozachok

The Cumans' Factor in the Relations of Byzantium and Galician Principality in the Middle – the Second Half of the XIIth Century

Byzantine-Cumans collisions in the second half of the XIIth century, the role of Galician principality in the confrontation, development of Byzantine-Galician relations as allies are considered. Attention is focused on the area of the Lower Danube – the springboard for the raids of the Cumans in Byzantium and on the relations of the Galician principality with the nomads. Conclusions are drawn that alliance of the Galician Principality and Byzantium against the Cumans was concluded on the verge of the XII–XIIIth centuries. The economic and foreign policy interests of Galich and Constantinople matched, therefore submission of the Lower Danube to the Galich led to the weakening of the Cumans' threat on the empire.

Key words: Byzantium, Galician principality, the Cumans, the Lower Danube, international relations.

УДК 902 (477.81/82)

Юрій Пшеничний

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ДУБНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII–XV СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті викладено результати дослідження історичної топографії міста Дубно в період другої половини XIII–XV ст. На основі матеріалів археологічних досліджень реконструйовані просторові розміри поселення, виділено його топографічне ядро, картографовано ділянки, які були обжиті у зазначений період, розглянуто причини занепаду Дубна та значення діяльності князів Острозьких для його відродження.

Ключові слова: Дубно, місто, поселення, ділянка, культурний шар, об'єкт, археологічні матеріали, топографія, Острозькі.

Дослідження історії розвитку волинських міст в післямонгольський період пов'язані з труднощами, які передусім обумовлені лаконічністю писемних джерел. При цьому потенціал археологічних джерел залишається слабо задіяним. Все ж у даному напрямку за останній час зроблено суттєві кроки, які дозволили значно поглибити вивчення просторових структур міст. Викладені в запропонованій статті підсумки систематичних археологічних досліджень, що присвячені історичній топографії Дубна мають важливе значення для деталізації розробки історико-архітектурного опорного плану міста, вивчення розвитку його просторово-планувальної структури, використання в наукових студіях з історії розвитку міських поселень в період приналежності Волині до Великого князівства Литовського.

Джерельну базу дослідження складають викладені у наукових звітах документальні відомості про археологічні дослідження, які були проведені у Дубні за останні два десятиліття під керівництвом Б. А. Прищепи, В. В. Ткача, А. Б. Бардецького [5; 14; 15; 16; 17; 18; 19]. З писемних джерел використано повідомлення Галицько-Волинського літопису [6], акти та документи XIII–XIV ст. [3; 8], відомості мандрівника Ульріха фон Вердума [2], розвідки О. А. Фотинського [30].

Історіографія вивчення даної теми представлена передусім науковим доробком Б. А. Прищепи [19; 20; 21; 22] та В. В. Ткача [25; 26], які у своїх працях зверталися до історії реконструкцій розвитку Дубна в різні періоди, що базувалися на результатах археологічних досліджень.

Новизна даного дослідження полягає у спробі провести узагальнюючу роботу з вивчення післямонгольського періоду в історії Дубна, з залученням усієї сукупності археологічних джерел при можливості підкріплюючи висновки писемними джерелами.

Головна мета дослідження полягає у здійсненні реконструкції особливостей топографічної структури м. Дубно в зазначений період, базуючись на археологічних матеріалах.

Монгольська навала та наступне панування Золотої Орди призвели до тривалого занепаду Дубна. Місто зазнало спустошення в ході обох нищівних походів монголів на Волинь в 1241/1242 та 1259/1260 роках, про що свідчать дані літописів [6, с. 486, 846–850; 4, с. 88–90] та результати археологічних досліджень. Після останнього походу Бурундая військовий та політичний тиск монголів на волинських князів почав зменшуватися, хоча формально вони продовжували вважатися монгольськими васалами. Переведення уваги ханів на боротьбу за зверхність всередині Монгольської держави сприяло відновленню занепадлих міст Волині. В цей період під 1288 р. зафіксована літописна згадка про Дубен у власності луцького князя Мстислава Даниловича. «Мъстиславъ же пребывъ несколько днии оу Володимѣре, ѣха во свои города, в Лоуческъ и в Доубень...» [6, с. 905]. Під 1289 р. йдеться про те, що Мстислав після вступу у права волинського князя «нача росылати засадоу по всимъ городомъ» [6, с. 928].

Дві наведені цитати з літопису важливі нам тим, що в першій з них Дубен названо «городом», а отже вона дає підстави вважати, що на вказаний рік укріплення городища були відбудовані. Друга говорить про надсилання залог у волинські міста, що свідчить про прагнення князя Мстислава Даниловича зміцнити їх у військовому відношенні. В прямій залежності від цього лежав початок відновлення демографічних та господарських показників як міста, так і

прилеглих до нього поселень. Поряд з тим археологічні джерела засвідчують, що ці показники були відчутно нижчими від рівня першої половини XIII ст. Попри це, Дубно набрало в 80-х рр. XIII ст. помітного політичного значення, що проявилось в титулуванні Мстислава Даниловича себе князем луцьким і дубенським [8, с. 295, 297, 299, 300].

Після літописної згадки 1288 р. Дубно протягом двох наступних століть практично зникає в тіні історії Волині. Поселення лише побіжно згадане в грамоті князя Любарта за 1322 р. (чи 1324 р.), в якій визначаються володіння, що належать луцькій церкві Іоанна Богослова: «...з лесами подъ Дубно на две мили и ку Дерманю...» [3, с. 20–21]. На жаль, в ній не акцентовано уваги на те чи мало поселення сільський чи міський статус. Пізніше в угоді 1366 р. про розподіл земель між Королівством Польським та Великим князівством Литовським Дубно вже не згадується серед міст Луцького князівства.

Традиційно вважається, що Дубно, як село, потрапило у володіння князя Федора Острозького в 1386 р., хоча в самій королівській грамоті воно й не називається [32, с. 6–7; 31, с. 104]. Не згадується воно і у відомому «Списку русских городов дальних и ближних», який було складено в кінці XIV ст. З цього слідує, що в XIV–XV ст. Дубно не мало міського характеру, а отже не могло бути адміністративним центром в середній течії басейну Ікви. В значній мірі така ситуація була пов'язана із зростанням в XIV ст. політично-адміністративної ролі Кременця, через що його вплив розширився далеко вниз по течії Ікви. Сліди цього зберігалися ще в першій половині VII ст., коли Кременецький повіт, глибоко проникаючи у Дубенську волость по Ікві, включав в себе села Носовиця, Загорці, Заболоття.

Протягом цього «темного періоду» історії міста відбулася зміна звучання його назви. Відходить в забуття давньоруське «Дубен» і в 1498 р. ми знаходимо поселення вже під назвою Дубно. В цей рік грамотою литовського князя Олександра князю Костянтину Івановичу Острозькому дозволялося перетворити село (*villa Dubno*) на місто (*oppidum*) [32, с. 114]. Даний документ відображає поворотний момент в історії поселення. З цього часу воно починає активно розвиватися та набуває функцій, які характерні пізньосередньовічним містам.

Малочисельні повідомлення письмових джерел про стан Дубна в литовський період доповнюються археологічними дослідженнями. Вони зокрема дозволяють встановити особливості просторового розвитку поселення в період до отримання ним міських прав.

Отож спробуємо розглянути розміри Дубна на основі тих ділянок в місті, де було виявлено культурний шар періоду другої половини XIII–XV ст. Але спочатку декілька слів про характер матеріальних джерел. Характерною ознакою керамічних виробів, які з'являються в другій половині XIII–XIV ст. є погіршення їх якості в порівнянні з посудом давньоруського часу. При цьому форма цих виробів часто нагадує давньоруську кераміку. Виготовлений на ручному гончарному крузі, такий посуд має нерівну поверхню, а глиняне тісто містить грубі домішки шамоту, жорстви та крупного піску. В археологічній літературі його звичайно позначають як посуд «архаїчної» групи [9, с. 70–74].

Поява таких виробів була характерним проявом занепаду гончарного виробництва, спричиненого монгольськими спустошеннями. Поряд з цією керамікою у XIV–XV ст. в побут входить якісний посуд, що виготовлений на швидкообертovому гончарному крузі, з добре відмудленої глини з міцним випалом, який поширюється переважно у містах [10, с. 91–96]. Ці дві групи керамічних виробів складають основу джерельної бази по локалізації і датуванню заселених у литовський період ділянок.

Розкопки, проведені на ділянках центральної частини міста, практично одностайно стверджують наявність стабільного й суцільного культурного шару починаючи лише з XVI ст. Для більш ранніх культурних шарів відзначається слабкість та розкиданість. Ось яку картину дає фіксація культурного шару періоду другої половини XIII–XV ст. Встановлено, що найбільш ранні відклади на ділянці по вул. Кирила і Мефодія, 10 почали формуватися в XV–XVI ст. [14, с. 18]. Підйом життя на ділянці Майдан Незалежності, 3 та по вул. Кирила і Мефодія, 18а відноситься до XVI ст. [5, с. 10]. Матеріали, знайдені на ділянці на розі вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія, представлені знахідками XV–XVI ст., тут також було досліджено рештки будівлі (яма № 5), датованої XVI ст. [15, с. 11–13]. Фрагменти горщиків, виявлені на ділянці по вул. Замкова, 10, датуються XV ст. [16, с. 19]. По вул. князя Острозького, 22 було досліджено об'єкт, датований першою половиною XIV ст. [25, с. 234]. На подвір'ї кам'яного замку в розкопах виявлено найкраще збережений культурний шар другої половини XIII–XV ст. Тут було також досліджено господарську яму, яку автори розкопок датували другою половиною XIII ст. – початком XIV ст. [23, с. 15].

Встановлено вірогідність заселення у XV ст. й більш віддалених ділянок. Так, під час розкопок на північній окраїні Дубна поблизу «Автосервісу» (вул. Комунальна) досліджено об'єкт XV–XVI ст. [17, с. 11–12]. Кераміку, яка датується XIV–XV ст. виявлено в ході розкопок на території монастиря кармеліток [18, с. 29]. В західній частині мису в розкопі на ділянці по вул. Стара, 67 виявлено кераміку XV–XVI ст. [17, с. 14].

Відмітимо й такі ділянки, на яких матеріали XIV–XV ст. виявлені в ході археологічних шурфувань, спостережень та розвідок. Під час шурфувань на східному краю мису, де знаходився дитинець давньоруського городища, поблизу будівель трикотажної фабрики були знайдені фрагменти посуду та кахель XIV–XV ст. На цій ділянці мису, згідно свідчень У. фон Вердума та наукових розвідок XIX ст., знаходився старий дерев'яний замок князів Острозьких [2, с. 98–99; 30, с. 198–199]. До інших ділянок з таким датуванням належить ділянка поблизу замку по вул. Замковій, 17 [19, с. 316], ділянка на передмісті Забрама – по вул. Городня [27, с. 17], острів з півночі від замку – урочище Острівок [26, с. 123–124], острівець на схід від замку – Сурмичі [20, с. 134–135], поселення на передмісті Сурмичі – Сурмичі [25, с. 233–238] і пов'язана з ним ділянка по вул. Затонського, 4 [18, с. 7], поселення в східній околиці Дубна – Сурмичі [28, с. 7], ділянка в східній частині мису – пров. Купальний [22, с. 125], острів в південній околиці – нині зайнятий звірогосподарством [28, с. 11–12], острів Кемпа в південно-західній околиці – місцезонаштування Спасо-Преображенського монастиря [22, с. 127]. Культурний шар XIV–XV ст. виявлено на мису в заплаві лівого берега р. Іква на північ від села Вигнанка (в наш час мікрорайон), яке відоме в письмових джерелах з XVI ст.

Серед досліджених ділянок, поселень та об'єктів, існування яких вписується у хронологічний проміжок другої половини XIII–XV ст., деякі варті окремої уваги. Викликає інтерес об'єкт по вул. князя Острозького, 22, досліджений В. Ткачем в 1999 р. Керамічний комплекс з нього практично повністю представлений уламками виробів, що були виготовлені з глини поганої якості з великою кількістю грубих домішок. Вінця за профілем нагадують давньоруські, сформовані у вигляді манжета. Разом з ними до поодиноких знахідок належать фрагменти морених горщиків, характерною рисою, яких є увігнутість вінця та наявність коліноподібного виступу з внутрішньої сторони посудини. На підставі знахідок переважаючої кількості фрагментів архаїчної кераміки існування об'єкту було віднесено автором розкопок до першої половини XIV ст. [25, с. 234]. Проте така кераміка перебуває у широкому вжитку і в XV ст., тому хронологічні межі існування об'єкту слід, на нашу думку, розширити до XIV–XV ст. Поряд з господарською ямою розкопаною на замковому подвір'ї, об'єкт по вул. Острозького, 22 може бути зарахований до одного з найдавніших об'єктів литовського періоду з досліджених на території міста.

Особлива роль в історії Дубна належить острові Кемпа, з яким пов'язане існування одного з найдавніших монастирів – Спасо-Преображенського. Острів розташований на південно-західній окраїні міста біля впадіння в Ікву її лівобережної притоки р. Знесенної та на сьогоднішній день становить невеликий пагорб площею 0,8 га, що піднімається над долиною на висоту 5 м. Як свідчать плани XVIII ст. та більш пізніші фотознімки початку XX ст., острів в давнину був повністю оточений водою, а з Дубном його з'єднував міст. Очевидно, ця природна ізоляваність посприяла заснуванню тут чернечого осередку, який дослідники церковної історії відносили до XV ст. [29, с. 174; 1, с. 93]. Крім цього, острів мав необхідні топографічні особливості для ефективної оборони в разі військових нападів. Останнє, разом із наближеністю острова за морфологією до укріплених осередків Волині стіжкового типу, підводили дослідників до припущення про розташування тут в XIII–XIV ст. городища [12, с. 209]. Під час археологічних досліджень на острові підтверджень цьому знайти не вдалося, хоча стверджено факти неодноразового підсипання його поверхні, а особливо схилів для того, щоб попередити можливе підмивання монастирських будівель.

У ході досліджень¹ було встановлено, що кам'яні келії монастиря були збудовані у другій половині XVI ст. Під ними та по них виявлено підсипний ґрунт, який містив в собі зокрема і культурний шар острова. Також встановлено, що в ході будівництва кам'яних келій на південно-західний схил острова разом з насиченим вугіллям ґрунтом скинули значну частину старого посуду та кахель, які датуються XV – першою половиною XVI ст. Таке ж датування мають матеріали з підсипного ґрунту. Серед цих матеріалів присутні вироби гіршої якості з архаїчними ознаками та якісні сформовані на швидкісному гончарному крузі. До першої групи, зокрема, належить горщик з високим тулубом, слабовираженою шийкою та плавно відігнутими назо-

¹ Час будівництва кам'яних келій та особливості давньої структури острова були встановлені в ході археологічних розкопок в 2014 р. На разі, автором готується звіт по результатах цих робіт.

вні вінцями. Він тонкостінний, але в глиняному тісті присутні грубі домішки шамоту та піску, на поверхні помітні вертикальні сліди від підправляння виробу в ході виробництва, а на денці відсутні ознаки зрізування ниткою (рис. 2; 30). Горщик є прикладом виготовлення на повільно обертовому крузі більш якісних виробів, про що свідчать його порівняно стрункіші пропорції та тонкі стінки. Друга група, домінуюча, включає горщики з валикоподібними вінцями (рис. 2; 6, 11–14, 18), горщики з потовщеними вінцями оформленні зовні одним чи декількома рядами пальцевих зашипів (рис. 2; 23, 24), горщики з вінцями сформованими у вигляді манжети (рис. 2; 8–10, 19–22). В демонтажному шарі виявлено також горщикovidні кахлі, устя яких сформовані у вигляді квадрифолію (рис. 2; 1, 2) та мископодібні кахлі (рис. 2; 3). Всі ці вироби пов'язані з давнішими спорудами монастиря, які були розібрані перед спорудженням кам'яних келій і церкви. Вони вказують на існування тут монастирських будівель вже у XV ст. Таке твердження підкріплюється історичними відомостями. Так, князь В.–К. Острозький у своїх грамотах називає монастир «фундацією предків наших» [1, с. 93], а перший ярмарок, який призначався внаслідок надання місту міських прав у 1498 р., мав відбуватися на Спаса [32, с. 115].

До поселень, які відродилися у XIV ст. належать також Сурмичі. Тут, поблизу автобусної зупинки «Садова», в котловані на глибині нижче позначки 1,4 м встановлено залягання культурного шару XIV–XV ст. [19, с. 317]. Поширення знахідок цього періоду виявлено також на північно-західному схилі правобережної тераси, уздовж якої пролягає вул. Садова та на території, зайнятій будівлями ВТК [28, с. 7]. Культурний шар XV ст. було зафіксовано по вул. Затонського, 4, що приблизно розташована на відстані 0,1 км на південний захід від ділянки біля зупинки «Садова» [18, с. 7]. Ці знахідки дозволяють стверджувати, що історичне передмістя Сурмичі почало обживатися починаючи з XIV–XV ст.

В XV ст. були заселені дві острівні ділянки з півночі та сходу від краю мису. Перша з них – це урочище Острівок, в південній половині якого зафіксовано сліди поселення XV–XVI ст. Окрім характерних типів кераміки на ньому виявлено фрагменти горщикоподібних та мископодібних кахель які датуються XIV–XVI ст. [26, с. 123]. Дані знахідки засвідчують існування в цей період на Острівку забудови.

Другий острів, відомий як археологічна пам'ятка Сурмичі п. 2, знаходився на схід від краю мису, в районі злиття річок Іква та Липка. В результаті проведених зборів матеріалів та шурфувань на ньому встановлено наявність поселення в період XIV–XVI ст. Зокрема виявлено фрагменти цегли-пальчатки та глиняний вальок, які можна розцінювати як свідчення існування тут будівель.

Обидва острови були заселені в період давньої Русі, тому в литовський час ми спостерігаємо відновлення проживання на них населення. Разом з островом Кемпа вони склали групу островів, розташованих безпосередньо поблизу міста, кожен з яких був по-своєму обжитим на рік надання Дубну міського статусу.

Картографування зазначених ділянок та поселень дає можливість скласти уявлення про просторові розміри Дубна в період другої половини XIII–XV ст. (рис. 1). Зважаючи на втрату поселенням міського характеру та адміністративних функцій, можна припускати, що на деякий час прийшли в занепад оборонні укріплення городища, які були відбудовані в період правління Мстислава Даниловича. Разом з тим присутність на території древнього дитинця посуду та кахель, які датуються XIV–XV ст., дозволяє говорити про те, що у цей період ділянка була обжитою. Ймовірно ці матеріальні рештки пов'язані з існуванням дерев'яного замку князів Острозьких, будівництво якого приписують Василю Красному [34, с. 7; 33, с. 17; 7, с. 11; 11, с. 118; 35, с. 6]. Сліди проживання та господарської діяльності людей на сусідній до дитинця ділянці в XIV–XV ст., виявлені під час розкопок на подвір'ї кам'яного замку підтверджують цю думку. Зведення Острозькими дерев'яного замку було важливим кроком для розвитку Дубна. Він дав поштовх для подальшого просторового розростання поселення.

Картина, створена на основі спостережень за характером культурних нашаруваннями другої половини XIII–XV ст., показує, що вони слабкі та не мають рівномірного поширення на території східної частини мису, поступаючись за площею та потужністю нашаруванням XII – першої половини XIII ст. Характеризуючи тогочасне поселення, потрібно відзначити, що в досліджуваний період йому не була властива щільна забудова, а в певні хронологічні проміжки у просторовому відношенні воно набувало ознак роздроблення, за винятком хіба що крайньої частини мису. Про це свідчить незначна кількість досліджених об'єктів XIV–XV ст. в центральній частині міста та наявність незабудованих ділянок, які були обжиті в давньоруський час та у XVI–XVII ст. Як прояв просторової відірваності, слід розглядати і об'єкт по вул. князя Острозького, 22. Загалом відзначимо,

що обжитість території Дубна була в цей період невисокою, населення – малочисельним, а забудова мала нерегульований характер. Таким чином в період XIV–XV ст. археологічні матеріали висвітлюють присутність регресивних тенденцій в історії Дубна. Для поселення це був час занепаду, коли його площа значно скоротилася, а на східній частині мису залишилися незабудовані ділянки.

Князі Острозькі зробили перші кроки для відродження Дубна та набуття ним міських функцій. Необхідним центром тяжіння для розгортання цієї політики був замок, який на фоні кризи поселенської структури Дубна відіграв важливу роль для збільшення його розмірів. Наявність оборонного осередку сприяла закладенню основ податкового округу завдяки приєднанню навколишніх маєтків місцевих бояр і дозволяла надалі перейти до оформлення нового адміністративно-територіального утворення в басейні середньої течії Ікви.

Подальші перспективи дослідження полягають в розширенні джерельної бази та уточненні викладеного в цій статті матеріалу, а в далекоглядній перспективі створення більш глибокої історичної реконструкції розвитку поселення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России / издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генерал-Губернаторе. Акты о церковно-религиозныхъ отношенияхъ въ Юго-Западной руси (1322–1648 г.). – Киевъ : Типографія Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1880. – Часть I. – Том VI. – 941 с.
2. Вердум Ульріх. Щоденник подорожі... / Ульріх фон Вердум [пер. І. Сварник] // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 98–99.
3. Грамоти XIV ст. // упоряд. М. М. Пешак. – К., 1974. – 219 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 3. – 596 с.
5. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянці по вул. Кирила і Мефодія, №18 у 2006 р. / Б. Прищепа, А. Бардецький, В. Ткач [та ін.]. – Рівне : [б. в.], 2009. – 23 с.
6. Полное собрание русских летописей / Под ред. А. А. Шахматова. – 2-е изд. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. – Т. 2.
7. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525 – 1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Т. Кемпа. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – 342 с.
8. Купчинський О. А. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. / О. Купчинський. – Львів, 2004. – 1284 с.
9. Оногда О. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу / О. Оногда // Археологічні студії. Магістеріум. – К., 2007. – Вип. 27. – С. 70–74.
10. Оногда О. В. Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки / О. Оногда, С. Балакін // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 91–96.
11. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актовъ. – К. : в университетской типографии, 1859. – Т.4. – Отд. 1. – 457 с.
12. Панишко С. Д. Городища «motte and bailey» як перші лицарські двори Волині / С. Д. Панишко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2012. – С. 205–216.
13. Переговский В. Бывшие православные монастыри в городе Дубне, основанные князьями Острожскими / В. Переговский // Волынские епархиальные ведомости. – Почаев, 1880. – № 28–29. – С. 795–1390.
14. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянках на вул. Кирила і Мефодія, № 26 та № 8–10 у 2005 р. / Б. Прищепа, В. Ткач, В. Чекурков. – Рівне : [б. в.], 2008. – 79 с.
15. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянці на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія / Б. Прищепа, В. Ткач, В. Чекурков. – Рівне : [б. в.], 2009. – 66 с.
16. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на вул. Замковій, № 10 у 2009 році / Б. Прищепа, В. Чекурков, Ю. Пшеничний. – Рівне : [б. в.], 2010. – 127 с.
17. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки та розвідки в місті Дубно та його окрузі в 2007 році / Б. Прищепа, В. Ткач., В. Чекурков. – Рівне : [б. в.], 2009. – 106 с.
18. Прищепа Б. А. Звіт про результати експертиз та археологічних розвідок з шурфуванням на території Дубенського та Радивилівського районів Рівненської області та розкопок по вул. Старицького та Шевченка в м. Дубно 2012 року / Б. Прищепа, А. Бардецький, В. Ткач. – Рівне: [б. в.], 2012. – 29 с.
19. Прищепа Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна / Б. Прищепа, В. Ткач, В. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.: Збірка наукових праць ІА НАНУ. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 314–317.
20. Прищепа Б. А. Археологічне обстеження околиць Дубна / Б. Прищепа, В. Ткач // Археологічні відкриття в Україні в 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 134–135.
21. Прищепа Б. А. Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел / Б. Прищепа // Архитектурна спадщина Волині. – Рівне, 2010. – С. 149–153.
22. Прищепа Б. Нові археологічні дослідження м. Дубна / Б. Прищепа, В. Ткач, В. Чекурков // Магдебурзькому праву в м. Дубні – 500 років: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Дубно, 2007. – С. 125–132.

23. Свешніков І. К. Звіт по результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. / І. Свешніков, В. Гупало. – Дубно : [б. в.], 1995. – 54 с.
24. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. Теодорович. – Почаевъ: типография Почаево-Успенской Лавры, 1889. – 1128 с.
25. Ткач В. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV–XVII ст. / В. Ткач // «Острогоїана в Україні і Європі». Матеріали міжнародного наукового симпозиуму. – Старокостянтинів, 2001. – С. 233–237.
26. Ткач В. Археологічна пам'ятка в урочищі «Острівок» в місті Дубні / В. Ткач // Магдебурзькому праву у м. Дубні – 500 років: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Дубно, 2007. – С. 123–124.
27. Ткач В. В. Звіт про результати археологічних розвідок на території Дубенського району Рівненської області в 2011 році / В. Ткач, А. Бардецький. – Луцьк: [б. в.], 2011. – 20 с., іл.
28. Ткач В. В. Звіт про розвідкові роботи в 1996–2001 рр. на території Дубенського району Рівненської області / В. Ткач. – Дубно: [б. в.], 2002. – 20 с., іл.
29. Филарет (Гумилевский). История Русской церкви / Филарет. – М. : типография В. Готьк., 1857. – Период третий. – Изд. второе. – 256 с.
30. Фотинський О. А. Исследования и раскопки / О. Фотинский // Киевская старина. – 1900. – № 12. – С. 196–206.
31. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. Województwo Wołyńskie / R. Aftanazy. – Wrocław; Warszawa; Kraków : Zakład narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1994. – Т. 5. – 698 s.
32. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. – Lwów : z drukarni instytutu staupigiańskiego pod zarządem J. Tarnawskiego, 1887. – Т. I. – 207 с.
33. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Z przedmową Aleksandra Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez Henryka Mościckiego / S. Kardaszewicz. – Warszawa; Kraków, 1913. – 293 s.
34. Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej / K. Lewicki // Rocznik Wołyński [pod. red. J. Hoffmana]. – Równe, 1938. – Т. VII. – S. 1–66.
35. Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu / A. Prusiewicz. – Łuck : Oddział Wołyńskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, 1922. – 10 s., il.

Стаття надійшла до редколегії 20.12.2014.

Юрій Пшеничний

Историческая топография Дубна во второй половине XIII–XV вв. (за материалами археологических исследований)

В статье изложены результаты исследования исторической топографии города Дубно в период второй половины XIII–XV вв. На основании материалов археологических исследований реконструированы пространственные размеры поселения, выделено его топографическое ядро, картографированы участки, которые были обжиты в указанный период, рассмотрены причины упадка Дубна и значение деятельности князей Острожских для его возрождения.

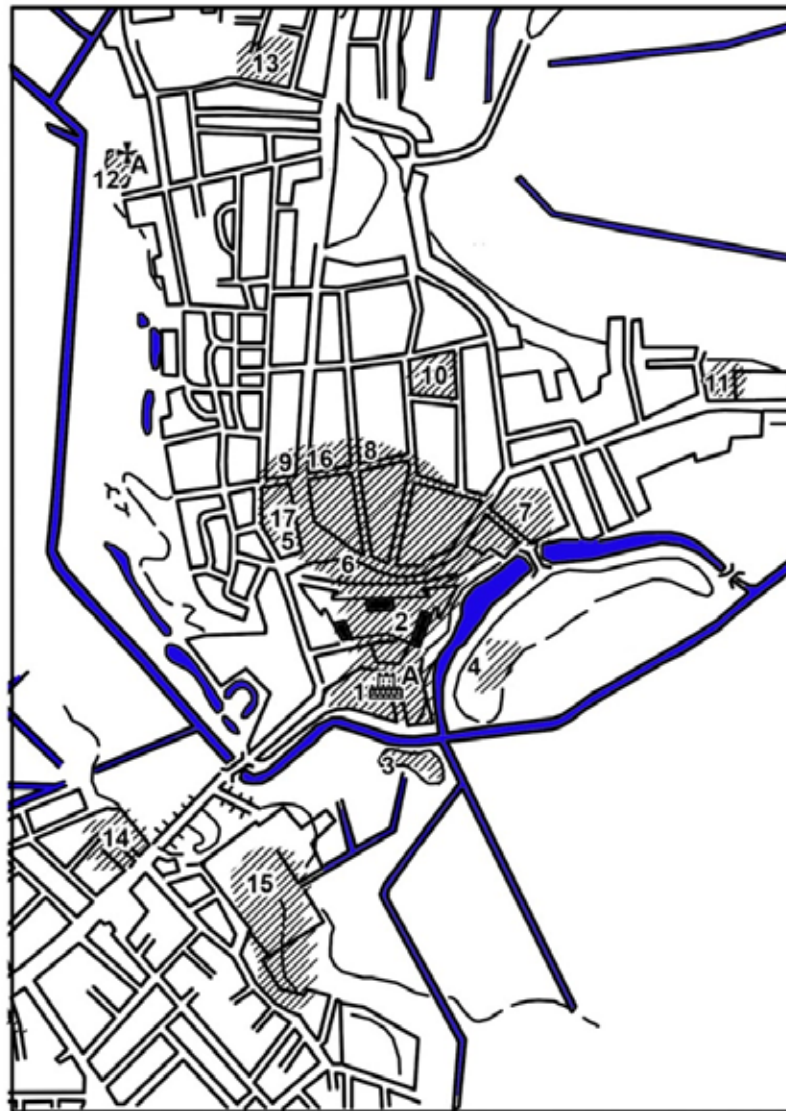
Ключевые слова: Дубно, город, поселение, участок, культурный слой, объект, археологические материалы, топография, Острожские.

Yurii Pshenychnyi

Historical topography of Dubno in second part of XIII–XV ss. (based on the archeological researches)

Dubno of Volyn was one of the small towns in Kyiv Rus. It did not lose its administrative and political importance after the Mongol-Tatar invasion and continued to remain the town of Lutsk principality until the end of XIII century. However, in the XIV century for a number of reasons Dubno was not on the records. Regular written record of Dubno appears only in the end of the XV century, when the prince Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi petitioned for the settlement to get its town rights. Until this time the history of the settlement was covered in mystery. Involvement of the findings of the archeological research of the last two decades allows studying the development of the town of this period more thoroughly. In the number of cases the information received is proven by the written record. This concerns, in particular, such key centers as the castle and the Spaso-Preobrazhenskyi monastery. It was established that despite regressive tendencies, the settlement maintained its settlement core. It was at the place of ancient Rus site where the first castle of prince Ostrozkyi was built. As for the territory of Dubno it remained hardly populated and was not characterized by densely built-up areas. The settlement structure adopted fragmentation features, except for the outer part of the castle headland.

Key words: Dubno, town, settlement, area, cultural layer, object, archeological materials, topography, Ostrozkyi.

/// - поширеність
культурного шару

✝ - християнські релігійні осередки

A - Спасо-Преображенський монастир XV ст.

🏰 - фортифікаційні споруди

A - дерев'яний замок

Ділянки, на яких проводилися дослідження

1 - дитинець	10 - вул. Острозького, 22	13 - вул. Городня
2 - кам'яний замок	6 - Замкова, 17	14 - Затонського, 4
3 - Сурмичі п. 2	7 - Дубно, пров. Купальний	15 - Сурмичі п. 1
4 - Острів	8 - вул. Кирила і Мефодія, 8-10	16 - Кирила і Мефодія, 18 а
5 - Замкова, 10	11 - монастир кармеліток	17 - Майдан Незалежності, 3
9 - на розі вул. Кирила і Мефодія та Д. Галицького	12 - о. Кемпа	

Рис. 1. Територія Дубна в другій половині XIII–XV ст. відносно сучасного планування

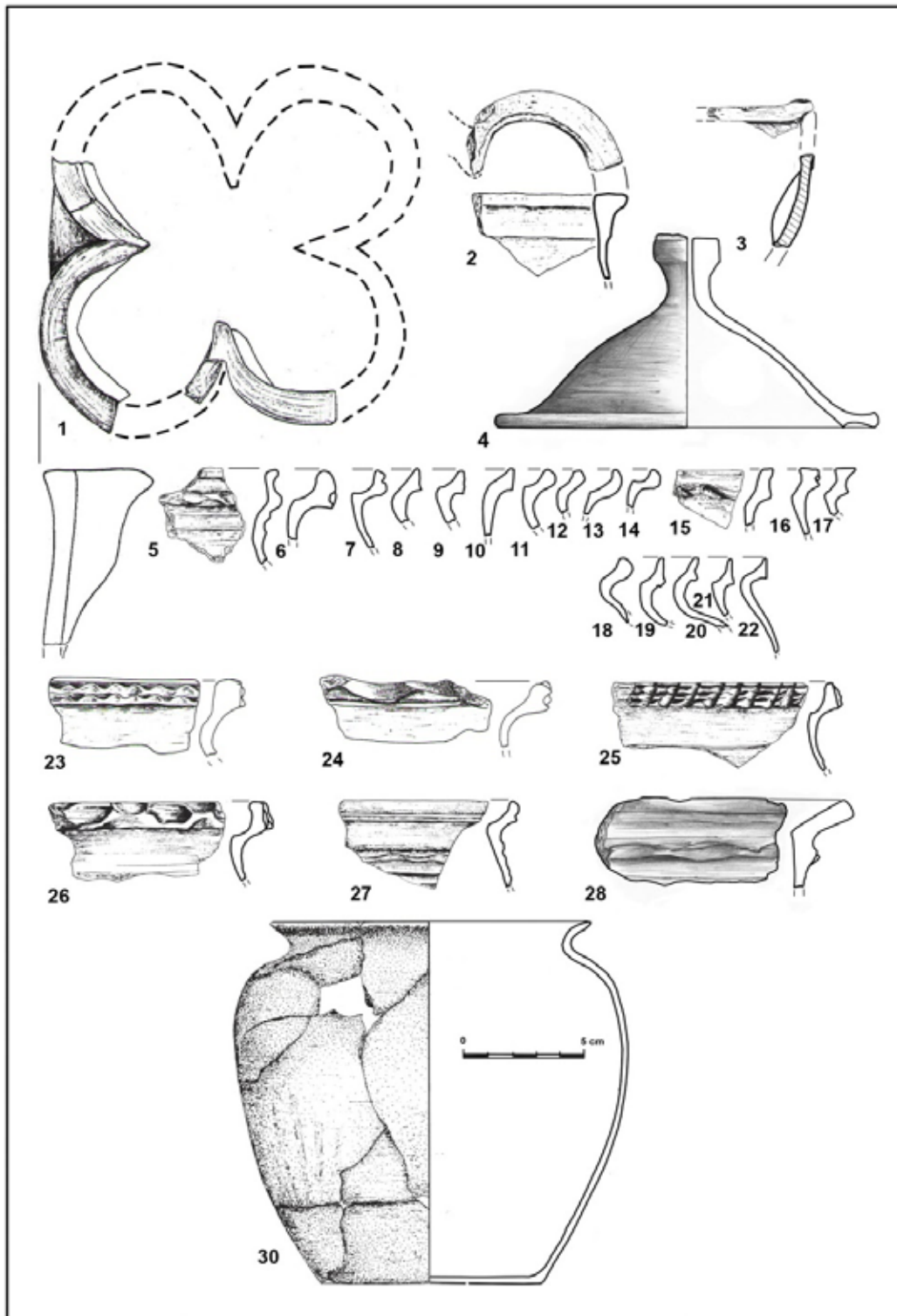

Рис. 2. Комплекс матеріалів XV – першої половини XVI ст., що пов'язаний зі спорудами Спасо-Преображенського монастиря на о. Кемпа

УДК 94 (477) 1648/.,179“:17.023.32:[314]

Олександр Якименко

ТИПОЛОГІЯ І СТРУКТУРА СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ СІЛ КОМАН ТА КУДЛАЙВКА НОВГОРОДСЬКОЇ СОТНІ)

У статті аналізуються показники загальної і середньої населеності, поколінний склад, типологія та структура селянських домогосподарств сіл Коман і Кудлайвка Стародубського полку у другій половині XVIII ст.

Ключові слова: Румянцевський опис, сповідний розпис, родина, двір, домогосподарство, покоління, ядро, проста сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

Шлюб і сім'я як головні суспільні інститути у період раннього нового часу є недостатньо вивченими з точки зору історичної науки. Такі демографічні характеристики родини, як населеність, поколінний склад, її типологія та структура зазвичай залишаються поза увагою дослідників. Ця стаття присвячена дослідженню селянської родини на теренах Стародубського полку. В якості прикладу було обрано населення сіл Коман та Кудлайвка Новгородської сотні. Такий вибір обумовлений кількома факторами: відсутністю ґрунтовних наукових розвідок у межах даної адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини, збереженістю джерельної бази для обох населених пунктів, а також відносною інформативністю матеріалів.

Наукова першість у сфері вивчення типології та структури родини належить зарубіжним дослідникам: П. Ласлетту [7], М. Міттерауеру та А. Кагану [10], Б. М. Миронову [9] Ц. Кукльо [15]. Одним із головних здобутків П. Ласлетта вважається розробка найбільш поширеної на сьогоднішній день класифікації домогосподарств [7, с. 136-140]. У своєму дослідженні «Структура родини у Росії та Центральній Європі: порівняльний аналіз» М. Міттерауер та А. Каган розглядають розміри сімей, зміни типологічної будови поколінного складу домових спільнот, а також кровно неспоріднених мешканців, які населяли двори у середині XVIII ст. [10, с. 35-80]. У монографії «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початку XX ст.)» відомий російський дослідник Б. М. Миронов аналізує динаміку типології сільського населення Росії в означений проміжок часу [9, с. 219-235]. На думку науковця, поняття «двір», «сім'я» і «домогосподарство» були тотожними [9, с. 219]. Не менш важливою є фундаментальна праця польського історика Ц. Кукльо «Демографія Речі Посполитої перед розподілами», в якій, крім теоретико-методологічної частини та детально досліджуваних демографічних характеристик населення є розділ, присвячений структурі родини [15, с. 149-156]. Під останнім терміном дослідник розумів групу взаємозалежних осіб, зосереджених в одному дворі (домогосподарстві), серед яких – малі (нуклеарні) родини – батьки з неодруженими дітьми, їх родичами та слугами [15, с. 354].

Серед сучасних українських історико-демографічних праць з зазначеного напрямку необхідно відмітити роботи Ю. В. Волошина [1; 2], М. Г. Крикуна [6], А. Л. Перковського [11], О. Є. Сакала [12]. У монографії «Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект» Ю. В. Волошин значну увагу приділяє аналізу типології та структури домогосподарств старовірів, порівнює отримані ним показники із аналогічними коефіцієнтами українських дворів Топальської сотні Стародубського полку [1, с. 213-255]. М. Г. Крикун у статті «Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р.» аналізує показники середньої дворової населеності для 28 парафій досліджуваного регіону, а також ілюструє графічне зображення родинної структури [7, с. 25-46]. У розвідці «О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики)» А. Л. Перковський визначив загальну чисельність, середню населеність домогосподарств Київського полку та Старокодацького намісництва Війська Запорізького, структуру родин посполитих, виокремив відмінності сімей цих територій з регіонами Російської імперії [8, с. 104-111]. Дослідження О. Є. Сакала «Типологія і структура домогоспо-

дарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку» є першою науковою працею у вітчизняній історіографії, в якій детально аналізуються перелічені показники родин для вищезгаданого стану [12, с. 85-198].

Проаналізувавши літературу із окресленої проблематики, зазначимо: у своїй розвідці ми спиратимемося на теоретико-методологічні дефініції, запропоновані П. Ласлеттом, Б. Мироновим та Ц. Кукльо.

Метою статті є аналіз загальної чисельності посполитих, визначення середніх показників їхньої населеності, статевої структури, покоління складу, з'ясування типології селянської родини на прикладі конкретних сіл Коман та Кудлаївка Новгородської сотні Стародубського полку у другій половині XVIII ст. Опосередковано досліджуватимуться аналогічні індекси для сімей слуг та підсусідків. На основі графічної системи умовних позначень, запропонованої британським вченим П. Ласлеттом, буде проведений детальний опис кількох родин. Зауважимо, що поза межами наших розрахунків залишилися родини духовенства та козаків.

Виявити всі вказані коефіцієнти дозволяють матеріали фіскального та церковного обліку населення. З метою виокремлення особливостей обчислення та проведення порівняльного аналізу історико-статистичних джерел, їх доцільно розділити на дві групи. До першої відноситься Румянцевський опис 1767 р. [13; 14], до другої – сповідні розписи за 1792 р. [4; 5]

Аналізоване населення сіл Коман та Кудлаївка складалося з представників посполитого стану, які мешкали в окремих господарських одиницях – дворах та бездвірних хатах. За твердженням Б. Д. Грінченка, термін «двір» мав такі значення: 1) «*место подле дома обнесенное забором*»; 2) «*дом, усадьба*» [3, с. 362]. На думку Г. А. Максимовича, для тодішнього двору були властиві: єдина дворова територія, родинні зв'язки між його мешканцями та спільне несення повинностей. Бездвірною хатою дослідник вважав «*хату без дворового места*» [8, с. 317]. А. Л. Перковський характерною ознакою двору XVIII ст. називав наявність польових наділів («грунтів»). Для бездвірних хат однією із особливостей була відсутність земельних наділів, окрім «*города біля хати*» [11, с. 105].

Розпочнемо дослідження із аналізу загальної та середньої населеності дворів посполитих на основі Генерального опису Лівобережної України 1767 р. Згідно з нашими підрахунками, на час його проведення у с. Коман селянам належав 21 двір із населеністю 197 осіб (94 чоловіки, 103 жінки). У 2 бездвірних хатах мешкали 11 посполитих (5 чоловіків, 6 жінок) [13, арк. 27-35]. У середньому на одну селянську родину припадало 9,4 та 5,5 осіб відповідно. Загальне число представників цього стану за фіскальним джерелом становило 208 осіб (99 чоловіків, 109 жінок). Коефіцієнт середньої дворової населеності – 9,0 осіб.

У с. Кудлаївці зареєстровано 20 селянських дворів із 176 мешканцями (86 чоловіків, 90 жінок) та 10 бездвірних хат, в яких проживали 30 осіб (13 чоловіків, 17 жінок) [14, арк. 746-780]. Коефіцієнт середньої дворової населеності для таких родин складав 8,8 та 5,0 осіб відповідно. Загалом у цьому селі мешкало 206 осіб посполитих (99 чоловіків, 107 жінок). Середній показник дворової залюдненості – 7,9 осіб (див. рис.1).

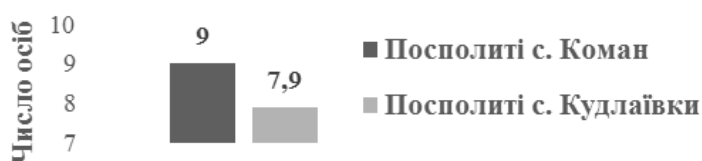

Рисунок 1. Середня населеність родин посполитих с. Коман та Кудлаївки (на основі Румянцевського опису)

Далі проаналізуємо аналогічні індекси на основі сповідних розписів 1792 р. У приході с. Коман зафіксовано 27 родин, в яких нараховувалося 283 особи (135 чоловіків, 148 жінок). Показник середньої дворової населеності дорівнював 10,5 осіб [4, арк. 96-102зв.]. У 10 бездвірних хатах посполитих мешкало 48 осіб (25 чоловіків та 23 жінки) [4, арк. 101зв.-102зв.]. Коефіцієнт їх середньої населеності – 4,8 осіб. Загалом за джерелом 1792 р. у с. Коман зареєстровано 331 особу посполитих (160 чоловіків, 171 жінка). Шуканий індекс склав 8,9 осіб.

У церковному приході с. Кудлаївки зафіксовано 241 особу мешканців (117 чоловіків та 124 жінки), які утворювали 23 родини [5, арк. 151зв.-155]. Числове значення шуканого коефіцієнту – 10,5 осіб (див. рис. 2).

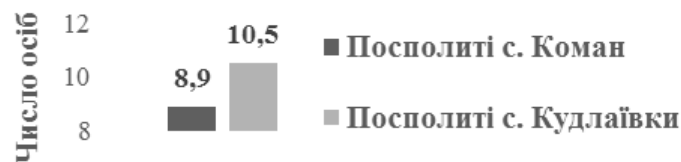

Рисунок 2. Середня населеність родин посполитих с. Коман та Кудлаївки (на основі сповідного розпису 1792 р.)

Як бачимо, визначені нами коефіцієнти середньої дворової населеності згідно фіскальних та церковних джерел дещо відрізняються. Вони були близькими за значенням для родин с. Коман: 9,0 осіб (1767 р.), 8,9 осіб (1792 р.). Більше числове значення цього показника отримуємо на основі даних сповідного розпису 1792 р. для родин с. Кудлаївки: 10,5 осіб проти 7,9 осіб (1767 р.). На нашу думку, матеріали сповідних розписів за 1792 р. є більш інформативним обліковим джерелом щодо показників середньої дворової населеності, ніж документи фіскального характеру. Водночас, не варто ідеалізувати жоден із документів, оскільки під час створення кожного з них вагому роль відігравали авторські суб'єктивні особливості (допущення механічних помилок, свідоме приховування чи недореєстрація населення) тощо.

Крім посполитих та козаків, пов'язаних між собою кровноспорідненими зв'язками, в їх дворах мешкали слуги та підсусідки (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Підсусідки і слуги у родинах посполитих

Село	Рік	Підсусідки		Слуги	
		Кіль-ть сімей	%	Кіль-ть сімей	%
Коман	1767	0	0	6	26,1
	1792	1	2,7	8	21,6
Кудлаївка	1767	1	3,8	1	3,8
	1792	3	13,0	2	8,7
Всього		5	4,6	17	15,6

Як видно з даних, наведених у таблиці 1, частка дворів посполитих, у яких мешкали підсусідки, є незначною (4,6%). Натомість, частка домогосподарств, у яких проживали слуги, становила 15,6%.

Порівняємо отримані показники із результатами аналогічних розвідок інших дослідників. Так, Ю. Волошин обрахував середню населеність старообрядницьких та українських родин Стародубського полку у 9,0 осіб [1, 215], а згідно з підрахунками О. Сакала, коефіцієнт людності дворів посполитих Лубенського полку другої половини XVIII ст. дорівнював 8,4 особам [12, с. 100]. Середній розмір посполитої родини на території Київського полку (згідно з дослідженням А. Л. Перковського) у 1772 р. склав 4,6 осіб [11, с. 106]. Досліджуваний показник для сімей цього стану у Старокодацькому намісництві Війська Запорізького складав 4,4 особи [11, с. 107]. М. Крикун визначив аналогічний індекс для українських сіл Житомирського повіту у 6,6 осіб [6, с. 27].

Отже, коефіцієнт середньої дворової населеності селянських домогосподарств с. Коман відповідає результату дослідження старообрядницьких та українських родин Стародубського полку Ю. Волошина. Величина отриманого показника для родин с. Кудлаївки перевищує підсумки аналогічних розвідок інших дослідників.

Далі проаналізуємо поколінний склад сімей посполитих за фіскальним та церковним матеріалами. Родина, яка складалася з бездітної шлюбної пари, одинаків, неодружених братів та сестер, вважаються представниками одного покоління. Двір, в якому мешкало подружжя разом зі своїми неодруженими дітьми або нежонатими родичами по бічній лінії, вважається двопоколінним. До складу трипоколінної родини входили голова двору разом із дружиною, їх одружені діти та рідні (або внучаті) онуки зі своїми батьками по бічній лінії. Найменш поширеними були сім'ї з представниками чотирьох та п'яти поколінь: головою домогосподарства з дружиною, їх одруженими дітьми та онуками, які мали власні родини та нащадків: правнуків, праправнуків тощо.

Згідно з джерелом 1767 р. переважна більшість сімей посполитих у с. Коман мала двопоколінну будову – 60,9% (14). Інші 9 родин були трипоколінними – 39,1% [13, арк. 27-35].

У с. Кудлаївці для цього стану також слід констатувати значну перевагу родин із двома генераціями – 69,2% (18). Втричі менше було сімей із трипоколінним складом – 6 (29,1%). Родини з одно та чотирьохпоколінною структурою знаходились у меншості – по одній (або 3,8% для кожної з категорій) [14, арк. 746-760] (див. рис. 3)

Рисунок 3. Поколінний склад родин посполитих с. Коман та Кудлаївки (за матеріалами Румянцевського опису 1767 р.)

Далі проаналізуємо поколінну будову селянських родин на основі сповідних розписів 1792 р. Серед посполитого населення с. Коман переважну більшість становили родини із двома та трьома поколіннями: 45,9% (17) та 43,3% (16) для кожної із категорій. У 2 сім'ях мешкали представники однієї генерації – 5,4%. Мінімально – по 1 (2,7%) представлені родини із чотирьох та п'ятипоколінною структурою [4, арк. 96-102].

У 1792 р. серед посполитих с. Кудлаївки також відмічаємо абсолютну перевагу родин із двох та трипоколінним складом – 11 (47,8%) та 12 (52,2%) для кожної із категорій [5, арк. 151зв.-155] (див. рис. 4).

Рисунок 4. Поколінний склад родин посполитих (за матеріалами сповідного розпису 1792 р.)

Отже, аналіз поколінної будови родин посполитих за матеріалами фіскального та церковного джерел доводить абсолютну перевагу сімей із двома та трьома поколіннями.

Коротко проаналізуємо аналогічний показник для підсусідків і робітників, які мешкали у посполитих дворах (див. таблицю 2).

Таблиця 2. Поколінний склад родин підсусідків і слуг

Село	Рік	Підсусідки			Слуги		
		Покоління			Покоління		
		1-пок.	2-пок.	3-пок.	1-пок.	2-пок.	3-пок.
Коман	1767	0	0	0	6	0	0
	1792	0	1	0	8	0	0
Кудлаївка	1767	0	1	0	1	0	0
	1792	1	1	1	0	2	0
Всього		1	3	1	15	2	0

Як видно з даних, наведених у таблиці 2, більшість родин підсусідків, які мешкали у дворах посполитих, складалася із двох поколінь. Натомість, переважна частина слуг, які працювали у селянських родинах, були однопоколінними.

Порівняємо отримані результати із показниками інших дослідників. На думку Ю. Волошина, у старообрядницькій слободі Деменці, частка двох та трипоколінних родин знаходилася у межах 51,7% – 65,3%. Значною була кількість однопоколінних сімей (41,3%) [2, с. 72]. Дослідження сільського населення Гетьманщини на прикладі Лубенського полку, проведене О. Сакалом, також проілюструвало абсолютну більшість двох та трипоколінних родин (54,1% та 44% відповідно). Частина одно та чотирьохпоколінних сімей була незначною (1,6% та 0,3%) [12, с. 201].

Таким чином, отримані нами показники поколінного складу демонструють близьке процентне співвідношення для джерел фіскального та церковного характеру і знаходяться у межах допустимих похибок Ю. Волошина.

Далі проаналізуємо типологію родин посполитих на основі загальноприйнятої в історичній демографії класифікації П. Ласлетта, згідно якої розрізняють наступні типи:

А) домогосподарства, в яких мешкають самотні особи – одинаки (*solitaries*) – вдівці/вдови, сироти, або особи, які не перебувають у шлюбі;

Б) родини без структури (*no family*) – сім'ї та члени яких поєднані родинними зв'язками, але не утворюють нуклеарного ядра. Прикладом останнього типу можуть бути домогосподарства, в яких мешкали разом неодружені або овдовілі брати/сестри, дядько/тітка з племінниками, дід/баба з онуками-сиротами тощо;

В) нуклеарним (або простим) (*nuclear family household*) є домогосподарство, яке складається із шлюбної пари з дітьми чи без них. Воно залишається таким, якщо один з батьків помирає. У цьому випадку головним фактором є наявність дітей;

Г) розширеним (*extended family household*) вважається домогосподарство, якщо у ньому мешкає ще хтось із родичів, які не утворюють подружніх пар. Залежно від ступеня спорідненості цієї рідні до голови двору, розширення по висхідній, низхідній та бічній лініям. Наприклад, якщо у родині жив батько чоловіка/дружини, таке домогосподарство вважається розширеним по висхідній лінії. Якщо ж він був записаний на чолі сім'ї, воно вважається розширеним по низхідній лінії. У випадку присутності неодружених брата, сестри або племінників голови домової спільноти, така родина є розширеною по бічній лінії;

Д) домогосподарство, яке складається з кількох нуклеарних ядер, називається мультифокальним (*multiple family household*). Згідно цієї класифікації, розширені та мультифокальні домогосподарства відносяться до родин складного типу [7, с. 136-139].

Спочатку визначимо вищезгадані показники за джерелом фіскального обліку. 15 родин посполитих с. Коман (65,2%) мали складну типологічну будову. З них 2 сім'ї (8,7%) – розширені, інші 13 (56,5%) – мультифокальні. 8 сімей (34,8%) були простими (нуклеарними) [13, арк. 27-35].

Для сімей цього ж стану, які мешкали у с. Кудлаївці, фіксуємо абсолютну перевагу складних родинних утворень – 19 (73%), які представлені 18 мультифокальними (69,2%) та 1 розширеною (3,8%). Прості родини знаходилися у меншості – 7 (27%) [14, арк. 746-760зв.] (див. рис. 5).

Рисунок 5. Типологія родин посполитих (на основі Румянцевського опису)

Далі визначимо аналогічні показники для досліджуваних сіл на основі джерела церковного обліку 1792 р. Аналіз структури родин посполитих с. Коман наводить на думку про значну перевагу складних родинних утворень над простими: 29 (78,4%), з яких 24 – мультифокальні (64,9%), 5 – розширені (13,5%) проти 8 (21,6%) з нуклеарною будовою [4, арк. 96-102зв.].

У с. Кудлаївці також відмічаємо абсолютну більшість – 82,6% (19 родин) зі складною структурою (усі – мультифокальні) проти 4 сімей з простою структурою (17,4%). [5, арк. 151зв.-155] (див. рис. 6).

Рисунок 6. Типологія родин посполитих (на основі сповідного розпису 1792 р.)

Коротко проаналізуємо типологічну будову родин слуг та підсусідків, які мешкали у дворах посполитих (див. таблицю 3).

Таблиця 3. Типологічна класифікація слуг та підсусідків

Село	Рік	Підсусідки			Слуги			
		Без структури	Прості	Складні	Одинаки	Без структури	Прості	Складні
Коман	1767	0	0	0	6	0	0	0
	1792	0	1	0	7	1	0	0
Кудлаївка	1767	0	1	0	0	1	0	0
	1792	1	1	1	0	0	2	0
Всього		1	3	1	13	2	2	0

Згідно з нашими підрахунками, у середовищі посполитих 3 нуклеарні родини підсусідків складала 60%. Частка сімей зі складною структурою та без'ядерною основою була рівною – по 20% для кожної з категорій. Одинаків серед зазначених сімей не зафіксовано. Натомість, серед 17 родин слуг та робітників найбільшу частку становили самотні особи – 82,4% (14). Частка простих сімей складала 11,8% (2). Сімейні спільноти без структури були представлені мінімально – 1 (5,8%).

Проаналізувавши типологію селянських родин, помічаємо схожість показників за фіскальними та церковними джерелами. Зокрема, домінують складні сім'ї, частка яких становила для с. Коман у 1767 р. – 65,2% [13, арк. 27-35]; для с. Кудлаївки – 73% [14, арк. 746-759зв.]. Аналогічний показник за сповідним розписом 1792 р. складав відповідно: 78,4% [4, арк. 96-101] та 82,6% [5, арк. 151зв.-155].

Порівняємо отримані нами показники із результатами досліджень інших науковців. Вивчення типології розкольників родин Стародубського полку, проведене Ю. Волошиним, проілюструвало перевагу простих сімей над родинами інших типів (47%, 39,4% та 13,6% у кожній з категорій відповідно). На відміну від поселень старовірів, найбільш поширеними для українських селищ Топальської сотні вищезгаданого полку були складні сімейні утворення – 60,9% проти 34,8% простих [1, с. 225-227]. Переважна більшість селянських родин Лубенського полку (згідно результатів досліджень О. Сакала) також мала складну будову – 72,6%, у той час, як на частку нуклеарних сімей припадало 27,3% [12, с. 203-204].

Таким чином, розгляд структури селянських домогосподарств сіл Коман та Кудлаївки Новгородської сотні Стародубського полку визначає значну перевагу складних родин над простими (за матеріалами фіскальних та церковних джерел) та підтверджує думку науковців, зокрема, Ю. Волошина щодо українських поселень Стародубського полку та О. Сакала про домінування складних родинних утворень на території Східної Європи, зокрема, Гетьманщини, у XVIII ст.

Далі проілюструємо структуру кількох родин за допомогою системи умовних позначень [7, с. 147-149] (див. рис. 7).

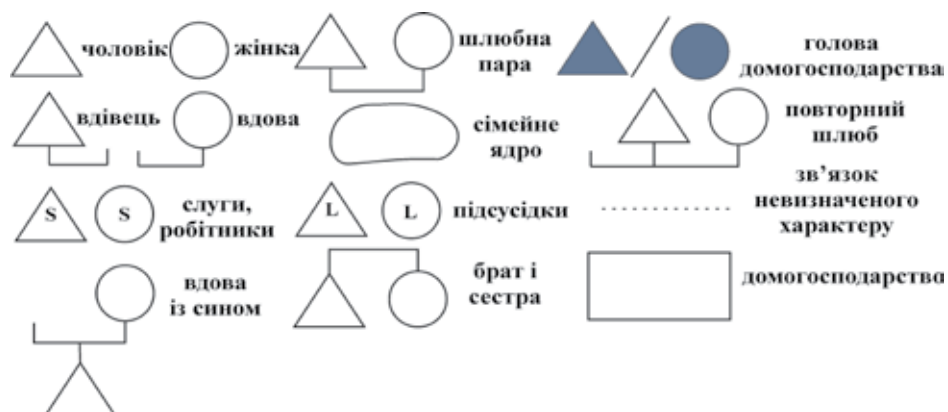

Рисунок 7. Система умовних позначень

Серед досліджуваних селянських домогосподарств Новгородської сотні сім'я посполитого Єлисея Ведмеда була єдиною, яка складалася з представників п'яти поколінь (див. рис. 8). Ця родина чисельністю 18 осіб (9 чоловіків та 9 жінок) мешкала у с. Коман 1792 р., та утворювала 3 простих ядра, перше з яких сформував 45-річний голова двору із дружиною Мотроною (37 р.) та п'ятьма неодруженими дітьми. Друге ядро складалося із рідного брата Єлисея – 43-річного

Якова та дружини Акілини (38 р.) і п'ятьох дітей, які не утворювали власних родин. Разом із цією братською родиною у дворі мешкав їх одружений племінник Федір Іванов (33 р.). У результаті його шлюбу із 30-річною Вассою подружжя виховувало доньку Олександру (7 р.). У цьому ж домогосподарстві проживав дід-вдівець Якова Ведмедя – 72-річний Влас Лук'янів син, який був представником першого покоління у родині. Зважаючи на очевидну смерть одного з дітей Власа (батьків братів Ведмедів), останні вважаються членами третьої генерації. Їх неодружені діти разом з племінником, який створив сім'ю, доводяться найстаршому члену родини правнуками та внучатим правнуком (тобто четвертим коліном). Отже, донька останнього була внучатою прапраплемінницею Власа Ведмедя. У цьому ж домогосподарстві мешкала нуклеарна родина 52-річного підсусідка Ларіона Васильєва, який з дружиною Уляною дбав про двох неодружених синів. Ця родина, вочевидь, не була пов'язана кровно спорідненими зв'язками із сім'єю Єлисея Ведмедя [4, арк. 99 зв.].

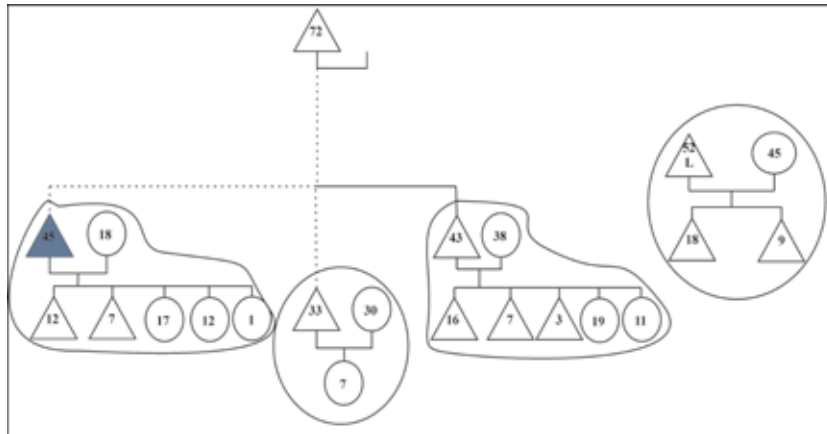

Рисунок 8. П'ятипоколінне домогосподарство Єлисея Ведмедя

1767 р. у с. Кудлаївці складною родиною із чотирьохпоколінною будовою було домогосподарство посполитого Василя Ращенка (див. рис. 9). У ньому мешкали 9 осіб (7 чоловіків та 2 жінки), які утворювали 2 ядра – зі складною та простою структурами кожне. На момент реєстрації у Румянцевському описі голова двору мав доволі поважний вік – 80 р. та був вдівцем. Разом із ним проживав 45-річний син Федір з дружиною Феодосією та двома неодруженими синами. Таким чином, перше родинне ядро вважається розширеним по низхідній лінії, а його члени є представниками першого, другого та третього поколінь відповідно. Також у цьому дворі мешкали двоє онуків Василя, старший з яких, Яків (25 р.), на відміну від свого молодшого брата, перебував у шлюбі з 20-річною Марією. Ця шлюбна пара, яка утворювала друге просте ядро, мала 5-річного сина Кузьму. Таким чином, останній доводився внучатим правнуком Василеві (четвертим поколінням у дворі).

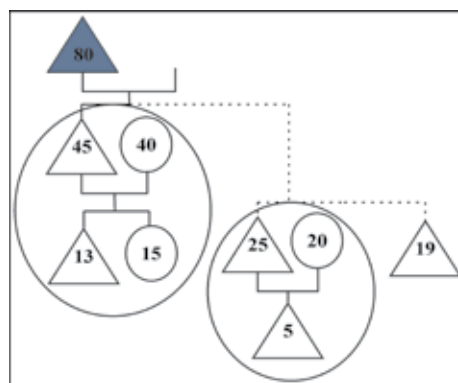

Рисунок 9. Чотирьохпоколінна родина Василя Ращенка

Отже, розмежувавши фіскальні та церковні джерела, у результаті дослідження населення посполитого стану с. Коман та Кудлаївки Новгородської сотні Стародубського полку за період 1767 та 1792 рр. доходимо наступних висновків:

Показники середньої дворової населеності домогосподарств згідно фіскальних та церковних джерел дещо відрізнялися та становили для с. Коман 9,0 осіб (1767 р.), 8,9 осіб (1782 р.), що відповідає результату дослідження старообрядницьких та українських родин Стародубщини науковця Ю. Волошина. Величина отриманого показника для родин с. Кудлаївки складає від 7,9 до 10,5 осіб та перевищує результати аналогічних розвідок інших дослідників.

Аналіз поколінного складу с. Коман та Кудлаївка засвідчив значну перевагу двох та трипоколінних родин у домогосподарствах посполитих. Найменш поширеними були родини із одно-, чотирьох та п'ятипоколінним складом.

Розгляд структури селянських домогосподарств виокремлює перевагу складних родинних утворень над простими. Такий результат підтверджує точку зору науковців Ю. Волошина та О. Сакала про домінування домогосподарств зі складною будовою на території Східної Європи, зокрема, Лівобережної України, у XVIII ст.

Подальші дослідження селянського соціуму Північної Гетьманщини з точки зору історичної демографії є доволі перспективними. Спираючись на історико-статистичні джерела, автор робить спробу дослідити інститут сім'ї посполитих. З метою більш ґрунтового історико-демографічного аналізу населення Стародубського полку у другій половині XVIII ст., подальші наукові розвідки необхідно присвятити вивченню козацького стану, а також не лише кровноспорідненим особам, але й стороннім мешканцям домогосподарств – підсусідкам, слугам та робітникам.

Список використаних джерел та літератури:

1. Волошин Ю. В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті : історико-демографічний аспект / Ю. Волошин. – Полтава, АСМІ, 2005. – 312 с.
2. Волошин Ю. В. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) / Ю. Волошин // Історична пам'ять. – 2005. – № 1 – 2. – С. 64 – 84.
3. Грінченко Б. Словар української мови. – Т.1. : А – Ж. / Б. Грінченко. – К., 1907. – 539 с.
4. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 712, оп. 1, спр. 217, арк. 96 – 102зв.
5. ДАЧО, ф. 712, оп. 1, спр. 217, арк. 151зв. – 155.
6. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року / М. Крикун // Україна модерна. – Львів, 2001. – №.6. – С. 25 – 46.
7. Ласлетт П. Семья и домохозяйство. Исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века. – М.: Статистика, 1979. – С. 132 – 157.
8. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. / Г. Максимович. – Нежин, 1913. – 400 с.
9. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.) : в 2-х т. / Б. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – Т.1. – 549 с.
10. Миттерауер М., Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ / М. Миттерауер, А. Каган // Семья, дом и узы родства в истории. – СПб.: Европ. ун-т, «Алетейя», 2004. – С. 35 – 80.
11. Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) / А. Перковский // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 104 – 111.
12. Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII століття : на прикладі Лубенського полку / О. Сакало. – Полтава, 2011. – 260 с.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 141, арк. 27 – 35.
14. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 147, арк. 746 – 759зв.

Александр Якименко

Типология и структура крестьянской семьи Стародубского полка во второй половине XVIII в. (на примере сел Коман и Кудлаевка Новгородской сотни)

В статье анализируются показатели общей и средней населенности, поколенный состав, типология и структура крестьянских домохозяйств сел Коман и Кудлаевка Стародубского полка во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: Румянцевская опись, исповедная ведомость, семья, двор, домохозяйство, поколение, ядро, простая семья, расширенная семья, мультифокальная семья.

Oleksandr Yakymenko

Typology and structure of peasant family Starodubskiy regiment in the second half of the 18th century. (on the sample villages Koman and Kudlaevka Novhorodskaya sotnya)

In this article author examines one of poorly explored problems of native history – studying Ukrainian society in period of early modern time.

Being guided by historical-statistic sources author analyses the dynamics of total number, gender, generation composition, typology and structure of peasant family in the villages Koman and Kudlaevka Novhorodskaya sotnya of Starodubskiy regiment in the second half of XVIII century. With the help of system of shorthand he shows the structure of several peasant families. On the basis of information author makes comparative analysis with results of studying peasant families in the XVIII century, made by other scientists.

Key words: *Rumyantsevskiy description, confession record, family, yard, household, generation, nuclear, nuclear family, extended family, multiple family.*

Олена Прищепя

ПОБУТУВАННЯ КНИЖОК В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Розглядаються шляхи поширення книжок серед містян Правобережної України у XIX – початку XX ст. через такі канали комунікації, як навчальні заклади, публічні бібліотеки, книгарні, друкарні, народні читання. Акцентується увага на ролі шкіл – насамперед середніх, у формуванні ширшого кола читачів. Стверджується, що книжки, переважно російською мовою, стали невід'ємною частиною культурного життя не лише губернських, а й повітових міст та містечок. Натомість українськомовні видання складали незначний відсоток у книгорозповсюдженні.

Ключові слова: книжки, міста, Правобережна Україна, навчальні заклади, бібліотеки.

У сучасній вітчизняній урбаністиці актуальними стають дослідження міста як соціокультурного феномена. При цьому важливого значення набуває вивчення культурної сфери його життєдіяльності, у межах якої створюються й освоюються різноманітні духовні цінності, у т. ч. книжка.

У статті на прикладі міст Правобережної України XIX – початку XX ст. розглянемо процес поширення книжок серед широких верств міського населення через основні канали комунікації: міські школи, публічні бібліотеки, книгарні, книжкові склади, народні читання, діяльність просвітніх товариств тощо.

Відзначимо, що хоча механізм розповсюдження книжок насамперед на теренах Волинської та Подільської губерній через мережу бібліотек [19; 27; 30; 26], організацію народних читань [18], діяльність окремих просвітніх товариств [29] потрапляв у поле зору дослідників, цілісне бачення цієї проблеми поки що відсутнє.

У трьох губерніях Правобережної України (Київській, Волинській і Подільській) упродовж XIX ст. нараховувалося 41 місто (з них 3 губернських, 33 повітових та 5 заштатних) та 378 містечок [23, с. 2–3; 24, с. V; 25, с. 1–4]. І хоча на початку XX ст. кількість міст тут зросла до 43, за чисельністю жителів міські поселення регіону залишалися переважно малими (до 20 тис. мешканців) або середніми (30–40 тис. населення). Із другої половини XIX ст. виняток становив Київ, а з початку XX ст. – ще й Житомир [1, с. 528].

У першій половині XIX ст. найбільш продуктивним каналом поширення книжок у більшості міських поселень виступали школи, передусім середні – чоловічі і жіночі гімназії, реальні і комерційні училища, духовні семінарії. В пореформену добу значення школи в залученні населення до читання книг поступово зросло, поширюючись не лише на учнів та вчителів, а й на ширші кола читачів.

Для цих цілей служили шкільні бібліотеки, які поділялися на фундаментальні (переважно для вчителів) та учнівські. При багатьох із них існували ще й книжкові магазини. Функціонування останніх простежується аж до 80–90-х рр. XIX ст., коли не лише в губернських, але й у більшості повітових міст з'явилися приватні книгарні, які займалися розповсюдженням навчальної літератури.

Комплектування шкільних бібліотек у містах Правобережної України належало до компетенції департаменту Міністерства народної освіти, зокрема, попечителя Київського навчального округу і підлеглих йому служб, що розглядали та рекомендували до використання в навчально-виховному процесі підручники, науково-популярну та художню літературу [13, арк. 1].

У книжковому репертуарі бібліотек середніх навчальних закладів, зокрема, учнівських відділів, переважали підручники, твори класиків російської літератури – О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, І. Тургенєва, Широко були представлені праці відомих російських істориків М. Карамзіна, В. Соловйова, С. Ключевського, М. Костомарова. Зарубіжну класику репрезентували твори В. Шекспіра, Мольєра, Ф. Шиллера, Д. Байрона, Й. Гете, В. Скота. Значну частку складав такий різновид художньої прози, як пригодницька література, особливу популярність

здобули книжки Ф. Купера, Ж. Верна [3, арк. 22; 9, арк. 88–90]. Між тим українські книжки у бібліотеках навчальних закладів фактично були відсутні. Так, в учнівській бібліотеці Рівненського реального училища у 80–90-х рр. була єдина українська книжка – «Народні оповідання» Марко Вовчок [9, арк. 115 зв.; 11, арк. 44].

Аналіз фондів навчальних закладів, опрацьованих у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, державних архівах Рівненської, Вінницької, Хмельницької областей, а саме тих її частин, які зберігають службове листування закладів освіти із канцелярією попечителя Київського навчального округу, дозволяє скласти чітку картину про відшліфований роками механізм поповнення шкільних бібліотек книжками. Навчальну літературу замовляли переважно через мережу книжкових магазинів столичних міст – Санкт-Петербурга і Москви, а згодом Києва, Одеси, Харкова, Риги, Вільно, Ревеля, Казані, Варшави [26, с. 47–54]. Торгували книжками для навчальних закладів також редакції газет і журналів, окремі друкарні, книжкові склади тощо. Найчастіше замовлялася література у книжковому магазині Департаменту Міністерства народної освіти. Однак після його закриття у 1864 р. головним постачальником книжкової продукції для шкіл, й у першу чергу навчальної літератури, стає комісіонер Департаменту Міністерства народної освіти І. Глазунов [13, арк. 17]. Шкільні бібліотеки комплектували й періодику. Так, у 1885 р. Могилівське реальне училище виписувало 9 газетних і журнальних видань [4, арк. 10], а Рівненське реальне училище – 17 [10, арк. 21]. Водночас видання надходили безкоштовно, у вигляді дарунків, від різних державних установ або приватних осіб, зокрема, авторів. Основним джерелом видатків на закупівлю книжок для шкільних бібліотек слугували кошти, зібрані за оплату навчання учнів.

Через учнівські книгарні заведено практику безкоштовної передачі навчальної літератури найбільш бідним учням. Також спеціально замовляли книжки в дарунок учням, які успішно навчалися і мали зразкову поведінку. Усі ці видання разом із тими, що випозичалися зі шкільних бібліотек, потрапляли в родинне коло чи до осіб, в яких учні винаймали квартири. Наведемо приклади. У травні 1874 р. Новоград-Волинське двокласне міське училище зверталося до попечителя округу з проханням дати дозвіл на придбання книжок чотирнадцяти різних найменувань для дарунків учням [39, арк. 9]. З метою відзначення кращих учнів у 1910 р. адміністрація першої Житомирської чоловічої гімназії придбала повні зібрання творів класиків російської літератури – О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, М. Некрасова, а також окремі перекладні зарубіжні, зокрема, «Дон-Кіхот» М. Сервантеса [38, арк. 18].

Траплялися випадки, коли загублені книжки не поверталися до шкільних бібліотек, й відтак могли потрапити до інших осіб. Тлумачний словник В. Даля фіксує поширене уже в ХІХ ст. дієслово «зачитати» – у значенні не повернути книжку, «пропасть в чужих руках» [2, с. 664]. Відповідно й за рахунок «зачитаних» книжок могло розширюватися коло потенційних читачів друкованого слова.

Незважаючи на те, що шкільні бібліотеки не мали права обслуговувати сторонніх осіб, подібні випадки траплялися, відтак, потенційний читацький контингент зростав. У спогадах про Леся Українку О. Косач-Кривинюк згадує зиму 1890–1891 року, яку їхня родина провела у Луцьку й про те, як її хвора сестра «мало куди ходила, все більше читала... Книжки до читання приносив учитель городського училища п. Крохмальний... брав він книжки з великої хорошої бібліотеки (не лише з російських книжок, а й з книжок різними чужими мовами), що перейшли до городського училища од якоїсь давньої скасованої школи» [31, с. 49–50].

З нагоди ювілеїв відомих діячів російської культури чи важливих історичних подій, що з кінця ХІХ ст. широко почали відзначатися на теренах імперії Романових, учасники культурно-освітніх заходів у навчальних закладах безкоштовно отримували твори класиків російської літератури, їхні портрети, брошури про ювілейні історичні події [5, арк. 1, 3].

Бібліотечні книжки, що мали незадовільний фізичний стан, шкільна адміністрація продавала всім бажаючим на спеціально організованих для цього аукціонах [15, арк. 20].

Практикувалося і відкриття книжкових складів при окремих навчальних закладах. Так, власник книгарні у Києві М. Я. Оглоблін у 1902 р. мав склад київських видань у Рівненській жіночій гімназії [14, арк. 54]. У цей же період склад підручників і навчального приладдя для продажу учням по дешевим цінам функціонував і при Жмеринському залізничному двокласному училищі [6, арк. 22].

Мала заохочувати учнів до регулярного читання книжок і така форма навчального-виховного процесу, як позакласне читання. З метою поглибленого засвоєння курсу шкільної програми,

переважно у вихідні та святкові дні, учні у присутності вчителів, а також представників шкільної адміністрації, за попередньо затвердженою попечителем округу програмою, читали і обговорювали твори переважно класиків російської літератури, книжки на історичну і природничу тематику. З цією ж метою практикувалося заслуховування рефератів, які заздалегідь ретельно готувалися самими учнями [12, арк. 4; 8, арк. 91].

Сприяти засвоєнню текстів поетичного жанру мали учнівські літературно-вокально-музичні ранки та вечори, а також постановки театралізованих дійств, до яких залучалися найбільш обдаровані учні. Таким чином, коло їхніх учасників – учителів та учнів доповнювалося глядачами, оскільки на подібні заходи запрошувалися почесні гості, поміж яких були представники місцевої адміністрації, священнослужителі, батьки учнів. Однак як у випадку із книжковим репертуаром шкільних бібліотек, так і в репертуарі шкільних концертних та театралізованих дійств українська культурна складова фактично була відсутня. Лише після подій російської революції 1905 р. з'явилася надія, що надбання української книжкової культури стануть доступнішими й міській школі, а відтак – ширше – й усьому міському населенню. Так, у 1906–1907 рр. в Острозькій чоловічій гімназії існував аматорський музично-драматичний гурток. Учні ставили п'єси «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка. Проте невдовзі дирекція гімназії заборонила українські вистави і концерти [17, арк. 437].

Окрім шкільних бібліотек важливу роль у поширенні книжок у міських поселеннях Правобережної України досліджуваного періоду відігравали й інші бібліотечні заклади. Якщо у першій половині XIX ст. основний їх загаль складали переважно приватні бібліотеки (щоправда, резиденції магнатів, які найбільш активно комплектували приватні книгозбірні, переважно розміщувалися за межами міст), монастирські книгозховища, то у пореформену добу у містах Правобережної України з'являються публічні бібліотечні заклади.

Зростаючий попит різних верст міського населення Правобережної України на читання мали задовольняти російські публічні бібліотеки, відкриті в пореформену добу в губернських містах – Києві, Житомирі і Кам'янці-Подільському, а також у окремих повітових центрах. Зокрема, у Подільській губернії публічні бібліотеки функціонували ще й у Барі (1899), Проскуріві (1901), Гайсині (1902), Вінниці (1907) [32, с. 54]. В організацію і підтримку діяльності публічних бібліотек у містах Правобережної України, окрім самої держави, значні зусилля починає докладати громадськість та виборні органи міської влади. Так, Кам'янець-Подільська публічна бібліотека функціонувала за рахунок державних субсидій (щорічно така складала 800 руб.) і членських внесків (користування бібліотекою було платним). Видатки на оренду приміщення покривалися субсидією від міської думи (у 70-х роках така складала 200 руб.) [34, арк. 34 зв.].

Підкреслимо, що російські публічні бібліотеки у губернських містах Правобережної України виступали найбільшими книгозбірнями регіону – доступними широкому загалу. Проаналізувати книжковий фонд і найбільш затребувану його частину, а також читацьку аудиторію головних книгозбірень Правобережної України дозволяє звітна документація волинських і подільських губернаторів.

Наприкінці 1870-х рр. Житомирська публічна бібліотека нараховувала майже 10 тисяч книг (близько 4 тисяч найменувань), а вже наприкінці XIX ст. у її фондах зберігалось книжок більше 20 тис. найменувань. У 1879 році ця бібліотека виписувала 48 періодичних видань (30 журналів і 18 газет). Лише у 1891 р. до неї надійшло 280 екземплярів різного роду книг, журналів та газет [35, арк. 72 зв.; 36, арк. 62 зв.].

Упродовж 1872 року у Кам'янець-Подільській публічній бібліотеці було зафіксовано більше 7 тис. відвідувань. Найактивнішими її читачами були чиновники (до 3 тисяч відвідувань), викладачі навчальних закладів (більше 6 сотень відвідувань), місцеві купці, військові, особи духовного звання, міщани, землеміри, аптекарі і акушери, інженери і архітектори, студенти, лісові ревізори (лісники), телеграфісти і навіть особи податних станів. Усі бажаючі могли користуватися не лише читальним залом, а й за відповідну плату брати книги додому. Найбільшим попитом серед відвідувачів користувалася російська і перекладна художня література. Із журналів головним чином читалися «Отечественные записки», «Дело», «Вестник Европы», «Русский вестник», «Беседа». Із книг наукового змісту замовлялися переважно твори природничих наук, а за ними – з історії й географії, сільського господарства й медицини, богослов'я [32, арк. 34 зв.].

З 1890-х років у містах Київської, Подільської та Волинської губерній масово відкриваються народні читальні. Нерідко вони розміщувалися у народних домах, які зводилися за ініціативи як громадських організацій, так і міської влади. Під одним дахом таких народних домів могли

одночасно функціонувати як окремі бібліотечні заклади, так і чайні-читальні, зали зі сценою, книжкові склади-крамниці [18].

Наприкінці XIX – початку XX ст. у губернських та повітових містах Правобережної України формуються бібліотеки при громадських і дворянських зібраннях (на Волині такі відомі у Острозі, Дубно, Рівному). Засновують бібліотеки громадські товариства, церковно-православні братства. Вони функціонують і при військових частинах, різноманітних клубах, залізничних станціях тощо [19; 29, с. 12–13]. Незважаючи на те, що діяльність виборних земських інституцій була дозволена владою на Правобережній Україні лише 1911 року, у містах регіону ще наприкінці XIX ст. з'явилися бібліотеки, відкриті за рахунок видатків із земських зборів губерній. Одна з таких функціонувала у Проскурові [27].

Хоча з кінця XIX – початку XX ст. у губернських містах Правобережної України з'являється все більше публічних і приватних бібліотек, народних читалень, однак масового поширення бібліотечних закладів у повітових містах не спостерігалось.

Книжка торувала дорогу до пересічного читача – мешканця провінційного міста – і через полиці стаціонарних книжкових магазинів. У другій половині XIX ст. безумовним лідером у розвитку книжкової справи Правобережної України виступав Київ завдяки найбільшій кількості розміщених тут книгарень, бібліотек, друкарень. За архівними даними 1876 року у Києві працювали 22 книгарні і книжкові крамниці, 8 бібліотек, 13 друкарень. Лише впродовж 1872–1875 років тут було видано 311 найменувань книг [34, арк. 2]. Водночас на всі міста Волинської губернії у 1879 році припадало лише 13 книгарень, чотири з яких розміщувалися в губернському Житомирі. Щоправда, у 1891 р. на Волині вже нараховувалося 23 книжкових магазини (з них 13 – у повітових центрах і 2 у містечках – Почаєві (на території Почаївської Лаври) та Славуті [35, арк. 72 зв.; 36, арк. 63].

Доволі динамічно розвивалася мережа книгарень у Подільській губернії. Якщо у 1894 р. у її містах налічувалося 20 книгарень і книжкових крамниць, то у 1902 р. уже функціонувало 52, а в 1908 – 115. Щоправда, переважно у них відпускалися підручники і навчальні приладдя [20, с. 174; 21, с. 182; 22, с. 142].

Послуги книгарень могли поєднуватися з уже звичними для мешканців міст функціями бібліотек. Так, наприкінці 1870-х років книгарня Кириченка в Житомирі своїм постійним відвідувачам випозичала книжки додому, а в Заславлі при книгарні Бардфельда функціонував спеціальний кабінет для читання [35, арк. 72 зв.].

Наблизити друковану продукцію, у тому числі й книжкову, до мешканців міст могли й поліграфічні підприємства, більшість яких функціонувала в губернських центрах. Наприкінці XIX ст. у повітових містах набувають поширення поліграфічні заклади приватної форми власності. Саме такі відомі у Луцьку, Дубно, Рівному, Старокостянтинові Волинської губернії, Проскурові, Вінниці, Брацлаві, Гайсині, Могилеві, Балті Подільської губернії [37, арк. 63].

Як і повсюди у Російській імперії, випускалися тут книжки переважно російською мовою. Незважаючи на існуючі обмеження і навіть заборону українського слова у поліграфічних закладах міст Правобережної України друкувалися й українські книжки. Окрім Києва українські видання виходили в Житомирі, Рівному, Луцьку, Острозі Волинської; Вінниці, Балті, Гайсині, Літині Подільської; Бердичеві, Білій Церкві, Черкасах, Звенигородці, Умані, Радомислі, Чигирині Київської губерній. Серед повітових міст найбільш активно ця справа просувалася у Черкасах. Тут у 1898–1899 рр. вийшло у світ 14 українських книжок. Поміж авторів – Т. Шевченко, Є. Гребінка, І. Нечуй-Левицький, І. Франко (псевдонім І. МIRON), О. Кониський, О. Стороженко, І. Карпенко-Карий (Тобілевич). Наприкінці XIX ст. потік українських книг, виданих у містах Правобережжя, зростає. З'являються великими накладками (у 10–30 тис. екземплярів) дешеві видання комітетів Попечительства про народну тверезість (як, наприклад, книжка І. Острожинського «Пий, та діло розумій», випущена у Бердичеві 1898 р.) [28, с. 198, 220, 260, 277, 295, 316, 348].

Незважаючи на певний поступ у справі українського друку на початку XX ст., як серед місцевої книжкової продукції, так і привізної, українська книжка губилася і продовжувала залишатися рідкістю у домівках містян Правобережної України.

Ефективним шляхом поширення знань як поміж неграмотних, так і малоосвічених прошарків міського населення виступала організація народних читань. Відомо, що влаштування читань для народу у Російській імперії було започатковане ще на початку 70-х рр. XIX ст. З огляду на заборону їхнього проведення у повітових містах Російської імперії ця форма залучення широких верств населення до читання книг довготривалий час поширювалася лише у С.-Петербурзі

та у окремих губернських містах [33, арк. 1]. У міських поселеннях Правобережної України організацією народних читань почали активно займатися громадські і просвітницькі організації лише в останнє десятиріччя XIX ст., зокрема, Київське товариство грамотності [40, арк. 9], Попечительство про народну тверезість [16, арк. 6]. Місцем їхнього проведення слугували як безплатні чайні-читальні, так і приміщення навчальних закладів [7, арк. 24]. Ускладнював організацію народних читань громіздкий механізм офіційних погоджень і дозволів. Скажімо, 1890 року Рівненському повітовому комітету Попечительства про народну тверезість довелося чекати декілька місяців офіційного дозволу на проведення народних читань при місцевій безплатній народній бібліотеці-читальні [41, арк. 84, 96]. Між тим такий шлях залучення міського населення до читання книжок був надзвичайно ефективним, оскільки формував масового читача.

Отже, упродовж XIX – початку XX ст. книжки ставали невід’ємною частиною сфери культурного життя не лише губернських, а й повітових міст та містечок Правобережної України. Провідну роль у формуванні культурного простору міст передусім відігравала російська книжка, натомість українські видання складали незначний відсоток у книгорозповсюдженні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Города России в 1910 году. – С.Пб. : Изд. Центр. Статист. комитета МВД, 1914. – 559 с.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – Т. 1. А–З. – М. : Русский язык, 1978. – 699 с.
3. Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької обл.), ф. 13, оп. 1, спр. 5, 186 арк.
4. Держархів Вінницької обл., ф. 16, оп. 1, спр. 17, 75 арк.
5. Держархів Вінницької обл., ф. 17, оп. 1, спр. 39, 31 арк.
6. Держархів Вінницької обл., ф. 40, оп. 1, спр. 4, 44 арк.
7. Держархів Вінницької обл., ф. 244, оп. 1, спр. 16, 5 арк.
8. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 215, оп. 2, спр. 46, 294 арк.
9. Держархів Рівненської обл., ф. 215, оп. 2, спр. 203, 121 арк.
10. Держархів Рівненської обл., ф. 215, оп. 2, спр. 205, 78 арк.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 215, оп. 2, спр. 209, 182 арк.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 394, оп. 2, спр. 20, 42 арк.
13. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1, спр. 33, 77 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1, спр. 34, 77 арк.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 570, оп. 1, спр. 11, 67 арк.
16. Державний архів Хмельницької області, ф. 125, оп. 1, спр. 12, 67 арк.
17. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Т. Ровенська область. – К. : Голов.ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 654 с.
18. Лиса Н. Народний дім у Вінниці / Н. Лиса // Подільська старовина: Наук. зб.: До 85-річчя з часу заснування Вінниц. обл. краєзн. музею. – Вінниця, 2003. – С. 116–129.
19. Мілясевич І. Мережа бібліотек Рівненщини в кінці XIX – на початку XX століття / І. Мілясевич // Вісник книжкової палати. – № 6 (24). – 1998. – С. 26–28.
20. Обзор Подольской губернии за 1894 год. – Б. м., Б. г.
21. Обзор Подольской губернии за 1902 год. – Б. м., Б. г.
22. Обзор Подольской губернии за 1908 год. – Б. м., Б. г.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.Пб. : Изд. Центр. Статист. комитета МВД, 1904. – Т. VIII. Волынская губерния. – 281 с.
24. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.Пб. : Изд. Центр. Статист. комитета МВД, 1904. – Т. XVI. Киевская губерния. – 283 с.
25. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.Пб. : Изд. Центр. Статист. комитета МВД, 1904. – Т. XXXII. Подольская губерния. – 285 с.
26. Прищепа О. П. Бібліотеки навчальних закладів у поширенні книжок в освітньо-культурному просторі повітових міст Правобережної України та їх книжковий репертуар (XIX – початок XX ст.) / О. П. Прищепа // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 23. – Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2012. – С. 47–54.
27. Прокопчук В. С. Бібліотеки Хмельниччини: від заснування – до наших днів / В. С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 3–39.
28. Репертуар української книги 1798–1916: Матеріали до бібліографії. – Т. 4. 1895–1900 / Нац. Академія Наук України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львівське відділення. – Львів, 1997. – 485 с.
29. Сажок О. В. Культурно-просвітницька діяльність церковних православних братств Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Сажок; Волинський національний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – 20 с.

30. Соломонова Т. Р. Гайсинська міська публічна російська бібліотека імені О. С. Пушкіна / Т. Р. Соломонова // Подільський книжник: альманах. Вип. 2 (2009 р.). – Вінниця, 2010. – С. 53–59.
31. Спогади про Леся Українку. Видання друге, доповнене. – К. : Дніпро, 1971. – С. 49–50.
32. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 52, спр. 437, 62 арк.
33. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 225 (1874), спр. 152, 62 арк.
34. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 390, спр. 110, 9 арк.
35. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, спр. 158, 123 арк.
36. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 623, спр. 100, 102 арк.
37. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 391, 110 арк.
38. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 196, спр. 95, 136 арк.
39. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 225 (1874), спр. 40, 7 арк.
40. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227 (1906), спр. 37, 34 арк.
41. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227 (1899), спр. 41, 337 арк.

Стаття надійшла до редколегії 26.01.2015

Елена Прищепя

Распространение книг в культурном пространстве городов Правобережной Украины (XIX – начало XX в.).

Рассматриваются пути распространения книг среди горожан Правобережной Украины в XIX – начале XX в. через такие каналы коммуникации, как учебные заведения, публичные библиотеки, книжные магазины, типографии, народные чтения. Акцентируется внимание на роли школ – прежде всего средних, в формировании более широкого круга читателей. Утверждается, что книги, в основном на русском языке, стали неотъемлемой частью культурной жизни не только губернских, но и уездных городов, а также местечек. При этом украиноязычные издания составляли незначительную часть в книгораспространении.

Ключевые слова: книги, города, Правобережная Украина, учебные заведения, библиотеки.

Olena Pryshchepa

Distribution of Books within the Cultural Environment of Towns of the Right-Bank Ukraine (19th – the beginning of the 20th cc.)

This article examines distribution channels for books among the citizens of the Right-Bank Ukraine in the 19th – the beginning of the 20th cc (such as educational establishments, public libraries, book shops, publishing houses, public readings).

The emphasis is made on the role of schools (the secondary ones in the first place) in creating a broader circle of readers. School libraries, bookshops and warehouses, specially organized auctions to sell old book were played a role in achieving this objective. A wide-spread practice was to reward the most successful pupils with books, to freely distribute printed materials during cultural and educational events.

The article emphasizes participation of public and elected bodies of city powers in the organization of public libraries and reading places during the post-reformation period. The article ascertains that mainly Russian books became an essential part of the cultural life not only in regional (hubernskiy) towns, but also in provincial (povitoviy) towns and in some small towns. In contrast, Ukrainian editions comprised a negligible fraction of book distributions.

Key words: books, cities, Right-Bank Ukraine, educational establishments, libraries.

УДК 94(47)08+631.1:339.654 «XIX–XX»

Ірина Жиленкова

СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА ЕКСПОРТУ ЗЕРНОВОЇ ПРОДУКЦІЇ З УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглядається проблема збуту зернової продукції українських губерній Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Досліджено ринки збуту, структуру та динаміку, визначено наслідки для України та Російської імперії загалом. Наведено аналіз основних ланок інфраструктури зернового ринку України, визначено проблеми функціонування та оцінено можливий вплив на розвиток зернового експорту.

Ключові слова: експорт, зернова продукція, торгівля, ринок, сільське господарство, Російська імперія, інфраструктура.

Світова економічна інтеграція та глобалізаційні процеси на початку XXI ст. висувують перед Україною якісно нові завдання та перспективи. У зв'язку з цим, на порядку денному стоять питання щодо розробки ефективних проектів інституційно-структурного реформування промисловості та сільського господарства. Однак, важливим є не лише врахування кон'юнктури ринку, а й використання вітчизняних практичних досягнень попередніх історичних епох. Саме такий підхід визначає доцільність вивчення такої проблеми як структура та динаміка експорту зернової продукції з України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Емпіричну базу пропонованої розвідки сформували, перш за все, публікації в тогочасних профільних періодичних виданнях («Агрономічний журнал», «Гірничозаводська справа», «Економічне життя Поділля», «Економічний журнал», «Промисловість та торгівля», «Російський експорт», «Російський мельник») та наукові праці таких дослідників різних епох як О. Билимович, І. Бліох, І. Гуржій, С. Остапенко, О. Пилипенко, О. Реєнт та О. Сердюк, О. Челінцев, О. Шульц та ін. Аналіз відповідних студій визначив об'єктивну необхідність комплексного та вузькоспеціального аналізу структури та динаміки експорту зернової продукції України наприкінці XIX – на початку XX ст., що і сформувало кінцеву мету та визначило побіжні завдання статті.

Домінуюче прагнення уряду Російської імперії належним чином модернізувати промисловий сектор економіки ще у другій половині XIX ст., зробивши його конкурентоздатним на світовому ринку, не мали запланованого успіху. Це поступово призвело до певного розчарування та переорієнтації зусиль центральної влади на сільське господарство та, відповідно, підвищення об'ємів експорту його продукції.

У цьому відношенні, головним товаром, який постачався на зовнішній ринок, були, безперечно, зернові. Збіжжя, борошно й висівки у п'ятиліття 1909–1913 рр. становили 45–50% вартості всього експорту [23, с. 302]. Від реалізації збіжжя на зовнішніх ринках залежали прибутки сільських господарів і надходження до бюджету від митних зборів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вивіз у країни Західної Європи і частини Близького та Середнього Сходу безперервно зростав, хоча й був нерівномірним, оскільки залежав від урожайності. За нашими підрахунками, середній річний експорт п'яти головних культур – пшениці, жита, ячменю, вівса й кукурудзи – з Російської імперії за п'ятиліття 1877–1881 рр. становив 264 327,8 тис. пудів, а за 1909–1913 рр. – 621 250,6 тис. пудів, тобто зріс на 135% [29, с. 34].

Напередодні Першої світової війни пшениця залишалася головною зерновою експортною культурою. Її обсяг у збуті на світовому ринку становив у 1909 р. 45,67%; у 1910 р. – 48,71%; у 1911 р. – 33,86%; у 1912 р. – 36,46%; у 1913 р. – 37,53%. У значних обсягах вивозився і ячмінь. Його частка у загальному експорті п'яти головних зернових культур зросла з 32,52% у 1909 р. до 43% у 1913 р. – 43,0%. Натомість питома вага у загальному зерновому вивозі на зовнішні ринки таких культур, як жито, овес і кукурудза, була порівняно малою. Отже, в експорті збіжжя лідирували пшениця та ячмінь, вивіз яких у 1909–1913 рр. становив від 70,28% до 80,58%. З іншого боку, мали місце надто великі коливання в обсягах хлібного експорту – від 438 853 тис. пудів у 1912 р. до 758 636 тис. пудів у 1910 р., що визначалося рівнем врожайності зернових культур

(залежним, перш за все, від кліматичних факторів), кон'юктурою світового ринку та ступенем організації зовнішньої торгівлі [21, с. 97].

Слід також відзначити, що експорт зернових культур з Російської імперії в пореформену добу суттєво відставав від їх виробництва. Про це свідчать і матеріали тогочасної преси, і дослідження цього аспекту проблеми, які демонструють надто великі розбіжності. Згідно з ними вивіз збіжжя з європейської частини Російської імперії на початку 1870-х рр., без урахування частки на посів, становив близько 10% від його виробництва, а у 1880–1890-х рр. – до 20% [7, с. 140]. На наш погляд, ці дані слід вважати цілком прийнятними. Проте окремі сучасні дослідники необгрунтовано завищили цю цифру для 1870-х рр. до 40%, а для 1880 р. – до 50%, що не зовсім відповідає дійсності [18, с. 232]. На користь цього твердження свідчать наступні факти: збір п'яти головних зернових культур у 1877 р. становив 245 306 тис. пудів, у 1878 р. – 357 046, у 1879 р. – 334 749, а у 1880 р. – різко знизився до 187 129, у 1881 р. – дещо зріс до 197 409 тис. пудів. Відтак, вивіз половини зібраного врожаю на світовий ринок призвів би до небаченого голоду і різкого скорочення чисельності населення.

Необхідно враховувати й те, що світовий ринок потребував не лише продовольчого, а й фуражного зерна (ячменю, ібіса та кукурудзи), яке йшло на відгодівлю худоби і птиці. Виходячи з цього, значно важливішим є визначення частки кожної окремо взятої зернової культури, що вивозилася на зовнішні ринки, до їх загального виробництва. У цьому контексті заслуговують на увагу підрахунки А. Шингарьова, члена Державної думи Російської імперії II–IV скликань (1907–1917 рр.). Так, у 1907–1911 рр. середньорічний відсоток експорту по відношенню збору становив: для жита – 3,1% (40 млн пудів), вівса – 6,8% (59 млн пудів), пшениці – 22,1% (232 млн пудів), ячменю – 37,2% (204 млн пудів), кукурудзи – 46% (46 млн пудів) [31, с. 37]. Найбільшою мірою величезним попитом на пшеницю, ячмінь і кукурудзу вирізнялися ринки Німеччини, Великобританії та Італії. До того ж, споживачі останньої не могли обійтися без твердих сортів пшениць, що вирощувалися в ряді регіонів України та власне Росії – Поволжі, Приураллі та Північному Кавказі.

Обсяги хлібного експорту залежали від урожайності зернових культур і наявності надлишку. За підрахунками економіста першої половини ХХ ст. П. Ляценка, товарність пшениці у поміщицьких господарствах губерній Правобережної України на початку ХХ ст. становила у середньому 85,8% [14, с. 303]. Загалом же світовий ринок надзвичайно стимулював розширення земельних площ у приватновласницьких господарствах під такі польові культури, як пшениця, ячмінь, жито, овес, горох, цукровий буряк тощо [9, с. 7, 16–17; 32, с. 24]. Значно масштабнішу картину щодо надлишку зернових в українських губерніях у пореформену добу демонструють статистичні дані за 1880–1910 рр. Його ріст для чотирьох головних зернових культур складав 230 592 тис. пудів – з 96 776 до 327 368 тис. пудів, або на 238,27%. Найбільш позитивною була динаміка у Полтавській (+355%), Таврійській (+411,8%), Харківській (+442%) та Катеринославській (+873,16%) губерніях [27, с. 45]. Очевидно, що це стимулювало вивіз збіжжя на зовнішні ринки та, як наслідок, стримувало закупорювання торгового обороту та падіння цін на внутрішньому ринку.

Вивіз збіжжя у величезних обсягах на зовнішні ринки часто визначався і гострими потребами та бідністю більшості селян. Відтак, справедливо відзначали дослідники цього аспекту проблеми на початку ХХ ст., що сільські господарі продавали свою продукцію вимушено. «Селяни та поміщик, хоча й у різній мірі, потребували грошей; перший – для сплати податків і на потреби сім'ї, другий – для ведення господарства й виплати банківського відсотка, оскільки обігового капіталу немає, а заборгованість велика», – писав М. Єзерський [8, с. 119]. Розуміючи це, посередники та купці досить часто користувалися ситуацією при закупівлі збіжжя у селян, як правило, не обізнаних із кон'юктурою світового ринку. Окрім того, надмірний вивіз на зовнішні ринки продукції польового господарства, особливо з поміщицьких економій, гальмував розвиток тваринництва і перехід до інтенсивного сільського господарства. Ще одним чинником, що негативно впливав на розширення зовнішньоторговельної діяльності аграріїв, стала відсутність власної структурованої організації. У ряді випадків збут хліба за кордон, як й іншої сільськогосподарської продукції, здійснювався поміщиками, а найчастіше – управителями, прикажчиками тощо. Про це свідчать їх звіти власникам маєтків із зазначенням обсягів вивезеного збіжжя та іншої сільськогосподарської продукції у порти Чорного й Балтійського морів, ціни тощо [26, арк. 1–3]. Більшість поміщицьких економій мали безпосередні зв'язки з великими хліботорговими фірмами Одеси, Миколаєва, Херсона та інших портових міст, що надсилали до них своїх

комісіонерів. Через відсутність належної кількості елеваторів і зернохосовищ хлібний надлишок вивозився нашвидкуруч – наприкінці літа й восени, що вело до зменшення вартості проданого збіжжя [30, с. 22]. Крім того, землевласники зазнавали накладних витрат під час транспортування хліба до річкових пристаней і морських портів. За даними тогочасної преси, вони становили щонайменше 0,07–0,11 руб. з кожного пуда від реальної вартості проданого зерна.

Втім, однією з переваг виробників сільськогосподарської продукції України було вигідне географічне розташування. За даними Міністерства шляхів сполучення Російської імперії, середній пробіг усіх хлібних вантажів залізницями до чорноморсько-азовських портів становив у 1890 р. – 310, а в 1895 р. – 289 верст [2, с. 83]. Крім того, правобережні губернії межували з Австро-Угорщиною та мали вихід до Балтійського моря через Данциг, Лібаву, С.-Петербург і Кенігсберг. Слід враховувати й те, що з портами Чорного, Азовського та Балтійського морів українські виробники були з'єднані такими річками, як Дніпро, Дністер, Південний Буг та їх притоки.

На початку XX ст. Катеринославська губернія вивозила зернову продукцію залізницями переважно до Маріуполя, Бердянська і Феодосії; Херсонська – через Миколаїв, Одесу й частково через прикордонні сухопутні застави з Австрією і Пруссією; Таврійська – через Феодосію, Генічеськ, Бердянськ, Севастополь і порти Балтики; Харківська – через Миколаїв, Маріуполь, Таганрог, Феодосію, порти Балтики та сухопутні прикордонні застави з Пруссією; Волинська – через сухопутні застави на кордоні з Пруссією й Австрією або частково – через Одесу та порти Балтики; *Київська* – через прусський кордон і Миколаївський порт, меншою мірою через Одесу, порти Балтики тощо; Подільська і Полтавська – через порти Чорного й Балтійського морів, сухопутні кордонні застави та навіть віддалений Архангельськ; Чернігівська – через порти Балтики, сухопутні застави на прусському кордоні, Одесу й Миколаїв [15, с. 2–13].

Проте майже повна відсутність власного торгового флоту зводила нанівець всі об'єктивні переваги. До уваги слід брати і те, що в Російській імперії не існувало навіть окремої управлінської структури, яка могла б «виражати інтереси торгового флоту», а морське міністерство «цілковито ігнорувало основу, фундамент морської могутності – торгове мореплавство» [28, с. 5–7]. Внаслідок цього виробники й експортери вивозили свою продукцію на зовнішні ринки переважно на пароплавах під іноземним прапором і, як результат, втрачали щорічно 60–70 млн руб.

Певне уявлення щодо прибутку середньостатистичного хлібного експортера у 1905–1909 рр. можна сформувати, порівнявши пересічні одеські ціни на пшеницю з урахуванням фрахту і накладних витрат з цінами в Лондоні. Зокрема, відповідні цифри складали (подано у співвідношенні): у 1905 р. – 93/115 коп./пуд; 1906 р. – 86/107; 1907 р. – 106/125; 1908 р. – 121/131,2; 1909 р. – 125/135,57 коп./пуд. Разом з тим, статистика засвідчує, що середній прибуток з одного пуда проданої на лондонському ринку пшениці коливався впродовж 1905–1909 рр. від 6,36 до 9,37 руб., а загалом за цей період становив 8,01 руб. [17, с. 8]. Причини величезних втрат як виробників, так і експортерів українського хліба корінилися в надзвичайно слабкій торгово-транспортній інфраструктурі зовнішньої торгівлі. Одеський та інші морські порти не мали достатньої кількості новітнього механічного устаткування для розміщення збіжжя в зернохосовищах і подальшої перевалки на пароплави. Великі морські, а тим більше океанські судна часто вантажилися хлібом не в гаванях, а на рейді, що обумовлювало додаткові витрати. Хліб вивозився на кораблях під іноземним прапором, а це призводило до значно меншої виручки від його продажу.

Попри всілякі негаразди в організації експортної торгівлі українські виробники нарощували її об'єми. У 1870–1880-х рр. великі землевласники Правобережної України відправляли пшеницю, овес та інші злаки в порти Чорного й Балтійського морів [26, арк. 1–3]. Протягом 1874 р. магістралями Південно-Західної залізниці до прикордонного Бреста з Київщини і Волині було перевезено понад 2 млн пудів збіжжя, звідки воно йшло до Східної Пруссії, а до Австрії було відправлено більше 1 млн пудів зернового хліба [11, с. 53]. За іншими даними, у 1874 р. через Волочиську й Радзивилівську прикордонні митниці у країни Західної і Центральної Європи було вивезено залізницями понад 14 млн пудів збіжжя [3, с. 40]. Зерновий хліб з українських губерній надходив і до портів Балтійського моря. Зокрема, Південно-Західною залізницею в 1883 р. було відправлено близько 6,3 млн пудів, а в 1885 р. – 10,7 млн пудів збіжжя та частково борошна [10, с. 37]. У 1886 р. до Кенігсберга надійшло 3,9 млн пудів хлібних вантажів, з них Південно-Західною залізницею – 1,7 млн пудів [16, с. 100].

Після реформи 1861 р. виробники зернових культур, попри слабку матеріально-технічну базу сільського господарства, більш-менш успішно конкурували з комерсантами інших країн на ринках Західної Європи. У 1861–1865 рр. на світовий ринок щорічно вивозилося у середньому

близько 80 млн пудів збіжжя [12, с. 70]. Однак вивіз зерна із Російської імперії протягом другої половини 1870-х – першої половини 1890-х рр. ускладнила світова сільськогосподарська криза, що була спричинена надходженням в Європу у великих обсягах дешевого заокеанського хліба – із Канади, США, Аргентини та навіть Індії й Австралії (після відкриття в 1869 р. Суецького каналу). Унаслідок цього конкуренція між виробниками сільськогосподарської продукції надзвичайно загострилася, особливо на найбільш масштабному і вартісному ринку Великобританії. Ще наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. ввіз пшениці з Російської імперії до цієї країни перевищував чверть від усього імпорту зазначеної зернової культури. У роки світової сільськогосподарської кризи й навіть після її закінчення у середині 1890-х рр. ситуація для російських виробників лише погіршувалася. Ця ж тенденція проявилася й щодо інших зернових культур, зокрема вівса і навіть ячменю [13, с. 59–60; 25, с. 58].

Незважаючи на загострення конкуренції, вивіз збіжжя з поміщицьких і частково селянських господарств на зовнішні ринки збільшувався. Цьому сприяло будівництво нових залізничних магістралей, освоєння цілини в південному степовому краї і зростання хлібного надлишку. У 1888 р. хлібний експорт з Російської імперії досяг рекордної цифри 534 118 тис. пудів, у тому числі продовольчого зерна – 321 999 тис. пудів [29, с. 34]. Український хліб у ці роки вивозився майже в усі країни Західної Європи. У 1889 р. з Одеського порту було відправлено у Великобританію 26,2 млн пудів зерна та борошна, Голландію – 20, Бельгію – 12, Італію – 9,5, Німеччину – 8, Францію – 7,5, Данію – 1,5 млн пудів [33, с. 92]. Ще 20,8 млн пудів вивезено в Іспанію, Швецію, Фінляндію, Єгипет та інші країни Близького Сходу.

Важливі узагальнені обчислення щодо експорту хлібних культур з українських губерній у роки світової сільськогосподарської кризи було здійснено І. Гуржієм. Вчений підрахував, що наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. з щорічно вивозилося у середньому близько 80,5 млн пудів продовольчого хліба, у тому числі пшениці – майже 60 млн пудів. Загальний її експорт, а також жита та борошна, на одного жителя становив у середньому 5,19 пуда. Найбільш хлібоекспортними були Херсонська й Подільська губернії, при цьому Чернігівщина відправляла на світовий ринок жито [7, с. 149].

Позитивно вплинуло на подальше зростання хлібного вивозу завершення світової сільськогосподарської кризи та зростання цін і попиту на продукцію землеробства у країнах Західної й Південної Європи. У 1895 р. з українських губерній було відправлено залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць близько 178 млн пудів продовольчого й фуражного зерна, продуктів його переробки. З урахуванням річкового і гужового транспорту хлібний вивіз з України у вказаний рік становив щонайменше 231 620 тис. пудів [24, с. 281].

Експорт значною мірою визначався рівнем врожайності зернових культур. У зв'язку з цим слід зазначити, що продуктивність землеробства в Російській імперії була відносно низькою. Разом з цим, вищий рівень врожайності на землях України, особливо в поміщицьких господарствах, забезпечувався відносно широким застосуванням з кінця XIX ст. органічних добрив, новітньої сільськогосподарської техніки і знарядь праці, та досягненнями агрономічної науки. Більшість великих землевласників покінали зі старою трипільною системою польового господарювання і переходили до більш прогресивного багатопілля, що сприяло підвищенню врожайності зернових та інших культур.

На початку XX ст. хлібний експорт із Російської імперії виявляв тенденцію до подальшого зростання, хоча й зі значними коливаннями. У 1904 р. на зовнішні ринки було вивезено 575 730 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, а в 1905 р. – 630 530, у тому числі 293 834 тис. пудів пшениці та 138 263 тис. пудів ячменю [29, с. 34]. Саме пшениця та ячмінь вивозилися на світовий ринок переважно з українських губерній, а також з Області війська Донського, Північного Кавказу, Поволжя й Приуралля.

Рекордним щодо хлібного експорту з імперії став сезон 1909–1910 рр. Вивіз п'яти головних зернових у 1910 р. досягнув 760 млн пудів проти 676 млн пудів у попередньому році. По окремих культурах, станом на 1910 р., статистика була наступною: пшениця – 370 млн пудів, жито – 39, ячмінь – 242, овес – 82, кукурудза – 27 млн пудів [21, с. 69]. З України у 1910 р. було вивезено 378,8 млн. пудів продукції [24, с. 315]. Разом із побічними продуктами переробки зерна (борошно, крупа, висівки) у 1910 р. з Російської імперії на зовнішні ринки потрапило 847,1 млн пудів, а в 1909 р. – 760,8. Однак виручка за реалізований у 1910 р. хліб була меншою на 15–20% (попри зростання експорту). Так, у 1910 р. було отримано 746,1 млн руб., тоді як у 1909 р. – 748,3 млн руб. [5, с. 1802]. Для пшениці ж середня експортна ціна знизилася зі 122 до 108 коп.

за пуд, для жита – з 96 до 74, для ячменю – з 76 до 65, для вівса – з 83 до 76 коп. Безперечно, це були величезні втрати для землевласників, попри щедрий урожай майже повсюди на просторах Російської імперії.

У наступні роки конкуренція на світовому хлібному ринку лише загострювалася. Виробники України й інших регіонів держави частково втратили європейські ринки. Так, хлібний експорт поступово зменшувався, особливо в 1912–1913 рр., порівняно з 1909–1910 рр., – як за загальним обсягом, так і за цінністю реалізованого товару [22, с. 252]. І це при зростанні врожаю у 1913 р. в Україні та більшості інших регіонів імперії.

У таких умовах вищі урядовці змушені були визнати вразливість хлібних зовнішньоторговельних операцій для російських виробників. У своїй промові в Державній раді заступник міністра торгівлі й промисловості В. Тимірязєв, заявив: «Звісно, що ціни залежать від світової кон'юнктури, але не можна не визнати, що наш голос у визначенні цін на міжнародному ринку надзвичайно слабкий. Відбувається це через те, що наша хлібна торгівля все ще цілковито позбавлена організації» [19, с. 349]. Останнє найбільш виразно проявилось в торгівлі борошном, яка не витримувала конкуренції на світовому ринку з аналогічним заокеанським продуктом (з точки зору собівартості). Беззаперечним було домінування США на світовому борошняному ринку, адже їх середній вивіз борошна у 1905–1910 рр. складав 70 711 тис. пудів (для порівняння – Російська імперія експортувала лише 5117 тис. пудів) [4, с. 2]. У деяких європейських країнах частка продукції американського млинарства на зовнішніх ринках становила 65,8%, а по відношенню до власного експорту зерна – 76,4%. У результаті вказана держава мала додаткову вартість хлібної продукції та нові робочі місця. Відповідні ж показники щодо Російської імперії становили 4,5% і 2,1%. Відтак вона поступалася навіть Німеччині, яка імпортувала близько третини річного споживання пшениці для забезпечення власного населення [1, с. 121].

У загальноімперському масштабі пшеничне борошно експортувалося у країни Західної Європи, Близького та Середнього Сходу переважно саме з українських губерній. У 1910 р., наприклад, залізницями до морських портів і сухопутних митниць було вивезено 8005 тис. пудів, у тому числі до чорноморсько-азовських портів – 4234, балтійських – 3029, Архангельська на Білому морі – 64, західного сухопутного кордону – 678 тис. пудів [15, с. 145–155]. Частина цього обсягу реалізовувалась на ринках припортових міст та їх околиць, особливо у Прибалтиці. Із чорноморсько-азовських портів пшеничне борошно вивозилося найчастіше на Близький Схід, де воно збувалося у гострій конкуренції з продукцією французького млинарства. У 1910 р. з Одеси було відправлено 2467, у 1911 р. – 2283 тис. пудів, а з Севастополя, відповідно, 727 і 598 тис. пудів. Частка Одеси в експорті пшеничного борошна з чорноморсько-азовських портів становила близько 70%. У 1911 р. з Одеського порту в Туреччину було вивезено 1788 тис. пудів пшеничного борошна вищих сортів, а в Єгипет – 416. На єгипетському ринку французькі комерсанти з успіхом конкурували з українським борошном завдяки вивізним преміям від свого уряду. За таких обставин аграрії висловлювали невдоволення «майже повною неорганізованістю кредиту» для російських товарів, що збувалися в регіоні Близького Сходу з «перепонами й ускладненнями у вигляді високих митних ставок» [20, с. 117–118]. Саме на цьому ґрунті загострилися суперечності між аграрним і промисловим капіталом, який отримував неабиякі фінансові преференції від уряду.

Аграрії особливо потерпали від коливання цін на імпортовану сільськогосподарську техніку та від високих митних тарифів на неї. Незадоволення вітчизняних виробників продовольчих товарів не могло не впливати й на діяльність вищих представницьких органів – Державної думи й Державної ради. Із цього приводу впродовж 1910–1912 рр. аграрії дискутували з промисловцями, а Державна дума – з Державною радою. Незадоволення високими митними тарифами на сільськогосподарську техніку було настільки сильним, що по деяких законопроектах «праві й ліві в Думі голосували солідарно. У результаті кінні молотарки, косарки та запчастини до сільськогосподарських машин повинні були ввозитися безмитно. Проте уряд зміг заблокувати цю постанову [6, с. 4846–4847]. Отже, хлібний експорт після 1910 р. мав тенденцію до помітних ускладнень.

Таким чином, аграрний капітал України, володіючи величезними земельними площами і необхідними для переробки сільськогосподарської сировини засобами, займав досить надійні позиції на світовому продовольчому ринку для збуту продукції землеробства і тваринництва. Це певною мірою забезпечувало стабільність цін на внутрішньому ринку Російської імперії та надходження вкрай необхідної валюти. Однак, низький рівень організації зовнішньої торгівлі, а

також слабкість транспортно-промислової інфраструктури, поряд з іншими логістичними проблемами і бюрократичними труднощами, обмежували прибутки та потенціал як рядових сільських господарів, так і великих експортерів аграрної продукції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баскин Х.Э. Русский хлебный экспорт / Х.Э. Баскин // Русский мельник. – 1915. – №2. – 121 с.
2. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах: Статистическое исследование / А.Д. Билимович. – Киев: тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1902. – [2], VI, X, 289 с., 118 л. табл., диагр., картогр.
3. Блиох И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И.С. Блиох. – СПб.: Типография М.С. Вольфа, 1878. – Том 2: Производство, потребление и торговля земледельческими товарами. – 40 с.
4. Вытеснение русской муки с иностранных рынков // Промышленность и торговля. – 1912. – №13. – С. 2.
5. Горно-заводское дело. – 1911. – №11. – 1802 с.
6. Горно-заводское дело. – 1912. – №14. – 4846–4847 с.
7. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
8. Езерский Н. Экспорт и кооперация / Н. Езерский // Русский экспорт. – 1914. – №4. – С. 119.
9. Ерёмин Н. Организационный строй и основные задачи полеводства Подольской губернии / Н. Ерёмин // Экономическая жизнь Подольи. – 1914. – №22. – С. 7–17.
10. Загорский К.Я. Железнодорожные тарифы в России и Германии в связи с экономической политикой этих стран / К.Я. Загорский. – СПб.: Тип. Ред-ции периодич. изд-ий Мин-ва Финансов, 1914. – 84 с.
11. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. / В.А. Золотов. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1966. – 250 с.
12. Известия Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. – 1916. – №29. – С. 70.
13. Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением / П.И. Лященко. – Пг.: Мин-во финансов, 1915. – 293 с.
14. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках европейской России / П.И. Лященко. – СПб.: Отдел торговли Министерства торговли и промышленности, 1912. – 4, VI, 656 с.
15. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией и другими иностранными государствами: Перевозки по русским железным дорогам. – СПб., 1914. – Ч. 1: Распределение перевозок хлебных грузов по губерниям и областям и по портам и пограничным пунктам. – С. 2–155.
16. Обзор коммерческой деятельности Юго-западных железных дорог за 1902 г. – К., 1904. – С. 100.
17. Остапенко С.С. Задачи русского хлебного экспорта: К вопросу хлебного экспорта / С.С. Остапенко. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1912. – [2], 25 с.: табл., 5 л.
18. Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): Монографія / О.Є. Пилипенко. – К.: АМУ, 2008. – 280 с.
19. Промышленность и торговля. – 1911. – №8. – С. 349.
20. Промышленность и торговля. – 1912. – №15. – С. 117–118.
21. Промышленность и торговля. – 1914. – №2. – С. 69–97.
22. Промышленность и торговля. – 1914. – №5. – С. 252.
23. Промышленность и торговля. – 1914. – №6. – С. 302.
24. Реєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
25. Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. – СПб.: МТП, 1913. – VI, 211 с.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), Ф. 830., Оп. 1., Спр. 363 (1885 г.), Арк. 1–3.
27. Челинцев А.Н. Перемены в хлебной продукции Европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства / А.Н. Челинцев // Агрономический журнал. – Х., 1913. – Кн. 7. – С. 45.
28. Шавров Н.А. О мерах для развития русского торгового мореходства в связи с развитием отечественного судостроения при современном экономическом положении России / Н.А. Шавров. – М.: [Б. и.], 1895. – 427 с.
29. Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет, в связи с русско-германским торговым договором / А.К. Шульц. – СПб.: Тип-я Министерства финансов, 1913. – [2], 111, 113, III, VII с.
30. Экономическая жизнь Подольи. – 1913. – №8/9. – С. 22.
31. Экономическая жизнь Подольи. – 1914. – №21. – С. 37.
32. Экономическая жизнь Подольи. – 1915. – №16. – С. 24.
33. Экономический журнал. – 1890. – №6/7. – С. 92.

Стаття надійшла до редколегії 24.12.2014.

Ирина Жиленкова

Структура и динамика экспорта зерновой продукции из Украины (конец XIX – начало XX в.)

В статье рассматривается проблема сбыта зерновой продукции украинских губерний Российской империи в конце XIX – начале XX в. Исследованы рынки сбыта, структура и динамика, определены последствия для Украины и Российской империи в целом. Приведен анализ основных звеньев инфраструктуры зернового рынка Украины, определены проблемы функционирования и оценено возможное влияние на развитие зернового экспорта.

Ключевые слова: экспорт, зерновая продукция, торговля, рынок, сельское хозяйство, Российская империя, инфраструктура.

Iryna Zhilenkova

Structure and dynamics of grain export of the Ukraine (late XIX – early XX century)

The article deals with the problem of marketing of food grain in Ukrainian provinces in the Russian Empire in the late second of the nineteenth – early twentieth century. Markets are investigated, influence, structure and dynamics, they had on Ukraine and the Russian Empire as a whole, are analyzed. The analysis of the main infrastructure sections of the grain market in Ukraine is given, problems of functioning are determined and the possible influence upon the grain export development is estimated. The directions of regulatory policy are determined. The structuring elements of the infrastructure of grain market are done. The logistics schemes of grain sale with regard to economic and geographic entities of the grain market are grounded.

Key words: export, food grain, trade, market, agriculture, Russian Empire, infrastructure.

УДК 745. (477)

Дмитро Зінько

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО МУЗЕЮ У М. ЛУЦЬКУ

У статті на основі архівних матеріалів, музейних фондів, наукових розвідок українських та польських дослідників, випусків польських часописів, свідчень емігрантів проаналізовано передумови виникнення та етапи становлення Волинського музею у м. Луцьку. Висвітлено особливості культурно-національного відродження в регіоні у 20–30 рр. ХХ ст. Досліджено історично-політичні передумови розвитку культурно-мистецького життя на Волині і становлення пам'яткоохоронної роботи та музейної справи в краї.

Ключові слова: Волинський музей, Центральна Рада, Директорія, Польське товариство краєзнавців, м. Луцьк, пам'яткоохоронна діяльність, національне відродження.

Чимало дослідницьких розвідок сучасних вітчизняних науковців зорієнтовані на вивчення першовитоків і джерел минулого, Волині, історії краю, пам'яткоохоронної справи. Зростає їх роль у розбудові національної освіти, науки та культури, розширенні масштабів та поглибленні змісту регіональних студій. В контексті посилення гуманітарно-історичних досліджень підвищується увага науковців до вивчення діяльності місцевих культурно-мистецьких осередків, що віддзеркалюють духовний потенціал краю. Щоправда, й дотепер зустрічається деяка складність дослідження історії регіону, особливостей становлення його важливих культурних центрів через відгомін тих політично-ідеологічних стереотипів, що мали місце в минулому. У руслі наукових проблем краєзнавчого вивчення Волині актуальним залишається дослідження передумов виникнення та етапів становлення одного з найголовніших культурно-мистецьких центрів регіону – Волинського музею, його ролі у здійсненні в краї просвітницько-духовної місії.

На сьогоднішній час можна констатувати відсутність комплексної наукової праці, де б розглядалися передумови, етапи становлення та перші кроки розбудови музеїв на Волині і їх місійну функцію в краї, впродовж 1920-х–1930-х років. Окремі аспекти теми стали об'єктом вивчення у працях таких дослідників, як: Ф. Онуфрійчук [8], С. Кот [5], О. Ошуркевич [9], В. П'ясецький [11], М. Черенюк [14], Т. Левицька [6], А. Силук [12, 13], Є. Ковальчук [4] та ін.

Певний внесок у вивчення культурно-мистецького життя Волині, зокрема в контексті охорони пам'яток та діяльності регіональних музеїв, а особливо Волинського музею, зробили такі польські науковці міжвоєнного часу як: В. Антоневич [15], Ю. Дуткевич [16], Я. Гоффман [17], К. Пшемиський [18, 20], Л. Савіцький [20]. Багато з них опублікували ґрунтовні і цікаві в історичному плані статті у виданні «Волинська земля» («Ziemia Wołyńska», де безпосередньо характеризують місцеві культурні заклади й розкривають передумови утворення й діяльності Волинського музею в м. Луцьку.

Мета наукової розвідки полягає у вивченні передумов виникнення та етапів становлення Волинського музею у м. Луцьку як одного з головних культурно-історичних осередків у краї науково-освітнього й мистецького спрямування. Дослідження охоплює період 1917–1939 рр. Для з'ясування поставленої мети визначено наступні завдання: простежити історичні віхи культурно-національного відродження в Україні 1920–1930 рр. і його відображення у житті волинського краю; дослідити передумови відкриття музею у м. Луцьку і способи формування перших музейних колекцій; охарактеризувати діяльність осіб, які відіграли ключову роль у становленні Волинського музею як цілісної структури; проаналізувати значення польських часописів у висвітленні діяльності музею на початку його функціонування.

У контексті культурно-національного відродження України початку ХХ ст. важливе місце займає історія розвитку музейної справи. У березні 1917 р. із поваленням царизму на історичну арену виходить Українська Центральна Рада (УЦР). Важливим напрямком її діяльності стали зусилля щодо духовного відродження української нації. У травні 1917 р. при УЦР був утворений комітет з охорони пам'яток старовини і мистецтва, який займався музейною справою та прово-

див роботу із збереження культурної спадщини. Справа в тім, що однією із граней національно-визвольного руху став корінний злам усталених поглядів, звичаїв у житті багатьох верств населення. Він, на жаль, знаходив вияв у бездумному руйнуванні князівських й поміщицьких споруд (палаців, маєтків, тощо), нищенні мистецьких творів, зібраних не одним поколінням, втратою музейних збірок, що їх не вдалося евакуювати в роки Першої світової війни.

У січні 1918 р. під натиском більшовиків УЦР залишає Київ та переїжджає до Житомира, а також на Західну Волинь. Нетривалий період її повторного перебування при владі змінюється добою Гетьманату П. Скоропадського, згодом – Директорії Української Народної Республіки (УНР). Навесні 1919 р. на Волині зосереджуються головні сили Директорії. Незважаючи на надзвичайно напружений військовий стан, відсутність політичного єднання в уряді УНР, Директорія провадила у регіоні національно-культурне будівництво, зокрема в руслі збереження пам'яток історії та культури, розвитку музейної справи, в тому числі й у Луцьку.

Під час весняних боїв 1919 р. війська Директорії змушені відступити на Західну Волинь та Західне Поділля на переважній частині Правобережної України встановлюється більшовицька влада. Із дванадцяти повітів тодішньої Волинської губернії під її панування потрапило дев'ять. 3 травня 1919 р. західні повіти губернії – Володимир-Волинський, Ковельський та Луцький, що славилися своїми унікальними пам'ятками потрапили під контроль польських військ. Складність ситуації, географічний фактор та інші чинники накладали своєрідний відбиток на вирішення відповідними урядами багатьох проблем соціально-економічного, політичного, суспільного та культурного життя у краї.

19 квітня 1919 р. у Житомирі був утворений Волинський губернський революційний комітет (губревком) [3, арк. 1]. 16 травня 1919 р. при позашкільному відділі народної освіти губревкому почав працювати Волинський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини – Волгубкопміс [3, арк. 64]. Незабаром у всіх повітах губернії, підконтрольних більшовикам, були сформовані повітові комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини – повіткопміси. Однак, наступ польських військ перервав радянське культурне будівництво на Волині. В нових історичних умовах у східній та західній частині краю культурне життя почало відроджуватись з 1921 року. Згідно з статтями Ризького мирного договору, підписаного 18 березня 1921 р., Західна Волинь – частина колишньої Волинської губернії площею 35 754 кв. км відійшли до складу Польської держави [10, с. 99]. Мир у Ризі був формальним завершенням мілітарних дій Польщі і Радянської Росії в боротьбі за Україну.

Відповідно до нового територіального поділу Польща на початку 1921 р. з приєднаної частини Волині утворює Волинське воєводство. Польський уряд здійснював тут денационалізаторську, колонізаційну політику щодо корінного населення. Українська мова як державна була заборонена, її витісняли зі шкіл; українців не допускали до роботи в державних установах. Розпочалися репресії та арешти представників української інтелігенції. Такі заходи не могли не торкнутися й культурної сфери, зокрема, розбудови музейної справи.

Упродовж 1921–1939 рр. питаннями організації регіональних музеїв на території Польщі займалася Головна рада Польського товариства краєзнавців (ПТК), розташована у Варшаві. (Про її діяльність, становлення під її керівництвом мережі музейних закладів на території Польщі розповідає праця польського дослідника В. Антоневича [15] – Д. 3.). Розгалужена сітка місцевих осередків ПТК з'явилася й у Волинському воєводстві. У 1930-х рр. вони діяли в Луцьку, Володимирі-Волинському, Ковелі, Дубно та інших повітових центрах воєводства. Ці осередки відіграли важливу роль у становленні краєзнавства, в організації музеїв зокрема.

Питання організації музею у Західній Волині і насамперед у «столиці» воєводства – в м. Луцьку, – назрівало вже давно. Перше повідомлення про Волинський музей уміщено в часописі «Ziemia Wołyńska» (№ 21 від 24 травня 1925 року). Т. Гомулкевич у статті «Про музей Волинський» інформує, що виявлено скарб срібних монет, який має бути переданий до Народного музею у Варшаві. Автор зазначає: «На жаль, Луцьк не має власного музею і мусить віддавати речі до іншого музею... Необхідність такого закладу є аномалією, яка мусить бути скоро усунена...» [1].

У 1927 р. у м. Луцьку організовується краєзнавче Товариство опіки над пам'ятками минулого, при якому в наступному році почала працювати історико-етнографічна секція. Незабаром Товариство підготувало Волинську виставку народних промислів, у якій взяло участь 62 народних майстри краю. Саме матеріали виставки стали тим фундаментом, що започаткував збірки Волинського музею, відкриття якого відбулося 16 червня 1929 року. Із змісту «Пам'ятної книги

Волинського музею» можна також дізнатися, що «дня 28 червня 1929 р. о 6 годині вечора відбулася освячення музею» [2].

З нагоди відкриття музею у місцевій пресі було вміщено інформацію, що Волинський музей за своїм змістом є строго регіональний і має завдання не лише збирати різноманітні зразки пам'яток, але й поширювати знання про ті пам'ятки культури й мистецтва і любов до них, досліджувати терен Волині, її природу, пам'ятки історії, етнографії [1].

Новостворений музей очолив відомий колекціонер, етнограф, професор Олександр Прусевич. Повідомлення про це висвітлив 23 червня 1929 року «Волинський огляд» («Przegląd Wołyński») [9, с. 5]. Новостворений музей розмістився в кількох невеликих кімнатах і складався із таких відділів: природознавчого (очолював професор Стефан Мацкі), етнографічного, історичного минулого та художнього (зі складом основного фонду – невеликою групою графічних робіт).

Розлогу інформацію про відкриття музею та його збірки подано в часописі «Ziemia Wołyńska» (за 7 липня 1929 року) [1]. Зокрема, повідомлялося, що експозиція музею побудована за науковою системою європейського зразка. Відповідно, експонати виявилися досконало скомп'юнованими. Для огляду представлені старі килими, одяг, предмети побуту тощо. Зали заповнені документами, рукописами, волинськими друками, вишуканою місцевою порцеляною, кахлями, люльками, виробами із скла, витоки яких сягають XVI ст. В одній із кімнат експонуються ткацькі вироби (случькі пояси тощо). У часописі зауважено: «Взагалі це є не Лувр чи Ермітаж, чи навіть Народний музей у Кракові, де можна бачити чудові речі. На це музей Волинський не може претендувати, бо збиралися ці експонати десятками років, із великими грошовими витратами. Через це тут черепки, замість цілих виробів, частини тканини, замість цілих полотен і т. ін. Усе цікаве і повчальне, бо тут є межа двох культур – Сходу і Заходу. Музей Волинський стислий і регіональний. У порівнянні з іншими такого типу, тобто провінційний (наприклад – в Гродно), представляє собою історію і культуру тієї землі, що існувала кілька років тому. Одним словом – постанала поважна наукова установа, а не склад якихось непотрібних речей» [1]. Певну інформацію про збірки музею подало також луцьке періодичне видання «Польське слово» («Słowo polskie») (№ 58 від 28 червня 1929 р.). Зокрема у статті «Організований музей» («Organizowane muzeum») повідомлялося, що 25 травня 1930 р. у музеї відбулася виставка зібрання килимів, ініціатором створення якої став завідувач музею О. Прусевич.

У 1932 р. після проведеної реорганізації Волинського краєзнавчого товариства та вступу до ПТК у Луцьку виникає Товариство приятелів музею, очолюване Волинським музеєм. Через деякий час було організоване Волинське наукове товариство, яке почало опікуватися музеєм. У 1935 р. Волинський музей перейшов під патронат Волинського товариства приятелів наук. Відтоді стала помітною діяльність музею в контексті встановлення наукових контактів з установами інших міст – Варшави, Кракова, Львова та ін. З цього приводу науковець із м. Познань О. Карпінська писала в часописі «Ziemia Wołyńska»: «Музей піднесений до характеру наукового закладу в повному значенні слова, знаний фаховим персоналом, свідомий своїх знань». Упродовж 1935–1937 рр. художнє зібрання Волинського музею було укомплектоване завдяки безкоштовній передачі та закупівлі низки цінних предметів. До музейного фонду надійшли «Альбом рисунків Юзефа Крашевського» (Варшава, 1861 р.), комплект літографій віденського маляра Генріха Пейера, підбірка малюнків із «Альбому історичних краєвидів» польського графіка Наполеона Орди (сьогодні наявні 38 листів [13, с. 244]), твори живопису, стародруки та рукописні книги тощо.

Активну участь у становленні і діяльності Волинського музею взяли поляки Ю. Нець, З. Леський, археолог Ян Йозеф Фітцке. Не менш вагому роль відіграла краєзнавча робота наукового працівника А. Дублянського. Зокрема, у його листі до директора Волинського краєзнавчого музею А. Силюка зазначено: «Цей музей належав до Волинського товариства приятелів наук. Керівником музею чи навіть того товариства був поляк на прізвище Нець. Його заступником був також молодий поляк, прізвища якого я вже не пам'ятаю. Крім них, був ще археолог, місцевий поляк на прізвище Лескі, на ім'я, якщо не помиляюсь, Зигмунт. Це були штатові працівники. Я був позаштатовим... Мене ж вони потребували, бо ці поляки, як директор і його заступник, походили з корінної Польщі і навіть наших букв не знали. А поляк з Луцька старшого віку знав нашу мову, але був археологом і нічим іншим не цікавився. Це були люди інтелігентні, й відносини між ними були коректні. Ніколи між ними ніяких суперечок не було...» [7, с. 421]. Такі люди самовіддано поповнювали фонди музею пам'ятками старовини, насамперед археологічними знахідками, етнографічними матеріалами.

Необхідно відзначити, що чимало колекцій культурно-історичних пам'яток передало до музею Волинське товариство приятелів наук. Станом на 1938 р. у Волинському музеї налічували 9 тисяч експонатів матеріальної, духовної та художньо-мистецької культури українців.

Колишні волиняни, а тепер емігранти, зробили немало хороших справ у пропагуванні культурного життя у рідному краї, зокрема зіграли роль у функціонуванні музейних осередків. Цікавим є свідчення емігранта з Канади Ф. Онофрійчука у спеціальній книзі «Музейна збірка народних скарбів» (Йорктон, 1981 р.) про те, що у свій час він довго працював на Волині агрономом, розшукував різні історичні знахідки, що їх хлібороби викопували чи виорювали плугами, які з часом йому довелося передати до Волинського музею в Луцьку. Автор констатує: «Я був змушений у силу обставин всю збірку древніх експонатів залишити на рідній Волині. Прибувши до Канади, я знову розпочав розшукувати, купувати та збирати історичні й побутові пам'ятки нашого народу. І все, що зв'язане з нашою історією, культурою та мистецтвом... все це треба зберігати, любити та шанувати як своєрідні перлини української душі. Ясно, що з ходом часу багато людей відійде у вічність, багато установ зійде з обличчя землі, але ці музейні скарби – ніколи» [8, с. 13].

Окрім того, Волинський музей, будучи центральною культурно-мистецькою установою, надавав практичну і методичну допомогу в роботі музеїв Острога, Кременця.

Проблема розвитку музейної справи на території Волинського воєводства часто висвітлювалася на сторінках місцевих часописів «Ziemia Wołyńska», «Волинський щорічник» («Rocznik Wołyński») тощо. У цих виданнях були опубліковані статті, що стосувалися культурно-мистецького життя на Волині, а також функціонування Волинського музею. Це розвідки Ю. Дуткевича [16], Я. Гоффмана [17], К. Пшемиського [18, 20], Л. Савіцького [20] та ін.

Отже, проаналізувавши передумови становлення Волинського музею як важливого духовно-культурного центру на Західній Україні, можна зробити висновок, що в роки національно-визвольних змагань інтелігенція на території регіону, будучи незалежною від партійних симпатій і амбіцій, об'єднавшись навколо діючих музеїв, докладала всіх зусиль, щоб зберегти пам'ятки минулого від варварського нищення і вивезення за кордон. У цьому полягала її історична місія, яка, на жаль, і до цього часу ще не оцінена належно. У складних умовах військових дій, зміни політичної влади, інтелігенти-патріоти дбали про збереження багатьох музейних колекцій і пропагували мистецтво на Волині. У складний для Західної Волині міжвоєнний час вони стали учасниками музейного будівництва, що проводилося під патронатом Польської держави, надавали Волинському музею допомогу щодо збереження пам'яток історії та культури, вирішували в міру своїх можливостей питання музейного будівництва й утвердження пам'яткоохоронної роботи на рідних теренах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Волинський краєзнавчий музей (ВКМ). Фонди. КДФ. № 27. – Ziemia Wołyńska. – 1929. – 7 lip.
2. ВКМ. Фонди. КДФ. № 14085. KB. – 63404 (Księga pamiątkowa Muzeum Wołyńskiego).
3. Державний архів Житомирської області, ф. р.–28, оп. 5, спр. 1, 126 арк.
4. Ковальчук Є. І. Волинський краєзнавчий музей – скарбниця історико-культурної спадщини Волинського краю : до 80-річчя з часу заснування / Є. І. Ковальчук. – Луцьк : Медіа, 2009. – 28 с.
5. Кот С. Волинський краєзнавчий музей / С. Кот, О. Ошуркевич. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї. – К.; Бремен : Українознавство, 1996. – Вип. 1. – 75 с.
6. Левицька Т. 6 листопада, 35 років від часу відкриття у м. Луцьку картинної галереї, тепер Художнього музею (1973) / Тамара Левицька // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2008 рік / [Ред.-упоряд. Є. І. Ковальчук, Е. С. Ксендзук]. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2007. – С.147–150.
7. Лист А. Дублянського до А. Силюка // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 1. – С. 419–436.
8. Онофрійчук Ф. Музейна збірка українських народних скарбів / Ф. Онофрійчук. – Йорктон, 1981. – С. 13–17.
9. Ошуркевич О. З історії Волинського краєзнавчого музею / Олексій Ошуркевич // Волинський музей. Історія і сучасність : тези і матеріали І наук.-практ. конф., присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки (Луцьк, 16–17 черв. 1994 р.). – Луцьк, 1998. – С. 5–7.
10. Понедельник Л. Польська культура на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Л. Понедельник // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Серія : Історичні науки. Ювілейний випуск № 1. – Луцьк, 2007. – С. 97–101.
11. П'ясецький В. Волинський регіональний художній музей: плани, дійсність, перспективи / Вальдемар П'ясецький // Волинський музей: історія і сучасність. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 116–117.
12. Силюк А. Волинський краєзнавчий музей: сторінки формування колекції / Анатолій Силюк // Волинський музей. Історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. II. – С. 7–8.

13. Силюк А. Волинський музей в Луцьку та його діяльність в сфері накопичення і охорони пам'яток / Анатолій Силюк // *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. – Zamość, 2006–2007. – Т. IV. – С. 241–252.
14. Черенюк М. Формування колекції художнього музею в Луцьку / Микола Черенюк // Волинський музей. Історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. II. – С. 123–124.
15. Antoniewicz W. Zagadnienie sieci muzeów regionalnych w Polsce / W. Antoniewicz. – Warszawa, 1933. – S. 3–4.
16. Dutkiewicz J. Muzeum Wołyńskie / J. Dutkiewicz // *Buletyn' Historii Stuki i Kultury*. – Warszawa, 1934. – R. I. – № 3.
17. Hoffman J. W sprawie muzeów powiatowych / J. Hoffman // *Dziennik urzędowy Kuratorium Os.* – 1930. – Wol. № 1/63. – S. 19–23.
18. Przemyski K. Muzeum Wołyńskie w Łucku / K. Przemyski // *Ziemia*. – 1930. – № 5. – Rok XV. – S. 97–98.
19. Przemyski K. W sprawie muzeów powiatowych / K. Przemyski // *Dziennik urzędowy Kuratorium Os.* – 1929. – Wol. № 11/62. – S. 374–376.
20. Sawicki L. Muzeum Wołyńskie w Łucku / L. Sawicki // *Ziemia*. – 1930. – № 15– 18. – Rok XV. – S. 242– 245.

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2014.

Дмитрий Зинько

Культурно-исторические обстоятельства и этапы становления Волинского музея в г. Луцке

В статье на основании архивных материалов, музейных фондов, научных работ украинских и польских исследователей, выпусков польских журналов, свидетельств эмигрантов рассмотрены условия возникновения и этапы становления Волинского музея в г. Луцке. Освещены особенности культурно-национального возрождения в регионе в 20–30 гг. XX ст. Исследованы историко-политические предпосылки развития культурно-искусствоведческой жизни на Волыни, становления памятникоохранительной работы и музейного дела в крае.

Ключевые слова: Волинский музей, Центральная Рада, Директория, Польское общество краеведов, г. Луцк, памятникоохранительная деятельность, национальное возрождение.

Dmytro Zin'ko

Cultural and historical conditions and stages of development of Volyn museum in Lutsk.

On the basis of archival materials, museum collections, researches, Ukrainian and Polish researchers, issues of Polish magazines, evidences of emigrants analyzed the conditions and stages of development of Volyn Museum in Lutsk. Highlighted the particular, cultural and national revival in the region of 20–30 years XX century. Investigated the historical and political conditions for the development of cultural life in Volyn and becoming monument's work activities and museums in the region. Described the methods of forming the first museum collections and peculiarities of funds of Volyn Museum. Characterized those key figures who played a leading role in the Museum opening in Lutsk, in 1929. Analyzed the value of Polish magazines covering the activities of the Museum in the early stages of its formation.

Key words: Volyn Museum, the Central Rada, Directoria, Polish Society of ethnographers, Lutsk, monument's work activities, national revival.

Володимир Марчук

РЕМЕСЛО У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 1921-1939 РР.

На основі різних історичних джерел дається характеристика ремесла і ремісничого виробництва в 1921 – 1939 роках на території Волинського воєводства. Робиться аналіз законодавчої бази 1920 – 1930-х років, які відображають основні аспекти діяльності ремесла і ремісничого виробництва. Докладно описуються умови ведення ремесла і ремісничого виробництва у Волинському воєводстві в 1921 – 1939 роках. Характеризуються найбільш розвинені на території Волинського воєводства ремісничі спеціальності. Наголошується, що у досліджуваний період ремесло на території Волинського воєводства розвивалася досить слабо, а більшість ремісничих виробів йшли переважно на місцевий ринок.

Ключові слова: ремесло, ремісниче виробництво, Волинське воєводство, міжвоєнний період.

Історія економічного розвитку Волинського воєводства в 1921 – 1939 роки в даний час потребує об'єктивного наукового вивчення і осмислення. Існуюча наукова література, яка зачіпала б ті чи інші аспекти економічної історії волинських земель, представлена головним чином економічними та історичними статтями в наукових періодичних виданнях та матеріалах наукових конференцій. Однак комплексних робіт з економічного розвитку Волині в період після її входження до складу Польської держави немає. У зв'язку з цим вивчення ремісничого виробництва, як складової частини економічного розвитку волинських земель є актуальним для сучасної історичної науки.

Польські автори почали вивчення проблеми розвитку народних промислів та ремесел на території східних воєводств ще в 1930-і роки. Першим серед них стали праці Я. Оринжина [8-10], яка в період з 1920 по 1939 рік була співробітником відділу народних художніх промислів Міністерства промисловості і торгівлі Польщі. У своїх роботах автор охарактеризувала основні види народних промислів «східних кресів», привела статистичні дані по повітах. Дослідження І. Борнштейна [6], присвячене історії розвитку єврейського ремесла на території Польщі, починаючи з 1914 року. Серед вітчизняних досліджень, які присвячені вивченню окремих аспектів розвитку ремесла і ремісничого виробництва, необхідно відзначити роботу В. Литвинюк [4].

Враховуючи слабку розробленість теми розвитку ремесла і ремісничого виробництва у Волинському воєводстві у 1921 – 1939 роках, була поставлена наступна мета – дослідити стан ремесла і його розвиток на території Волинського воєводства в 1921 – 1939 роках. Для досягнення поставленої мети були висунуті наступні завдання: 1) дати характеристику законодавчої бази, яка регулювала діяльність ремесла на території Волинського воєводства та Польщі в цілому; 2) провести аналіз розвитку ремесла і ремісничого виробництва.

У міжвоєнний період Польща була єдиною країною, що мала достатньо розроблену нормативно-правову базу, спрямовану на врегулювання відносин у сфері ремесла і ремісничого виробництва. Основним документом, який визначав правове становище ремесла в Польщі і Волинському воєводстві, було «Промислове право» від 16 грудня 1927 р., видане на основі Розпорядження Президента Польщі «Про промислове право» від 7 червня 1927 р. [11]. Це перший нормативно-правовий акт, який регулював питання діяльності ремесла в Польщі після здобуття нею незалежності. До цього часу на території Польщі, діяли різні правові системи – Російської імперії, Австро-Угорщини і Пруссії – у тому числі й у сфері ремесла, що ускладнювало здійснення загального керівництва діяльності ремісників і контроль над ремісничим виробництвом. Закон «Про промислове право» на законодавчому рівні регулював відносини польської держави у ремеслі і ремісничому виробництві. Відповідно до закону ремесло – це вид промисловості, який проводився не фабричним способом. Закон подавав перелік спеціальностей, які відносилися до ремісничих професій: бандажники, рукавичники, бондарі, білошкірники, бляхарі, бронзівники, латунники або мосяжники, теслярі, цукерники, покрівельники, фотографи, перукарі, голярі, грабарі, гребінники, палітурники, ювеліри і золотарі, гравери, каменярі, капелюшники, шапники, колодії, кошикарі, котлярі, ковалі, кравці, кушніри, кухарі, лакувальники, малярі, позолотники,

мулярі, майстри по виготовленню музичних інструментів, виробники скла і оптичних пристроїв, пекарі, тістечкарі, виробники напилків, поворозники, лимарі, сідлярі, різьбярі (по дереву і каменю), різники, ковбасники, різники коней, слюсарі, столярі, копачі колодязів, щіткарі, шевці, чоботарі, склярі, позументники, ремісники, які займалися виготовленням предметів зі золотих і срібних дротиків, виготовленням тканин з золота і срібла, штукатурки, оббивники, годинникарі, токарі, гончарі, пічники. Розпорядженням міністра промисловості і торгівлі «Про доповнення списку ремесел, які містяться в промисловому праві» від 21 березня 1933 р. [12] і Розпорядженням «Про доповнення списку ремесел» від 23 червня 1936 р. [13] було розширено перелік, які підпадали під юрисдикцію Закону «Про промислове право». Зокрема, у першому випадку, як новий вид ремесла додавалося брукарство – «викладання доріг плитами, бруківкою кам'яною, дерев'яною чи клінкером¹» та розширювався перелік матеріалів для покрівельників – до покривання дахів черепицею і шифером додавалося ще й толь та бляха та уточнювалося різництво – різництво і виробництво м'яса. В другому випадку додавалися білошвейна справа, корсетництво (виготовлення корсетів), слюсар-автомобільний, слюсар-механік, уточнювалося кравецтво – кравецтво чоловіче і кравецтво жіноче, та хімічне чищення і фарбування одягу та шкірок хутряних змінювалося на хімічне чищення і фарбування одягу, тканин та шкірок хутряних [13].

Згідно зі статтею 144 промислового права: «хто починає самостійне проведення ремесла, повинен одночасно із заявою показати промисловій владі I інстанції, що має професійні здібності для проведення даного ремесла» [11, с. 713]. Ця стаття і доповнення до розпорядження президента Польщі 1934 р. зазнала змін: «Здійснювати ремісниче виробництво можна тільки після отримання від промислової влади I інстанції ремісничої карти, виданої після доказу перед владою володіння професійними здібностями для проведення даного ремесла» [19, с. 690]. Відповідно до ст. 145 таке право отримали особи, які мали кваліфікацію «майстра» або «підмайстра» з свідоцтвом, яке підтверджує про складений іспит, та що найменше трьохрічний стаж в якості підмайстра. Таким чином, для самостійного ведення ремесла необхідно було отримати «ремісничу карту». Ще однією умовою для ведення ремесла було підтвердження професійних здібностей. Ремісник, який не міг довести фаховість, необхідну для ведення того чи іншого ремесла, але при цьому займався ремеслом, був «нелегальним», або т.зв. партачем, з яким вели боротьбу влада та об'єднання цехових ремісничих майстрів.

Подання доказів наявності необхідних професійних здібностей було потрібно не тільки від нових кандидатів до ремісники, а й від тих, хто займався ремеслом багато років. Згідно зі статтею 198 Закону «Про промислове право» формальним доказом володіння такими здібностями та вміннями могло бути свідоцтво магістрату або гмінного управління, яке підтверджувало, що дана особа безпосередньо перед оголошенням закону працювала протягом 5 років ремісником, який самостійно займався ремеслом [11, с. 719 – 720]. Якщо заявником були представлені всі необхідні докази, передбачені статтею 145, промислова влада першої інстанції повинна була протягом 30 днів з моменту подачі заяви видати ремісничу карту (ст. 147).

Отримання ремісничої карти було дуже повільним, яка вимагала багато часу для збору всіх необхідних документів і великих фінансових витрат. Щоб отримати карту, необхідно було мати польське громадянство, диплом про складання іспиту з відповідної спеціальності, а також оплатити «ремісничу карту». Процедура отримання «ремісничої карти» була наступною: ремісник звертався до повітового старости з проханням про дозвіл отримати карту і надавав усі необхідні документи. Потім повітовий староста направляв документи в ремісничу палату, яка на основі поданих матеріалів вирішувала питання про видачу ремісничої карти.

В окремих випадках ремісники не могли надати необхідні документи на ведення ремесла, тому змушені були звертатися з проханнями до промислового відділу Міністерства промисловості та торгівлі. Так, наприклад, житель м-ка Олександрія Рівненського повіту, який займався ковальством з 1895 р., Іцко-Герш Фішман 28 квітня 1929 році через Рівненське повітове староство звертався з поданням до міністра промисловості та торгівлі. У ньому йшлося про те, що повітовий староста відмовив йому у отриманні ремісничої карти на підставі відсутності польського громадянства. Заявник народився у м. Слаута колишнього Заславського повіту Волинської губернії і записаний до станових книг м-ка Аннопіль, які відповідно до умов Ризького договору 1921 р. опинилися у складі Радянської України. Для отримання польського громадянства необхідно було надати метрику про народження. Через брак коштів Фішман її не отримав

¹ Клінкер – дуже міцна добре обпалена цегла, призначена для виконання фундаментів і склепін, брукування шляхів чи підлоги виробничих споруд, зведення фабричних труб, облицювання каналізаційних каналів.

з Радянської України. У червні 1930 р. Волинське воєводське управління направило на розгляд промислового відділу Міністерства промисловості і торгівлі подання з висновками Рівненського повітового старости та Ремісничої палати у м. Луцьку. Після полагодження усіх необхідних формальностей Гершу Фішману дозволили займатися ковальством після сплати мита у розмірі 20 злотих. [2, арк. 11, 24, 30]. Однак такі випадки були поодинокі.

Завдяки закону на державному рівні була налагоджена організація навчання практично за всіма видами ремесла, яке закінчувалося обов'язковим складанням кваліфікаційного іспиту. Законом були закладені і правові основи для розгортання діяльності ремісничих цехів, одним з основних завдань яких була підтримка технічного та економічного розвитку ремесла, а також захист інтересів самих ремісників. Закон про промислове право передбачав і створення т.зв. інституту «економічного самоврядування» – ремісничих палат, основною метою яких було представлення професійних інтересів ремесла (ст. 168 промислового права). Території, на які розповсюджувалася сфера їхнього впливу, збігалися з адміністративними кордонами воєводств. Центром ремісничої палати у Волинському воєводстві було м. Луцьк. Основними завданнями ремісничих палат були взаємодія з державною владою щодо підтримки ремесла через подання інформацій та відгуків; надання відповідним органам влади побажань і пропозицій, що стосуються інтересів ремесла, а також щорічного звіту про стан ремесла на підконтрольній нею території; регулювання справ пов'язаних з навчанням ремеслу; створення екзаменаційних комісій для здачі іспитів на підмайстра та майстра та ін. [11, с. 716]. Діяльність палат регулювалася міністром промисловості і торгівлі. Для кожної з палат надавався окремий статус. 10 березня 1934 р. в Розпорядження президента Польщі від 7 червня 1927 р. «Про промислове право» були внесені зміни, які зачіпали різночитання деяких статей [19].

20 лютого 1936 р. вийшло Розпорядження міністра промисловості і торгівлі «Про ремісничі цехи» [14], яке істотно доповнило статті 69-99, 160-167 Закону «Про промислове право». Розпорядження досить детально визначало завдання, функції та напрямки роботи цехів, їх органи управління, а також в ньому прописувалися склад і функції цехів.

27 жовтня 1933 р. був виданий Закон «Про ремісничі палати і їх об'єднання» [15]. Закон визначав ремісничу палату, з одного боку, як постійного представника економічних і професійних інтересів ремесла, з іншого, як самоврядну економічну установу та суб'єкт публічного права. У ньому визначалися цілі, завдання, склад палати і вибори в неї. Закон передбачав створення організації під назвою «Об'єднання ремісничих палат Польщі» з центром у Варшаві. Відповідно до закону це об'єднання ставало юридичною особою, мало публічне право, могло купувати і продавати рухоме і нерухоме майно і т.д. У документі також були окреслені основні завдання даного об'єднання, процедуру виборів керівництва та його склад.

Ще одним правовим актом, що регулював діяльність ремісничих палат, було Розпорядження міністра промисловості і торгівлі «Положення про вибори в ремісничу палату» від 16 лютого 1934 р. [16], яке розширило положення статей 5 – 12 Закону «Про ремісничі палати і їх об'єднання» від 27 жовтня 1933 р. і статей 174 – 181 Закону «Про промислове право».

Аналіз нормативно-правової бази, яка регулювала відносини у сфері ремесла у Другій Речі Посполитій засвідчує, що польський уряд замість активної розбудови промисловості в державі, а в тому числі і на новоприєднаних землях, зайняв протилежну позицію, зокрема активно підтримуючи на законодавчому рівні ремісниче виробництво, яке по своїй суті гальмувало розвиток краю.

Згідно з даними звіту Волинської ремісничої палати за 1931 рік на території воєводства налічувалося 14 219 ремісничих майстерень, з яких 1474 припадало на спеціальності будівельної групи, 1945 – деревообробної групи, 2960 – текстильної, 2588 – металообробної, 2025 – споживчої, 2679 – шкірообробної, 548 – сфери послуг [17, с. 24 – 25].

Станом на 31 грудня 1937 року на території Волинського воєводства нараховувалося 24 054 ремісничі майстерні в т.ч. 11 920 християнських і 11 231 єврейських (при цьому через брак даних не було враховано при поділі 903 майстерні). Разом з тим, на підставі ремісничих карт було встановлено, що на території воєводства нелегально працювало 17 883 ремісничі майстерні, а за підрахунком же ремісничої палати – лише 5 268. Найбільша кількість ремісників була задіяна в шевстві 2615 – легальних і 850 нелегальних; кравецтві – 2866 і 625 відповідно; ковальстві – 2108 і 115; столярстві – 1517 і 517 [18, с. 9].

На території Волинського воєводства ремесло було представлено невеликими ремісничими майстернями, а ремісники становили нечисленну частину населення. Так, згідно з переписом

населення 1931 р., лише 8,5% мешканців Волинського воєводства були зайняті в ремеслі та промисловості. Найвища частка ремісників була зафіксована у Рівненському повіті – 11,9%, Здолбунівському – 10%, Луцькому – 9,9%, Володимирському – 9,6% та Сарненському – 9,2% [7, s. 33]. Більшість осіб, задіяних у ремеслі за етнічною приналежністю були євреями. Так, станом на 1 січня 1929 р. 72,6% єврейського населення Волинського воєводства було задіяне у ремеслі [20, s. 557]. Це був один з найвищих показників у Польській державі.

Найбільш поширеними ремісничими спеціальностями на території Волинського воєводства були шевці, кравці, майстри з виготовлення шапок, малярі, склярі, пічники, столярі, теслі, токарі, бондарі, кушніри, майстри з виготовлення капелюхів, майстри з виготовлення мотузки, ковалі, слюсарі, бляхарі, годинникарі, м'ясники, пекарі, ковбасника, кондитери, шорники, палітурники, перукарі, фотографи.

Картину зайнятості міського населення дозволяють простежити дані промислового відділу Рівненського повітового староства за 1928 р. Так, наприклад, станом на 1928 р. у м. Рівне працювало 872 ремісника 45 спеціальностей [1, арк. 3-16зв.], у м. Корець – 216 ремісників 34 спеціальностей [1, арк. 36зв.-39], у м-ку Межиричі – 106 ремісників 21 спеціальності [1, 44-45зв.]. Отже, кількість ремісничих спеціальностей перебувала у прямій залежності від чисельності жителів.

Відповідно до даних 1931 р. професійний склад ремісничих спеціальностей Волинського воєводства мав такий вигляд.

Будівельна група включала 12 спеціальностей. У 1931 р. у цій групі працювало 1474 (10,3%) ремісничі майстерні. Найбільша кількість ремісників – 593 (40,2%) були каменярами, 281 (19%) – малярами, 221 (14,99%) – пічники, 214 (14,5%) – склярі, 52 (3,5%) – покрівельники, 51 (3,45%) – копачі колодязів, 50 (3,39%) – гончарі, 11 (0,74%) – каменотеси та 1 – лакувальник. На території воєводства не було зафіксовано жодного штукатура, різьбяр та виробника скла [17, s. 32]. Ремісничі спеціальності будівельної групи перебували у прямій залежності від будівельного руху. Працевлаштування по даних спеціальностях було високим до кінця 1928 р. і було викликано необхідністю відновлення знищених війною мостів, будівель, дворів і т.д. Проте, плановані масштаби будівельних акцій, як і розміри допомоги кредитами на будівництво, були неспівставними з реальними фінансовими можливостями держави. Тому, розпорядженням міністра громадських робіт від 18 лютого 1928 р. було призупинено надання допомоги на цивільне будівництво (у тому числі храмів та шкіл), за винятком житлових будівель [5, с. 236]. Як наслідок, після 1928 р. спостерігалось сильне зниження будівельного руху. Будівельна криза особливо позначилася на ремеслі пічника. Пічники могли знайти заробіток тільки при будівництві невеликих приватних будинків, а також при ремонтних роботах. Те ж спостерігалось і в ремеслі маляра. Переважна більшість робіт маляра була пов'язана з будівництвом та ремонтом храмів, державних, комунальних і військових будівель.

Деревообробна група включала 9 спеціальностей. У 1931 р. в цій групі було задіяно 1945 (13,67%) ремісників. До найчисленніших спеціальностей деревообробної групи відносилися столярі – 1025 (52,69%), теслі – 391 (20,1%), колодії (спеціалізувалися на виробництві коліс) – 301 (15,47%), бондарі – 100 (5,14%), кошикарі та токарі по 49 (5%), різьба по дереву – 19 (0,97%), виготовлення музичних інструментів – 9 (0,46%), гребінники – 2 (0,1%) [17, s. 32]. Незначна різниця в цінах на фабричні і саморобні бочки, а також висока якість саморобних бочок на відміну від машинного виробництва сприяли значному попиту на продукцію бондаря. Змінилося і становище різьбярів, які знаходили роботу при замовленнях на виконання віктарів у відбудованих костелах. Основними виробами майстра музичних інструментів були піаніно, гітари, балалайки, мандоліни і т.п.

Найбільша кількість ремісників була задіяна у **текстильній групі**, яка включала 10 спеціальностей. У 1931 р. в даній групі працювало 2960 (20,8%) ремісників. До найчисельніших спеціальностей текстильної групи відносилися – кравці – 2041 (68,95%), шапкарі – 382 (12,9%), кушніри – 187 (6,3%), капелюшники – 118 (3,98%), поворозники (виготовляли мотузку та канати) – 86 (2,96%), шпалерники – 85 (2,87%), щіткарі – 61 (2%). Так, у м. Рівне в цій сфері працювало 32,7 % усіх ремісників [1, s. 32]. У кравецькому виробництві в 1930 році спостерігався невеликий спад. Це було викликано, по-перше, зниженням купівельної спроможності як сільського, так і міського населення; по-друге, великою конкуренцією з боку фабричного виробництва, яка поставляла на місцеві ринки велику кількість низькоякісної продукції. Конкуренцію кравцям складали і «надомщики», які працювали у власників великих магазинів одягу [3, с. 80].

Найвища денна оплата в цьому ремеслі становила 8 злотих. Однак дуже часто клієнти платили в кредит. Ательє з пошиття модного одягу, які користувалися зарубіжними тканинами, на «східних кресах» в 1930-х роках прийшли в занепад, через те, що швидка зміна моди не давала

можливості швидко використати уже привезені тканини. Велику конкуренцію їм складали модистки, які працювали нелегально у приватних будинках [3, с. 81].

Металообробна група включала 16 спеціальностей. У 1931 р. у цій групі було задіяно 2588 (18,2%) ремісників. До найчисленніших спеціальностей металообробної групи відносилися ковалі – 1428 (55,17%), слюсарі – 447 (17,2%), бляхарі – 395 (15,26%), годинникарі – 161 (6,2%), котлярі – 57 (2,2%), ювеліри – 39 (1,5%), гравери – 31 (1,19%), бронзовництво – 10 (0,38%), токарі – 13 (0,5%), золотарі – 6 (0,2%), мосяжники або ж латунники – 1 [17, с. 32]. На території Волинського воєводства не було жодної ремісничої майстерні, яка б виготовляла напилки, оптичні пристрої, вироби з золотих чи срібних дротиків та виконувала позолоту виробів, що свідчить про відсутність попиту на такого роду продукцію. У ремеслі бляхарів обсяг роботи з кожним роком зростався. Бляхарі могли знайти собі роботу тільки в будівництві. Працевлаштуватися бляхаря на будівництві можна було тільки в літній період, взимку ремісники цієї професії займалися виробництвом власної продукції. Конкуренцію їм складала фабрична промисловість.

До **споживчої групи** входило 8 спеціальностей. У 1931 р. у цій групі було задіяно 2025 (14,24%) ремісників. До найчисленніших спеціальностей цієї групи відносилися різники – 807 (39,85%), ковбасники – 480 (23,7%), пекарі – 446 (22%), цукерники – 265 (13,08%), кухарі – 26 (1,28%) та 1 тістечкар [17, с. 32]. Разом з тим, на території воєводства не було жодного різника коней та ковбасника, який би спеціалізувався на переробці кінського м'яса.

До **шкірообробної групи** входило 8 спеціальностей. У 1931 р. у цій групі працювало 2679 (18,84%) ремісників. Серед найчисельніших спеціальностей цієї групи належали шевці – 1889 (70,5%), чоботарі – 390 (14,5%), лимарі – 229 (8,5%), гарбарі або чинбарі – 103 (3,8%), палітурники – 54 (2%), білошкірники – 14 (0,5%) [17, с. 32]. Звіт Ремісничої палати у м. Луцьк не зафіксував на території Волинського воєводства ремісничі майстерні рукавичника та сидляра.

До останньої групи належали спеціальності **сфери послуг**, яких нараховувалося лише 4. У 1931 р. у цій групі на території Волинського воєводства працювало 548 (3,85%) ремісників, з яких 403 (73,54%) перукарі та 145 (26,45%) фотографи [17, с. 32]. Разом з тим, на території Волинського воєводства не працювало жодної майстерні по виготовленню перук та ремісників, які б займалися голінням. Це напевно було пов'язано з універсальністю звичайних перукарів, які по бажанню клієнта могли і поголити.

Поряд зі старими класичними ремісничими спеціальностями місцевими органами влади у міжвоєнний період фіксуються нові напрямки: майстерні по ремонту велосипедів, вулканізації шин, ремонту швейних машин, налаштуванню музичних інструментів, пральні та ін. [1].

Однак зазначені відомості не можна вважати точними через труднощі визначення кількісного стану ремесла Волинського воєводства та Польщі в цілому. Наприклад, відсутність чіткої межі між ремеслом і промисловістю показує, що ця сфера економічного життя не могла бути охоплена офіційною статистикою. А неточність і велика розбіжність між офіційними статистичними даними та фактичним станом перш за все пов'язані з тим, що в офіційні дані включали лише тих ремісників, які мали «ремісничі карти». Крім того, кількість знятих з реєстру ремісничих карт не відповідала фактичній кількості ліквідованих підприємств. Причина цього полягала в тому, що не всі власники карт повертали їх після припинення самостійного ведення ремесла.

Отже, у міжвоєнний період в Польщі була розроблена досить ґрунтовна законодавча база, яка була спрямована на регулювання всіх сфер діяльності ремесла і ремісничого виробництва. Законодавчі акти детально регламентували питання діяльності ремісничих організацій та об'єднань. За прийнятими законами здійснювалася керівництво діяльністю ремісників і контроль за ремісничим виробництвом. На законодавчому рівні були унормовані відносини державних органів влади до ремесла і ремісничого виробництва. Завдяки прийнятим законам була налагоджена організація професійного навчання практично з усіх видів ремесел.

На території Волинського воєводства ремесло розвивалося досить слабо. На такий стан впливало багато факторів: складна процедура отримання «ремісничої карти» – головної умови легального ведення ремесла, тому на території Волинського воєводства налічувалося велика кількість ремісників, які вели ремесло без дозволу; слабе технічне оснащення ремісничих майстерень; ручний спосіб виробництва; збільшення вартості праці; труднощі, що ґрунтувалися на неможливості відстеження змін чинників економічної кон'юнктури; політика обмеження польської влади щодо ремесла.

Найбільш поширеними ремісничими спеціальностями на волинських землях були спеціальності, пов'язані в основному з використанням дешевої місцевої сировини. Це спеціальності групи обробки шкіри, металу, дерева, текстильної групи та сфери послуг. Серед них були кравці,

шевці, ковалі, столяри, теслі, слюсарі, бондарі, токарі, римарі. Ремісниче виробництво Волинського воєводства в 1921–1939 роках було в основному спрямоване на задоволення потреб місцевого населення. У зв'язку з тим, що платоспроможність сільського населення була низькою, ремісники отримували невеликі прибутки. Скрутне становище ремісників і ремісничого виробництва погіршували й такі несприятливі умови, як конкуренція з боку фабрично-заводської промисловості, застій будівельного руху, збільшення кількості продукції, виготовленої партачами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 12, спр. 209, 135 арк.
2. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 12, спр. 1042, 43 арк.
3. Лаўрэнка Л. Развіццё рамяства і рамеснай вытворчасці на заходнебеларускіх землях у 1921-1939 гадах / Л. Лаўрэнка // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. Исторические науки. – Полоцк, 2013. – № 1. – С. 77–82.
4. Литвинюк В. Розвиток ремесла у Волинському воєводстві у 1921–1939 рр. / В. Литвинюк // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – Вип. 3. – С. 79–82.
5. Михайлишин О. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921-1939 рр. Монографія. – Рівне: Дятлик М., 2013. – 352 с.
6. Bornstein I. Rzemiosło żydowskie w Polsce / I. Bornstein. – Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1936. – 189 s.
7. Mały rocznik statystyczny. 1938. – Warszawa, 1938. – 406 s.
8. Oryńska J. Przemysł ludowy w województwach: wileńskim, nowogródzkim, poleskim, wołyńskim / J. Oryńska. – Warszawa, 1927. – 46 s.
9. Oryńska J. Przemysł ludowy w Polsce / J. Oryńska. – Warszawa, 1937. – 323 s.
10. Oryńska J. Przemysł ludowy w województwach wschodnich / J. Oryńska // Rocznik Ziem Wschodnich. Kalendarz za rok 1937. – Warszawa, 1936. – S. 66 – 84.
11. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 r. «O prawie przemysłowym» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – № 53. – Poz. 468. – S. 697 – 720.
12. Rozporządzenie Ministra przemysłu i handlu z dnia 21 marca 1933 r. «O uzupełnieniu listy rzemiosł, zawartej w prawie przemysłowym» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – № 26. – Poz. 222. – S. 571 – 572.
13. Rozporządzenie Ministra przemysłu i handlu z dnia 23 czerwca 1936 r. «O uzupełnieniu listy rzemiosł» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – № 49. – Poz. 356. – S. 808.
14. Rozporządzenie Ministra przemysłu i handlu z dnia 20 lutego 1936 r. «O cechach rzemieślniczych» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – № 16. – Poz. 147. – S. 294 – 297.
15. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. «O Izbach rzemieślniczych i ich związku» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – № 85. – Poz. 638. – S. 1627 – 1631.
16. Rozporządzenie Ministra przemysłu i handlu z dnia 16 lutego 1934 r. «O ordynacji wyborczej do Izb rzemieślniczych» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – № 19. – Poz. 157. – S. 311 – 317.
17. Sprawozdanie z działalności Rady Izb rzemieślniczych Rzeczypospolitej Polskiej 1931/1932. – Warszawa, 1933. – 32 s.
18. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku o stanie gospodarczym rzemiosła w roku 1937-ym // Wołyńskie wiadomości Rzemieślnicze. – 1938. – № 3. – S. 9.
19. Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. «O zmianie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 r. o prawie przemysłowym» // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – № 40. – Poz. 350. – S. 686 – 694.
20. Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna. – Warszawa, 1933. – T. 2. – 617 s.

Стаття надійшла до редколегії 21.02.2015.

Владимир Марчук

Ремесло в Волинском воеводстве в 1921-1939 гг.

На основе различных исторических источников дается характеристика ремесла и ремесленного производства в 1921–1939 годах на территории Волинского воеводства. Делается анализ законодательной базы 1920–1930-х годов, которая отражает основные аспекты деятельности ремесла и ремесленного производства. Подробно описываются условия ведения ремесла и ремесленного производства в Волинском воеводстве в 1921–1939 годах. Характеризуются наиболее развитые на территории Волинского воеводства ремесленные специальности. Отмечается, что в исследуемый период ремесло на территории Волинского воеводства развивалась довольно слабо, а большинство ремесленных изделий шли преимущественно на местный рынок.

Ключевые слова: ремесло, ремесленническая деятельность, Волинское воеводство, между военный период.

Volodymyr Marchuk

The handicraft in the Volyn province in 1921 – 1939.

The article is devoted to the development of the handicraft and craft industry in the Volyn province in 1921 – 1939. The research is built on numerous historic and archival documents. An author analyzes handicraft legislature of 1920 – 1930, particularly handicraft acts that regulated the main aspects of handicraft and craft industry in Volyn province in 1921 – 1939, describes in details the handicraft and craft industry conditions in Volyn province in 1921 – 1939. The author also characterizes the most developed handicrafts in the Volyn province. It is emphasized that handicraft in the Volyn province in 1921 – 1939 had transitional form (between cottage craft and factory industry) and was poorly developed. The majority of manufactured goods were aimed at the local market.

Key words: *handicraft, craft industry, Volyn province, interwar period.*

УДК 94 (477) «1939-1945»: 281.96

Андрій Смирнов

ПОЧАЇВСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР 18-23 СЕРПНЯ 1941 РОКУ¹

Стаття присвячена виникненню Автономної Православної Церкви в Україні в період німецької окупації. Ця Церква, очолювана митрополитом Олексієм Громадським, перебувала в юрисдикції Московського Патріархату, проте цей канонічний зв'язок був лише формальним. Рішення Почаївського Собору, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни.

Ключові слова: Православна Церква, Волинь, Собор, ієрархія, Олексій Громадський.

Історія українського православ'я в роки Другої світової війни продовжує привертати увагу дослідників, породжує палкі наукові й суспільні дискусії. Вагомий внесок у наукове вивчення цієї проблеми здійснили В. Борщевич, І. Власовський, Ю. Волошин, О. Лисенко, о. Тимофій Міненко, В. Пащенко, С. Савчук та Ю. Мулик-Луцик, Н. Стоколос та інші автори. Водночас не достатньо дослідженою залишається діяльність Автономної Православної Церкви (АПЦ) в Україні в роки німецької окупації. Її коротка, але насичена подіями історія, проблеми канонічного статусу та політичної орієнтації ще й сьогодні залишаються дискусійними питаннями, що, на жаль, часто використовується у сучасному міжправославному протистоянні на теренах України.

У вересні 1940 р. митрополит Варшавський Діонісій Валединський повернувся до управління Православною Церквою в Генерал-губернаторстві й вже на другий день німецько-радянської війни звернувся до німецької влади з проектом відновлення своєї юрисдикції на Сході на підставі того, що чимала частина земель (Волинь, Полісся) до 1939 р. входила до Варшавської Митрополії, а більша частина його єпископату залишилася на цих теренах. 28 червня 1941 р. він звернувся з окремим посланням до духовенства і вірних Волині, а також написав листи до своїх колишніх архієреїв [9, с. 217-219]. 10 липня єпископ Луцький Полікарп Сікорський підпорядкував собі Рівненський, Дубенський і Кременецький повіти.

Певний час митрополит Діонісій вів активне листування з архієпископом Олексієм Громадським, сподіваючись повернути його в свою юрисдикцію і призначити адміністратором в Україні. Переговори з ним у Кременці 3 серпня вів Юрій Мулик-Луцик, який переконував Громадського особисто зустрітися з Валединським у Варшаві. Владика Олексій довго вагався, але до Варшави так і не поїхав, про що згодом жалкував [11, с. 479-485, 494]. На думку Н. Стоколос, «результатом цих принципових розбіжностей у поглядах митрополита Діонісія та архієпископа Олексія стало те, що кожних з них самостійно вдався до конкретних дій, спрямованих на врядування православного церковного життя на теренах рейхскомісаріату» [12, с. 314].

Під впливом унерівських діячів у Варшаві митрополит Діонісій змушений був ухвалити доволі радикальне рішення, яке значно ускладнило міжправославні відносини на Волині. 11 серпня 1941 р., коли німецькі війська вже зайняли волинські землі, він надіслав декрет владикам Олексію, Полікарпу і Олександрю, в якому констатував відновлення канонічного зв'язку з ними, пропонував скликати архієрейський Собор у Кременці або Почаєві для впорядкування церковного життя, розпорядився знову розділити Волинську єпархію на дві частини: Кременецьку – під управлінням архієпископа Олексія Громадського, та Луцьку – на чолі з владикою Полікарпом Сікорським, піднесеного цього ж дня до сану архієпископа Луцького і Ковельського. На владика Симона Івановського покладалися обов'язки вікарного єпископа на території Кременецької єпархії з резиденцією в Острозі. Управління Поліською єпархією, згідно з декретом, залишалося за архієпископом Олександром Іноземцевим. Йому ж окремим листом під тимчасову опіку видавалася Гродненська єпархія. Архієпископ Антоній Марценко мав залишатися вікарним єпископом Поліської єпархії. Висвячені за радянської влади єпископи Пантелеймон Рудик і Веніамін Новицький втрачали частину своїх повноважень разом з офіційними титулами та призначалися

¹ Стаття підготовлена за підтримки Стипендійного фонду І. Коляски, що уможливив наукове стажування в Канадському інституті українських студій Університету Альберти.

настоятелями відповідно Дубенського Хрестовоздвиженського і Дерманського Свято-Троїцького монастирів [13]. Такі кадрові зміни лише загострили стосунки між єпископатом на території Волині й Полісся та Варшавським митрополитом, юрисдикцію якого визнали тільки два архієреї – Олександр і Полікарп. «Декрет митр[ополита] Діонісія виявився передчасним, який довершив церковне розбиття на Волині, яке поширилося пізніше і на всі українські області», – зазначав о. Т. Міненко [13].

Група духовенства на чолі з архієпископом Олексієм не визнала претензії митрополита Діонісія. Вони вважали, що після припинення існування Польської держави втратила чинність автокефалія Православної Церкви в Польщі. Олексій Громадський був найстаршим архієреєм, а тому сподівався очолити відродження Української Церкви канонічним шляхом через автономію до автокефалії.

З метою впорядкування церковного життя в нових умовах 18-23 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі проходив обласний Собор єпископів, у якому взяли участь владика Олексій Громадський, Симон Івановський, Пантелеймон Рудик і Веніамін Новицький. На зібрання не прибули вікарії Волинської єпархії Полікарп Сікорський і Антоній Марценко. Останній приєднався пізніше і погодився з рішеннями соборян. Архієпископ Полікарп виправдовував свою відсутність складністю і небезпекою комунікації, але насправді він визнав юрисдикцію митрополита Діонісія і мав відмінне бачення перспектив розвитку церковної ситуації, претендуючи на лідерство в українському православ'ї. Олександр Іноземцев вважався на покої, а Поліська єпархія трактувалася як частина Білорусі.

У вступі до діянь Собору обґрунтовувалася необхідність його скликання: «Внаслідок військових подій в церковній області на Україні утворилося таке положення, що ієрархія церковна осталася без канонічного возглавлення, бо Московська Патріархія, в церковній юрисдикції якої вона знаходилася, оказалась відрізаною від церковної області на Україні» [16]. Планувалося розглядати справи не тільки Волинської єпархії, а й усіх українських земель. Архієреї постановили «вважати Собор наш канонічним Собором єпископів церковної області на Україні і приступити до рішення справ, належних до благоустроєння церковного в нашій області» [16].

Отже, обґрунтувавши канонічність повноважень, Собор розпочав проведення нарад. Головою Собору єпископів обрали Олексія Громадського, а секретарем – Веніаміна Новицького. На першій серпневій сесії соборяни ухвалили 27 постанов, копії яких зберігаються в архіві о. Т. Міненка в Едмонтоні. Відсутні тільки діяння ч. 7, 23, 24.

Як впливає з документів Собору, ієрархи постановили подякувати Адольфу Гітлеру за визволення від більшовицького ярма привітальною телеграмою. «Єпископи звільненої Вашими непереможними жовнірами від найтяжчої в світі безбожної і богоборної влади Православної Церкви на Україні, – йшлося у телеграмі, – ...горяче вітають свого Великого Визволителя, і від себе, і від вірних засилають теплі слова щирої подяки і сердечні почуття відданості. Уклінно благаємо Творця Бога о подлітні на довгі роки життя Вашого, для слави Великого Німецького Народу і на користь нашого Українського Народу, і на користь усіх народів, що давно чекають на свою кращу долю з рук вибраного Божого – Фюрера Адольфа Гітлера» [15; 16].

Головне питання порядку денного архієрейського Собору стосувалося юрисдикційно-канонічного статусу Православної Церкви в Україні. Апелюючи до історичного досвіду, владика проголосили створення Автономної Православної Церкви в складі Московського Патріархату, очільником якої обрали владика Олексія. Ухвали Собору єпископів були такими: «1. До Помісного Собору Православної Церкви на Україні в складі ієрархії, духовенства і мирян вважати нашу Церкву і її ієрархію в канонічній залежності від Церкви Російської. 2. Привернути нашій Церкві права автономії і автономного управління. 3. Надати старійшому з наличних ієрархів Православної Церкви на Україні архієпископу Олексію стосовно до 34 Апост[ольського] прав[ила] права обласного митрополита і 4. Рахувати екзархат у Західній Україні прикоротившим своє існування, а екзарха митрополита Миколая, покинувшого свій екзархат і єпархію Волинську і священноархіємандритство у Почаївській лаврі на час великої небезпеки, утратившим свої повноваження як по екзархату, так і по єпархії, і лаврі» [5, с. 283-284; 8, с. 678-679]. Зазначимо, що таке рішення ієрархів ґрунтувалося не лише на їхніх особистих симпатіях до «канонічної» Церкви, але й на бажанні досить значної частини православних віруючих та кліру, які підтримали новоутворену еклезіальну структуру.

Свою позицію владика Олексій Громадський обґрунтував у посланні до вірних від 1 вересня 1941 р., в якому підкреслювалося, що у 1939 р. західноукраїнські землі увійшли до складу

СРСР, а місцеві єпархії – до Московського Патріархату. Водночас митрополит Діонісій офіційно відмовився від свого права на ці території [6, с. 181-182]. Після падіння Другої Речі Посполитої польська автокефалія перестала існувати, а юрисдикція Діонісія обмежується тільки Генерал-губернаторством. Таким чином, олексіївці вирішили будувати свою діяльність на засадах автономії, санкціонованої ще патріархом Тихоном і Всеросійським Помісним Собором Російської Православної Церкви (РПЦ) у 1918 р. Відповідно до рішення цього Собору лише обрання правлячого митрополита Київського й Галицького мало дістати схвалення патріарха Московського. У всьому ж іншому Православна Церква в Україні діставала повну самостійність.

Згідно з православними канонами позбавлення митрополита Миколая звання екзарха РПЦ на західних землях України та Білорусі виходило за межі компетенції Почаївського Собору, рішення якого викликали неоднозначну оцінку православних архієреїв: якщо єпископи Антоній і Дамаскин визнали їх правочинними, то архієпископи Олександр і Полікарп з ними не погодились.

Власне бачення ситуації в листі до владики Олексія (23 жовтня 1941 р.) окреслив митрополит Діонісій. Рішення архієрейського зібрання він вважав неправомірним з кількох причин: по-перше, підпорядкування Православної Церкви в Україні РПЦ розглядалося як неможливе через те, що «під теперішню пору не існує правильної й на засадах канонічних організованої Церкви російської», по-друге, Православна Церква в Україні, згідно з Томосом Константинопольського патріарха від 13 листопада 1924 р., була незалежною Церквою і «перебувала в канонічному зв'язку з великою Церквою Царгородською»; по-третє, оскільки канонічне право забороняло поширювати повноваження одного церковного об'єднання за рахунок іншого, «Московська Патріархія з її місцезнаходженням митрополитом Сергієм, підпорядковуючи собі терени нашої св[ятої] Автокефальної Церкви, поступала всупереч приписів канонічних» [8, с. 681-683].

На думку канадського історика Олега Геруса, владики Олексій розглядав свій юрисдикційний зв'язок з Москвою як необхідну тактичну формальність, задля того, щоб уникнути звинувачень у неканонічності [14, р. 102]. Вибір Громадського обласним митрополитом означав започаткування руху до церковної автокефалії.

По суті, почаївські рішення, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, започаткували інституційний розкол українського православ'я в роки війни. Як справедливо зазначає І. Власовський, «признавши себе канонічно залежними від Московського патріарха, ці єпископи не мали права касувати екзархат, не ними встановлений, і звільняти екзарха, не ними призначеного» [3, с. 204]. З ним солідарні не тільки українські, але й російські церковні аналітики. Однак не можна погодитись із твердження деяких російських істориків про мовчазну згоду Московської Патріархії з утворенням АПЦ та екзаршими повноваженнями Олексія [див., напр.: 2, с. 81]. Екзарх Миколай, якого 15 серпня 1941 р. призначили митрополитом Київським і Галицьким, в одному зі своїх послань до української пастви так оцінив діяльність автономістів: «Гірка доля суду Божого очікує.. українських архієпископів, котрі перебуваючи зараз тимчасово під німецькою п'ятою, зрадили Батьківщині та матері Церкві Російській і зганьбили себе, зігнувши свої спини перед розорителями нашої рідної землі. Ці архієреї – Олексій Громадський, Пантелеймон Рудик – за кілька місяців до війни приїжджали до Москви і запевняли нашого главу, Блаженнішого митрополита Сергія, у своїй вірності матері Церкві Російській, а зараз... моляться за ваших насильників» [10; 1, с. 48].

Православна Волинь, на думку учасників Собору, мала стати церковним П'ємонтом під час відродження релігійного життя на Сході. У зв'язку з цим було прийнято рішення об'єднати Волинську єпархію і призначити її правлячим архієреєм Олексія Громадського з передреволюційним титулом архієпископа Волинського і Житомирського. Єпископ Володимир-Волинський Веніамін ставав третім вікарієм, владиці Полікарпу мали повернути титул єпископа Луцького, за Антонієм зберігалися Ковельський і Камінь-Каширський повіти, а за Симоном – Острозька єпископія [16]. Ця постанова свідчить про намагання централізувати церковну владу навколо архієпископа Олексія.

Після цього соборяни почали шукати таку формулу поминання вищої церковної влади, «яка би не дратувала вірних і була приємною для всіх». Посилаючись на практику Церков грецької традиції, вони постановили припинити поминати патріаршого місцезнаходителя Сергія, і тільки владику Олексій як першоієрарх на великому вході мав виголошувати: «Святіших православних патріархів, Блаженнішого патріаршого місцезнаходителя нашого і усяке єпископство православне...» [16]. За результатами першого дня роботи архієрейського зібрання Громадський розіслав лист волинському духовенству, в якому повідомив про основні рішення Собору. У ньому

вперше згадується назва «Автономна Православна Церква на Україні», але відсутня інформація про зв'язок з Московським Патріархатом. Владика закликав духовенство сумлінно працювати «на добро нашої Української Церкви і на користь нашого боголюбивого українського народу» і поминати під час богослужінь «Святіших православних патріархів, і владика нашого Високопреосвященнішого Алексія, архієпископа Волинського і Житомирського, блюстителя св[ятої] Почаївської лаври...» [15].

20 серпня 1941 р. учасники Собору продовжили свою роботу і затвердили членами Волинської духовної консисторії митрофорного протоієрея Михаїла Тучемського, протоієреїв Федора Ковалевського і Серафима Казновецького, а секретарем – протоієрея Федора Юркевича.

Того ж дня вирішили відзначити визволення українського народу від більшовицького ярма звершенням Пасхальної Служби Божої, а також підготувати відозву до вірних. «Собор єпископів є нині найвищою церковною владою на Україні, і йому тепер належить перевести мозольну працю як в підготовленню помісного Собору, так і в поширенню релігійно-церковного життя на тих теренах України, які уявляють з себе духовну пустиню...», – підкреслювалось у документі [17]. За свідченнями владики Симона, урочисте богослужіння відбулося у неділю 24 серпня 1941 р. за участю 3-4 тисяч богомольців [4, арк. 47зв.].

Чималу увагу владики приділили питанню переслідування духовенства радянською владою і постановили впродовж року поминати замордованих священнослужителів по всіх храмах Волині на проскомидіях та заупокійних ектеніях. За пропозицією єпископа Пантелеймона у зв'язку з визволенням України від більшовиків було прийнято рішення щорічно святкувати «день пам'яті св[ятого] Володимира як велике свято з хресними ходами після Літургії на ріки і источники для освячення води, і з виголошенням в кінці богослужб многоліття Україні і українському народові» [16].

21 серпня Собор наклав дисциплінарні покарання на тих священнослужителів, які під тиском різних обставин радянської дійсності зреклися свого сану або залишили парафії. Священиків, які це зробили за згодою архієрея, перевели на інші місця. На тих, хто не повідомив свого єпископа і залишив парафії через страх чи матеріальні вигоди, Собор наклав 6-ти місячну покуту. Після цього вони тимчасово займали дяківські посади і отримували можливість повернутися до виконання ієрейських обов'язків. 19 осіб позбавили священничого сану і виключили зі складу церковного кліру.

Під час проведення архієрейського Собору Житомирщина, Поділля і частина Київщини були окуповані німецькими військами і потребували організації церковного життя. На Житомирщину як частину передреволюційної Волинської єпархії Олексій Громадський вислав з Кременця близько 30 священників. Спеціальна постанова ч. 14 регулювала процедуру прийняття до АПЦ кліриків інших православних юрисдикцій: «1) Синодальних українських священників приймати через таїнство покаяння і давати їм парафії; 2) живоцерковників примати через публічне покаяння (в храмах і молитовних домах) і після молитви розрішительної, голосно виголошеної, з чину покаяння; 3) міста давати тим і другим тільки після стислого дознання про триб їх життя по тім, як вони перестали совершати богослужби, і 4) самосвятів, як без благодатних, не рахувати в священному сані і відмовляти їм в їх просьбах» [8, с. 679-680].

Прагнучи нейтралізувати опозиційного владика Полікарпа, Собор призначив його на вакантну Подільську кафедру з титулом єпископа Кам'янець-Подільського і Брацлавського. На думку о. Т. Міненка, в цій єпархії, яку потрібно було організувати, Сікорський був би «чужою людиною» і не становив би небезпеки для Громадського. Крім того, для відродження церковного життя на Київщині соборяни скерували до Бердичева єпископа Пантелеймона. Після звільнення Києва він мав приступити до організації єпархіального управління і тимчасово керувати Київською єпархією. Враховуючи історичне значення Київської кафедри, особливо в умовах, «коли Україна воскресає до нового світлого і славного державного життя», Пантелеймон запропонував призначити Олексія місцеблюстителем Київського Митрополичого Престолу. Згідно постанови ч. 17 від 22 серпня 1941 р. до проведення помісного Собору Громадський отримав цей титул з поминанням за богослужінням тільки в кордонах Київської єпархії [16].

Діяння ч. 15 від 21 серпня присвячене розгляду порядку управління Волинською єпархією, а також розв'язанню адміністративних, шлюбних і метричних справ. Як випливає з документа, єпархіальний архієрей утримувався за рахунок шлюбнорозвідних, метричних та інших зборів консисторії. Щодо богослужбової мови, Собор надав право архієреям благословляти використання живої української мови там, де того бажатиме більшість парафіян. Разом із тим, соборяни

підтримали виконання після Літургії молитви «Боже, Великий, Єдиний» там, «де це прийнято, і де цього побажають». 22 серпня 1941 р. соборяни запропонували Антонію Марценку взяти на себе організацію церковного життя в Херсонській єпархії. Очевидно, такий вибір пояснювався тим, що владика народився в Одесі та навчався в тамтешній духовній семінарії.

У зв'язку з необхідністю підготовки священничих кадрів архієрейський Собор вирішив відкрити при Почаївській лаврі однорічні пастирські курси під керівництвом єпископа Веніаміна. Крім того, священники мали відновити викладання Закону Божого в школах за посібником протоієрея Анастасія Абрамовича, а також подбати про видання підручників українською мовою.

Враховуючи брак антимінсів, 23 серпня соборяни постановили використовувати матеріал старих через «уложення в них св[ятих] мощей пре[подобного] Іова і нове їх освячення по чину...». Олексій отримував право від імені архієрейського Собору карати єпископів, які не визнають постанов Собору і проявлять «самочинність в церковних ділах і управлінні». Під санкції першоієрарха могли потрапити миряни і священники, які б дозволили собі «травлю ієрархії або вмішуватися і вирішувати церковні справи без волі свого єпископа» [16]. Того ж дня єпископ Веніамін запропонував врегулювати розв'язання церковних справ, які будуть виникати у перерві між сесіями Собору. Постановили надати такі повноваження голові Собору, а у важливих справах будуть скликатися надзвичайні сесії. На завершення соборяни надали Олексію Громадському сан митрополита з титулом «Митрополита Волинського і Житомирського, священноархімандрита Почаєво-Успенської лаври і блюстителя Київської митрополичої кафедри» [16]. Щоправда, як свідчать джерела, це звання він не використовував до кінця листопада 1941 р., продовжуючи титулуватися архієпископом Волинським [див., напр.: 7, с. 249, 251, 256]. Як переконує о. Т. Міненко, перша сесія Собору завершила свою роботу 23 серпня, хоча діяння ч. 28-30 датовані 25 серпня. Правдоподібно, вони були прийняті вже на другій сесії в листопаді 1941 р. [15].

Отже, як свідчать документи серпневого Собору, спочатку він мав на меті впорядкувати церковне життя Волинської єпархії у дореволюційних кордонах, однак під час проведення нарад було прийнято чимало рішень, які стосувалися загальноукраїнських питань. Зокрема, довелося призначити архієреїв на Київську, Херсонську і Подільську кафедри.

Таким чином, після початку німецько-радянської війни більшість православного єпископату України прийняла рішення залишитися в складі Московського Патріархату, але на правах автономії. З огляду на складність комунікації з РПЦ цей канонічний зв'язок був лише формальним. Є підстави стверджувати, що АПЦ використала його як номінальне прикриття і жодних офіційних контактів у період окупації з ним не мала. Владика Олексій Громадський шукав канонічний шлях усамостійнення УПЦ, однак рішення Почаївського Собору, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борщевич В. Автономна Православна Церква на Волині / В. Борщевич. – Луцьк : РВВ ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. – 97 с.
2. Вишиванюк А. Митрополит Алексий (Громадский) – Экзарх Украинской Автономной Православной Церкви (1941–1943) / А. Вишиванюк // Вестник Православного Свято-Тихоновского богословского института. Серия II. История Русской Православной Церкви. – М., 2007. – Вып. 4 (25). – С. 71–95.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : В 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К. : Либідь, 1998. – Т. 4: (XX ст.). – Ч. 2. – 399 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 1, спр. 75198фп, 222 арк.
5. Лисенко О. Є. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков / Лисенко О. Є., Гриневич В. А. // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. – Т. 2: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 282–307.
6. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2-х кн. – К. : Наук. думка, 2011. – Кн. 2. – С. 177–230.
7. Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2011. – 752 с.
8. Мартирологія Українських Церков: В 4 т. – Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква. – 1207 с.
9. Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег ; Львів : Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.
10. Победа близка: обращение к клиру и верующим Украины ко дню Рождества Христова и 25-летия советской Украины // <http://jarushevich.narod.ru/RECH/r20.htm>

11. Савчук С. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5т. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Вінніпег : Екклесія, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – 616 с.
12. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – 480 с.
13. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
14. Gerus O. The Ukrainian Orthodox Church during World War II: Archbishop Ilarion Ohienko and Politics of Religion / O. Gerus // Faith and Culture. – 1985-1989. – No 7. – P. 83-120.
15. University of Alberta Archives (UAA), Accession 2011-27 (Minenko Collection), box 1, item 41.
16. UAA, Accession 2011-27 (Minenko Collection), box 1, item 42.
17. UAA, Accession 2011-27 (Minenko Collection), box 1, item 44.
18. UAA, Accession 2011-27 (Minenko Collection), box 57, item 1404.

Стаття надійшла до редколегії 02.02.2015.

Андрей Смирнов

Почаевский церковный Собор 18-23 августа 1941 года

Статья посвящена возникновению Автономной Православной Церкви в Украине в период немецкой оккупации. Эта Церковь, возглавляемая митрополитом Алексеем Громадским, находилась в юрисдикции Московского Патриархата, однако эта каноническая связь была только формальной. Решения Почаевского Собора, не признанные ни Варшавой, ни Москвой, положили начало институционального раскола украинского православия в годы войны.

Ключевые слова: Православная Церковь, Волынь, Собор, иерархия, Алексей Громадский.

Andrii Smyrnov

The Pochaiv Church Council on 18-23 August, 1941

The article deals with the creating of the Autonomous Orthodox Church in German-occupied Ukraine. This Church, under Metropolitan Oleksii Hromadskyi, recognized the authority of the Moscow Patriarchate over the Ukrainian Church and invoked the 1918 decision of the Russian Orthodox Church that granted autonomy to the Ukrainian Church. However Hromadskyi considered his connection with Moscow as a necessary tactical formality. The Pochaiv Council of Bishops rejected the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church of the 1920s as uncanonical and would not accept former clergy from that church unless they were reordained. The Pochaiv decisions were not recognized neither Warsaw nor Moscow and initiated the institutional split of Ukrainian Orthodoxy during the war.

Key words: the Orthodox Church, Volhynia, Council, hierarchy, Oleksii Hromadskyi.

УДК 94(477)«1941–1944»

Сергій Іванов

ОКУПОВАНА ВОЛИНЬ В КОНТЕКСТІ НІМЕЦЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

У статті описано вплив нацистської пропаганди на морально–психологічні настрої населення Волині. Проаналізовано її основні завдання та засоби. Зроблено спробу виявити особливості пропагандистських гасел, які спрямовувалися на конкретні категорії населення. Вказано, як перебіг подій на фронті та окупованих територіях впливав на ефективність німецької пропагандистської машини.

Ключові слова: пропаганда, нацистська окупація, Волинь, рейхскомісаріат «Україна».

Однією з характерних особливостей німецького окупаційного режиму була масована пропаганда, спрямована на різноманітні категорії населення загарбаних вермахтом територій. Дана тема перегукується з проблемами психології та соціології, що посилює її актуальність. Зважаючи на свій міждисциплінарний характер, вона привертала увагу таких дослідників, як К. Беркгоф, В. Данилюк, В. Данильчук, Б. Єрмбакова, І. Єрмолов, Т. Заболотна, М. Загорулько, А. Юденков, Б. Ковальов, В. Косик, В. Крисько, Г. Куманьов, М. Куницький та ін. Позитивно оцінюючи добробок названих істориків, потрібно наголосити, що зазначена проблематика є недостатньо дослідженою у контексті регіональної історії. Саме тому автор спробував проаналізувати вплив нацистської пропаганди на населення Волині.

Нацистська теза про загарбання нових територій ґрунтувалася на одному з положень теорії німецького географа Ф. Ратцеля, яку А. Гітлер взяв за основу ідеї розширення життєвого простору. Наголос на привласненні українського потенціалу та його «раціональному використанні» з'являється вже у 1933 р. у виступі німецького міністра А. Гугенберга на міжнародній конференції. Того ж року при зовнішньополітичному відомстві Німеччини (АПА) створюється «головний відділ» на чолі з А. Шикеданцем для планування освоєння Сходу. Фахівцем з «українського питання» у цьому відомстві вважався Г. Лейббрандт. Напередодні війни було розроблено генеральний план «Ост», за яким населення окупованих територій передбачалося перетворити на рабів Рейху. Головним лейтмотивом нацистської політики проголошувалася теорія расової зверхності німецької нації. Виходячи з її положень, «нижчі раси», у тому числі й українці, не мали права на національну самосвідомість, турботу про здоров'я, вищу освіту [39, с. 10–11].

Справжні задуми гітлерівського керівництва щодо СРСР і його населення планувалося ретельно приховувати. Так, 8 травня 1941 р. побачили світ пропозиції ОКВ (Головне командування збройних сил Німеччини) щодо пропагандистської підготовки війни проти Радянського Союзу. У них зазначалося: «Наші плани повинні залишатися у таємниці якомога довше... Оголосити про наші плани німецькому народу та іноземним країнам можна буде лише у день нападу без будь-якої попередньої підготовки» [1, с. 177–178].

Перед бліцкригом нацисти провели могутню дезінформаційну кампанію. Про неї у своєму щоденнику писав головний пропагандист рейху Й. Геббельс: «Що стосується Росії, то нам вдалося поширити низку різноманітних чуток. Дезінформація заважає закордону зрозуміти, де правда, а де брехня... Наша гра повністю вдалася... Із підслуханих розмов іноземних журналістів випливає, що всі потрапили на удочку» [24, с. 70].

З квітня 1941 р. пропагандистський апарат вермахту почав підготовку до психологічної війни проти СРСР. Відомство Геббельса, організовуючи ідеологічні диверсії на Сході, керувалося настановою Гітлера: «Є більш глибока стратегія – війна інтелектуальна, психологічною зброєю...». Для її реалізації у військових батальйонах була запроваджена посада офіцера з пропаганди. Він мав відповідати за ідеологічну обробку своїх солдат, а також за «духовне підкорення» населення окупованих територій. Останнє полягало насамперед у нав'язуванні думок про приреченість боротьби з «вищою расою» та необхідність підкоритися «новому порядку».

Одночасно Верховне командування вермахту видало «Директиву для фронтових пропагандистів». Вона підкреслювала, що при плануванні пропагандистських акцій необхідно чітко ви-

значати: коло осіб, на яких спрямований вплив; місце і район майбутніх дій, основні методи впливу та головні тези; технічні засоби розповсюдження інформації; найбільш сприятливий час проведення пропагандистських акцій. Головними принципами пропагандистського впливу на противника проголошувались: простота та примітивність тверджень; звернення до почуттів, а не розуму; логічна продуманість пропагандистських текстів (при цьому логічний виклад вважався необов'язковим); постійне повторення пропагандистських тез; використання та нарощування практичного досвіду [23, с. 354–356].

Спеціальне розпорядження наказувало роз'яснювати населенню СРСР, що противником Німеччини є не народи Радянського Союзу, а євреї і створений ними більшовицький радянський уряд та комуністична партія. При цьому пропонувалося поширювати думку, що німецька армія лише прагне позбавити людей від гніту більшовиків. За рахунок подібної пропаганди передбачалося здійснити поділ СРСР на відособлені адміністративні утворення, приховати наміри гітлерівців щодо його майбутнього. На той час пропаганда не ставила своєю метою залучення радянського населення до збройної боротьби на боці Рейху, оскільки його керівництво вважало, що війна буде швидкоплинною. Але співпраця населення СРСР з окупантами в цивільній сфері вважалася необхідною, для чого варто було його зацікавити громадян окремими аспектами «нового порядку». Крім того, це було потрібно для мінімізації опору окупантам, недопущення масового партизанського руху. З цією метою німецька пропаганда проголосила війну проти Радянського Союзу «хрестовим походом Європи проти більшовизму» і «всеевропейською визвольною війною» [цит. за: 15, с. 22–23].

6 червня 1941 р. побачило світ розпорядження начальника штабу Верховного командування збройних сил Німеччини, у якому вказувались основні вимоги до пропаганди на окупованих територіях: називати противником не народи Радянського Союзу, а єврейсько-більшовицьке радянське керівництво; створювати німецькому солдату образ визволителя; роз'яснювати населенню, що за нанесення шкоди вермахту його будуть карати; прагнути до розпаду СРСР на маріонеткові державні утворення; сприяти тому, щоб населення залишалося на своїх робочих місцях.

Особливо активну ідеологічну обробку передбачалося вести під час боїв з Червоною армією. Верховне командування зобов'язувалося підготувати листівки пропагандистського характеру, які б поширювалися з допомогою авіації. Для доведення до населення розпоряджень німецького керівництва планувалося активно використовувати афіші та гучномовці. Наголошувалося на необхідності введення цензури друкованих органів. Також окупанти сподівалися отримати неущожденою систему радянського радіомовлення [29, с. 560–563].

Для ідеологічної обробки місцевих жителів нацисти широко використовували повністю підконтрольну їм періодичну пресу. Особливості пресовидавничого процесу на території рейхскомісаріату «Україна» визначалися розпорядженням від 20 листопада 1941 р. Згідно з ним, рейхскомісаром Еріхом Кохом не лише було «заряджено» дозволи на видання часописів та регламентовано інформацію, а й визначено «кари» за недотримання усіх приписів даної постанови [26, с. 7].

Видавнича діяльність на Волині перебувала у віданні видавничого управління при РКУ, створеного 8 жовтня 1942 р. Очолював його Г. Горнауер. Управління видавничою діяльністю здійснювалося також на основі приписів геббельсівського міністерства пропаганди. Ось зразок директив політуправління РКУ щодо преси: «Українські та інші газети, що видаються в райхскомісаріаті, – винятковий засіб впливу на населення пропагандою і політикою, наказаною райхскомісаром. Вони не слугують народним чи культурним потребам населення чи навіть віровизнанням... Кожен рядок повинен допомагати у здійсненні великої місії фюрера в створенні нової Європи» [48]. До видання та координування ведення пропаганди в рейхскомісаріаті «Україна» долучилося міністерство східних окупованих територій. В його структурі було створено головний відділ політики, до якого входив підрозділ преси та просвіти [51, с. 13].

Контроль за видавничими підприємствами здійснювала фірма «Ост–Європа–Маркт», якій підпорядковувалося «Пресове товариство в Україні». Як свідчать документи, вона мала дуже великі масштаби. Наприклад, лише у Луцьку видавалися такі газети: «Дойче Україне–цайтунг» (наклад – 100000 примірників), «Україне–пост» (наклад 50000 примірників), «Урядовий вісник гебітскомісара», «Вісник розпоряджень», «Урядовий часопис генерального комісара» [42].

Періодичні видання, відповідно до постанови рейхскомісара України Е. Коха, проходили обов'язкову цензуру. Інститут цензорів створювався при кожній редакції газет. Вони несли персональну відповідальність за зміст публікацій. Цензори забороняли місцевим журналістам проводити власні розслідування та висловлювати критичні думки, дозволяли виявити ініціативу лише при написанні статей на культурницьку тематику [30, с. 160].

У пресі та листівках постійно порівнювалося і наголошувалося на тому, як погано жили українці за більшовиків і яке світле майбутнє їх чекає під управлінням німців. Масово нав'язувалася думка про те, що більшовики планово організували на Україні голод, а їх політика була спрямована на винищення українського народу. Населення окупованих територій переконували в тому, що Радянський Союз готувався до наступу на весь світ: будувалися могутні укріплення, виготовлялася різноманітна зброя, мобілізувалися усі можливі сили на Захід. Більше того, нацисти нав'язували думку, що лише завдяки війні народи стали вільними, що західні країни вже не могли спокійно спостерігати як більшовики знущуються з людей і гублять таку давню культуру [34, с. 232–233].

У 1943 р. при рейхскомісарі було створено представництво Дойче Нахріхтербюро, яке контролювало зміст друкованих видань. В першу чергу це стосувалося фронтових повідомлень та політичних новин [6]. Головним його завданням була дезінформація населення. Так, в окупаційній пресі подавалися фантастичні повідомлення про те, що Москва взята німцями, а цілі підрозділи Червоної армії переходять на їхню сторону [9].

На сторінках періодичних видань друкувалися обов'язкові та довільні рубрики. До обов'язкових слід віднести офіційні повідомлення німецького командування, міжнародні огляди та описи соціально-економічного, політичного та культурного життя міст і сіл Рейху. Ці публікації, суто пропагандистського змісту, займали більшу частину газетної площі [30, с. 164].

Після короткого періоду відносної редакторської свободи на початку окупації обсяг газет зменшився і в них подавали статті, що надходили від німецьких інформаційних агентств. Крім того, значною вадою преси окупаційного періоду була відсутність контакту з читачами, які часто відправляли до неї листи та матеріали, але останні майже не потрапляли на шпальти [2, с. 197].

Окупаційна адміністрація ввела також публікацію спеціальних періодичних видань, спрямованих на певні категорії населення. Так, з січня 1942 р. у рейхскомісаріаті «Україна» започаткували видання щомісячного сільськогосподарського журналу «Український хлібороб» (з листопада 1942 р. він видавався в Києві як щотижнева газета під новою назвою – «Український хлібороб. Ілюстрована сільськогосподарська газета»). На сторінках видання здійснювалася цілеспрямована пропаганда аграрної політики окупантів в Україні та німецького досвіду господарювання в сільськогосподарській галузі, роз'яснювалися завдання, що стояли перед українськими селянами в умовах воєнного часу, а також у значній кількості друкувалися матеріали практичного спрямування на допомогу аграріям [32, с. 212–213].

Крім того, на території Волині з'явилася низка видань місцевого характеру. Серед них варто згадати «Голос Сарненщини», «Костопільські вісті», «Ковельське слово», «Крем'янецький вісник» та ін. [48].

Одним із засобів впливу на місцеве населення були театри. Органи влади в офіційних документах прямо заявляли, що основне завдання театрів – «сприяти поглибленню дружніх і культурних відносин німецького та українського народів» [41].

Відкриття «театрів для громадянського населення» проводилося у відповідній ідеологічній обстановці. На захід обов'язково запрошувалися представники німецької адміністрації, які виступали зі спеціальними промовами. У них доволі цинічно заявлялося, що розваги для населення повинні сприяти підвищенню продуктивності праці [19, с. 431–432].

Влада використовувала театральні колективи для власних потреб, вимагаючи в першу чергу обслуговувати німецьких вояків та урядовців. Концертно-театральна бригада була найпопулярнішою художньою формою серед вояків, до того ж достатньо мобільною. Вона не вимагала спеціального обладнання: артисти виступали у шпиталях, на міських майданах.

Театральні колективи, які особливо «відзначилися» перед нацистами, отримували право закордонні гастролі. Так, у серпні 1943 р. група артистів з Шепетівки та Луцька перебувала у Німеччині [43].

На початку окупації в офіційних назвах театрів, поряд з прикметником «драматичний», часто вживалися прикметники «український» та «національний», а самі театри називали іменами діячів української культури (Тараса Шевченка, Степана Руданського, Івана Котляревського). З посиленням окупантами режиму до кінця 1943 р. національні компоненти у назвах українських театрів зникли. З цього часу вони напряду підпорядковувалися німецькому цивільному управлінню [40, с. 132].

З метою пропаганди нацисти використовували й кіно. Всі кінотеатри на окупованій території України, а їх до війни було 600 та майже 1200 кіноустановок, підпорядковувались товариству

«Фільм Україна», філії центрального товариства «Схід» у Берліні. При міністерстві пропаганди діяла кіностудія «Україне-фільм», як філія берлінської студії «Остфільм». Основним її завданням було поширення через фільми антирадянської пропаганди. З метою розпалювання міжетнічних конфліктів значна увага приділялася кінофільмам антипольського змісту [30, с. 154].

У культфільмах, що знімалися спеціально для населення окупованих територій, показувалися «життя і побут робітників, селян, інтелігенції Німеччини, країн, звільнених Німеччиною». У хроніках з фронтів зображувалася «героїчна боротьба» гітлерівської армії з більшовизмом та капіталізмом. Кожний сеанс складався з трьох фільмів: культфільму, фронтової хроніки та художньої картини. Перед переглядом часто виступали художні ансамблі з репертуаром на антирадянську тематику і штатні пропагандисти [19, с. 453–454]. Варто зазначити, що німецька кінопропаганда була доволі успішною. Так, у липні 1943 р. товариство «Україне-фільм» зафіксувало аншлаги у кінотеатрах в Дубно, Ківерцях, Корці, Костополю, Ковелі, Кременці, Любомлі, Луцьку, Мізочі, Острозі, Радивиліві, Ровно, Сарнах, Заславі, Шепетівці, Здолбунові, Славуті, Старокостянтинові, Володимирі–Волинському [12, арк. 130]. При цьому, багато-хто розумів справжнє призначення кінематографу. Так, уродженець м. Корця Георгій Редька згадував: «У місті існувало два кінотеатри. Там показували пропагандистські фільми. Саме тому ми туди не ходили» [37, арк. 1].

З пропагандистських міркувань гітлерівці намагалися забезпечити фільмами всі кінотеатри рейхскомісаріату. Однак незадовільний стан транспортних комунікацій, технічна несправність апаратури кінотеатрів зводила нанівець роботу товариства. У разі неможливості демонстрування кінофільмів на стаціонарному обладнанні кінотеатрів цю роботу перекладали на роти пропаганди [30, с. 154].

Кіносеанси часто виконували роль приманки під час набору робочої сили. Жителька Острога Ольга Руй згадувала: «У приміщенні, де зараз знаходиться бібліотека [Острозької] академії, був кінотеатр, де зрідка показували німецькі фільми. Не дивно, що молодь, як завжди допитлива, шукала видовищ. Одного разу в кінці сеансу німці підігнали вантажівку і наївних глядачів без продуктів та змінного одягу вивезли до Німеччини» [38, арк. 4].

Широка пропагандистська кампанія була розгорнута з метою набору робочої сили. Вона відзначалася активним використанням легальної преси, дрібної друкованої продукції (листівки, оголошення, ілюстровані брошури), наочності (фотознімки, великоформатні кольорові плакати), імітації урочистих проводів, розповідей псевдоостарбайтерів, засобів радіомовлення та кіно [10, с. 33–43]. З часопису «Волинь» від 16 липня 1942 р.: «... 5-а година ранку, а в місті вже надзвичайний рух. Вулицями іде багато прикрашених квітами та свіжою зеленню возів, з яких широко лунає пісня молоді. Це українська молодь їде до Велико-Німеччини, щоб тут причинитися всіма своїми силами до боротьби з большевизмом...» [5, с. 3].

Ще одним засобом пропаганди були летючки, які скидали з літаків. У них містилися заклики до молоді виїжджати до Німеччини. Особливо наголошувалося на неможливості побудувати державу без допомоги окупантів [11, с. 159]. Григорій Редька згадував, що по всьому Корцю були розвішані плакати. Вони зображали людину, яка їла хліб з маслом. Так німці агітували виїжджати до Німеччини [37, арк. 1]. В одному з німецьких оголошень зазначалося: «Українці! Зголошуйтесь на працю в Німеччині. Пізнайте Німеччину і її методи праці. Ви повернетесь багаті досвідами і своїм трудом, здобудете передове місце серед інших» [4].

На замовлення окупаційної влади були підготовлені короткометражні картини «Ми творимо в Німеччині», «Дорога до Рейху» і «Лист на Батьківщину». У пропагандистських цілях також активно використовувалося радіомовлення. У телеграмі міністерства пропаганди у відділ преси й пропаганди рейхскомісаріату «Україна» від 7 травня 1943 р. повідомлялося, що кожну неділю східними радіостанціями транслюються передачі для родичів остарбайтерів, під час яких зачитувалися листи та передавалися привітання. Інколи по радіо виступали члени делегацій, які відвідали який-небудь табір східних робітників. Співробітникам відділу пропаганди наказувалося звернути особливу увагу на ці радіопередачі, піклуватися про їх прослуховування та переведення на провідникове радіо з метою доведення інформації до населення. Також рекомендовалося повідомити людей про їх трансляцію через місцеву пресу й обов'язково відзвітувати про ефект прослуховування [28, с. 143–144].

Через пресу влада обіцяла робітникам «безплатне помешкання, повне утримання, платню в готівці та безплатне користування з лікарської допомоги», а їх родинам – «безплатну подорож до Німеччини». Звичайно, це було лише обіцялкою, яку ніхто не збирався виконувати [21]. Пропаганда постійно наголошувала на «важких випробуваннях», які випали на долю німецького

цивільного населення: «Перш за все потрібно допомогти матерям у Німеччині, які тяжко працюють вже цілих три роки. Жінки у віці до 35 років повинні зголоситися доглядати дітей» [44, арк. 3]; «Коли Німеччина потребує робітників, повинно бути samozрозумілим обов'язком українців самому прийти і охоче втягуватись в процес праці» [45, арк. 1].

Значна увага приділялась кореспонденції оstarбайтерів. Її зміст жорстко контролювався цензурою. Непотрібна інформація затушовувалася чорним чорнилом. Листи українців про незадовільні умови праці майже не доходили до адресата, хоча вони були. На місцях додаткову цензуру пошти проводили гебітскомісаріати, а потім передавали їх в органи місцевого управління – міські (сільські) управи. Тому лише «вибрані» листи могли потрапити до редакцій місцевих часописів [28, с. 142].

21 березня 1942 р. головним відповідальним за набір робочої сили було призначено Фріца Заукеля. Його завдання полягало в тому, щоб направити до Рейху 1 мільйон 600 тисяч іноземних робітників до 24 липня [20, с. 266]. Якщо раніше нацисти загравали з населенням, то відтепер виїзд на роботу до Німеччини став примусовим. Ті, хто відмовлявся їхати туди, зазнавали репресій. Так, лише у Звягелі у в'язниці утримувалося 8 тисяч осіб, які ухилялися від мобілізації [22]. За більш значні «злочини» оstarбайтера відправляли до концентраційного табору. В окремих випадках могло вживатися і «спеціальне поводження», що означало фізичну ліквідацію людини [33, с. 109].

Така політика викликала невдоволення населення та показувала справжню суть німецької пропаганди. Окружні комісари повідомляли генерального комісара Волині і Поділля Шене: «Ми проти призначення вербувальних комісій. Вони нам тільки розганяють людей. Вербувальна комісія або супроводжуюча фельджандармерія часто б'ють людей тільки за те, що вони на деякий час виходять із натовпу, щоб попрощатись. Українські поліцаї всюди беруть хабарі». Як наслідок, все більша кількість населення йшла у партизанські загони. По це зазначали комісари округів Костопіль, Дубно, Камінь – Каширський, Володимир, Горохів, Кобрин, Кременець, Сарни, Луцьк, Західний Волохів [3, с. 93–95].

Окрему пропагандистську роботу гітлерівці намагалися вести серед військовополонених. Листівки, призначені для розповсюдження у середовищі радянських військ, друкували мільйонними тиражами. Значна їх кількість видавалася безпосередньо на фронті похідними друкарнями рот пропаганди. Для військовополонених, які знаходилися у таборах, видавалася щотижнева газета «Клич». Істотна увага приділялась пропаганді серед представників національних меншин Червоної армії: татар, калмиків, грузинів, азербайджанців, туркменів тощо [23, с. 357].

Потреби збору врожаю та міркування пропагандистської спрямованості стали причиною того, що влітку та восени 1941 р. частина радянських полонених, українців за національністю, відпускалася з таборів. Особливо це стосувалося осіб, які походили з навколишньої місцевості і могли мати відповідні документи. При цьому військовополонених, росіян за національністю, як правило, додому не відпускали.

З 1942 р. практика звільнення військовополонених української національності була припинена. Так, у розпорядженні по одній з німецьких дивізій у березні 1942 р. наголошувалося: «Військовополоненим і українському населенню слід повідомити у відповідній формі, що не включена можливість звільнення військовополонених, але в даний час з технічних причин це є неможливим».

У жодному разі не підлягали звільненню з таборів військовополонених комуністи та євреї. Під час особистого огляду радянських військовополонених, у яких виявляли партійний квиток, відокремлювали від решти і розстрілювали. Те ж саме чекало і євреїв [25, с. 191–195].

Шансом позбавитися статусу полоненого був вступ до різних воєнізованих формувань Вермахту – «шуцманшафті», поліції, «гіві», різноманітних колаборантських формувань, РОА. Але у порівнянні з мільйонами загиблих можливість на порятунок через звільнення з полону отримала незначна кількість червоноармійців [27, с. 350].

Діяли серед військовополонених і представники «Абверу». Наприклад, з метою вербування агентів був створений ізольований пересильний табір у Володимирі–Волинському. Резидентура складалася з числа табірників, які працювали начальниками блоків, бібліотеки та клубу [31]. У 1943 р. в Острозі було створено спеціальний табір «Дулаг–124», де готувалися кадри для власовської армії. Проте завдяки втручання партизан проіснував він недовго. Частина колишніх власовців згодом влилася у партизанський загін ім. Т. Шевченка [13, арк. 16].

Незважаючи на всі зусилля німецької пропаганди, далеко не всі вірили її закликам. Вже у початковий період окупації значна частина населення зайняла вичікувальну позицію. У доповід-

ній записці, підготовленій співробітниками абверу групи армій «Південь» 28 жовтня 1941 р. в окремому розділі повідомлялося про настрої місцевого населення під час просування німецьких військ углиб території України: «На захід від польсько-російського кордону 1920 р. німецького солдата вітали як визволителя від більшовицького ярма... На схід від цього кордону позиція населення була вичікувальною... Можна оцінити частку населення з вичікувальною позицію у 90–95 відсотків».

У доповіді про становище в зоні відповідальності на Правобережній Україні, підготовленій у штабі 444-ї охоронної дивізії, відзначалося: «Оцінка настроїв місцевого населення і його ставлення до нової влади залишається без змін. Переважна більшість населення не займає певної, осмисленої позиції щодо нової влади. У нинішній момент важко чекати від місцевого населення іншого ставлення до подій, тому що воно позбавлено можливості проводити порівняння... Роль німецької армії як визволительки не сприймається місцевим населенням як дещо само собою зрозуміле...» [36, с. 234–235].

Репресії, що посилювалися з кожним місяцем, викликали у середовищі волинян все більший спротив. Донесення радянської розвідки наголошували, що з перших же днів війни війська вермахту проводили нещадну по відношенню до мирного населення політику: «Захоплення сіл і міст зазвичай починається із спорудження шибениць, на яких німецькі кати вбивають перших мирних жителів, що потрапили під руку. При цьому фашисти залишають шибениці з повішеними на багато днів і навіть на декілька тижнів. Так само вони вчиняють з тими, кого розстрілюють на вулицях міст і сіл, залишаючи трупи по багато днів неприбраними» [34, с. 233].

Уже у травні 1942 р. рейхсміністр А. Розенберг із занепокоєнням аналізував ситуацію в Україні. Було зафіксовано значне зменшення початкової готовності населення працювати, що, з одного боку, пояснювалося зумовленими війною причинами, а з іншого — жорстоким ставленням службовців до місцевих жителів. На думку рейхсміністра, психологічний вплив зазначених чинників підсилював нужденне матеріальне становище людей.

У німецькому середовищі панувала думка, що українці є колоніальним народом і ним потрібно управляти, як і неграми, за допомогою батога. Спочатку вона поширилась серед найнижчих адміністративних службовців, а згодом стала відома українцям. Далі доводилось твердження, що українці взагалі не є народом. Навіть у робочих таборах рейху українських цивільних робітників називали більшовиками, тримали їх за колючим дротом і поводитися «відповідно». Були відомі і висловлювання, що українцям взагалі не потрібні школи, а для того, щоби вони могли працювати на німців, їх слід залишати, по можливості, «тупими і дурними» [16, с. 43–45].

Усе це підкріплювалося відповідною пропагандою. Так, у службовому циркулярі СД ««Повідомлення з рейху» (квітень 1943 р.) зазначалося, що німці дізнавалися про життя в СРСР з преси, кіно та літератури, які жорстко цензурувалися. Тому більшість сприймала населення Радянського Союзу як «напівголодну і тупу масу» [35, с. 46]. В офіційних зверненнях до підлеглих А. Розенберг зазначав: «Кожен німець повинен пам'ятати, що неправильне ставлення до місцевих жителів може завдати не виправної шкоди. Населення потрібно тримати у покорі, щоб воно не повстало проти німців. У спілкуванні з місцевим населенням варто уникати зайвого панібратства. Відстань між ним та німцями є нездоланною» [14, арк. 53в.].

25 квітня 1942 р. у щоденнику Й. Геббельса з'явився такий запис: «... ми занадто боляче вдарили по росіянам, особливо по українцям, круто вчиняючи з ними. Затріщина не завжди є вагомим доказом, і це відноситься як до українців, так і до росіян». У записі від 22 травня 1942 р. у тому ж щоденнику можна прочитати: «Особисто я думаю, що ми повинні змінити свою політику у ставленні до народів Сходу. Нам вдалося би значно зменшити небезпеку зі сторони партизан, якщо б ми могли завоювати у якійсь мірі довір'я народу... Можливо, корисно було б організувати у різноманітних районах маріонеткові уряди, щоб перекласти на них відповідальність за неприйнятні та непопулярні рішення». У спеціальній секретній інструкції Геббельса, датованій 15 лютого 1943 р. і розісланій усім найвищим керівникам нацистської партії, вказувалося на неприпустимість використання у статтях та публічних виступах таких висловів по відношенню до «східних народів», як «тварини», «варвари» тощо. Ця ж інструкція забороняла вести мову про колонізацію східного простору, нові німецькі поселення, вивезення корінного населення, оскільки усе могло привести до посилення спротиву [18, с. 138–139].

Німецьке повідомлення про ситуацію в Україні станом на вересень 1942 р. констатує зростання ненависті до окупантів. «Про якісь симпатії чи доброзичливість з боку населення взагалі не може бути й мови... загалом створюється враження, нібито українці володіють якимись автоном-

ними правами, але насправді це лише фікція... Внаслідок цього, а також через погану поведінку німців з населенням, настрої останньої міняються не на користь німців» [17, с. 383].

Відчутного удару по військовій та політичній могутності Німеччини завдала Сталінградська битва. Падіння бойового духу, викликаного поразкою гітлерівських військ, затягнулося надовго. «Пануючий настрій – поганий», – зазначалося в одному з німецьких донесень 1943 р. У інших повідомленнях впливали факти того, «що багато-хто тепер засуджує війну». У цих умовах авторитет влади падав. У червні 1943 р. Служба безпеки СС відзначала, що «більшість дурних чуток про найголовніших партійних діячів розповсюджуються дуже швидко і продовжують циркулювати на протязі тижнів і навіть місяців» [50, с. 459].

У цій ситуації частина офіцерів вермахту поставила перед міністерством А. Розенберга питання про перегляд східної політики з метою завоювання симпатій населення, віднайшовши додаткові ресурси для боротьби з партизанами в умовах затяжної війни. Так, шеф політичного відділу міністерства доктор О. Бройтігам надіслав А. Розенбергу свої пропозиції. У них він вказував, що війну в короткий термін виграти неможливо, а тому необхідно використовувати людські ресурси окупованих областей СРСР, поширюючи ідею громадянської війни. У зв'язку з цим було потрібно, щоб «авторитетні німецькі кола дали слов'янським народам заспокійливі обіцянки щодо їх долі» [15, с. 24–25].

У зв'язку з погіршенням становища на фронті окупанти змушені були піти на деякі поступки місцевому населенню. За своєчасну здачу контингентів влада обіцяла виплачувати премії (при цьому не вказуючи їх обсяг) [8; 46, арк. 67зв.]. У 1943 р. дедалі більше гебітскомісарів погоджувалися на створення районних комітетів самодопомоги. У червні 1943 р. міністерство в справах сходу дозволило селянам приватизувати землю. Проте невдоволення останніх не зменшилося, оскільки велика кількість сільськогосподарської техніки відійшла у відання баз (т. зв. «кущів»), за якими наглядали кооперативи, що переважно керувалися німцями. До того ж, через посилення контролю влада все частіше карала різноманітних «крадіїв» та «порушників» [2, с. 144–146]. Практикувалася і здача землі в оренду, розширення посівної площі до 1 га. Для заохочення виробництва створювалися хліборобські спілки. Ці акції також мали дуже обмежений характер, оскільки значна частина землі залишилась незаселеною [7; 47, арк. 123].

Вдавалися окупанти й до заходів, якими намагалися створити видимість соціальної допомоги німцям, сиротам та іншим соціально незахищеним категоріям громадян. З цією метою у районах і селах створювалися так звані «товариства взаємодопомоги», які мали статuti, затверджені гебітскомісарами. Будучи створені переважно з пропагандистською метою, вони істотної ролі в покращенні матеріального становища нужденного сільського населення не відігравали [32, с. 215].

Масові репресії окупаційної адміністрації спричинили посилення радянського партизанського руху на теренах Волині, до якого активно долучалося місцеве населення. Гітлерівці намагалися дискредитувати діяльність партизан в очах мирного населення. З цією метою вони створювали лжепартизанські загони, в яких активну участь, поряд з німцями, брали українські поліцаї [49, с. 275].

Проте така широка пропагандистська кампанія, розгорнута гітлерівцями, завершилася невдачею. Після провалу останнього наступу на сході – битви на Курській дузі – нацистський апарат психологічної війни втратив ініціативу і змушений був перейти до оборони [23, с. 362].

Отже, головними цілями німецької пропаганди були: залякування, посилення занепадницьких настроїв, створення позитивного уявлення про окупантів, підірив авторитету політичного і військового керівництва СРСР. Пропагандистські гасла нав'язувалися місцевому населенню з допомогою різноманітних засобів: преси, кіно, радіомовлення, листівок, культурно-масових заходів. Ефективність пропаганди безпосередньо залежала від ситуації на фронті і окупованих територіях: поразки вермахту та посилення окупаційного режиму зумовили крах нацистської пропагандистської машини.

Список використаних джерел та літератури:

1. 1941 год: документы / Под. ред. В. Наумова. – М.: Международный фонд «Демократия», 1998. – Кн. 2. – 752 с.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
3. Волинь радянська (1939–1965 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1971. – 347 с.
4. Волинь. – 1942. – 21 травня. – С. 3.

5. Волинь. – 1942. – 16 липня. – С. 3.
6. Волинь. – 1943. – 18 лютого. – С. 3.
7. Волинь. – 1943. – 18 березня. – С. 4.
8. Волинь. – 1943. – 17 червня. – С. 4.
9. Воспоминания Фухса Ильи Яковлевича // <http://iremember.ru/drugie-voyska/fuks-isaak-ilya-yakovlevich/pdf.html>
10. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В. Данильчук. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 282 с.
11. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо–документальна повість / В. Данилюк. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с.
12. Державний архів Волинської області, ф. Р–70, оп. 1, спр. 5, 245 арк.
13. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. П–1, оп. 1, спр. 98, 48 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф. Р–22, оп. 1, спр. 260, 21 арк.
15. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками / И. Ермолов. – М.: Центрополиграф, 2010. – 383 с.
16. Єржакова Б. Шкільна політика та шкільна справа в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржакова. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.
17. Заболотна Т. Настрої цивільного населення та його ставлення до окупаційної влади у роки Другої світової війни (на прикладі Києва) / Т. Заболотна // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2011. – С. 377–387.
18. Загоруйко М. Крах плану «Ольденбург» (Про зрив економічних планів фашистської Німеччини на тимчасово окупованій території СРСР) / М. Загоруйко, А. Юденков. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
19. Ковалев Б. Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации / Б. Ковалев. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 619 с.
20. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ 1993. – 660 с.
21. Костопільські вісті. – 1942. – 29 березня. – С. 1.
22. Красная звезда. – 1943. – 8 июля. – С. 3.
23. Крысько В. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, средства) / В. Крысько. – Мн.: Харвест, 1999. – 448 с.
24. Куманев Г. Рассекреченные страницы Второй мировой войны / Г. Куманев. – М.: Вече, 2012. – 368 с.
25. Куницький М. Соціально–правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). – К.: ПП НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
26. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.) / К. Курилишин. – Львів: Українська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, 2010. – 325 с.
27. Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. II – С. 340–385.
28. Михайлюк М. Агітаційно–пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до рейху / М. Михайлюк // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 139–147.
29. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1989. – Т. 3. – 656 с.
30. Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941–1944) / Ю. Олійник, О. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст–2, 2012. – 320 с.
31. Пагіря О. Місця нацистського терору на території Волинської області, 1941–1944 рр. / О. Пагіря // www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=401.
32. Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Перехрест. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
33. Радченко Ю. Концентраційні табори як апарат репресій проти остарбайтерів та чинник в економіці Третього Райху / Ю. Радченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 2008. – Вип. 1. – С. 108–117.
34. Салата О. Механізми інформаційно–психологічного впливу на населення окупованих територій (за матеріалами Державного архіву Рівненської області) / О. Салата // Сторінки воєнної історії Волині. – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 232–234.
35. Сениявская Е. Человек на войне: историко – психологические очерки / Е. Сениявская. – М.: Институт российской истории РАН, 1997. – 209 с.
36. Скоробогатов А. Чи очікували в Україні на німців–визволителів у 1941 р.? / А. Скоробогатов // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 234–243.
37. Спогади Редьки Георгія Михайловича 1933 р. н. (записані у м. Корці 12 липня 2013 р.), 2 арк.
38. Спогади Руй Ольги Олександрівни 1927 р. н. (записані у м. Острозі 10 листопада 2011 р.), 8 арк.
39. Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Спудка. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

40. Стельникович С. Театр на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 131–136.
41. Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 4.
42. Український голос. – 1943. – 11 червня. – С. 4.
43. Український голос. – 1943. – 26 серпня. – С. 4.
44. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 2077, оп. 1, спр. 4, 7 арк.
45. ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 27, 37 арк.
46. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 17, 145 арк.
47. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 62, оп. 1, спр. 222, 348 арк.
48. Черняков Б. Періодична преса на окупованій території України / Б. Черняков // <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>.
49. Шайкан В. Український військовий колабораціонізм у роки Другої світової війни / В. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 268–277.
50. Эванс Р. Третий рейх. Дни войны. 1939–1945 / Р. Эванс. – М.: Астрель; Екатеринбург: У-Фактория, 2011. – 942 с.
51. Яременко В. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. Яременко. – К., 2008. – 20 с.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.2015.

Сергей Иванов

Оккупированная Волынь в контексте немецкой пропаганды

В статье описано влияние нацистской пропаганды на морально-психологические настроения населения Волыни. Проанализированы ее основные задачи и средства. Сделана попытка выявить особенности пропагандистских лозунгов, направленных на конкретные категории населения. Указано, как ход событий на фронте и оккупированных территориях влиял на эффективность немецкой пропагандистской машины.

Ключевые слова: пропаганда, нацистская оккупация, Волынь, рейхскомиссариат «Украина».

Sergii Ivanov

Occupied Volyn' in the context of German propaganda

The article describes the impact of Nazi propaganda on the moral and psychological mood of the population of Volyn'. Specified Offices that were engaged in propaganda. Indicated the main purposes of propaganda: intimidation, increased defeatism, creating a positive image of the invaders, undermining the authority of the political and military leadership of the USSR. Special attention is paid to the means of propaganda: the press, cinema, leaflets, broadcasting, cultural events. Attempts to analyze the features of propaganda slogans, which were aimed at specific categories of people. Shows how the course of events at the front and the occupied territories affects the efficiency of the German propaganda machine. Provide examples of its crisis caused by lesions of the Wehrmacht at the front and the tightening policy of occupation.

Key words: propaganda, the Nazi occupation, Volyn', Reichscommissariat «Ukraine».

Дмитро Кравчук

РАДЯНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА РІВНЕНЩИНІ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті на основі архівних документів, монографічної і мемуарної літератури прослідковано утворення радянських підпільних організацій у Рівненській області, з'ясовано причини провалу більшості з них на початку німецько-радянської війни, охарактеризовано діяльність радянських підпільних формувань в 1941-1943 рр., зокрема, підпільних організацій під керівництвом Т. Новака, П. Мірющенка, М. Остафова, В. Томашевського, М. Фідорова та ін.

Ключові слова: підпільна організація, партизанський рух, підпільний обком, Український штаб партизанського руху, Рівненська область.

Проблема створення та діяльності підпільних організацій на території Рівненської області майже не досліджена в радянській і сучасній українській історіографії. Стратегічне розміщення міста Рівне як столиці Рейхскомісаріату Україна постійно впливало на присутність в регіоні та обласному центрі партизанських та підпільних формувань. Проте, окрім мемуарних праць [10; 13; 19; 20; 21; 25] і деяких краєзнавчих розвідок другої половини ХХ ст. [12; 17; 24], ґрунтовних досліджень зародження та діяльності радянського підпілля на Рівненщині немає. Тому варто прослідкувати витоки та еволюцію підпільних організацій в Рівному та області у 1941-1944 рр., звернувшись до архівних джерел, нових досліджень, які стосуються радянського партизанського та підпільного руху, радянської мемуарної літератури.

Джерельну базу нашої статті складають звіти та оперативні донесення Обласного штабу партизанського руху (ОШПР) та Українського штабу партизанського руху (УШПР), рішення Рівненського підпільного обкому КП(б)У, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) і Державному архіві Рівненської області (ДАРО); звіт Рівненської підпільної організації, що знаходиться у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ); кримінальні справи колишніх партизанів фонду припинених справ архіву Управління СБУ в Рівненській обл.; опубліковані архівні документи, котрі відображають розвиток радянського підпілля в роки війни; мемуари, видані в радянський час.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють час від початку радянсько-німецької війни (22 червня 1941 р.) до визволення м. Рівне Червоною армією (2 лютого 1944 року).

Метою статті є дослідження створення та діяльності радянських підпільних організацій у Рівненській області. Основні **завдання роботи** – з'ясування причин провалу радянських підпільників в перший рік війни; характеристика основних підпільних організацій, які існували на території краю; визначення ефективності діючих на Рівненщині підпільних груп.

Стрімке захоплення великих територій німецькими військами змусило радянське керівництво розпочати швидке формування агентури на окупованих територіях. Тому вже у липні 1941 р. для організації підпільних парторганізацій в західних областях України ЦК КП(б)У були підготовлені й перекинуті з Києва в складі партизанських загонів ряд комуністів. Але у зв'язку з швидким просуванням німецьких військ ці заходи в більшості були провалені.

Так, списки комуністів, направлених для роботи в західні області УРСР, у тому числі в м. Рівне, знаходились у секретаря ЦК КП(б)У Бурмистенка, про їх долю нічого не відомо [2, арк.41]. Він загинув 20 вересня 1941 року разом з командуючим Південно-Західним фронтом генерал-полковником М. Кирпоносом.

Пізніше, на засіданні нелегального ЦК КП(б)У 24 листопада – 10 грудня 1942 р., зазначено: «ЦК КП(б)У разом з секретарями обкомів західних областей України змушені були посилати для роботи в підпілля і партизанські загони людей з Києва, з числа працівників західних областей. Люди посилались великими групами. До них входили керівні обласні і районні працівники.

Таким чином, в кожен західну область було перекинуто 100-150 чоловік. Однак, у той час такі перекидання себе не виправдали і позитивних результатів ми не мали» [6, арк. 26-27].

Тільки за два дні серпня 1941 р. на території Житомирської, Кам'янець-Подільської (Хмельницької), Рівненської і Тернопільської областей було виявлено від 120 до 150 диверсантів, з яких у ці ж два дні 50 було взято у полон, а 17 вбито. За даними НКВС, до 1 березня 1942 р. в радянський тил повернувся 31 загін загальною кількістю 1046 осіб [14, с. 68]. Про великі втрати радянських диверсантів під час спроб десантування згадував генерал-полковник Л. Рендуліч: «[Радянське] командування, очевидно, не надавало особливого значення тому, що коли декілька сотень агентів скидалося на парашутах над одним районом, то 90% з них гинуло» [15, с. 148]. Тобто окупаційна влада знищувала більшість десантників до початку ними будь-якої підпільної чи партизанської діяльності.

На засіданні нелегального ЦК КП(б)У окреслено основні причини невдач щодо організації підпілля в німецькому тилу: «Багато секретарів підпільних обкомів самовільно залишили області і вийшли в наш тил: Горбатенко – 3-й секретар Рівненського обкому (був залишений територіальним секретарем Полтавського обкому), Бурченко – 1-й секретар Олексійського райкому (був залишений 1-м секретарем Волинського підпільного обкому). Всі вони пояснюють свій вихід з підпілля в тил тим, що їх явочні квартири провалені, непідготовленістю баз і рядом інших об'єктивних причин. Практика показує, що керівництво обкомами, райкомами сільських районів зберігається і проводить свою роботу тільки в умовах перебування його в партизанських загонах» [6, арк. 29-30].

Таким чином, організація підпільних обкомів і райкомів зводилась до створення партизанських загонів. Але до весни 1942 р. жодної згадки в документах ОШПР та УШПР про існування в Рівненській області хоч невеликої кількості боєздатних груп партизан, які б мали зв'язок з центром, немає. Така ситуація вплинула на дієздатність новоствореного підпілля. Ніяких диверсійних дій не було здійснено, групи, відправлені в німецький тил, поверталися назад із значними втратами, або ж з ними втрачався зв'язок, у більшості випадків назавжди. Інформація про кількісний склад направлених груп відсутня втрачена. Реальних даних про дієве радянське підпілля на Рівненщині в перші місяці війни віднайти не вдалося. Це стосується також списків направлених за лінію фронту відповідальних працівників.

Спроби організації підпільних обкомів не дали позитивних результатів у зв'язку з швидким захопленням німецькими військами території Рівненської області та через неготовність до ведення підпільної роботи залишеними на місцях і надісланими кадрами.

Керівник ЦШПР Т. Пономаренко у доповіді Й. Сталіну в 1943 р. підсумував становище щодо провалу підпільних обкомів у другій половині 1941 року: «В 1941 році на території України було залишено в підпіллі 23 обкоми КП(б)У, 63 міськкоми і 564 райкоми КП(б)У. Проте з більшістю підпільних організацій були втрачені зв'язки» [26, с. 265].

У звіті 213-ї німецької дивізії охорони тилу йдеться про події початку війни в Західній Україні: «8 липня 1941 р. в дивізію доповіли, що залізничний відрізок Ковель-Рівне... вночі був підірваний... В наступні дні множилися повідомлення про появу парашутистів в районі Ковель-Любомль-Володимир. З деяких груп вдалося взяти полонених. Це були виключно жителі даної території, які недавно російськими військами, частково за допомогою насильства, та без належної підготовки були послані на виконання завдань. Полонені засвідчили, що після стрибка бажали тільки одного: скоріше опинитися в своїх рідних селах чи містах. Цим словам можна вірити, так як мова йде переважно про українців і ніяких подальших випадків диверсій відмічено не було» [14, с. 60-61].

Випадок зі Скоробагатьком Василем Васильовичем, якого за розпорядженням ЦК КП(б)У 8-9 липня 1941 р. було направлено в складі групи з трьох чоловік у Волинську область для виконання спецзавдання, підтверджує німецьке зведення. Водночас він є прикладом того, що за несприятливих умов уповноважені підпільники просто переходили на нелегальне становище і переховувалися, не проявляючи ніякої активності аж до кінця війни. В с. Поляни Рівненської області Скоробагатько затриманий поліцією, відправлений у комендатуру, де був посаджений під варту. Назвався жителем Рожищ, відправлений туди в тюрму. Через три тижні допитаний комендантом поліції і випущений з вимогою негайно виїхати з району. Однак нікуди не виїжджав, переховувався, працюючи у селян [7, арк. 61].

Згідно радянських даних, в Рівненській області існувало ряд підпільних груп, які не змогли розгорнути підпривну діяльність та були знищені окупаційною владою в перші місяці військового

протистояння. Так, комісар Рівненського партизанського з'єднання №2 Л. Кизя у своїй роботі «Народні месники» звертає увагу на деякі з них.

У Висоцькому районі, для організації більшовицького підпілля і партизанських загонів, залишилися голова виконкому Висоцької районної ради депутатів трудящих Кабак і завідуючий районним відділом народної освіти Храпко. Восени 1941 р. під час однієї зі збройних сутичок з поліцією Кабак і Храпко загинули. У Дубровицькому районі організатором більшовицького підпілля став Олексій Кринько – ветеран громадянської війни в Іспанії 1936-1937 рр. Він, у вересні 1941 р., залучив до підпільної роботи Анатолія Главинського, Василя Годунька, Валентину Рожко, Зосю Гладку, Михайла і Олену Петрушко, Якова Нипору, Марію Гринько, Івана Янковського і Федора Маслюка [17, с. 54-56]. В с. Хочин, Висоцького району, в серпні 1941 р. Олексієм Ососкало була створена підпільна організація у складі 16 осіб. Група розповсюджувала листівки і відозви до населення [9, с. 13-14].

У м. Сарни існувало підпілля на чолі з М. Фідаровим. У довоєнний період він був начальником залізничної станції Сарни. В період окупації займався диверсіями на залізниці, мав контакти зі спецзагоном «Переможці». У вересні 1943 р. був затриманий німцями та страчений [24, с. 106-107]. Згідно інших даних, підпілля М. Фідарова підтримувало тісні зв'язки з секретарем Сарненського підпільного обкому, комісаром загону ім. К. Ворошилова С. Плужниковим (Рівненське партизанське з'єднання №1) [18, с. 70].

У радянських післявоєнних документах є інформація про підпільну організацію яка діяла в м. Острозі. Вона була створена вчителем В. А. Томашевським (Колос) і до кінця 1942 р. налічувала 40 осіб. На початку 1943 р. підпільники встановили контакт з партизанським загonom А. З. Одухи. В подальшому організація стала базою для створення партизанського загону ім. Шевченка, який згодом влився в Кам'янець-Подільське з'єднання. У 1965 р. у листі до Т. Михайлюти – завідуючого партархівом Рівненського обкому КПУ – А. Одуха підтвердив факт існування підпільної організації в Острозі, зазначивши, що звіти про діяльність острозького підпілля були передані до УШПР. Рівненський партархів звернувся з запитом в Інститут історії партії при ЦК КПУ і отримав відповідь, що «даних про підпільну організацію в Острозі та її учасників в партархіві немає, також не володіє даними про цю підпільну організацію партархів Хмельницького обкому КПУ». Не дали результату й неодноразові звернення до учасників означеного підпілля про надання будь-яких свідчень щодо існування організації [4, арк. 11-17].

На підпільну роботу були залишені також секретар Клесівського райкому КП(б)У В. А. Сонін, завідувач відділом промисловості Рівненського обкому КП(б)У І. Чепурний та інші [17, с. 50]. На цих людей покладалося завдання організації радянського підпілля на Рівненщині для боротьби з нацистами й ведення агентурної розвідки. Проте виконати поставлені завдання підпільники не змогли. В. Сонін восени 1941 р. був схоплений гестапо і розстріляний у Клесові. Чепурний також не впорався із завданням [17, с. 50].

Отже, відповідно до інформації, що міститься в радянських та німецьких джерела більшість підпільних груп були знищені, інші займалися переважно агітацією серед місцевого населення, діяльність таких груп характеризується майже повною відсутністю диверсійних акцій, які б впливали на дезорганізацію німецького тилу у другій половині 1941-1942 рр. Деякі переходили на нелегальне становище та не виявляли себе аж до приходу радянських партизанських загонів.

Створення та діяльність розгалужених підпільних організацій в м. Рівне досить детально описуються в ряді мемуарних робіт колишніх партизан та підпільників [13; 19; 20; 21; 25]. Однак, інформація зі спогадів носить загальний характер, унеможливується також перевірка поданих даних документально.

Водночас, з ряду архівних документів ми дізнаємось про діяльність окремих підпільних груп. Дані про функціонування підпілля є частковими через те, що інформація про створення та діяльність підпільних організацій у 1941-1942 рр. в документах УШПР та НКДБ з'являється тільки в 1943-1944 рр. Через поразки та плутанину на першому етапі війни радянське керівництво втратило зв'язок з групами, які надсилалися в тил ворога. Окремі підпільні групи формувались без вказівок ЦК КП(б)У та НКВС і довгий час знаходились на окупованій території без чітких інструкцій та в повній ізоляції від центру.

З утворенням на Рівненщині в середині 1943 р. великих партизанських з'єднань, радянське керівництво починає з'ясовувати кількість та надійність підпільників. Для нього з'ясування питань щодо діяльності підпільних організацій в Рівненській області було винятково важливим. Органи держбезпеки ідентифікували деяких учасників підпільного та партизанського руху, які

існували на початковому етапі війни, що дає нам змогу частково відтворити окремі епізоди діяльності підпільників на Рівненщині у 1941-1942 рр.

Так, із повідомлення Меркулову від 3 липня 1943 р. стало відомо, що оперативною групою НКДБ в Рівненській області було встановлено зв'язок з підпільною організацією КП(б)У в м. Рівне й деяких районах Рівненської області. Стали відомі 25 прізвищ учасників, серед них Т. Новак, І. Луць, Ф. Ткаченко. На базі НКДБ СРСР на той момент знаходився учасник підпілля П. Мірющенко (Могутній). 28 червня 1941 р. він був перекинутий в тил німців з документами на ім'я М. А. Дубчака для підпільної роботи разом з партизанським загonom (командир – Рюма, комісар – Бабенко). З ним перекинуті Москаленко (Забавка), Мінчевський (Смоядинко), і Тимченко (Бережний). П. Мірющенко з 15 серпня 1941 р. до жовтня 1942 р. працював вчителем в с. Милостів і Плоска Рівненського району, з жовтня 1942 р. перебував на посаді вчителя і бухгалтера електротехнічних навчальних майстерень в м. Рівне. В Рівному П. Мірющенко встановив зв'язок з Г. Калашниковим, який в минулому працював інструктором промислового відділу ЦК КП(б)У та якийсь час перебував у полоні, на момент контакту працював у Рівному інженером тих же майстерень [2, арк. 43-44].

Цікавим є той факт, що в ЦК КП(б)У не були впевнені в лояльності організації Мірющенка до радянської влади. Так, з довідки відомо, що «згідно матеріалів НКДБ СРСР в м. Рівне працює підпільна парторганізація КП(б)У, яку очолює т. Мірющенко П. М., направлений для організації підпілля за завданням ЦК КП(б)У, з яким зв'язок до цього часу не встановлений. Вважаємо необхідним просити НКДБ СРСР т. Мірющенко П. М., який знаходиться на базі в Рівненській області, тимчасово затримати у себе. Надіслати запит в НКДБ СРСР [...] дати вказівку секретарю Рівненського підпільного обкому КП(б)У Бегмі встановити зв'язок з вказаною групою й перевірити, [чи] дійсно ця група підпільників є більшовицькою, про що інформувати ЦК КП(б)У» [2, арк. 42].

В кінці 1943 р. П. Мірющенко був затриманий і страчений гестапо [3, арк. 8]. В архівах відсутні відомості про результати його підпільної діяльності.

Г. Калашников пізніше повідомив, що незадовго до страти П. Мірющенко написав детальний звіт про діяльність підпільної організації і закопав його в одній з кузень Рівного [17, с. 54]. Звіт не був знайдений, проте він мало що б прояснив у роботі підпільної організації, оскільки його неможливо було б перевірити.

Інша група підпільників, про роботу якої також обмаль документів – це організація М. Остафова, асистента астрономічної обсерваторії Київського університету, секретаря Сталінського райкому партії Києва [16, с. 116]. Під час несподіваного прориву німецьких військ до місця фортифікаційних робіт, де він працював, був важко поранений і потрапив до полону. Опинився в концтаборі на території Рівненщини, з якого йому вдалося втекти.

У вересні 1941 р. він за допомогою місцевої жительки А. Степанової-Мантики звільняється з табору та легалізується під іменем Миколи Остапенка. Проходить курси бухгалтерів та влаштовується рахівником маслозаводу, але згодом звільняється [24, с. 78]. Далі Остафов влаштувався вантажником у поштовому відділенні Рівного, де отримував важливу інформацію [11]. За іншими даними, за кілька днів до приходу гітлерівців він одержав папери для підпільної роботи у м. Біла Церква [10, с. 376]. Тому на Рівненщині Остафов опинився випадково та знаходився без жодної підтримки з боку керівництва, діючи на власний розсуд.

Тільки у 1943 р. розвідники із загону Медведєва вийшли на слід підпільної групи і встановили з нею контакт. Організація на чолі з М. Остафовим діставала інформацію для партизанського загону «Переможці», постачала партизанам зброю, німецькі бланки й документи, друкувала й поширювала антигітлерівські листівки, займалися агітаційною роботою. М. Остафов безпосередньо контактував з керівниками та розвідниками спецзагону: Д. Медведєвим, М. Кузнецовим, М. Струтинським, М. Шевчуком. 14 грудня 1943 р. гестапо арештувало керівника підпілля. Розстріляний 4 січня 1944 р. [11].

Існування підпільних організацій М. Остафова і П. Мірющенка та зв'язки з ними підтверджує полковник державної безпеки, а під час війни один з розвідників спецзагону Д. Медведєва М. Струтинський. У листі директору ІМЛ при ЦК КП України у 1966 р. він писав: «Інше комуністичне підпілля в м. Рівне було створено на початку 1942 року комуністом з 1924 року Остафовим Миколою Максимовичем. І Мірющенко, і Остафов були залишені за завданням ЦК КП(б)У, на що маються архівні документи, які підтверджують зазначене. Остафовим в місті Рівне були створені керівні підпільні центри, сильні підпільні організації, в яких діяло близько 400

патріотів. Підпілля Остафова стало міцною базою основних розвідувальних груп нашого загону, в тому числі групи легендарного розвідника – Кузнецова М. І.» [8, арк. 12].

Зауважимо, що групи П. Мірющенка та М. Остафова, починаючи з липня-вересня 1941 р. до середини 1943 р., не отримували жодних інструкцій, вказівок чи допомоги від радянського керівництва. За таких умов діяльність будь-яких нелегальних організацій на окупованих територіях ускладнюється, виконувати при цьому будь-які агітаційні та особливо диверсійні акції майже неможливо.

Видається неоднозначною і суперечливою інформація про діяльність найбільшої підпільної організації в м. Рівне під керівництвом Терентія Новака. Відомості, що містять ряд його мемуарних праць та звіт підпільної організації у співставленні з іншими джерелами видаються сумнівними.

Згідно з коротким звітом про підпільну роботу в Рівному і районах області за 1941-1944 рр., у липні 1941 р. за вказівкою ЦК КП(б)У Рівненський обком КП(б)У направив через лінію фронту в тил ворога Т. Новака. Основним його завданням було створення підпільних осередків та організація партизанських загонів у Рівненській області. Т. Новак у серпні 1941 р. створив підпільну організацію в місті Рівному. В кінці 1941 р. вона нараховувала 29 членів, у травні 1942 р. – 86, до кінця 1942 р. – 103. Однак до весни 1943 р. підпільна організація не мала зв'язку з керівництвом. Лише тоді був встановлений контакт з партизанським загonom МДБ СРСР Д. Медведєва [5, арк.1, арк.3, арк.9-11].

Таким чином, УШПР довгий час не тільки не мав змоги зв'язатися з підпільниками, а й не міг координувати їх дії, допомагати матеріально, а також перевіряти діяльність підпільної групи. Звіт підпільної організації Т. Новака дисонує з інформацією нелегального ЦК КП(б)У (протокол від 24 листопада – 10 грудня 1942 р.), в якому йдеться про створення підпільних організацій на місцях: «Потрібно відзначити, що в силу військової обстановки, що склалася в західних областях, за винятком Чернівецької і Ізмаїльської, ні один обком не встиг створити підпільні організації на місцях» [6, арк.26].

Це дає підстави вважати, що нелегальний ЦК КП(б)У не володів інформацією про наявність підпільників на Рівненщині. До того ж, окрім звіту про роботу підпільної групи Т. Новака, складеного ним самим, інших документальних підтверджень його діяльності в 1941-1942 рр. не існує.

Командир спецзагону «Переможці» Д. Медведєв у своїх мемуарах досить часто згадує про підпілля Остафова, Мірющенка та Новака: «Підпільна організація Новака була не єдиною в Рівному. Пліч-о-пліч з нею, але не знаючи нічого один про одного, існували і боролися ще два загони радянських патріотів – підпільні організації Могутнього (Мірющенка) і Остафова. Нашим міським розвідникам вдалося напасти на їхній слід» [19, с. 276].

Однак, у 1966 р. М. Струтинським був відправлений лист директору ІМЛ при ЦК КП України, в якому автор стверджував про відсутність будь-якої диверсійної та підпільної діяльності Т. Новака в період німецької окупації на території Рівненщини: «В період Великої Вітчизняної війни Новак ніякого стосунку до створення і керівництва Рівненською комуністичною підпільною організацією не мав, не створював її і не керував останньою. [...] На протязі всього часу окупації м. Рівне німецько-фашистськими загарбниками Новак нічого не робив, а епізоди описані в книзі Бегми «Шляхами нескорених» і в особистих спогадах Новака в журналі «Жовтень» і в книзі «Поединок» є вигадкою автора. Всі справжні радянські патріоти, до яких проник і був зв'язаний Новак, були зрадницьки схоплені і загинули в гестапо. Сам він два рази звільнювався з німецької тюрми, і в тому випадку, коли фашисти два рази його арештовували, знали, що він радянський активіст. В 1943 році Новак привів в партизанський загін гестапівця Коломійця Григорія – брата своєї дружини. [...] Одночасно з Коломійцем в загін прибув «Торський» – офіцер Абверу. Обидва були викриті і засуджені Воєнним трибуналом до розстрілу (замінений на 25 років). В місті Рівне було створено комуністичне підпілля першим секретарем Сталінського райкому комсомолу міста Львів комуністом Павлом Михайловичем Мірющенком. Направлений восени 1941 року у ворожий тил ЦК КП(б)У в якості уповноваженого ЦК. В 1943 році Новак проник в це підпілля, після чого Мірющенко П. М та майже всі учасники його підпілля [...] були страчені» [8 арк. 9,11-12].

Згадка в звіті Рівненської підпільної організації Т. Новака про намагання створити власний партизанський загін також не знаходить підтвердження: «В липні 1942 року відділом була організована і відправлена група з 63 людей в ліс з 16 гвинтівками, 1 кулеметом, 2 автоматами, 6

гранат, 14 пістолетів, здобуті бойовою групою. [...] Командиром цього загону був «Степан» (всі дані про нього втрачені). Пізніше було направлено ще 16 осіб на двох автомобілях. [...] Гостра нестача зброї змусила керівництво підпільної організації дозволити цій групі влитися в партизанський загін Шитова, який мав зв'язок з Батьківщиною і озброєння, проте міцного зв'язку з загоном Шитова підпільній організації підтримувати не вдавалось, у зв'язку з його віддаленістю і маневреністю» [5, арк. 20].

Командир партизанського загону І. Шитов, діяв під керівництвом О. Сабурова, у другій половині 1942 р. його групи проникали на територію Рівненської області, проте ніяких даних про нове поповнення кількістю 79 осіб з боку підпільної організації знайти не вдалося. За іншими даними, з'єднання Шитова довгий час перебувало у віддалених районах Полісся. Так керівник Подільського з'єднання ім. Михайлова А. Одуха у своєму звіті повідомляє наступне: «Партизанське з'єднання Шитова, дислокувалося в глухих Поліських лісах, воно називалося Кам'янець-Подільським, але в Кам'янець-Подільську область ніколи не рейдувало» [22, с. 17-18]. Вважаємо сумнівним той факт, що 79 осіб могли безперешкодно дістатися до з'єднання Шитова у віддалену частину Рівненської області.

З огляду на ці та інші деталі, які подаються в звіті підпільної організації, неможливо підтвердити створення партизанського загону підпільною організацією Новака. Припускаючи, що така група дійсно була, то ймовірно люди, яких відправляли в складі цього партизанського загону, так і не влились в жодну діючу партизанську групу, адже за даними УШПР влітку-восени 1942 року ніяких місцевих активних диверсійних загонів на Рівненщині не перебувало. Керівники існуючих загонів на півночі Рівненської області в подальшому також не згадують про значне поповнення з боку підпільної організації Т. Новака.

Діяльність фабрики валянок, яка стала ключовим елементом функціонування підпільної організації Т. Новака та згадується ним у всіх звітах та спогадах, також потребує додаткової перевірки. У книзі «Пароль знають нечисленні» фабрика згадується майже у кожному розділі, автор неодноразово повторює про виготовлення валянків для німецьких потреб та подальше їх пошкодження [20, с. 346-347]. Зазначимо, що керівник у 1941-1943 рр. дрібних підприємств у промисловому відділі Центросоюзу в м. Рівне П. Дзига, який у листопаді 1941 р. влаштував Т. Новака на посаду директора фабрики, був у післявоєнний період засуджений за співпрацю з німцями. У своїх листах до Генерального прокурора СРСР засуджений характеризував означене виробництво інакше: «Фабрик ніколи в Рівному не було. [...] Є лише дрібні кустарні майстерні. Людей на «фабриках» було багато, а продукції майже ніякої не було...» [1, арк. 98].

Тому залишається відкритим питання щодо роботи, проведеної вказаною підпільною організацією в німецькому тилу. Адже документальних доказів, котрі підтверджували боротьбу Т. Новака проти окупаційної влади недостатньо.

Отже, відсутність документів, які б підтверджували диверсійну діяльність окремих радянських підпільних груп у другій половині 1941 – середині 1942 рр., не дає нам змоги стверджувати, що така підпільна робота проводилась. Перші дані про діяльність деяких підпільних організацій стосуються тільки кінця 1942 р. – 1943 рр. В основному, вони містяться в довідках Рівненського міськкому Компартії України, виданих у 1963 р. Мемуари керівників радянського партизанського та підпільного руху – одне з основних джерел, де згадуються підпільні організації. Що стосується архівних документів, то це в основному звіти обласного штабу партизанського руху та звіт підпільної організації Т. Ф. Новака, складені у 1944 р.

Таку ситуацію викликав невдалий для СРСР початок війни та швидке окупація Західної України, внаслідок чого радянському керівництву не вдалося сформувати на захоплених територіях підпільні організації та підпільні обкоми. Партактив, який залишився на місцях, був знищений окупаційною владою або опинився в глибокому запіллі. З появою на Рівненщині у 1943 р. великих партизанських загонів вцілілі підпільні групи налагодили з ними контакт. Лише на початку 1944 р. окремими підпільниками були складені звіти про їх роботу в роки окупації. Окремі підпільні групи взагалі не залишили чітких документальних слідів своєї діяльності. Смерть двох організаторів підпілля – Мірющенка та Остафова, стала основним фактором розпаду їх підпільних організацій, разом з їх загибеллю зникає майже вся інформація про виконану ними підпривну роботу, тому сам факт існування цих організацій може бути поставлений під сумнів через відсутність вагомих документальних підтверджень, окрім численних згадок в радянських мемуарах та часткових вкрапленні інформації в радянських документах.

Сліди існування радянського підпілля у Рівненській області зафіксовані у німецьких зведеннях середини-кінця 1942 р. де йдеться про численні акти саботажу на Рівненщині [23, с. 84-86], хоча довести безпосередню причетність до них радянських підпільників практично неможливо. Таким чином, доводиться констатувати, що групи підпільників існували, але їх діяльність та дієвість значно перебільшені у радянській історіографії та у післявоєнних партійних документах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Управління СБУ в Рівненській обл., Ф. П. «Припинених справ», Спр. 3250 «Архівно-кримінальна справа Дзиги П. Д.», 205 арк.
2. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), Ф. П-1 оп. 1, спр. 8 «Копії: політінформації про роботу підпільного обкому ЛКСМУ, стенограми доповіді Тимофєєва. Довідки підпільної організації м. Рівне, звіту партизанського загону «За Батьківщину», доповідної записки секретаря Гоцанського РК КП(б)У, матеріали про підпільні партизанські організації і партизанські загони Рівненської області (перший екземпляр), 1943-1943 рр.», 82 арк.
3. Держархів Рівненської обл., Ф. П-01. оп. 1, спр. 85 «Матеріали про діяльність підпільної комуністичної організації, котра діяла в 1942-1943 рр. під керівництвом П. М. Мірющенка, 1964», 15 арк.
4. Держархів Рівненської обл., Ф. П-01 оп. 1, спр. 146 «Матеріали про діяльність Острозької підпільної організації в 1941-1943 рр. під керівництвом Томашевського В. А., 1976 р.», 122 арк.
5. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею, С.ІІІ, П-0, Я-1, папка №26 «Короткий звіт про роботу підпільних організацій в м. Рівне і в районах Рівненської області за 1941-1944 рр.», 80 арк.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Ф. 1, «Нелегальний ЦК КП(б)У», оп. 19, спр. 9 «Матеріали до протоколів №4-4а засідань нелегального ЦК КП(б)У, 24 листопада – 10 грудня 1942 р.», 182 арк.
7. ЦДАГО України, Ф. 1, «Нелегальний ЦК КП(б)У», оп. 46, спр. 330 «Довідки про стан організаційно-партійної і партійно-політичної роботи парторганізацій Волинської області, 29 вересня 1944 – 22 жовтня 1945 рр.», 143 арк.
8. ЦДАГО України, Ф. 57 «Колекція документів по історії комуністичної партії України», оп. 4, спр. 276 «Листи й матеріали до них колишніх партизан Рівненщини Багрова М., Несен М., Мазура М., Сапір М., Струтинського Н. В., Струтинського Г. В. по питанню підпільної діяльності Новака Т. Ф. – Керівника Рівненської підпільної міської організації в роки Великої Вітчизняної війни. Фотокопії бойових характеристик на Струтинського Н. В. і Струтинського Г. В. Документи отримані в 1966 році, лютий 1944 р.», 55 арк.
9. Бегма В. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині / В. Бегма. – К.; Х.: Українське державне видавництво, 1945. – 35 с.
10. Бегма В. Шляхи нескорених / Бегма В. А., Кизя Л. Є. [Літ запис П. Автономова]. – К.: Рад. письменник, 1962. – 505 с. – іл.
11. Газета Київського національного університету імені Т. Шевченка. №4(2152)-квітень 2010 р. // http://newspaper.univ.kiev.ua/view_article.php?id=55 (відвідано 26.07.2012)
12. Гладков Т. Кузнецов. Легенда советской разведки / Т. Гладков. – М.: Вече, 2004. – 384 с.
13. Гнидюк М. Прыжок в легенду. О Чем звенели рельсы / М. Гнидюк. – М.: Советский писатель, 1975. – 664 с.
14. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941-1944 / А. Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: РОССПЭН, 2012. – 527 с.
15. Итоги второй мировой войны. Сборник статей. Пер. с нем., под ред. генерал-майора И. Н. Соболева. – М.: Иностранная литература, 1957. – 641 с.
16. Казьмирчук М. Г. Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933-1941 рр.) / М. Г. Казьмирчук // Український історичний журнал. – 2012. – №1. – С.102-119.
17. Кизя Л. Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині / Л. Кизя. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1960. – 172 с.
18. Кучер В. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні / В. Кучер. – К.: Наукова думка, 1983. – 239 с.
19. Медведев Д. Сильные духом / Д. Медведев. – М.: Молодая гвардия, 1968. – 560 с., с илл.
20. Новак Т. Пароль знают немногие / Т. Новак. – М.: Воениздат, 1966. – 568 с.
21. Новак Т. Ф. Лесная быль / Т. Ф. Новак. – М.: Воениздат, 1962. – 208 с.
22. Олійник Ю. Радянські партизанські загони та з'єднання Хмельниччини в 1941-1944 рр. / Ю. Олійник // Історія України правознавство та інші суспільні дисципліни. – 2013. – №4 (788). – С. 15-20.
23. Создают невыносимые условия для врага и всех его пособников... Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: А. Гогун, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
24. Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941-1944 рр.) / Л. Степанов. – Львів: Каменяр, 1966. – 108 с.
25. Струтинський Н. На берегах Горыни и Случи / Н. Струтинский. – Львов : Каменяр, 1966. – 175 с.
26. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В.Бажан, А.В.Кентій, В.С.Лозицький та ін.; Редкол.: В.А.Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.: іл.

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2015.

Дмитрий Кравчук

Советское подполье на Ривненщине во время германо-советской войны

В статье на основе архивных документов, монографической и мемуарной литературы исследовано образование советских подпольных организаций в Ровненской области, выяснено причины провала большинства из них в начале немецко-советской войны, охарактеризовано деятельность советских подпольных формирований в 1941-1943 гг., в частности, подпольных организаций под руководством Т. Новака, П. Мирющенко, М. Остафова, В. Томашевского, М. Фидарова и др.

Ключевые слова: подпольная организация, партизанское движение, подпольный обком, Украинский штаб партизанского движения, Терентий Новак.

Dmytro Kravchuk

Soviet underground in Rivne during the german-soviet war

The problem of the Soviet underground in Rivne region during the German-Soviet war is less explored in modern historiography. Soviet intelligence on the subject are superficial and fit into the mainstream communist ideology. On the basis of new archival sources accounted documents and critical thinking historiography and memoirs followed the main stages of creation and of Soviet underground cells in Rivne region. Identify the reasons for the failure of most of them at the initial stage of the war: Comparison of archival documents memoir sources related activities Rivne underground organization led by T. Novak, made it possible to carry out a deeper analysis of its existence. The author reviewed the number and subversive activity of the Soviet underground in Rivne region, finding out the overstatement of its performance, which was carried out by the party in the postwar period.

Key words: underground organization, the guerrilla movement, underground RC, Ukrainian partisan movement headquarters, Terentiy Nowak.

УДК 94(477.42) «1942 – 1943»

Андрій Сухих

НАСЕЛЕННЯ ЗВЯГЕЛЯ У ДЗЕРКАЛІ УРЯДОВИХ ОГОЛОШЕНЬ ТА РОЗПОРЯДЖЕНЬ (1942 – 1943 РР.)

У статті на основі публічних оголошень і розпоряджень проаналізовано політику німецької влади щодо населення Звягеля. Встановлено, що заходи окупантів торкалися облаштування міста, пропаганди, регламентації життя, боротьби із мародерством. Оцінено їхні кроки у фінансово-податковій та освітній сферах.

Ключові слова: Звягель, міська управа, бургомістр, гебітскомісар, окупація, регламентація.

Повсякденне життя в роки німецької окупації привертало увагу вітчизняних та іноземних істориків: К. Бергкофа, І. Гончаренко, О. Гончаренко, В. Косика, М. Куницького, К. Курилишина, В. Лауер, О. Лисенка, Т. Пастушенко, В. Шайкан та інших науковців. Водночас, згадана тематика залишається недостатньо розробленою на регіональному рівні.

Спираючись насамперед на архівні джерела, автор проаналізував вплив німецької окупаційної влади на мешканців м. Звягель (таку назву м. Новоград-Волинський мало до 1796 р. та під час гітлерівської окупації).

На початку німецько-радянської війни гітлерівські війська, не отримавши належного спротиву від Червоної армії, захопили Західну Україну. Стрімке просування Вермахту на схід було припинене лише з початком оборони Києва (11 липня 1941 р.). Окуповані землі, які перебували неподалік від лінії фронту, були у розпорядженні німецьких військовиків. Проте, 20 серпня 1941 р. А. Гітлер видав указ про утворення райхскомісаріату «Україна» [24, с. 110, 111; 27, с. 766]. Тут влада передавалася цивільній адміністрації, від якої вимагалось контролювати умови повсякденного життя захоплених територій. Аби швидше та ефективніше це виконати, у містах видавалися розпорядження та повідомлення, які друкувалися у місцевих газетах, або оприлюднювалися на дошках оголошень.

Звягель перебував у складі генерального округу «Житомир». Архівні документи свідчать, що на 1942-й рік у ньому (разом із с. Лубчиця) мешкало 7334 особи [6, арк. 17]. Прикметно, що чисельність жителів на 1 січня 1943 р. за рахунок військовополонених, які перебували у транзитному таборі (дулаг № 172), збільшилася до 12 тисяч [1, с. 319 ; 26, с. 87].

Коли ж остаточно сформувалася цивільна адміністрація у місті, почала виходити газета «Звягельське слово». Приміщення її редакції знаходилося на вул. Корецька 34, а видання виходило два рази на тиждень [31, арк. 5, 9]. Першим її редактором була Т. Тоцька, друкарями – С. Ільчин, М. Ящук, складальниками – Г. Шапран, О. Михайлович, М. Кашук, В. Панасюк, А. Троцький, М. Ринас, репортером М. Іщенко, коректором О. Самохвалова, бухгалтером Я. Левицька, секретарем Г. Римаров [7, арк. 42 ; 8, арк. 61]. Зауважимо, що працівники редакції отримували станом на 1943 р. пристойну платню, зважаючи на низьку ціну за примірник видання – 1 карбованець [31, арк. 5]. Наприклад, головний складальник Г. Шапран отримував найвищий заробіток – 500 карбованців [8, арк. 61], тобто 40 райхсмарок (далі РМ)¹.

На думку О. Ісаюк, публічні оголошення виконували декілька функцій. По-перше, інформаційну, оскільки поширювали відомості про нововведення та заборони. По-друге, пропагандивну. Видані розпорядження створювали враження впорядкування життя та професійності окупаційної влади. Крім того, вони формували уявлення про авторитетність та впевненість німецької адміністрації у своїй здатності контролювати всі сфери людського життя. Зрештою, оголошення також мали психологічний вплив на населення [22, с. 182].

Подолання наслідків військових дій та нормалізація життя – перше, що почали робити оку-

¹ Співвідношення райхсмарки до карбованця було встановлено окупаційною владою на рівні 1 РМ = 12,5 крб. (Див. : Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 роки). / І. Дерейко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 49).

панті. Зокрема, на початку 1942 р. цього вимагав звягельський бургомістр А. Олександров. Проте, мешканці міста і надалі мало приділяли уваги його облаштуванню. Це обурювало нову владу, адже могло призвести до епідемії. Аби припинити «анархію», жителі Звягеля з 21 жовтня 1941 р. почали сплачувати податок «на підтримання народного здоров'я й на утримання гігієнічних умов» [11, арк. 61]. Безперечно, збір вищезазначеного податку не міг вирішити проблеми забруднення. Тому 11 серпня наступного року бургомістр видав розпорядження, де вимагав від населення, по-перше, припинити смітити, по-друге, поприбирати вулиці, по-третє, відремонтувати колодязі, будинки та паркани. Порушення цієї постанови каралося штрафом 200 крб. або арештом до 14 днів [7, арк. 4 ; 8, арк. 1]. Очевидно, розпорядження німецького посадовця активно саботувалося городянами, тому подібне звернення знову з'явилося 15 березня 1943 р. [8, арк. 36]. У подальшому сприяти налагодженню господарської інфраструктури та контролю за санітарним станом мав адміністративний відділ міської управи [3, с. 143, 147].

Аби забезпечити від вандалізму поховання німецьких солдатів, звягельський гебітскомісар видав 30 травня 1942 р. розпорядження, де забороняв знімати таблички із хрестів на могилах під загрозою «тяжкої кари» [9, арк. 17]. Інший крок у створенні потрібного тут благоустрою був здійснений у травні 1943 р., коли бургомістр зобов'язав кожного власника помешкання написати на видному місці номер будинку, а також вивісити таблички із списком його мешканців [8, арк. 52].

Німецька адміністрація приділяла значну увагу регламентації життя. Цим самим вона змінювала усталені умови повсякдення населення, що проживало у радянській Україні. Наприклад, Звягельська міська управа вимагала від населення з настанням ночі вимикати світло. Мирним жителям заборонялося ходити по вулицях після 20:00 [8, арк. 53, 76].

Крім того, міська управа зобов'язувала до 25 лютого 1942 р. здати всі книги, грамофонні та патефонні пластинки «більшовицько-жидівської тенденції». Попереджалося, що особи, які це не виконають, будуть вважатися диверсантами [9, арк. 77]. У березні управа почала реєструвати музикантів, танцюристів, акторів та населення, яке мало музичні інструменти [9, арк. 28]. Того ж місяця заступник бургомістра Кубе оголосив, що всі фотографії міста та прилеглих сіл Лубчиці і Олександрівки, а також особи, які мають фотоапарати, зобов'язані в семиденний термін, зареєструватися. Попереджалося, що той, хто не прийде, буде покараний [9, арк. 136].

Для налагодження безперервного сполучення між фронтом і тилом важливого значення набувала організація руху на дорогах та його охорона. Так, щоб зменшити кількість гужового транспорту та збільшити інтенсивність руху, звягельський гебітскомісар Шмідт встановив плату за проїзд по шосе кіньми. Згідно розпорядження від 22 лютого 1942 р., за годину проїзду однокінним возом потрібно було заплатити 3 крб., а двокінним – 4. [10, арк. 56]. На початку січня 1943 р. з'явилася окрема заборона на користування мостом через р. Случ. Зокрема, гебітскомісар забороняв зупинятися на мості або проходити під ним. Порушників чекало сурове покарання [25, с. 84].

Звичайно, головною цілю регламентації життя було встановлення контролю над окупованою територією. Окрім цього, зазначений процес мав на меті здійснити зовнішнє «онімічення», яке б демонструвало успіхи у встановленні нового ладу та боротьбі з радянською владою. Грізні розпорядження повинні були також сіяти страх серед населення чинити опір та не виконувати накази німецьких урядовців. До того ж, створені заборони, обмеження і переслідування сприяли тому, що жителі окупованих теренів відчували «другосортність» порівняно із німцями.

З плином життя звягельчанам, аби отримати дозвіл з того чи іншого питання, потрібна була аудієнція в гебітскомісара. Тому останній оголосив кожен п'ятницю прийомним днем для мешканців міста та прилеглих сіл – Лубчиці й Олександрівки [7, арк. 2].

З початком німецької окупації у Звягелі з'явився транзитний табір для військовополонених (дулаг № 172), де перебувало близько 8 тис. осіб [26, с. 87]. З весни 1942 р. особливо збільшилася кількість втеч полонених (як виявилось, за активної участі радянських підпільників) [14 ; 15 ; 18, с. 413 ; 29, арк. 10 – 11]. Поліція, не знайшовши втікачів, 8 травня 1942 р. суворо заборонила надавати будь-яку допомогу військовополоненим під загрозою ув'язнення чи розстрілу [7, арк. 5].

Протягом окупації гітлерівці постійно відчували нестачу робітників. Тому, щоб володіти точною інформацією про кількість працездатного населення, яке залишилося у Звягелі, гебітскомісар вимагав від новоприбулих протягом одного дня реєструватися у статистичному відділі міської управи. За невиконання розпорядження з винних стягувалося 200 крб. [8, арк. 28]. Своєю чергою, особи від 14 років, які не мали паспортів чи тимчасових довідок, повинні були їх одержати до 1 серпня 1943 р. [8, арк. 63]. Крім того, бургомістр намагався попередити появу тут «непроханих гостей», повідомив, що військовики Вермахту можуть проживати у домівках

місцевих жителів лише з дозволу комендатури [7, арк. 50 ; 20]. Врешті-решт, у серпні 1943 р. А. Олександров оголосив про початок перепису працездатного населення [8, арк. 64].

З офіційних розпоряджень гебітскомісаріату зрозуміло, що у місті активно діяла фінансово-податкова інспектура на чолі з Шпікерманом. Ця установа займалася оподаткуванням городян, що мало чим відрізнялося від пограбування. Зокрема, зв'язельчани повинні були платити районний збір, податок за собак та котів, а також подушний податок (з кожної повнолітньої особи по 100 крб.). Прикметно, що за кожен прострочений день виплати нараховувалася пеня. До того ж, міська управа постійно вимагала від населення збільшення поставок продуктів харчування. Зокрема, яєць та молока [8, арк. 3, 4, 10, 21]. Стягувався також податок з прибутку. На 18 серпня 1942 р. він становив 4 крб. 50 коп. з кожної заробленої сотні карбованців. Хоча його не платили особи, дохід яких не перевищував 150 крб. на місяць. Також податок знімався з ремісників, які виготовляли на продаж вироби. Своєю чергою, податок з прибутку ресторанів та їдалень становив 1 % з доходу, з приватних підприємств – 10 %, а з державних – 80 %.

Окупанти збирали гроші також за користування землею. Відповідно до розпорядження, за «добру» землю її власники мали платити 80 крб. в рік, за «середню» – 50, а за «погану» – 20.

Крім того, лікарі, які займалися приватною практикою повинні були платити 1 тис. крб. на рік. Ціна патенту на їхню діяльність становила 200 крб. Подібний дозвіл для ремісників становив 800 крб. [11, арк. 42, 46, 59, 96, 98, 133].

У другій половині 1942 р. на Житомирщині почали з'являтися радянські диверсанти та перші партизанські загони. Через загострення ситуації окружні комісари застосовували посилені заходи щодо охорони важливих об'єктів та комунікацій. У зв'язку з цим комендант поліції Звягеля Моге оголосив про набір осіб у жандармерію віком від 18 до 40 років. Відозва до населення супроводжувалася закликком : «Українці, служба в українській охоронній поліції є почесною справою для Вашого народу! То ж ти заявись до найближчої поліційної установи!» [9, арк. 106, 169].

Умови зарахування на службу були такими : ріст не менше 1 м. 65 см., загальна освіта, проходження лікарського медогляду до 12 грудня 1942 р. [9, арк. 25]. Передбачалася платня : одружені поліцаї отримували на день 1,70 РМ, неодружені – 1 РМ (тобто перші одержували в місяць близько 52 РМ = 650 крб., а другі – близько 30 РМ = 375 крб.), а також безкоштовне харчування. Вказувалося, що ті, які вступають у поліцію, перебуватимуть на державному утриманні [9, арк. 98]. Також був оголошений набір в охоронну поліцію (шутцманшафт, «шума»). Тут службовці отримували, незважаючи на сімейний стан, 480 крб., тобто 38,4 РМ [8, арк. 17]. Зокрема, дослідження І. Дерейка про українські поліційні формування у складі Вермахту обґрунтовано довело, що чоловіки, які працювали в німецькій поліції, йшли на співпрацю із гітлерівцями під тиском економічних обставин [5, с. 48]. На це вказувала і В. Шайкан : «Не працювати під час німецької окупації було рівнозначно смерті від голоду і холоду, особливо у містах. Не працювати – означало добровільно позбутися мінімального шматка хліба» [32, с. 103].

Борючись із мародерством Звягельська міська управа, заборонила у лютому 1942 р. відвідувати покинуті будинки без спеціального дозволу. Порушники виплачували штраф у розмірі 200 крб. або працювали на примусових роботах протягом двох тижнів. Підкреслювалося, що той, хто буде руйнувати будівлі, прирівнюватиметься до диверсанта [9, арк. 83].

Методами військового часу німецька адміністрація боролася із шкідництвом. Наприклад, було суворо заборонено крадіжки будь-яких запчастини із спиртзаводу (вул. Житомирська 89) [9, арк. 94]. Крім того, аби навіяти страх на мешканців Звягеля за невиконання розпоряджень, окупанти застосовували колективну відповідальність, коли визначали винних у здійснених правопорушеннях. Наприклад, наприкінці червня 1942 р. за перерізання телефонних дротів у Звягелі вони взяли у полон та розстріляли 10 городян. Загарбники попереджали, що на випадок повторення злочину кількість жертв буде збільшена [7, арк. 1 ; 16, с. 61]. Очевидно, що насильство у роки окупації не отримало регламентації. Закони воєнного часу виправдовували будь-яке насильство. Слушну думку про це висловив історик К. Курилишин : «Постанови, розпорядження, оголошення, які унормовували життя народу на окупованій території, зводилися, при всій своїй різноманітності, до двох основних постулатів – абсолютного послуху і жорсткого покарання» [25, с. 8].

З початком окупації особливо ускладнилося життя найменш захищених категорій населення : дітей, людей похилого віку, хворих, інвалідів, осіб, яким не вдалося влаштуватися на роботу. У спектрі різноманітних проблем найбільш гострою була забезпечення продуктами харчування [17, с. 24].

Потрібно наголосити, що у період війни ціни на продукти у містах були високими. Вижити у таких обставинах можна було завдяки стихійній торгівлі. Проте, німці намагалися повністю

контролювати процес продажу та купівлі товарів. Наприклад, у Звягелі на ринку дозволялося торгувати лише один раз на тиждень – в неділю. Міська управа попереджала, що на випадок продажу продуктів поза ринком, вони будуть конфісковуватись [8, арк. 43]. Упорядкування базарної торгівлі давало можливість владі контролювати розподіл сільськогосподарської продукції, що призначалася, насамперед, для забезпечення потреб фронту. Крім того, чиновники боролися із ремісниками, які працювали кустарним способом і не сплачували податків. Від осіб, які бажали працювати на себе, вимагалось, щоб вони зареєструвалися у Звягельській фінансово-податковій інспектурі по вул. Житомирській № 20 до 15 червня 1942 р. [8, арк. 62].

Аби повніше використати зерно у своїх потребах, нацисти у жовтні 1942 р. прирівняли до саботажу таємне виробництво самогону та борошна. Порушникам за невиконання цього наказу загрожувала смерть. Прихований від окупантів заріз худоби також був заборонений. Утім, управа дозволила забій худоби на тих підприємствах, які здали гебітсляндвірту не менше 50 кг м'яса за рік [2, с. 8].

Вищезазначені розпорядження поступово призвели до продовольчої кризи. Хронічне недоїдання мешканців міста ставало повсякденністю. Вжити під час окупації у Звягелі було значно важче, ніж у навколишніх селах, де кожний господар мав свою присадибну ділянку, яка була більшою, ніж у містах і, відповідно, давала більше продуктів харчування.

Варто відзначити, що особи, які працювали на підприємствах чи у німецьких конторах, жили краще, ніж решта городян, оскільки мали доступ до поліпшеного харчування та можливості отримати продовольчі пайки [10, арк. 44].

Населення окупованих Вермахтом територій перебувало в інформаційній блокаді. Відомості про перебіг війни, що з'являлися в офіційних газетах, подавалися у вигідному для гітлерівців ключі. Аби заманити українців на роботу до Німеччини, влада багато уваги приділяла публічному читанню листів тих, хто виїхав туди на роботу. Природно, що розповіді земляків викликали в населення найбільше довіри, порівняно з іншими пропагандистськими заходами. І нацистські агітатори це чудово розуміли [28, с. 111]. Тому звягельський бургомістр вимагав від жителів міста, щоб вони віддавали до міської управи отримані листи від близьких, яких відправили на роботу до Райху [10, арк. 48]. До того ж, суто в цілях пропаганди 18 липня 1942 р. останній оголосив, що в приміщенні німецького театру мешканці Звягеля зможуть отримати подробиці умов праці та життя в Німеччині. Він закликав все населення міста прийти на це зібрання, де читатимуться оригінали листів від українців [19]. Звичайно, злиденне життя та труднощі із працевлаштуванням штовхало українців вирушити до Німеччини. Проте, з весни 1942 р. бажаних працювати там вже не було, набір став примусовим. У наслідок цього райхскомісаріатом «Україна» прокотилася вищенаведена пропагандистська компанія.

Відповідно до наказу А. Розенберга від 8 грудня 1941 р., у загальноосвітніх школах усі класи вище четвертого скасовувалися [23, с. 121 ; 30, с. 368]. Утім, відвідування шкіл у райхскомісаріаті «Україна» для дітей віком від 8 – 12 років було обов'язковим. На батьків, діти, яких не відвідували школи, накладалися штрафи. Зокрема, у Звягелі при першому прогулі без поважної причини сім'я повинна була виплатити 10 крб.. При повторних випадках прогулу штраф подвоювався [10, арк. 66]. Очевидно, що за 3 роки навчання у школі діти могли отримати лише ази знань, навчившись писати, рахувати, читати. Про подальший інтелектуальний розвиток в окупаційній системі освіти мова не йшла. Тобто, німцям не потрібно було, щоб молоде покоління України, мислило, вдосконалювалося. Їм потрібно було тільки, щоб воно працювало.

Попри те, що діти отримували у школах лише початкову освіту, вони могли продовжити навчання і після її закінчення (якщо їх до того часу не відправили на примусові роботи до Німеччини). Наприклад, у Звягелі юнаки віком від 14 – 17 років могли навчатися столярному ремеслу на мебельній фабриці [9, арк. 78]. До того ж, начальник СС жандармерії м. Звягель Васснер оголосив набір у пожежну команду. Стати пожежниками, пройшовши вишкіл, могли як чоловіки, так і жінки віком від 18 – 50 рр. Загалом навчання проводилося кожної неділі [9, арк. 51, 53]. На випадок, якщо особа не змогла знайти роботу, вона повинна була пройти обов'язкову реєстрацію на біржі праці [21, с. 187].

Таким чином, у Звягелі була представлена найнижча ланка освіти. Фактично, навчальні заклади загальної та професійної (фахової) освіти підпорядковувалися відділами освіти міських управ. Курси, які здійснювали підготовку робітничих кадрів для міського господарства, фінансувалися господарськими відділами міських управ [4, с. 95, 229].

Через скрутне матеріальне становище багато мешканців Звягеля вчасно не сплачували рахунки за електроенергію (вимагалось не пізніше 10 числа кожного місяця). Тому бургомістр попе-

реджав, що на випадок заборгованості буде нараховуватися пеня у такому розмірі : за 1 день прострочення – 1 %, за 2 – 2 %, за 3 – 3%. В іншому випадку домовки боржників будуть відмикатися від електромережі, а на їх власників накладатиметься штраф у розмірі 200 крб. [9, арк. 96, 107].

За допомогою інформаційних відозв міської управи можна дізнатися про стан промисловості та приватного підприємництва у м. Звягель. Зокрема, управа вимагала, щоб городяни обов'язково зносили собачі та котятчі шкури на фабрику мила, яка перебувала навпроти міської лазні. Вони могли отримати за собачі шкіри першого сорту – 8 крб., 2 – 4 сорту – 4 крб.; за котятчі шкіри першого сорту – 3 крб., 70 коп., 2 – 4 сорту – 2 крб. 50 коп. [9, арк. 72]. Своєю чергою, Звягельський цегельний завод оголосив, що приймає замовлення на виробництво гранітних пам'ятників та могильних плит по вул. Корецькій № 110 [9, арк. 160].

Документи свідчать, що в період окупації у Звягелі була досить розвинена інфраструктура. Зокрема, окрім зазначених підприємств, у місті діяли : прядильно-ткацька майстерня (завідувач Л. Курц); їдальня при гебітскомісаріаті (завідувач Р. Моге); пекарня; аптека; «універсальний магазин» (власник Ріхтер); крамниці Ян-Хун-Чена [11, арк. 131, 183, 184, 195 – 198, 200, 201, 206, 207 ; 12, арк. 41, 44.]. Крім того, для гітлерівців працював кінотеатр «Вікторія» [13, арк. 1].

Звичайно, що в умовах війни потенціал фабрик та заводів був необхідний нацистам не стільки для забезпечення потреб місцевого населення, скільки для продовження військових дій.

Отже, оголошення та розпорядження дають можливість простежити особливості політики нацистів щодо жителів Звягеля. Управління ним здійснювала цивільна адміністрація, яка встановила жорстокий режим по відношенню до населення. Вищенаведене свідчить, що за невиконання розпоряджень винні отримували тілесне покарання чи ув'язнення у міській в'язниці, або могли покітатися із своїм життям. Більшість розпоряджень мали на меті збільшити економічний визиск із окупованого населення.

Зважаючи на те, що місто перебувало у складі райхскомісаріату «Україна», регламентоване життя тут повністю підпорядковувалося потребам фронту і було значно суворіше ніж, наприклад, у Генерал-губернаторстві. Тому вся діяльність німецьких чиновників Звягельської управи визначалася однією метою – максимальним використанням наявних ресурсів на користь Райху та утримування в покорі підконтрольних їм жителів. Проведення регламентації життя допомагало створити надійний тил для військ Вермахту. Тому окупанти докладали багато зусиль для обліку наявних ресурсів. Вони вважали, що загроза тілесного покарання чи смерть стануть тими підставами, які зупиняли людей протидіяти та не підкорятися окупаційній владі. Однак, створені нелюдські умови життя та бажання помститися за рідних та близьких, навпаки, ставали причиною появи руху Опору.

Список використаних джерел та літератури:

1. Беркгоф К. Життя та смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 455 с.
2. Газета «Звягельське слово», 7 жовтня 1942 р. // Возрождение Житомира (Житомир). – 2010. – Вип. № 14. – С. 8.
3. Гончаренко О. Міські управи в системі окупованого апарату влади райхскомісаріату «Україна» : організаційна структура та проблеми службової компетенції / О. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 137 – 153.
4. Гончаренко О. Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.) : монографія / О. Гончаренко, І. Гончаренко, М. Куницький. – К. : ПП НВЦ Профі, 2014. – 232 с.
5. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 роки) / І. Дерейко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – 174 с.
6. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф.р-1151 («Житомирский гебитскомиссариат»), оп.1, спр. 144 («Демографические сведения по гебитскомиссариатам Житомира, Звягеля, Коростышева, Коростыня, Овруча, Радомышля и Чуднова»), 69 арк.
7. Держархів Житомирської обл., ф.р-1162 («Звягельская городская управа, г. Звягель, Звягельский район Житомирской обл.»), оп.1, спр.1 («Оголошення Звягельської міської управи Житомирської області за 1942 рік»), 6 арк.
8. Держархів Житомирської обл., ф.р-1162, оп.1, спр.2 («Оголошення та відомості про видачу зарплати службовцям Звягельської редакції Житомирської області за 1942 – 1943 рр.»), 82 арк.
9. Держархів Житомирської обл., ф.р-1440 («Редакция газеты «Звягельское слово» г. Звягель, Житомирской области»), оп.1, спр.1 («Редакция газеты «Звягельское слово»»), 186 арк.
10. Держархів Житомирської обл., ф.р-1440, оп.1, спр.2 («Редакция газеты «Звягельское слово»»), 145 арк.

11. Держархів Житомирської обл., ф.р-1465 («Звягельський гебитскоміссаріат, г. Звягель, Новоград-Волинського р-на Житомирської області»), оп.1, спр.4 («Директиви и прошения Звягельского гебитско-міссаріата по обложению налогами и выплате зарплаты рабочим и служащим»), 235 арк.
12. Держархів Житомирської обл., ф.р-1465, оп.1, спр.7 («Судебные материалы об арестах и взятых заложниках и списки коммунистов»), 287 арк.
13. Держархів Житомирської обл., ф.р-1465, оп.1, спр.10 («Список сотрудников кинотеатра и удостоверения школ Звягельского гебитскоміссаріата»), 11 арк.
14. Дихне С. Герой стає відомим / С. Дихне // Радянський прапор. – 1965. – 31 липня.
15. Дихне С. Спомини материнського серця / С. Дихне // Радянський прапор. – 1966. – 30 серпня.
16. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. Збірник документів та матеріалів. – К.: Наукова думка, 1969. – 291 с.
17. Заболотна Т. Життя та побут міського населення на передодні та в роки окупації (1941 – 1944 рр.) / Т. Заболотна // Україна у Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. Історичні нариси в двох книгах. Книга друга / [ред. кол. : В. Смолій, Г. Боряк та ін.]. – К., 2011. – С. 7 – 43.
18. Загивий Ю. Новоград-Волинський – місто ратної слави / Ю. Загивий // Новоград-Волинський. Історія міста. Науково-популярне видання / [упоряд. Є.Ващук]. – Новоград-Волинський, 2010. – С. 377 – 436.
19. Звягельське слово (Звягель). – 1942. – 15 липня.
20. Звягельське слово (Звягель). – 1943. – 21 квітня.
21. Іванов С. Регламентация населения Волині у роки німецької окупації / С. Іванов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 185 – 190.
22. Ісаюк О. Політика німецької окупаційної влади щодо населення Львова у дзеркалі урядових оголошень (1941 – 1944 рр.) / О. Ісаюк // Український визвольний рух. – Львів, 2012. – Зб. 17. – С. 179 – 201.
23. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали (1939 – 1953) / [упоряд. : Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.]. – К. : Наукова думка, 1995. – 748 с.
24. Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.) : монографія / М. Куницький. – К. : ПП НВЦ Профі, 2014. – 564 с.
25. Курилишин К. Українське життя в умовах окупації (1939 – 1944 рр.) : за матеріалами україномовної легальної преси : монографія / К. Курилишин. – Львів : НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, Львівське відділення інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2010. – 328 с.
26. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер. – К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
27. Лисенко О. Окупаційний режим в Україні у 1941 – 1943 рр. : адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. – К., 2008. – С. 762 – 768.
28. Марченко Л. Агітаційно-пропагандистські заходи окупаційної влади по вербуванню трудових ресурсів України (1942 – 1943 рр.) / Л. Марченко // Вісник аграрної історії. – К., 2012. – Вип. 3. – С. 109 – 116.
29. Особистий архів автора. Загивий Ю.Н. Подпольное и партизанское движение в районе Новоград-Волинского в период Великой Отечественной войны. Лекция. 1982, 21 арк.
30. Україна в роки Другої світової війни у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / [упоряд. : В. Косик]. – Львів : Інститут Українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1997. – 384 с.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 105 («Тернопільське партизанське з'єднання ім. М. Хрущова»), оп.1, спр. 37 («Газеты, листовки, воззвания, распоряжения и другие документы украинских националистов, командования немецких войск, захваченные партизанами»), 149 арк.
32. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 466 с.

Стаття надійшла до редколегії 26.12.2014.

Андрей Сухих

Население Звягеля в зеркале правительственных объявлений и распоряжений (1942 – 1943 гг.)

В статье на основании публичных объявлений и распоряжений проанализировано политику немецких оккупационных властей в отношении населения Звягеля. Установлено, что мероприятия оккупантов касались обустройства города, пропаганды, регламентации жизни, борьбы с мародерством. Оценено их шаги в финансово-налоговой и образовательной сферах.

Ключевые слова: Звягель, городская управа, бургомистр, гебитскоміссар, окупація, регламентація.

Andrii Sukhykh

The civil population of Zvyagel' in the mirror of public announcements and orders (1942 – 1943)

Based on public orders and announcements in the article analyses policy of German occupation administration towards civil population of Zvyagel'. The surmounting consequences of military operations and normalization life of civil population the first that made occupants in Zvyagel', however, these steps inhabitants of town were sabotaging. The local Nazi administration regarded regulation life of townspeople that must demonstrated success in establishment new regime and struggle with Soviet authority. The methods of military time used Zvyagel' town council in wrestle against marauding in article determined. The article appreciated ordering market trade Nazi officials that afforded opportunity to control distribution agricultural produces appointing for supplied the front. The steps in financial and educational sphere estimated.

Key words : Zvyagel', town council, burgomaster, gebitscommissioner, occupation, regulation.

Олег Ленартович

ЛУЦЬКО-РОВЕНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ (27 СІЧНЯ – 11 ЛЮТОГО 1944 Р.)

У статті відтворено хід бойових дій на південно-західній ділянці німецько-радянського фронту в період з 27 січня по 11 лютого 1944 р. які дістали назву Луцько–Ровенська операція. Аналізується логістика наступальної тактики 13-ї армії під командуванням генерала М. Пухова та оборонної німецького вермахту на Волині. Акцентується увага на героїчній боротьбі гвардійських кавалерійських та стрілецьких дивізій 13-ї армії, жертвовності радянських солдатів та офіцерів проявлених у боях за визволення Луцька, Ровно та інших звільнених населених пунктів.

Ключові слова: Червона армія, вермахт, окупація, війна, героїзм.

Постановка проблеми. Друга світова війна є однією із найбільш трагічних сторінок в українській історії. Жодна інша країна не заплатила таку високу ціну за перемогу над німецькими загарбниками. Від початку бойових дій в червні 1941 р. Україна опинилася в центрі подій. Стрімкий наступ вермахту призвів до швидкої окупації більшої частини європейської частини СРСР. Неймовірних зусиль коштувало Червоній армії зупинити ворога, а згодом перейти до поступового звільнення окупованих територій.

Особливе місце в історії Другої світової війни відіграла Луцько–Ровенська наступальна операція. Її успішне проведення забезпечило можливість утримати стратегічну ініціативу і розвинути наступ у напрямку державного кордону. 1944 р. став роком повного звільнення території України від німецьких загарбників. В 70-ту річницю перемоги слід згадати про мужніх захисників вітчизни, які ціною власного життя здобули перемогу над ворогом.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Історіографію проблеми можна умовно поділити на кілька груп, а саме: радянську та сучасну українську. Проте, в кожній із вказаних груп переважають праці загального характеру. Серед спеціалізованих – домінує доробок радянських істориків. Зокрема, діяльності 13-ї армії та проведенню Луцько–Ровенської наступальної операції присвячена праця І. Белкіна опублікована в Москві у 1960 р. під однойменною назвою [1]. Серед доробку вітчизняних дослідників слід відзначити наукові розвідки Г. Бондаренка, В. Кудя, М. Калініченко, А. Павлович, П. Шафети та ін. [2; 3; 4; 5; 6].

Детальна інформація про перебіг і специфіку подій міститься в мемуарній літературі, але вона потребує додаткової перевірки та підтвердження фактичними матеріалами.

Мета цієї статті – відтворити хід бойових дій, що відбувалися в процесі реалізації Луцько–Ровенської наступальної операції, з'ясувати особливості тактики застосування кавалерійських корпусів в складних природних умовах. Вшанувати пам'ять визволителів нашої землі, спонукати сучасників до вивчення та аналізу досвіду проведення наступальних військових операцій.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. План розгрому німецьких військ на Правобережжі України розроблений восени 1944 р. був реалізований взимку цього року. Верховне головнокомандування поклало це завдання на військові з'єднання чотирьох українських фронтів. На першому етапі передбачалося силами першого і другого українських фронтів знищити ворога в районі

Корсунь–Шевченківського одночасно завдавши удару силами правого крила фронту (13-ї і 60-ї армій під командуванням генералів М. Пухова та І. Черняховського) в напрямку Луцьк–Ровно. В разі успішного проведення наступальної операції створювалися оперативні умови для наступу на Чернівці та Ковель [1, с. 12].

Підрозділи М. Пухова та І. Черняховського мали у своєму розпорядженні 19 стрілецьких дивізій, два кавалерійські і два танкових корпуси з озброєнням 2811 гармат і мінометів, 140 танків і самохідно-артилерійських установок. Їм протистояли шість піхотних і чотири танкових дивізії 4-ї німецької танкової армії, які мали на озброєнні близько 900 гармат і мінометів, 249 танків

і штурмових гармат. Перевага Червоної армії була очевидна за виключенням кількості танків [7, с. 98].

Основною ударною силою в Луцько-Ровенській наступальній операції стала 13-та армія. В її складі були 24, 28, 76 і 77 стрілецькі корпуси та 1-й і 6-й гвардійські кавалерійські корпуси. З метою посилення угруповання їй було передано танкову бригаду, самохідно-артилерійський полк, зенітну дивізію, інженерно-саперну бригаду і сім артилерійських й мінометних полків. Ці підрозділи займали лінію фронту від Століна до Острога [2, с. 40].

Правий фланг 13-ї армії прикривали війська 61-ї армії Білоруського фронту. Складний ландшафт – ліса і болотиста місцевість утворили 60-ти кілометровий розрив між ними, що створювало загрозу прориву ворога і оточення наступаючих частин. З лівого флангу, між Шепетівкою і Любаром, розташувалися війська 60-ї армії 1-го Українського фронту. Реалізація розробленого Ставкою Верховного Головнокомандування плану передбачала нанесення головного удару з району Гоща в напрямку Ровно, Луцьк, Ковель. Передбачалося, що правий фланг 13-ї армії на 6-й день наступу вийде на лінію р. Стир до Чорторийська, а центр і лівий фланг – на рубіж Деражно, Ровно, Острог. У подальшому наступ основних сил мав розвиватися із району Ровно на Луцьк, а кавалерійських корпусів із району Маневич. Таким чином наступ мав здійснюватися зі сходу та заходу з метою визволити Луцьк та захопити оборонні рубежі ворога на річках Стир, Іква [1, с. 13].

Важливе стратегічне значення операції обумовлювалося тим, що міста Ровно, Здолбунів, Луцьк були важливими вузлами шосейних і залізничних комунікацій. Їхнє звільнення давало можливість взяти стратегічну ініціативу у власні руки і створювало сприятливі передумови для подальшого наступу. Значні труднощі для проведення операції складали погодні умови та складний ландшафт. Близько 70% територій де мали відбуватися бойові дії складали болота та великі лісові масиви. Додаткові труднощі створювало бездоріжжя посилене теплою погодою і рясними дощами [3, с. 142].

Ворог перебував у більш виграшних умовах. Під контролем окупантів перебували шосейні дороги, опорні населені пункти, оборонні рубежі посилені річками та болотистими місцевостями де не могла пройти важка техніка. Нестача живої сили обумовила специфічну оборонну тактику ворога. Систему оборони складали окремі пункти і вузли опору, які прикривали найбільш важливі і вразливі напрямки. Зокрема, на західному березі річок Стир та Іква було створено армійський тилловий оборонний рубіж. Міста були перетворені в потужні вузли опору. Їхні околиці захищали протитанкові рови, встановлені дерев'яно-земляні бойові укріплення (доти, дзоти), дротяні загорожі. На підступах до Луцька вогневі точки розміщувалися із щільністю 2-3 на 1 кв. км. фронту. військам 13-ї армії протистояли, в цій тактичній зоні, три дивізії, шість полків, дві бойові групи, сім батальйонів. В оперативній глибині, на лінії Ковель, Дубно – п'ять дивізій, дві бойові групи, три полки [1, 20]. Та найбільша щільність ворожих сил була сконцентрована на Ровенському напрямку, який вважався найбільш небезпечним.

Згідно з офіційною періодизацією, наступальна операція 13-ї армії проводилася із 27 січня по 11 лютого 1944 р., включно. Проте, окремі військові спеціалісти вважають, що фактично операція тривала до 13 лютого, тобто на два дні довше. Зокрема, військовий історик І. Белкін поділяє Луцько-Ровенську операцію на два періоди. Перший – з 27 січня по 2 лютого, коли відбувся тактичний прорив оборони ворога стрілецькими з'єднаннями на ровенському напрямку і обхідний маневр кавалерійських корпусів у тил ровенського угруповання. Другий період – від 3 по 13 лютого, коли головні сили 13-ї армії перейшли до оборони на рубежі р. Стир, а частина сил переслідувала залишки розгромленого угруповання ворога в напрямку м. Дубно [1, с. 80].

Військова операція розпочалася 27 січня 1944 р. потужною артилерійською підготовкою. У наступ перейшли 76-тий та 24-тий стрілецькі корпуси під командуванням М. Пухова і М. Кирюхіна. Одночасно розпочала наступ на шепетівському напрямку 60-та армія генерала І. Черняховського. Того ж дня червоноармійці прорвали оборону ворога, форсували р. Горинь і просунулися вперед на 12 км. [8, 99]. Одночасно 1-й і 6-й гвардійські кавалерійські корпуси генералів В. Баранова і С. Соколова досягли р. Стир між Рафалівкою і Чорторийськом та почали її форсування [9, с. 129]. Активні дії 13-ї армії змусили німецьке командування поспішно підтягнути резерви і контратакувати. 28 січня на ковельському напрямку в районі Чорторийська ворог кинув у бій проти 1-го гвардійського кавалерійського корпусу моторизовану групу СС під командуванням генерала Баха, бойову групу СС полковника Бюссінга і 17-й кавалерійський полк СС [1, с. 86].

Контратака ворога мала певний ефект. На окремих ділянках фронту радянські частини змушені були відступити на інших зустріли стійкий опір, що значно утруднив просування. Запеклі

бої точилися на березі р. Стир в районі Чорторийська, де бійцям вдалося утримати невеликий плацдарм на західному березі. 28 січня головні сили кавалерійських корпусів були готові почати форсування р. Стир. Але у зв'язку з погіршенням ситуації на вінницькому напрямку командуєчий 1-м Українським фронтом генерал армії М. Вагутін прийняв рішення про те, щоб перекинути туди 28-й стрілецький корпус 13 армії. Таке рішення послабило сили резерву і зробило неможливим активний наступ. Бої приймали затяжний характер. Загроза зриву операції змусила командування розвернути 1-й і 6-й гвардійські кавалерійські корпуси на південь з метою нанести удар в тил Луцько-Ровенського угруповання ворога. До вечора 30 січня кавалеристи вийшли в район Цумань–Деражно. Діючи спільно з партизанськими загонами Бегми оточили в цьому районі три батальйони 10-го і 37-го поліцейських полків та приступили до їх знищення. Розвиваючи наступ 1-й гвардійський кавалерійський корпус у результаті стрімкої атаки розгромив у районі Ківерців 35-й піхотний полк 19-ї піхотної угорської дивізії і рухаючись правим берегом р. Стир наблизився до Луцька [10].

28 січня стрілецькі з'єднання отримали наказ закріпитися на рубежах східніше м. Ровно з метою перегрупування і посилення частин артилерією [1, с. 92]. Протягом ночі 29 січня 76-й і 24-й стрілецькі корпуси відбивали атаки, вели розвідку і готувалися відновити наступ. Вранці 181 стрілецька дивізія 76-го стрілецького корпусу здійснила прорив смуги оборони ворога, а на протязі наступних трьох днів здійснила марш у район Колок і перейшла до оборони на рубежі Осниця–Колки.

На Луцькому напрямку діяв 1-й гвардійський кавалерійський корпус під командуванням В. Баранова. Протягом 1 лютого корпус вів жорстокі бої на околицях Луцька. 2-га гвардійська кавалерійська дивізія генерал-майора Х. Мамсурова просувалася в напрямку Теремно, Підгайці, Лище [1, с. 111; 11, с. 129]. Одночасно 7-а гвардійська кавалерійська дивізія полковника В. Васильєва наступала на місто з півночі, а з села Звірів атакувала 1-а гвардійська кавалерійська дивізія полковника І. Борщева [3, 146]. В район боїв підійшла і 121 гвардійська стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора Л. Червонія.

Наступ розпочався 1 лютого. Після артпідготовки в атаку пішли частини полковника І. Борщева при підтримці гвардійців генерал-майора Л. Червонія. Їм вдалося оволодіти містом. Було знищено і захоплено в полон 1600 солдатів і офіцерів, 49 гармат і мінометів, 22 танки, 24 склади із військовим майном, боєприпасами і продуктами [12, с. 74]. Німецькі частини відійшли за р. Стир та зайняли оборону в районі Гнідави. Бої тривали до 5 лютого і закінчилися розгромом місцевого ворожого угруповання [11, с. 130]. У цей же день війська 13-ї армії визволили міста Ровно і Здолбунів, що знайшло відображення в наказі Верховного Головнокомандуючого [13, с. 35].

1-й гвардійський кавалерійський корпус, виконавши поставлене перед ним завдання з оволодіння містом Луцьк і рубежем р. Стир, за наказом командуючого армією перейшов до оборони на ділянці Рожище, Підгайці, у складі 1-ї, 2-ї та 7-ї гвардійських кавалерійських дивізій. Одночасно, передові загони цих підрозділів продовжували вести наступ. Вони сходу форсували Стир на широкому фронті й у результаті стрімких дій просунулися на захід до 20 км., оволодівши вузлами доріг у районі сіл Переспа, Усичі, Чаруків [3, с. 147].

Успіхи 13-ї армії відкривали шлях на Ковель, Володимир-Волинський і далі на Польшу тому німецьке командування доклало максимум зусиль щоб повернути контроль над Луцьком. Знаючи, що перед ними лише кавалерійські частини, ворог намагався вибити їх з міста, але зазнав невдачі. 7-а гвардійська кавалерійська дивізія генерал-майора В. Васильєва тримала оборону західніше міста, 2-а гвардійська кавалерійська дивізія боронила східний берег р. Стир на південь від Луцька. 1-а кавалерійська дивізія полковника І. Борщева відбивала атаки в районі Вишнева та північніше біля Валерянівки. Німецьке командування створило потужну ударну групу в складі 175, 143 і 19 угорських дивізій, кількох поліцейських полків і бойових груп СС. Контрнаступ німецьких військ розпочався 24 лютого [14]. Ворогу вдалося захопити низку населених пунктів неподалік міста і вийти в район р. Стир південніше і північніше Луцька. Над частинами 13-ї армії нависла загроза оточення.

Особливо запекла боротьба точилася в районі сіл Милуші, Княгіньонки (сучасна назва Маяки), Шепель та ін. В цих боях червоноармійці проявляли масовий героїзм. Зокрема, під час бою за с. Милуші капітан 340-го гвардійського стрілецького полку П. Тарасов закрив власним тілом амбразуру ворожого дзоту, за що йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [11, с. 131]. Мужність і героїзм у боях за місто проявили капітан О. Конякін, сержант А. Комок, гвардієць-артилерист С. Єфімов, які теж отримали високі державні нагороди [12, с. 74]. Загаль-

ними зусиллями 13-та армія зуміла зупинити німецький наступ і відкинути ворога від Луцька хоча бої неподалік міста тривали до 14 березня.

Певних успіхів досягла і 143 стрілецька дивізія на ковельському напрямку. Активну допомогу їй просуванню надали партизанські загони О. Сабурова та О. Федорова. Спільними зусиллями їм вдалося відтіснити ворога і закріпитися на рубежі Маневичі, Оконск, Колки [15, с. 91]. Загалом, із виходом частин 13 армії генерала М. Пухова до річок Стир та Іква, а також захопленням військами 60 армії генерала І. Черняхівського залізничного вузла Шепетівка, наступ припинився. 14 лютого радянські війська перейшли до оборони. Луцько-Ровенська наступальна операція була успішно завершена [8, с. 101].

У ході операції суттєву допомогу наступаючим військам надавали партизанські загони та з'єднання. Загальна чисельність цих підрозділів складала близько десяти тисяч бійців. Серед їхніх основних завдань було надання розвідувальних даних, руйнування комунікацій ворога, диверсійна робота на залізничному транспорті і автошляхах. Волинський дослідник В. Кудь стверджує, що близько 40% німецьких частин змушені були боротися з партизанами і не були використані на передовій. Активна роль належала партизанам у боях за обласні центри Луцьк і Ровно, а також окремі населені пункти [3, с. 149].

Наслідком Луцько-Ровенської наступальної операції стали значні втрати ворога у живій силі та техніці. Вони склали близько 20 тисяч солдат і офіцерів убитими і пораненими, 1830 полоненими. Було знищено 87 танків і штурмових гармат, 315 кулеметів, 800 автомашин, розгромлено сім піхотних та одну танкову дивізію противника, дев'ять піхотних і поліцейських полків, декілька частин спецпризначення [1, с. 126]. В ході операції звільнено понад 200 населених пунктів, серед них два обласних і шість районних центрів (Ківерці, Маневичі, Олика, Теремно, Цумань). Успішні наступальні дії дозволили правому крилу 1-го Українського фронту охопити північний фланг німецької групи армій «Південь», захопити вигідні стратегічні позиції для подальшого нанесення удару в південному напрямку. Одночасно створювалися передумови для наступу в ковельському напрямку, що забезпечувало вихід на лінію державного кордону. Було встановлено контроль над шосейними дорогами та залізничними вузлами, що збільшувало можливості швидкого маневру, покращення постачання частин [8, с. 101].

Героїчна боротьба вояків 13-ї та 60-ї армій не залишилася поза увагою командування. За успішне проведення Луцько-Ровенської наступальної операції, указом Верховного Головнокомандуючого всім військовослужбовцям було оголошено подяку. Вісім з'єднань 13-ї армії нагороджено урядовими орденами, 18-ти з'єднанням і частинам присвоєно почесні найменування «Луцькі», «Ровенські», «Шепетівські». За героїчні подвиги і самопожертву капітан О. Конякін, капітан П. Тарасов, сержант А. Комок і старший сержант С. Єфімов були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Белкин И. 13 армия в Луцко-Ровенской операции 1944 года / И. М. Белкин. – М.: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1960. – 158 с.
2. Бондаренко Г. Визволення Волинської області від фашистських загарбників // Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки: матеріали наук. Історико-краєзнавчої конференції присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом, 19–20 квітня 1995 р. / Редкол. Г. В. Бондаренко, Б. Й. Заброварний. І. В. Кічий. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 1995. – С. 40–41.
3. Кудь В. Фронтіві операції із визволення Волині у 1944 році / Вадим Олексійович Кудь // Волинь у Другій світовій війні: збірник наукових та публіцистичних статей, присвячений 60-річчю визволення Волинської області від фашистських загарбників / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2004. – С. 140–179.
4. Калініченко М. Як на Волині закінчувалася війна / М. Калініченко // Волинь. – 1993. – 20 лип.
5. Павлович А. У боях за Волинь / А. Павлович // Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки: матеріали наук. Історико-краєзнавчої конференції присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом, 19–20 квітня 1995 р. / Редкол. Г. В. Бондаренко, Б. Й. Заброварний. І. В. Кічий. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 1995. – С. 33–34.
6. Шафета П. У лютому 1944 / П. Шафета // Радянська Волинь. – 1994. – 26 лют.
7. Богданюк В. Тих днів не померкне слава / В. Богданюк // Радянська Волинь. – 1979. – 8 лип.
8. Ключенко Д. В боях за визволення України / Д. М. Ключенко. – К.: Політвидав України, 1984. – 176 с.
9. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів / Авт. кол. О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий, М. Д. Півницький. – Львів: Вища школа, 1988. – 238 с.
10. Максименко І. Визволяючи Луцьк / І. Максименко // Радянська Волинь. – 1968. – 23 лют.
11. Михайлюк О. Історія Луцька / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. – Львів: Світ, 1991. – 192 с.

12. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / За ред. Клімаш І. С., Алексєєва Н. Л., Вербівської А. І. та ін. – К.: Харківська книж. Фабрика ім. М. В. Фрунзе, 1970. – 746 с.
13. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в 3-х т. / К. М. Архипенко, Т. Т. Гриценко и др.; сост. П. И. Денисенко. – К.: Наукова думка. – Т.3.: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.): Сборник документов и материалов. – 2-е изд., доп. – 1985. – 512 с.
14. Радудевич М. Бої під Луцьком / М. Радудевич // Радянська Волинь. – 1979. – 16 бер.
15. Нариси історії Волинської обласної партійної організації / Авт. кол.: П. А. Борковський, Н. В. Бурчак, Б. Й. Заброварний та ін. – Львів: Камеяр, 1981. – 250 с.

Стаття надійшла до редколегії 24.02.2015.

Олег Ленартович

Луцко–Ровенская наступательная операция (27 января – 11 февраля 1944 г.).

В статье восстановлен ход боевых действий на юго-западном отрезке немецко-советского фронта в период от 27 января по 11 февраля 1944 г. которые получили название Луцко–Ровенская наступательная операция. Анализируется логистика наступательной тактики 13-ой армии под командованием генерала Н. Пухова и оборонительной немецкого вермахта на Волыни. Акцентируется внимание на героической борьбе гвардейских кавалерийских и стрелковых дивизий 13-ой армии, подвигу советских солдат и офицеров проявленных в боях за освобождение Луцка, Ровно и других населенных пунктов.

Ключевые слова: Красная армия, вермахт, оккупация, война, героизм.

Oleh Lenartovych

Lutsk-Rivne offensive (January 27 – February 11, 1944).

The article restored course of military operations in the south-western segment of the German-Soviet front in the period from January 27 to February 11, 1944 which became known as Lutsk-Rivne offensive. We analyze the logistics of offensive tactics of the 13th Army under the command of General N. Pukhov and defense of the German Wehrmacht in Volyn. Focuses on the heroic struggle of the Guard cavalry and infantry divisions of the 13th Army, the heroism of Soviet soldiers and officers displayed in the battles for the liberation of Lutsk, Rivne and other settlements.

Keywords: Red Army, the Wehrmacht occupation, war, heroism.

Ігор Марчук

РЕОРГАНІЗАЦІЯ Д. КЛЯЧКІВСЬКИМ ПІДПІЛЬНОЇ МЕРЕЖІ ОУН(Б) ТА УПА-ПІВНІЧ У 1944-1945 РОКАХ

У статті на основі архівних документів, опублікованих джерел та наукової літератури проаналізовано організаційну роботу Д. Клячківського з метою впорядкування та посилення дій українського національно-визвольного руху на Волині та Поліссі на завершальному етапі Другої світової війни. У цей період на Волині та Поліссі відбулися дві реорганізації керівних органів та низових ланок підпілля ОУН(Б). Також висвітлено перехід загонів Української повстанської армії через лінію фронту, втрати серед керівного та рядового складу українських повстанців.

Ключові слова: Д. Клячківський, керівники ОУН та УПА, реорганізація, Волинь, Полісся.

Становище українського національно-визвольного руху на Волині на завершальному етапі Другої світової війни у період, коли ця територія знову потрапила під контроль радянського партійного керівництва, і на сьогодні залишається маловивченим. У той час відбулися дві трансформації місцевої організаційної мережі ОУН(Б) та реорганізація бойових структур УПА-Північ. Зокрема, на початку 1944 року зі складу групи УПА «Богун» значна кількість військових підрозділів була передана до новоствореної УПА-Південь. Змінювався кількісний склад повстанських підрозділів, розширювалася територія дії завдяки регулярним рейдам повстанців на терени Житомирської, Київської, Вінницької та Кам'янець-Подільської областей.

Серед сучасних дослідників найбільш значний внесок у розробку і вивчення цього періоду в історії українського національно-визвольного руху на Волині зробили О. Ленартович у монографії «Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни»[4] та І. Патриляк у шостому розділі своєї монографії «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.)» [9]. Також висвітлювали події 1944-45 років у своїх наукових працях відомий архівіст А. Кентій [2] та дослідник О. Вовк у статті «Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943-1946 рр.» [1].

Застій фронтової лінії весною-влітку 1944 року на Волині завдав значних втрат місцевим ланкам ОУН(Б) та загонам УПА-Північ, які знаходились як з німецького так і з радянського боку. Основні противники українського визвольного руху могли застосовувати проти повстанців фронтові частини, авіацію, танки, артилерію і спеціальні охоронні підрозділи. У лавах українських повстанців посилювалося дезертирство, багато місцевих підпільників ОУН(Б) були мобілізовані до складу Червоної армії. Кілька великих боїв, які відбулися у той період між українськими повстанцями та Внутрішніми військами НКВС, показали, що великі з'єднання УПА успішно протистояли ворожим армійським підрозділам. Але масштабні бої призводили до значних людських втрат, надмірної витрати боєприпасів, розпорошення окремих підрозділів, створених на швидкуруч з необстріляних бійців. Повстанці не мали моторизованих транспортних засобів, що до певної міри паралізувало їхні маневри по місцевості.

Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур» («Охрім») у липні 1944 року перебував за лінією фронту на німецькому боці, а його заступник Ростислав Волошин-«Горбенко» відбув на установчий з'їзд Української головної визвольної ради, функції головного командира УПА і керівника проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ кілька місяців на вже опанованій радянською владою частині Волині та Полісся виконував Яків Бусел-«Заславський». Саме йому довелося розпочинати нелегку справу реорганізації оунівського підпілля та загонів УПА, провести подекуди ротацію кадрів.

Влітку 1944 р. на теренах Волині відбулось кілька важливих нарад керівного активу підпілля ОУН(Б) на ПЗУЗ, що впровадили у життя серйозні зміни військового і політичного характеру. Одна з найбільших нарад була скликана на початку серпня 1944 р. у Суському лісі між села-

ми Соломка і Павлівка Олександрійського району Рівненської області. Коротко про неї згадує І. Литвинчук-«Дубовий» у своїх записах: «Командир Охрім прибув з-за фронту та сконтактувався з активом ПЗУЗ 8 серпня 1944 р. у Суському лісі, присутні були: провідник Леміш, Галина, Смок, Верещака, Василь, Далекій, Шворний, Стародуб, Бескид». Після загальної перевірки місцевої мережі ОУН(б) протягом липня 1944 р., встановлено, що «відносини на ПЗУЗ є нездорові, тому необхідним є цілий апарат на ПЗУЗ в основному перебудувати під оглядом адміністративним та персональним» [5, с. 1214].

Стан УПА-Північ згідно залучених звітів був теж не дуже добрий. Наприклад група УПА «Турів», яка діяла на території Волинської області, нараховувала на 1 січня 1944 року 3048 повстанців, не враховуючи дрібніших підрозділів, а вже на 15 серпня у її складі залишилось тільки 1270 повстанців. За час переходу фронту, який тривав півроку, група втратила: вбитими – 378 повстанців; пропавшими без вісті – 248 повстанців; дезертирували – 260 повстанців; перейшли на бік радянської влади – 272 повстанці; звільнено додому з різних причин – 620 вояків [5, с. 1210].

Згідно іншого документу динаміка чисельності цієї групи УПА виглядала так: січень 1944 року – 1680 вояків, квітень 1944 року – 1680 вояків, вересень 1944 року – 1080 вояків. Відповідно втрати складали лише 600 вояків [7, с. 71-79]. Група УПА «Заграва» нараховувала 1020 вояків на вересень 1944 року, втративши половину особового складу, який мала на початку 1944 року [7, с. 71-79]. Загалом, станом на вересень 1944 року у лавах УПА-Північ та УПА-Південь перебувало близько 4000 повстанців [7, с. 71-79]. Втрати кадрових частин УПА на Волині становили 2000-3000 вояків. Загинуло або було захоплено у полон кілька десятків провідників ОУН(б) і командирів УПА різних рівнів.

На серпневій нараді 1944 року спільним рішенням Д. Клячківського-«Охріма» та В. Кука-«Леміша» ліквідовувались всі чотири Воєнні округи – «Заграва», «Богун», «Турів», «Тютюнник», а їхні функції почали виконувати новостворені так звані Генеральні округи (ГО), яких за різними даними було 4-5 [5, с. 1213]. Увесь південь Рівненської області та Кременеччина ввійшли до складу так званої Генеральної округи № 22. На її території почала базуватись створена на початку 1944 року УПА-Південь під командуванням В. Кука-«Леміша», яка організовувала регулярні рейди сотень і куренів на Вінниччину, Київщину, Хмельниччину.

УПА-Північ протягом серпня-листопада 1944 року діяла на території Генеральних округ № 33 (Волинська область та частина Рівненської області на захід від р. Горинь) та № 44 (Рівненська та Житомирська області). За новим поділом кожна з них поділялась на три звичайні округи.

Подальші зміни на Волині пов'язані з листопадовою нарадою Проводу ОУН(б) на Тернопільщині. Назрілі питання визвольної боротьби були детально обговорені на засіданні керівництва ОУН(б) за участю Р. Шухевича-«Тура», Д. Маївського-«Зруба», Д. Грицяя-«Перебийноса», Я. Бусла-«Галини», В. Кука-«Лемеша» та Д. Клячківського-«Охріма».

В. Кук, безпосередній учасник цієї наради, згодом згадував: «Після наради ми разом з Дмитром Клячківським від'їхали на Волинь. Тоді у моєму розпорядженні була чота кінноти УПА, очолена командиром «Шумом»... Усі були переодягнені у військові советські однострої, так що часто ми проїжджали селами серед дня на очах большевиків, інколи навіть енкаведистів-облашників. Я залишився на Кременеччині при Військовому Штабі УПА-Південь, а Д. Клячківський поїхав далі на північ, на Полісся до Штабу УПА-Північ» [3, с. 36-37].

Усі важливі питання, обговорені на вище згаданому засіданні проводу ОУН(б) знайшли стисле відображення у інструкціях під загальною назвою «До країв» від 15 листопада 1944 року. Підпілля Галичини мало розподілитись на три крайові проводи – Подільський, Карпатський і Львівський, а підпілля крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ (Волинь) мало бути розділене на два крайових проводи – Північно-західний і Північно-східний. Інструкції вимагали: закріплення на здобутих позиціях; підготовки до дальшої тривалої боротьби; реорганізації керівних ланок за новою схемою; скорочення кількості референту у проводах всіх рівнів. У питаннях щодо УПА прослідковувалась позиція підпорядкування армії керівництву ОУН(б). Пропонувалось провести реорганізацію повстанських відділів у бік мобільності і рухливості; закріплення за відділами конкретних районів бойових дій; підпорядкування відділів крім вищого військового керівництва тереновим провідникам ОУН(б); перехід з регулярно-військової форми боротьби на партизансько-диверсійні методи боротьби [2, с. 162].

Щодо персональних змін серед керівництва організації, то у складі проводу ОУН(б) залишалися Р. Шухевич-«Тур», організаційний референт В. Кук-«Леміш», який мав контролювати діяльність підпілля на Волині та Сході України, військовий референт О. Гасин-«Лицар», референт

служби безпеки М. Арсенич-«Михайло» та керівник пропаганди Я. Бусел-«Київський». Також членами проводу вважалися Р. Кравчук-«Петро» і Д. Клячківський-«Охрім». Саме ці люди вирішували напрямки ідеологічної та збройної боротьби українського визвольного руху на завершальному етапі Другої світової війни. Підпілля ОУН(б) та загони УПА спрямували вістря своїх ударів проти нової радянської Західної України.

Виконуючи вказівки керівництва ОУН(б) Дмитро Клячківський-«Клим Савур» у листопаді-грудні 1944 року провів серйозну реорганізацію місцевого підпілля. У складі проводів всіх рівнів (від району до краю) було залишено тільки чотири референтури: організаційну, якій підпорядковано зв'язок і господарчу підреферентуру; військову; референтуру СБ; політичну референтуру [8, с. 39-40].

«Клим Савур» почергово викликав на Оржівські хутори Клеванського району керівників Генеральних округ і ознайомлював з новими інструкціями та напрямками роботи. Провідник ГО № 44 Ф. Воробець-«Олекса», який прибув до нього на нараду у грудні 1944 року, згодом під час допиту розповів, що «Клим Савур» поставив перед ним завдання розформувати існуючі загони УПА-Північ і створити на їх базі у кожному районі відділи особливого призначення, а для дій на сході (Житомирщина і Київщина) утворити дрібні боївки чисельністю не більше 5-6 чоловік [6, с. 662]. Також «Олексу» за прорахунки у роботі було понижено у посаді. Тепер він офіційно став вважатися заступником провідника новоствореного на базі ГО № 44 крайового проводу Північно-східних українських земель (ПСУЗ). На місце керівника крайового проводу ПСУЗ було призначено П. Олійника-«Романа». Територія цього крайового проводу збігалася з існуючими межами створеної раніше Генеральної округи № 44, тому не вимагала подальших адміністративно-територіальних змін.

Зустріч Д. Клячківського-«Охріма» з Ф. Воробцем-«Олексою» була не дуже приємною для останнього, оскільки ще у вересні 1944 року контррозвідка УПА повідомила керівництву проводу ОУН(б) на ПЗУЗ про істотні недоліки у роботі цього керівника підпілля. Дмитро Клячківський був змушений провести інспекційну поїздку і у Совпеському лісі Людвипільського району Рівненської області зачитав «Верещаці» 12 пунктів звинувачень, серед яких основними були наступні: чому скеровані у квітні-травні 1944 року на Східну Україну три сотні і дві окремі чоти з групи УПА «Тютюнник» були повністю розбиті військами НКВС; чому відділи УПА цієї групи, маючи на озброєнні артилерійські гармати, не використовували їх під час бойових зіткнень з радянськими військовими частинами; чому на території Генеральної Округи погано працює зв'язок; чому підпорядковані «Верещаці» члени ОУН(б) не дисципліновані і виконують накази зверхників тільки за власним бажанням; чому у звітах з роботи у Житомирській і Київській областях подано недостовірну інформацію, що нібито там підпільна робота виглядає набагато краще чим у Рівненській області; з яких причин припинено формування і відправлення на схід боївок; чому не проводяться наради з керівним активом Генеральної округи; у зв'язку з чим ослаблено пропаганду серед населення та видання з цією метою листівок, газет та інших друкованих матеріалів [6, с. 663].

З цього приводу Ф. Воробець свідчив на допиті ось що: «Я відкинув всі звинувачення «Клима Савура» і, зокрема, відносно гармат, яких практично не було на озброєнні, а щодо розгрому загонів УПА на Сході, то вони зіткнулись з великою кількістю військ і тільки визнав, що неправдиво інформував його про організаційну роботу у Житомирській та Київській областях, де вона дійсно виглядала дуже погано. Спочатку «Клим Савур» розмовляв зі мною дуже різко, але коли я визнав свою вину щодо неправдивої інформації, то він дещо пом'якшив тон і дав вказівки про подальшу роботу, що зводились до наступного: спрямовувати на схід груп по 5-6 чоловік, як боївки, для диверсійної, терористичної і пропагандистської роботи; влаштовувати на території Рівненської області більше засідок з метою обстрілу та ліквідації військовослужбовців та співробітників НКВС; налагодити у значних розмірах видання і розповсюдження пропагандистської літератури; покращити організаційну роботу та роботу зв'язку; розпочати активне очищення організації та загонів УПА від радянської агентури; з південних районів Рівненської області перевезти у північні райони, де базувалась група УПА «Тютюнник», достатню кількість одягу, взуття та продуктів, оскільки тут їх не вистачало» [6, с. 663, 664].

Під час цієї зустрічі був присутній крайовий референт СБ М. Козак-«Чупринка», який добре був поінформований про дії підпілля на цій території. Та на захист «Олекси» він не виступив, хоча розумів безпідставність частини звинувачень [6, с. 663, 664]. У ході подальшої розмови «Клим Савур» охарактеризував «Олекси» загальну ситуацію на території ПЗУЗ і сказав, що заго-

ни УПА і організаційна сітка ОУН(б) несуть великі втрати, а в деяких місцях повністю ліквідовані радянськими карально-репресивними органами. Це відбувається з двох основних причин: 1) відсутність конспірації у багатьох підпільних осередках, оскільки місцеве населення добре знає значну частину членів ОУН(б) по селах; 2) діяльність ворожої агентури, яка проникла до середовища оунівців та у загони УПА. Тому осередкам Служби безпеки разом з керівництвом ОУН(б) та УПА необхідно провести детальну перевірку всіх членів організації та вояків УПА, які за різних обставин побували у руках ворога і знову зголосилися до роботи. Викритих агентів негайно знищувати. Переглянути керівні кадри організації і усунути з її лав ненадійних людей, панікерів чи недисциплінованих керівників. Підібрати на керівні посади стійких, загартованих у боротьбі ідейних оунівців, які можуть розгорнути роботу у нових обставинах, що склалися.

За розпорядженням Дмитра Клячківського протягом листопада-грудня 1945 року створено два окремо діючих крайових проводи на чолі з І. Литвинчуком-«Дубовим» та П. Олійником-«Романом» і окремий Рівненський окружний провід ОУН(б). Ці підпільні структури підпорядковувались Крайовому проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. Одночасно було затверджено нових керівників різних референту цих крайових проводів. З майже усіма новопризначеними функціонерами крайових проводів Д. Клячківський зустрічався та інструктував їх особисто.

Захоплений командир з'єднання УПА «Завихост» Юрій Стельмахук-«Кайдаш» розповів слідчому НКВС, що зустрічався з «Климом Савуром» 30 листопада 1944 року на Оржівських хуторах Клеванського району Рівненської області, де отримав офіційне призначення на посаду заступника крайового провідника «Дубового» як військовий референт та командир з'єднання УПА «Завихост». «З «Климом Савуром» я перебував майже цілу добу... На час моєї зустрічі з «Климом Савуром» відбулась нова реорганізація УПА. Замість діючих до того часу трьох Генеральних округ було створено два краї – Північно-Західний край, який у цілях конспірації називався «Хмельницький» та Східний край» [6, с. 445]. Ще в одному протоколі допиту він детальніше охарактеризував структуру Північно-західного крайового проводу ОУН(б) і зазначив, що у цей край входять округи: Брест-Литовська № 100, зашифрована назвою «Кричевський»; Ковельська, № 200, під назвою «Богун»; Луцька № 300, під назвою «Кривоніс» та Холмська № 400, під назвою «Король Данило» [6, с. 434, 435].

Щодо загонів УПА-Північ, то у кожному крайовому проводі діяло окрема група УПА, яка мала різну чисельність та структуру. На території Волинської області базувалося з'єднання «Завихост» під командуванням «Кайдаша», дещо згодом воно почало називатись «з'єднання ім. Хмельницького». До складу цього формування УПА-Північ входило шість бригад під назвами «Пам'ять Крут», «Жовті води», «Пилявці», «Холмська», «Помста Базару», «Соборна Україна» (загальна чисельність біля 1300 вояків) [6, с. 447, 448].

За звітом шефа штабу іншого з'єднання УПА-Північ під назвою «Тютюнник» станом на 31 грудня 1944 року у лавах цього формування УПА перебувало 830 вояків. А до складу самого з'єднання ввійшли наступні загони: «імені Дороша» (266 вояків), «Прилуцький» (278 вояків), «Стародубський» (175 вояків) [5, арк. 19-23].

Та навіть у такому урізаному вигляді не завжди вдавалося налагодити нормальну роботу підпільних ланок та забезпечити боєздатність загонів УПА-Північ. Наприклад той же Ф. Воробець-«Олекса» на допитах у 1946 році свідчив, що у кінці 1944-го на початку 1945-го року з керівного складу його крайового проводу загинули – організаційний референт «Свирид» та його помічник «Ворон», керівники політичної референтури «Орел» та «Архип» були страчені СБ. Тому він всі організаційні питання вирішував лише з військовим референтом «Василем» та референтом СБ «Далеким», який одночасно суміщав посаду організаційного референта, а також з кількома технічними працівниками політичної референтури [6, с. 677, 678].

Структура підпілля ОУН(б), запроваджена Д. Клячківським на початку 1945 року, проіснувала на Волині і Поліссі до кінця 40-х років ХХ століття. Загони УПА-Північ діяли ще протягом літа-осені 1945 року, але поступово були розбиті військами НКВС, або розформовані за наказом з гори. Практично, УПА-Північ припинила своє функціонування ще у 1945 році, вже після загибелі Д. Клячківського 12 лютого 1945 року.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її заплілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943-1946 рр. / Олександр Вовк // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2006. — Збірник 8. — С. 164-224.

2. Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1944-1945 рр. / Анатолій Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 220 с.
3. Кук В. Постій Проводу ОУН у селі Бишках (1943-1945 рр.) / Василь Кук // Воля і Батьківщина. – Львів, 1998. – № 4. – С. 36-46.
4. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: Монографія / О.Ю. Ленартович. – Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. – 412 с.
5. Літопис УПА. Нова серія. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля. 1944-1946. / [упорядн.: О. Вовк, С. Кокін]. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – Т. 8. – 1448 с.
6. Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга перша: 1944-1945. / [упорядн.: О. Ішук, С. Кокін]. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2007. – Т. 9. – 912 с.
7. Літопис УПА. Нова серія. УПА і Запілля на ПЗУЗ. 1943-1945. / [упорядн.: В. Ковальчук, І. Марчук]. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2010. – Т. 14. – 640 с.
8. Марчук І. Воєнна округа (група) УПА «Турів» (виникнення та еволюція) / Ігор Марчук // Воля і Батьківщина. – Львів, 1997. – № 3. – С. 39-40.
9. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.): Монографія / Іван Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3838, оп. 1, спр. 87а, арк. 19-27.

Стаття надійшла до редколегії 22.12.2014.

Игорь Марчук

Реорганизация Д. Клячківским подпольной сети ОУН(б) и УПА-Север в 1944-1945 годах

В статье на базе архивных документов, опубликованных источников и научной литературы проанализирована организационная работа Д. Клячківского с целью упорядочения и усиления действий украинского национально-освободительного движения на Волыни и Полесье в конце Второй мировой войны. В тот период на Волыни и Полесье состоялось две реорганизации руководящих органов и низовых звеньев подполья ОУН(б). Также подается информация о переходе отрядов Украинской повстанческой армии через линию фронта, потери среди руководящего и рядового состава украинских повстанцев.

Ключевые слова: Д. Клячківский, руководство ОУН и УПА, реорганизация, Волынь, Полесье.

Igor Marchuk

Reorganization by D. Klyachkivskyi of Clandestine Network of OUN (b) and UPA- North in 1944-1945

In the article which based on archival documents, published sources and scientific works was analyzed the organizational work of D. Klyachkivskyi in order to organize and enhance the actions of Ukrainian national liberation movement in Volyn and Polissia at the final stage of the World War II. Two reorganizations of governance and grass-roots units of the underground OUN (b) occurred in Volyn and Polissia during this period of time. Also there were highlighted the passing of Ukrainian Insurgent Army's units through the front line, loss of the governing and ordinary units of the Ukrainian insurgents.

Keywords : D. Klyachkivskyi, leaders of OUN and UPA, reorganization, Volyn, Polissja.

УДК 94(477.83)«XX»

Василь Ільницький

ФОРМИ ТА ЗАСОБИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ РАДЯНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ, СПРЯМОВАНІ ПРОТИ ПІДПІЛЛЯ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РР.

У статті розкрито один із основних напрямків боротьби радянської влади проти українського визвольного руху – ідеологічний. На основі невідомих і маловідомих архівних та опублікованих документів виділено основні види ідеологічної роботи радянської адміністрації у Карпатському краї ОУН (друга половина 1940-х рр.). Автор довів, агітаційно-пропагандистська діяльність була однією з основних форм радянзації західноукраїнського краю.

Ключові слова: український визвольний рух, Карпатський край ОУН, ідеологічна діяльність, радянська адміністрація.

Незважаючи на досить значний історіографічний доробок, актуальність дослідження історії українського визвольного руху 1940 – 1950-х рр. продовжує зростати. У першу чергу цьому сприяють гострі політичні дискусії навколо питань ОУН та УПА, які не вщухають, а інколи розгоряються із новою силою. Важливість дослідження проблеми полягає також у тому, що радянська влада докладала колосальні зусилля, щоб перемогти визвольний рух саме на ідеологічному рівні. Оскільки фізичне знищення не давало такого вагомого результату, а опозиція до влади продовжувала існувати у душах людей. Саме на т. зв. «психологічну війну» радянська влада спрямовувала величезний ресурс.

Питання ідеологічної діяльності радянської влади знайшло своє висвітлення в узагальнюючих працях з історії українського визвольного руху І. Біласа, Ю. Киричука, А. Кентія, А. Русначенка, а також колективній монографії робочої групи по дослідженню діяльності ОУН та УПА [1; 20; 21; 22; 27]. Висвітлюючи збройну боротьбу радянської влади проти ОУН і УПА у Дрогобицькій області, С. Макарчук дотично торкається ідеологічних кампаній радянської влади [25]. Важливе значення мають опублікований В. Сергійчуком збірники нових документів [29; 30]. Відомості про ідеологічні кампанії радянської влади містить збірник документів опублікованих науковцями Інституту історії НАН України [26]. Проте у зв'язку з виявленням нових документів виникла необхідність переосмислити та внести корективи в питання використання радянською владою ідеологічно-пропагандистських і агітаційних кампаній, спрямованих на боротьбу з підпіллям в окреслений період.

Прагнучи швидко радянізувати та утвердитися на західноукраїнських землях, зокрема у Дрогобицькій, Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій областях (Карпатський край), без врахування місцевих звичаїв і традицій, радянська влада наштовхнулася на широкомасштабний рух опору. Спираючись на підтримку населення, український визвольний рух не лише зазнавав втрат, але й завдавав відчутних ударів системі, гальмував утвердження радянської влади в регіоні. У Карпатському краї цей рух був одним з наймасштабніших і найтриваліших.

Ідеологічну боротьбу розпочали із масового використання пропагандистських звернень до населення, щоб націоналісти виходили з повинної. Основна мета – внести антагонізм у середовище націоналістів, вселити непевність та безперспективність подальшої боротьби. У таких пропагандистських закликах наводилися приклади «великих» економічних, культурно-освітніх, наукових здобутків СРСР [9, арк. 1–14]. Звернення до населення західних областей УРСР приймалися декілька разів: у лютому 1944 р., наприкінці листопада 1944 р. – з нагоди звільнення від нацистів усіх українських земель, у травні 1945 р. – з приводу перемоги над Німеччиною, у лютому 1946 р. – після виборів до Верховної Ради СРСР. У кожному з цих звернень була обіцянка, що влада помилує всіх тих учасників визвольної боротьби, хто «щиро і сердно покається у своїх злочинах» і буде чесно працювати [38, с. 188; 7, арк. 126–127].

В областях Карпатського краю місцеві органи влади робили особливі зусилля з метою реалізації звернення Президії ВР УРСР, РНК УРСР та ЦК КП(б)У до населення західних областей

УРСР (від 27 листопада 1944 р.). У порівнянні з документом від 12 лютого 1944 р. це звернення (текст якого видруковано у кількості 300 000 брошур, 100 000 плакатів; крім того, кожний обком партії видав по 50 000 примірників брошури і 10–20 000 плакатів) було різкішим. Тим, хто по-кається, звернення обіцяло захист «радянського закону» [25, с. 212; 24, с. 104–116]. Звернення також залякувало все населення, яке надавало допомогу підпіллю харчами, одягом. Розгорнулася широкомасштабна пропагандистська кампанія в областях. Окремі партійні управлінці областей чимдуж намагалися зреалізувати ініціативи вищого керівництва. Так, згідно з рішенням Дрогобицького обкому КП(б)У від 4 грудня 1944 р., звернення видали брошурою (10 000 примірників), плакатами (5 000 примірників) та вмістили в обласній газеті «Радянське слово» за 8 грудня 1944 р. (наклад 15 000 примірників) [14, арк. 14]. У райони Дрогобицької області відрядили (12.1944 р.) 45 000 осіб обласного партійного активу для допомоги в роботі [30, с. 260–261]. Разом в містах і районах провели 9 715 зборів, читань і бесід (в селах, установах, навчальних закладах), якими охопили 344 822 особи [14, арк. 15].

Широко розтиражували і поширили у всіх областях Карпатського краю наступне звернення президії ВР, Ради народних комісарів УРСР і ЦК КП(б)У робочим, селянам та інтелігенції західних областей УРСР (19 травня 1945 р.), у якому оголошувався термін для явки з повинною до 20 липня 1945 р. усім учасникам «українсько-німецьких націоналістичних банд» [9, арк. 36–39]. Звернення та наказ народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Рясного (опублікований 23 травня 1945 р. на території Івано-Франківської області поширювалося: в газетах, листівках і плакатах тиражем до 160 000 примірників. Крім того, наказ В. Рясного видрукували і поширювали листівками (кількістю 8 000 прим.) і плакатами (5 000 прим.) [3, арк. 153].

Передові місця у поширенні урядової пропаганди займала Дрогобицька область. Відділ пропаганди й агітації Дрогобицького обкому роздрукував текст звернення загальним накладом 30 000 примірників, наказ наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного – 10 000 примірників, плакатами – у 10 000 і брошурами малого формату – 20 000. Окрім цього, звернення надрукували у газетах всіх рівнів накладом 64 000 примірників. Загальна кількість друкованої продукції – 144 000 звернень і 134 000 наказів. З 20 по 22 травня 1945 р. в усіх містах і райцентрах провели 93 наради за участю 12 743 осіб радянського активу, на яких зачитувалися тексти звернення; установах і організаціях, підприємствах провели 1 470 загальних зборів, якими охопили 349 641 особу дорослого населення (в обговоренні виступило 3 107 осіб). Сім'ям осіб, які були у підпіллі, дезертирів або тих, що переховувалися від призову в ЧА, під розписку видавалися звернення і накази [15, арк. 70–71]. 19 липня над селами і хуторами Дрогобицької області з літака було розкинуто 70 000 листівок, 20 липня додатково скинули 100 000. З 14 липня до 20 липня з повинною вийшли 154 підпільники та 1 022 нелегали і дезертири [15, арк. 74]. Відзначимо, що на думку Ю. Киричука, проголошення амністії, до певної міри, було вигідним керівництву підпільного руху, яке не мало змоги прийняти до своїх лав стільки неозброєних і непідготовлених до боротьби людей. Підпілля відправило додому також тих осіб, у яких не було впевнене [22, с. 238].

Відповідно до звернення уряду УРСР від 15 листопада 1945 р., був виданий наказ НКВС про явку з повинною членів УПА і осіб, які ухилялися від призову в радянську армію [8, арк. 84]. Наказ народного комісара внутрішніх справ УРСР був поширений також через газету «Вільна Україна» [9, арк. 41]. Пізніше було видано наказ міністра державної безпеки УРСР «Про непритягнення до кримінальної відповідальності учасників решток розгромлених українських націоналістичних банд у західних областях УРСР, що добровільно з'явилися до органів радянської влади з повинною» (№ 312 від 30 грудня 1949 р.). У наказі говорилося про те, що він видається через масові звернення учасників ОУН, які виявили бажання прийти з повинною. Наводилися приклади листа молоді Дрогобицької області, в якому висловлювалося прагнення вийти з повинною і перейти до мирного життя [10, арк. 102–103зв.]. Це звернення було позначене традиційним радянським пафосом і повністю відповідало офіційній партійній лінії. Взагалі за період з лютого 1944 до травня 1949 рр. видали 7 таких наказів.

У повоєнний період прийняли 12 основних постанов з ідеологічної боротьби (хоча їх було більше), реалізація яких покладалася на широко розгалужений апарат. Навіть попри масштабні пропагандистські заходи ЦК ВКП(б) (27 вересня 1944 р.) вказував на недоліки у політичній роботі партійних організацій серед населення західних областей УРСР, зокрема відзначали недооцінку політичної роботи в масах, повільність та організаційну слабкість розгортання масово-політичної роботи серед населення, особливо на селі, слабку боротьбу «по розвінчуванню фашистської ідеології і ворожої народу діяльності агентів німецьких загарбників – українсько-

німецьких націоналістів», недооцінку частиною партійних, радянських працівників значення ідейно-політичної боротьби проти українського визвольного руху [26, с. 77].

З метою активізації масово-політичної, пропагандистської роботи обкоми КП(б)У у західні області УРСР відрядили групи партійних працівників: Львівську – М. Хрущова, Волинську – Д. Коротченка; Рівненську – О. Кириченка; Станіславську – М. Гречуху, Чернівецьку – Д. Мануїльського, Дрогобицьку – Л. Корнійця, Тернопільську – К. Литвина, Ізмаїльську – А. Зленка [26, с. 78]. Під час агітаційно-пропагандистської діяльності радянська система у боротьбі з українським визвольним рухом широко використовувала як офіційних осіб, інтелігенцію, авторитетних людей, так і заарештованих чи виведених із повинною повстанців, друковані засоби (журнали, газети, листівки), радіо, кінопересувні комплекси тощо. Для цього головних редакторів республіканських та обласних газет зобов'язали не рідше 3 – 4 разів на місяць публікувати огляди обласних і районних газет. З метою впливу на підпільників і місцеве населення, для стимулювання виходу із повинною радянська влада організовувала мітинги [11, арк. 18–25]. Впродовж 8 серпня – 15 жовтня 1944 р. у Дрогобицькій області працювало 223 особи (117 українців, 86 поляків, 6 росіян, 20 інші), з них 29 агітаторів з числа приїжджих зі східних областей УРСР. Було проведено 64 мітинги, якими охоплено 27 000 осіб, 1 250 бесід і читок, якими охопили понад 19 000 осіб [13, арк. 74–75]. Увесь радянсько-партійний актив Івано-Франківської області і районів впродовж 1 квітня – 9 травня 1945 р. провів понад 380 мітингів і зборів з місцевим населенням, а також близько 570 індивідуальних і групових бесід, якими охопили понад 56 000 осіб. Варто наголосити, що морально-політичний вплив на підпільників і місцеве населення здійснювався одночасно з військовими заходами [4, арк. 274]. В масово-агітаційній антибандерівській роботі використали затриманого начальника штабу куреня «Журавлі» Володимира Макаровського-«Малину» і учасника боївки «Оршенка» – Василя Кузьмина-«Полянина», що були відомі населенню Рожнятівського району своєю підпільною діяльністю. Чекісти вирішили використати їх для компрометації інших націоналістів. Після відповідної «обробки», В. Макаровський і В. Кузьмин виступили на зборах населення у селах Рожнятівського р-ну, під час яких «розкалялися» у своїй діяльності, негативно характеризували керівництво, закликали підпільників до явки з повинною в органи радянської влади. Прикладом результативності цього заходу, на думку репресивно-каральних органів, служило те, що впродовж 23 і 24 січня 1946 р. у с. Суходіл з'явилося з повинною 39 осіб (5 членів ОУН) на чолі зі станичним Угринівим, у с. Липовці – 41 особа (в тому числі 6 членів ОУН) на чолі із станичним Коптелем [6, арк. 287]. Виведеного з повинною (1945 р.) радиста Буковинського окружного проводу ОУН Олега Гаджу-«Козла» спецоргани використали, опублікувавши (23 лютого 1946 р.) в газеті «Червоний промінь» заяву-заклик про припинення антирадянської діяльності [5, арк. 109].

Зазначимо, що радянська ідеологічна машина у дискредитації українського визвольного руху не знижувала темпи і в наступні роки. У травні 1949 р. тільки в селах Станіславської області масово-політичну роботу серед селян проводило 780 агітколективів, які налічували понад 15 000 агітаторів і пропагандистів (4 393 комуністи, 5 463 комсомольці) [28, с. 144]. На завершальному етапі боротьби у 1951 р., у відповідності з постановою ЦК КП(б)У, в західні області УРСР мали відправити 215 лекторів і 170 пропагандистів (разом 385 осіб). Насправді відправили 383 особи, з них 210 лекторів і 176 пропагандистів. Натомість 69 лекторів і пропагандистів, яких мали направити у Волинську, Дрогобицьку, Закарпатську, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську, фактично перекинули в Чернівецьку та Ізмаїльську області [31, арк. 12]. На 1 січня 1951 р. у Дрогобицькій області до політагітаційної роботи залучили 36 лекторів (з 45 необхідних), підібрали 58 пропагандистів (з 63 необхідних) [31, арк. 16]. На 25 січня 1951 р., за офіційними даними обкомів партії, в штатах райкомів КП(б)У західних областей не вдалося підібрати 75 лекторів і 93 пропагандистів (168 осіб) [31, арк. 13]. У той же час не вистачало 17 штатних пропагандистів та 9 лекторів міськкомів, окружкомів і райкомів КП(б)У [31, арк. 14].

Безумовно, одне з центральних місць в ідеологічному протистоянні радянської влади й українського визвольного руху відігравала преса, використання якої відзначалося масштабністю (на весну 1945 р. у західних областях УРСР виходило 170 обласних, міських і районних газет). Було організовано видання газети «Радянський селянин» (04.1945 р.), спеціально для західних областей, а центральна періодика «Радянська Україна», «Правда України» містила (двічі на тиждень) агітаційно-пропагандистські вкладки [2, с. 428]. У Дрогобицькій, Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій областях виходили газети «Радянське слово», «Прикарпатська правда», «Закарпатська правда», «Радянська Буковина» – друковані органи обкомів і міськкомів, а також

обласних і міських рад депутатів трудящих. Обкоми КП(б)У західних областей УРСР мали до 1.12.1944 р. організувати видання всіх районних газет періодичністю один раз у тиждень, щоб кожний район мав свій друкований орган. У цих газетах офіційна влада, ведучи боротьбу також на ідеологічному фронті, прагнула дискредитувати національно-визвольний рух та позбавити його підтримки. На сторінках газет, так би мовити, з наукових позицій «викривалася злочинна діяльність» українських націоналістів. Водночас на сторінках преси активно висвітлювалися відкриті судові процеси над заарештованими націоналістами (які відбувалися у 1945 р., 1949 р., 1951 р.). Масштабно використовувалася преса і в ході проведення урядових кампаній (вибори, колективізація, державна позика тощо). Наприклад, трудовики Дрогобицької області отримали 129 223 примірники газет та журналів, з них пішло за підпискою в села області 75 057 примірників та продавалося вроздріб 36 750 примірників [18, арк. 42].

Відомі також факти використання авіації під час масово-агітаційних кампаній, що дозволяло за короткий проміжок часу поширювати значну кількість друкованої продукції. Так, наприкінці 1946 – початку 1947 р. у місцях дислокації повстанців скинули 200 000 примірників листівок у Львівській області, Станіславській – 155 000 (з них 20 000 літаками); Дрогобицькій – 150 000 літаками; Чернівецькій 30 000 листівок [33, арк. 69–75; 35, арк. 72–82; 36, арк. 24–34]. Іноді, поширюючи текст агітаційних звернень з літака, одночасно працював радіопередавач – «Голос неба», з якого в ультимативній формі вимагалось від українських націоналістів виходити з повинною [4, арк. 275].

Одночасно розгорнулася велика пропагандистська кампанія. В обласних і районних центрах скликалися масові збори інтелігенції, робітників, селян, жінок і навіть людей похилого віку, на яких схвалювалися резолюції в дусі урядових документів. Зокрема, у Львівській області відбулися обласні наради селян (10 – 11 листопада 1944 р.), інтелігенції (30 листопада 1944 р.), жінок (28 грудня 1944 р.); Станіславі (19 – 20 грудня) – обласна нарада молоді, у Львові (5 – 9 січня 1945 р.) – нарада вчителів західних областей України, на якій виступив заступник Голови Раднаркому УРСР, міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський. Так, на організованому у Львові (грудень 1944 р.) спеціальному з'їзді інтелігенції ЗУЗ прийняли колективне звернення західноукраїнських науковців до націоналістів з пропозицією скласти зброю, а в січні 1945 р. відбувся великий учительський з'їзд, на якому виступили з доповідями представники партії, уряду УРСР, інтелігенція. Головну доповідь на з'їзді оголосив Д. Мануїльський: «Українсько-німецькі націоналісти – пси Гітлера» (за, що одразу отримав титул доктора «гоноріс кавза» Львівського університету). У подальші роки західно-українську інтелігенцію продовжували примушувати до антибадерівських виступів і публікацій. Незгідних з офіційним курсом нещадно критикували, залякували, могли і репресувати.

На нараді у Львові (24 липня 1947 р.) Д. Мануїльський звинувачував інтелігенцію у слабкій, неефективній, неправильній ідеологічній боротьбі з українськими націоналістами: «Хочете ви-чікувати і мовчати, і український народ пройде повз вас, а ті що захочуть чинити опір, – тих український народ роздавить» [23, с. 415–416].

Значна ідеологічна й агітаційно-пропагандистська робота покладалася на організовані просвітні установи районні клуби і будинки культури, яких у західних областях УРСР (1 січня 1945 р.) діяло 179, відтак (1 січня 1946 р.) 234. Окрім цього працювали сільські клуби та хатичитальні відповідно 3 128/4 110. Створювалися міські і районні центри радіомовлення, контроль за якими покладался на редакції районних газет (основу складали переважно приїжджі зі сходу особи) [32, арк. 15–16; 23, с. 245].

Прес пропагандистської машини не спадав і в наступні роки. Проте Івано-Франківська область «відставала» з радіофікацією сіл і колгоспів. Так, у другому півріччі 1950 р. в області працювало 45 радіовузлів і 17 783 радіоточки, з них у селах і колгоспах тільки 1 871 радіоточка. Слабкою організованістю відзначалося поширення необхідних лімітів газет. 3 190 576 примірників газет і журналів у 1950 р. поширили 180 699 примірників, не освоїли 9 877 прим., в основному районних і політвідділівських газет [19, арк. 10].

Впродовж першого півріччя 1945 р. відновлювалися кінотеатри: 1 у Тернополі (500 місць), 2 Чорткові (1 000 місць), 1 Станіславі (600 місць), 1 Стрию (400 місць), 1 Ізмаїлі (500 місць), 1 Бродях (400 місць), 1 Луцьку (600 місць), 1 Рівному (400 місць), 1 Золочеві (400 місць), 1 Городку (400 місць), 1 Поморянах (400 місць) [26, с. 82]. У 1944 – 1945 рр. в регіоні працювали 477 переїзних і 200 стаціонарних кіноустановок. Станом на 1 квітня 1946 р. у містах Дрогобицької області працювало 10, в селах 22 стаціонарних кіноустановки, а також 22 сільські звукові кінопе-

ресувні комплекси, якими (з 10 лютого по 1 квітня 1946 р.) продемонстровано 1 976 кіносеансів, з них у селах – 603, які переглянули 335 696 глядачів (із них у селах 58 916 осіб) [16, арк. 26–31]. У квітні 1947 р. кіноперевізники області дали 365 кіносеансів (охопили понад 20 000 глядачів) [18, арк. 42]. Натомість в Івано-Франківській області, на думку керівництва, незадовільно працювала кіномережа, яка не виконувала планів кінообслуговування населення. У жовтні 1950 р. міська кіномережа Івано-Франківської області виконала план по валовому збору всього лише на 61,2% і сільська кіномережа на 64% [19, арк. 10]. У наступні роки масштаби пропагандистської діяльності збільшилися.

Пік агітаційно-пропагандистських операцій припадав на час важливих державних, партійних свят. Наприклад, під час урядових виборчих кампаній до ВР СРСР та УРСР радянська влада у Станіславській області зорганізувала 21 640 агітаторів і пропагандистів та 17 000 місцевого активу [37, арк. 52–53]. При цьому зазначимо, що для забезпечення організації і проведення виборчої кампанії на початку 1946 р. додатково відрядили у Станіславську, Тернопільську і Чернівецьку області 604 політпрацівників [34, арк. 21–30]. На 15 січня 1946 р. у Дрогобицькій області працювало 812 агітколективів, 10 910 агітаторів (з них на виборчих дільницях у селах 665 агітколективів, 8 359 агітаторів) [17, арк. 31]. За два місяці в Дрогобицькій області райкоми КП(б) У провели 1 276 загальних зборів селян з питань виборчої кампанії, у яких взяло участь 275 000 виборців [17, арк. 33]. Крім цього, провели 1 020 зборів із висунення і підтримання кандидатів у депутати ВР СРСР, на яких були присутні 182 350 виборців, виступили понад 4 000 осіб [17, арк. 48]. Усі ці заходи забезпечувалися величезною кількістю друкованої продукції. Впродовж листопада–січня у Дрогобицьку область з центру надійшло 243 800 примірників різної масово-політичної літератури. Окрім цього, друкарні Дрогобицької області віддрукували 370 000 примірників іншої пропагандистської літератури.

Цікава ситуація відбувалася із використанням для ідеологізації пам'ятних місць. Одразу після приходу Військова рада 4 Українського фронту (12 вересня 1944 р.) видала постанову про зняття хрестів із тризубами та написами «Борцям за волю соборної України», встановленими на могилах у населених пунктах західних областей УРСР. Водночас наказувалося хрести, «тризуби» і написи знімати, могили не знищувати, а встановити на них піраміди-пам'ятники, увінчані червоною зіркою та написом: «Вічна слава воїнам Червоної Армії, що полягли у боротьбі з німецькими загарбниками за Радянську Україну». Після цього рекомендувалося урочисто їх відкривати на мітингах, організовувати виступи представників місцевого населення і військовослужбовців (обов'язково українською мовою) [13, арк. 13–13зв.]. Таким чином радянський апарат не особливо прагнув докладати зусиль до вшанування пам'яті власних загиблих, а лише використовував уже існуючі, могили створені ідеологічними ворогами – українськими націоналістами.

Впродовж усього існування радянська влада проводила масштабні святкування різноманітних дат, подій, річниць тощо із залученням значної кількості громадян та відповідною ідеологізацією, заполітизованістю, атмосферою примусу та під пильним оком репресивно-каральних органів.

Отже, радянський уряд фактично визнав ОУН і УПА серйозним військово-політичним супротивником, адресуючи їм у середині й другій половині 40-х років XX ст. неодноразові звернення. Водночас масштабна ідеологічна кампанія не дала бажаного результату, оскільки підпілля у Карпатському краї ОУН продовжувало користуватися широкою підтримкою населення, що забезпечувало йому успіх у протистоянні з радянським тоталітаризмом. Попри те, що вирішальна роль у боротьбі з підпіллям відводилася силовим заходам проти націоналістів, проводилися цілі урядові кампанії, спрямовані на ліквідацію визвольного руху. Впродовж усього періоду боротьби будь-які заходи, спрямовані на ліквідацію підпілля у Карпатському краї ОУН, супроводжувала масштабна дискредитаційна, ідеологічна кампанія. Однак, як показали перші роки протистояння, сподівання радянської влади на швидку та повну ліквідацію визвольного руху не виправдалися. Перспективним напрямком дослідження є питання використання репресивно-каральними органами у боротьбі з підпіллям різноманітних спецзасобів, більшість з яких була заборонена міжнародними конвенціями.

Список використаних джерел та літератури:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. Книга перша / Іван Білас. – К.: Либідь ; Військо України, 1994. – 432 с.
2. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / [відп. ред. Ю. Ю. Сливка]. – К.: Наукова думка, 1989. – 488 с.

3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 2-Н, оп. 55 (1953), спр. 5, т. 1, 401 арк.
4. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 55 (1953), спр. 5, т. 3, 275 арк.
5. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 59 (1953), спр. 5, т. 2, 308 арк.
6. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 107 (1954), спр. 1, 424 арк.
7. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 12 (1960), спр. 47, 141 арк.
8. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 55, 216 арк.
9. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 94, 302 арк.
10. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 95, 319 арк.
11. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 57, 439 арк.
12. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. П-5001, оп. 2, спр. 21, 113 арк.
13. ДАЛО, ф. П-5001, оп. 2, спр. 31, 141 арк.
14. ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 47, 244 арк.
15. ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 51, 178 арк.
16. ДАЛО, ф. П-5001, оп. 7, спр. 105, 156 арк.
17. ДАЛО, ф. П-5001, оп. 7, спр. 66, 280 арк.
18. ДАЛО, ф. П-5001, оп. 8, спр. 261, 58 арк.
19. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), ф. 1-П, оп. 1, спр. 1154, 185 арк.
20. Кентій А. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.) / Анатолій Кентій. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.
21. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / Анатолій Кентій. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.
22. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття : ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с.
23. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 1939 – 1953 / [упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.]. – К. : Наукова думка, 1995. – 749 с.
24. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 3 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959 [упоряд. Олександр Вовк, Іван Павленко, Юрій Черченко]. – К. ; Торонто : [б.в.], 2001. – 650 с.
25. Макаруч С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944–1945 рр. / Степан Макаруч // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів [гол. ред. кол. Ярослав Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Юрій Сливка] (Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – Львів, 2004. – С. 210–223.
26. ОУН і УПА в 1944 році : Документи. В 2 ч. Ч. 2. / [упоряд. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп.ред. С. Кульчицький]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 256 с.
27. Русначенко А. Народ збурений : Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 519 с.
28. Сеньків М. Західноукраїнське село : насильницька колективізація 40–50-х рр. XX ст. / Михайло Сеньків. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 292 с.
29. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 944 с.
30. Сергійчук В. Український здвиг : Прикарпаття. 1939–1955 рр. / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 46, спр. 5835, 121 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 215, спр. 2770, 186 арк.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 215, спр. 2954, 98 арк.
34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 215, спр. 2958, 16 1 арк.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 215, спр. 2962, 128 арк.
36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 215, спр. 2975, 154 арк.
37. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 215, спр. 4974, 221 арк.
38. Шаповал Ю. Війна після війни / Юрій Шаповал // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [гол. ред. кол. Ярослав Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Юрій Сливка] (Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – Львів, 2004. – С. 184–200.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2015.

Василий Ильницкий

Формы и средства идеологической работы советской администрации направлены против подполья в Карпатском крае ОУН во второй половине 1940-х гг.

В статье раскрыто одно из основных направлений борьбы советской власти против украинского освободительного движения – идеологический. На основе неизвестных и малоизвестных архивных и опубликованных документов выделены основные виды идеоло-

гической работы советской администрации в Карпатском крае ОУН (вторая половина 1940-х гг.). Автор доказал, агитационно-пропагандистская деятельность была одной из основных форм советизации западноукраинского края.

Ключевые слова: украинское освободительное движение, Карпатский край ОУН, идеологическая деятельность, советская администрация.

Vasyl Ilnytskyj.

Forms and means of Soviet administration ideological activity against underground in the Carpathian region OUN in the second half of the 1940s

Consequently, the Soviet government actually recognized the OUN and UPA serious military and political opponent, addressing them repeated requests in the middle and second half of the 1940s. However, huge ideological campaign did not produce the desired result, as the underground in the OUN Carpathian region was maintained by broad public support, which ensured it success in the confrontation with the Soviet totalitarianism. The crucial role in the fight against underground were assigned to measures against the nationalists, were targets government campaign to eliminate the liberation movement. Throughout the all struggle period a lot of measures were made to wipe out the OUN Carpathian region, these measures were accompanied by huge libel ideological campaign. However, as were shown by the early years of conflict, the Soviet authorities hope for a quick and complete elimination of the liberation movement did not materialize.

Key words: Ukrainian liberation movement, the Carpathian region OUN, ideological activity, the Soviet administration.

УДК 371.214 «1950-1957»(477.53)

Дар'я Василенко

ТРАНСФОРМАЦІЯ НОРМАТИВНОЇ БАЗИ ГАЛУЗІ НАРОДНОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ 1950-1957 РОКІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Проаналізовано українську систему народної шкільної освіти в період 1950-1957 років через призму законодавчого забезпечення галузі, за приклад взято Полтавську область. На основі архівних матеріалів проведено аналіз законодавчих актів щодо процесу відбудови галузі області. Указані основні проблеми, які висвітлювалися в нормативних документах для відновлення роботи народної шкільної освіти України та області, зокрема. У підсумку визначено позитивні та негативні сторони законотворчих процесів цього періоду.

Ключові слова: народна освіта, школа, законодавчі акти, УРСР, Полтавська область, ОблВНО, школа-інтернат.

У складному процесі оновлення української освіти, вироблення нових підходів до покращення та підвищення рівня обізнаності сучасної української молоді необхідно не забувати про суттєвий вплив спадщини радянської шкільної освіти на сучасні процеси в цій галузі. Актуальність, проблеми визначається саме, з точки зору розгляду повоєнного етапу відновлення народної шкільної освіти в період 50-х років XX століття. Сучасна трансформаційна політика держави в сфері середньої освіти, дає нам можливість аналізувати минулий досвід для уникнення помилок та хиб у майбутньому. Якісна освіта на сьогодні, це запорука майбутнього сталого розвитку держави.

Необхідність розробки та впровадження новітніх освітніх технологій передбачає аналіз попереднього досвіду та проведення історичної ретроспективи. В статті зроблено спробу розглянути відновлення освітньої галузі України повоєнного періоду через призму нормативно-правової бази та впровадження її в сфері середньої шкільної освіти в 1950-1957 років.

Метою дослідження є аналіз проблем та перспектив процесу повоєнного відновлення шкільної народної освіти в Україні в 50-х роках XX ст. на прикладі Полтавської області через призму вивчення законодавчих актів з 1950 до 1957 років.

Основу джерельної бази статті становлять архівні матеріали Державного архіву Полтавської області, деякі з них залучені до наукового обігу вперше.

Деякі аспекти досліджуваної теми можна віднайти у працях таких науковців як О. Сивець [15], Є. Сайдакова [16], М. Кашина [12], О. Абакумов [14], Н. Кузін [14], М. Прокоф'єва [13], С. Полянський [17], М. Кабатченко [11]. Вони проаналізували нормативні акти, які були прийняті в галузі середньої освіти у період повоєнного відновлення 50-х років XX століття. Дослідники не роблять конкретних висновків про переваги чи недоліки того чи іншого законодавчого документа, що на думку автора, є позитивним моментом і дає можливість самостійно зробити висновки про наслідки утвердження законодавчої системи на цьому етапі, дослідивши історичні паралелі, пов'язані з тим чи іншим актом.

Незважаючи на те, що певні питання студійованої проблематики вже аналізувалися науковцями, варто відзначити, що на сьогодні заявлена тема ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Саме в цьому й полягає наукова новизна публікації.

Нормативне забезпечення народної освіти у 50-х роках XX ст. можна назвати «дореформеним етапом» у розвитку освітньої галузі, який триватиме до 1958 р., коли і буде розпочато перехід шкільної освіти до повної її політехнізації.

Повертаючись до початку 50-х років необхідно зазначити, що політичний курс, так само як і в попередній період другої половини 40-х років XX ст., був спрямований на відбудову радянської системи шкільної освіти.

Продовжуючи роботу в справі всезагальної обов'язкової освіти Міністерство освіти УРСР проводить постійні перевірки з питань обліку дітей шкільного віку (6-15 років. – Д. В.). Це було спричинене тим, що уповноважені органи, які повинні брати на себе функцію по обліку дітей

та підлітків не виконували її в повному обсязі. У більшості випадків, такий облік провадять вчителі, внаслідок чого більшість дітей випадає з обрахунку. За результатами таких перевірок, у травні 1950 р. міністр освіти І. Пінчук підписав наказ № 542 «Про поліпшення обліку дітей шкільного віку». У документі наголошується, що облік дітей і підлітків віком від 6 до 15 років повинен вестися згідно «Інструкції про організацію обліку дітей і підлітків віком від 6 до 15 років, які підлягають навчанню у школі». Здійснювати його необхідно в період між 1 і 15 квітня, потрібно провадити очний облік, списки ці мають складатися в селах виконкомом сільських Рад депутатів трудящих, а в містах і селах міського типу – домоуправліннями. Міністерство цим наказом зобов'язало виконкоми та домоуправління подавати до органів освіти списки дітей шкільного віку, які проживають на територіях, що закріплені за ними. Контролювати цей процес у школах повинні, згідно наказу, інспектори відділів освіти [1, арк. 20-24зв.].

Проблема забезпечення шкіл навчально-наочним обладнанням була однією з першочергових для органів народної освіти, її вирішення почалося ще в 1949 р. і продовжилось в 1950-х роках, коли уряд УРСР видав наказ «Про заходи до забезпечення шкіл Української РСР навчально-наочним приладдям» від 1 листопада 1950 р. Органи народної освіти не планували завозу навчально-наочного приладдя на місцях і передоручали це безконтрольно Облкниготоргу, які завозили приладдя на свій розсуд, не враховуючи нагальні потреби школи. У зв'язку з цим, затверджено порядок постачання приладдя до шкіл. Відтак, надходження обладнання проходило за затвердженням і опрацьованим планом постачання навчально-наочного обладнання для шкіл Управління шкіл Міністерства освіти УРСР. Відтепер органи народної освіти контролювали керівників навчальних закладів з питань стану забезпечення навчально-наочним приладдям шкіл [1, арк. 209-210зв.].

Підтвердженням курсу на відбудову та відновлення освіти чітко простежується в «Директиві по п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951-1955 роки», затвердженій на XIX з'їзді ВКП (б) (5-14 жовтня 1952 року. – Д. В.). У директиві даються вказівки про завершення до кінця п'ятирічки (до 1955 року. – Д. В.) переходу від семирічної освіти до середньої (десятирічка. – Д. В.). У зв'язку з розширенням мережі шкіл необхідно було розширити набір абітурієнтів у педагогічні вузи для поповнення кадрового складу галузі. Так, у 1951-1955 роках було розширено прийом на 45 %. Для подальшого соціалістичного виховання, ВКП (б) наполягав на реалізації програми з політехнізації в школі [14, с. 45]. Втілення цього плану в життя добре простежується за нормативними документами 50-х років XX століття, які будуть охарактеризовані в статті.

Детальніше зупинимося на законодавчих актах, що були прийняті протягом 1954-1957 років. Нормативна база цього етапу є перехідною, тобто слугувала для створення необхідного підґрунтя для повного переходу на політехнічне навчання в школі.

Станом на квітень 1954 р. Міністерством видано наказ «Про скорочення кількості екзаменів у школах Української РСР», з метою ліквідації переобтяження учнів навчальними заняттями. Починаючи з 1953-1954 навчального року в початкових, семирічних і середніх школах вводилися такі іспити з предметів: 4 клас – українська мова (письмово), російська мова (письмово), арифметика (письмово); 5 клас – українська мова (письмово), російська мова (письмово), арифметика (усно); 6 клас – українська мова (письмово), російська мова (письмово), арифметика (письмово), ботаніка (усно); 7 клас – українська мова (письмово), українська мова (усно), російська мова (письмово), російська мова (усно), алгебра (письмово), геометрія (усно); 8 клас – українська література (письмово), російська література (письмово), алгебра (письмово), геометрія (усно); 9 клас – українська література (письмово), російська література (письмово), нова історія (усно), алгебра (письмово), геометрія (усно), іноземна мова (усно); 10 клас – українська мова (письмово), українська література (письмово), українська література (усно), російська мова (письмово), російська література (усно), геометрія (письмово), тригонометрія (письмово), алгебра (письмово), фізика (письмово), хімія (письмово), історія СРСР (письмово) [2, арк. 43-46зв.].

У 1957-1958 навчальному році Міністерством (Наказ «Про перевідні і випускові екзамени на атестат зрілості в школах УРСР» від 2 квітня 1957 року) було оновлено програму іспитів і знову зменшено їх кількість. Так, у 5 класі складали 2 іспити, у 6 класі – 3 іспити, у 7 класі кількість іспитів зменшилась до 4, а 8 і 9 класи вводилося 3 іспити, у 10 класі на атестат зрілості було винесено 8 іспитів [8, арк. 66-67зв.].

Починаючи з 1954 р. Міністерством провадяться перші кроки для політехнізації навчання в школах та заміщення вакантних посад на промислових підприємствах країни. Перш за все, це пов'язано з недостатньою кількістю працездатного населення, яке б могло задовольнити потреби

як держави, так і суспільства. Згідно з наказом Міністерства освіти УРСР від 13 вересня 1954 р. № 428 «Про організацію підготовки спеціалістів в 26 загальноосвітніх середніх школах УРСР» [3, арк. 31зв.], ОблВНО зобов'язане було організувати на 1954-1955 навчальний рік підготовку спеціалістів у загальноосвітніх школах використовуючи для цього спеціалістів та навчально-матеріальну базу відповідних технікумів. Кошти на організацію такого навчання виділялися урядом за спеціальним планом. Вивчення спеціальних дисциплін, згідно з наказом, вводилося з 8 класу, в навчальних планах передбачалась виробнича практика на заводах, в колгоспах і радгоспах під час канікул. До спеціальних класів приймалися учні, які за результатами закінчення 7 класу мали високі оцінки.

Випускники спецкласів складали іспити в присутності державної екзаменаційної комісії і одержували диплом спеціаліста середньої кваліфікації, після чого направлялися на виробництво, де повинні були відпрацювати три роки. У Полтавській області такий спеціалізований навчальний заклад був відкритий в м. Хорол, середня школа № 1 [3, арк. 31-32зв.].

Уже в 1954 р. розпочалася підготовка до запровадження змін у шкільну освіту, про, що свідчить створення спецшкіл, а також лист отриманий Полтавським ОблВНО від Центрального інституту підвищення кваліфікації працівників народної освіти Української РСР від 15 серпня 1954 р. У ньому йшлося про надання пропозицій та матеріалів щодо запровадження та переходу до повної політехнізації навчання в школах [3].

З 1955-1956 навчального року Міносвіти почав провадити жорстку статистичну політику, на що вказують наступні нормативні акти: Вказівки про порядок державної звітності і відділів народної освіти Української РСР на кінець навчального року від 23 квітня 1955 року [4, арк. 7-9зв.]; наказ Міністерства освіти УРСР «Про облік посівних площ, що належать школам» від 28 травня 1955 року [4, арк. 14]; наказ Міністерства освіти УРСР «Про порядок проведення звітності загальноосвітніх шкіл на початок 1955-1956 навчального року» від 1 серпня 1955 року [4, арк. 23-29зв.].

Маючи на меті створити найбільш сприятливі умови для запровадження в країні політики тотальної всезагальної середньої освіти та отримання молоддю вищої освіти, Рада Міністрів СРСР 6 червня 1956 р. прийняла Постанову «Про відміну оплати за навчання в старших класах середніх шкіл, в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах». Постанова вступала в дію 1 вересня 1956 р., її запровадження дало свої результати у вигляді наповненості старших класів та збільшення кількості абітурієнтів до вишів [14, с. 192].

У зв'язку з безперервним виробництвом багатьох підприємств країни виникає необхідність у групах продовженого дня для дітей, батьки яких не мали змоги забезпечити їх догляд у вільний від навчання час. Міносвіти генерує наказ «Про організацію груп продовженого перебування учнів у школі» від 12 березня 1956 р. Такі групи створювалися для учнів 1-4 класів, витрати на їх утримання покладалися на батьків. В окремих випадках дозволялося звільняти від оплати, не більше 15% дітей і відносити витрати на їх забезпечення на рахунок бюджетних асигнувань на освіту. Такі групи формувалися в школі з дозволу Міськ / РайВНО, при наявності 1-4 класів, прийом учнів здійснювався директором на підставі заяв від батьків. Кількість дітей у групі не повинна була перевищувати 25-30 осіб. Тривалість роботи такої групи продовженого дня була не більше 5 годин (робочий час вихователя. – Д. В.) [5, арк. 49-53зв.].

Проблема забезпечення шкіл поліграфічною продукцією, залишалась актуальною протягом 50-х років ХХ ст. Нестача друкованої продукції створювала перепони в налагоджені процесу відновлення шкільної народної освіти Наказом від 28 березня 1956 року «Про заходи по забезпеченню видання шкільних підручників у 1956 році», міністерство намагалося розв'язати цю проблему. За цим наказом, видавництво «Радянська школа» повинно було забезпечити друк шкільних підручників на 1957-1958 навчальний рік у кількості 106 назв. З метою виконання плану видавництво почало друкувати підручники на наступний навчальний рік у III-IV кварталах 1956 р. За таких умов, розроблені та затверджені підручники необхідно було здавати до видавництва до квітня 1956 р. Для прикладу наведемо, що у 1956 р. надруковано підручників високої якості в обкладинці 348 млн. примірників, підручників за допомогою способу глибокого друку – 3,2 млн. [5, арк. 57-59зв.]. Ці показники в рази більші, ніж у минулому – 1955 р.

Міністерство освіти УРСР було занепокоєно нестачею кваліфікованих кадрів у школах. Ситуація з кадровим складом шкіл так і не була виправлена, ні протягом другої половини 40-х, ні на початку 50-х років ХХ ст., не дивлячись на заходи, які були вжиті керівними органами в галузі освіти (розширення прийому абітурієнтів до педвузів на 45 %; забезпечення вчителів матеріаль-

но-побутовими умовами, особливо на селі. – Д. В.). Продовжується запровадження щодо поліпшення педагогічного складу в навчальних закладах. Затверджено ряд нормативних документів, що регулювали питання кадрової наповненості сфери шкільної освіти: наказ «Про додаткові заходи по впорядкуванню підготовки вчительських кадрів у педагогічних учбових закладах» від 6 липня 1956 р. [5, арк. 149зв.]; наказ «Про затвердження переліку факультетів широкого профілю педагогічних інститутів Української РСР» від 6 жовтня 1956 р. [6, арк. 22зв.]; наказ «Про прикріплення шкіл до вищих навчальних закладів для проходження в них педагогічної практики студентів» від 6 жовтня 1956 року [7, арк. 23-27зв.]; Вказівки до складання проекту перспективного плану потреби вчительських кадрів для початкових, семирічних і середніх шкіл на 1956-1957 навчальний рік [7, арк. 110-117зв.].

Нововведенням для української радянської освіти стає наказ «Про організацію шкіл-інтернатів в Українській РСР», підписаний міністром освіти УРСР від 13 квітня 1957 р. Перш за все створення таких типів спецшкіл пов'язують з переходом до повного політехнічного навчання та програмою щодо повної ліквідації не писемності серед усіх верств населення.

У школах нового типу перш за все, створювалися умови для сприятливого всестороннього середнього та політехнічного навчання учнів, а також виховання в них високих моральних принципів тощо. Згідно з наказом:

- школи-інтернати відкрилися 1 вересня 1956 р.;
- школи такого типу укомплектовувалися досвідченими працівниками;
- до початку навчання школи повинні були забезпечені паливом на весь навчальний рік;
- організовувалися і облаштовувалися при школі-інтернаті мінімум навчальних кабінетів з фізики, математики, біології, хімії, бібліотека, робоча кімната, майстерні по дереву і металу, спортивний зал, майданчик [5, арк. 154зв.].

Зарахування дітей до шкіл-інтернатів проходило виключно за бажанням батьків, у першу чергу до них приймали діти одиноких матерів, інвалідів війни і праці, сиріт, а також дітей, для виховання яких були відсутні необхідні умови в родині. Заяви від батьків приймали з 15 липня по 10 серпня, зарахування проходило з 10 по 20 серпня. На утримання дітей у школі-інтернаті з батьків брали плату в залежності від заробітної плати. На повне державне утримання приймали дітей, які були позбавлені батьківського піклування. У Полтавській області було відкрито дві школи-інтернати у м. Кременчук та м. Гадяч. Усього в Україні створено та відкрито 50 шкіл-інтернатів [6, арк. 154зв.].

Уряд тісно підтримував зв'язки з інтернатами та пильно контролював їхню роботу, наказ «Про недоліки в організаційно-господарській діяльності шкіл-інтернатів» [6]. У наказі відзначено, що у ряді шкіл не було забезпечено першочерговий прийом дітей-сиріт та дітей одиноких матерів. Окремі ОблВНО та директори шкіл, незважаючи на кількість заяв, вчасно не укомплектували учнями класи.

Проводилися виїзні наради для директорів таких навчальних закладів, що регламентував наказ «Про проведення республіканської наради директорів шкіл-інтернатів» від 20 вересня 1956 р. [6, арк. 4зв.]. Наказом від 22 червня 1957 р. Міністерство освіти УРСР затвердило Положення про школи-інтернати [8, арк. 116зв.]. Створення нового типу школи, сприяло політиці всезагальної освіти серед молоді, а також давало можливість працюючим батькам давати гідну освіту дітям, завдяки тому що школа брала на себе більшу частину виховного процесу дитини, яка постійно проживала в інтернаті.

У продовженні політики відбудови, оновлення галузі української народної освіти та підготовки її до повного переходу до політехнічного навчання Міносвіти посилює нагляд за патрунуванням дітей, шкіл та дитячих будинків, окремими особами та підприємствами. З вивчених архівних документів, стало відомо, що питання про патрунування в галузі шкільної освіти, ретельно перевірялося. Про це свідчить наказ № 494 «Про стан і заходи до поліпшення патрунування дітей, роботи дитячих будинків та спеціальних шкіл-інтернатів» від 14 грудня 1957 р. У ньому відзначено, що допомога підприємствами, установами, радгоспами, колгоспами освітніх закладів, відбувається часто формально. У ряді областей не вирішено було питання про матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів. Істотні недоліки були виявлені у працевлаштуванні дітей з дитячих будинків, спеціальних шкіл-інтернатів, на підприємствах, в установах. Таких випускників використовували на допоміжних роботах і відповідно не забезпечували належними робочими та побутовими умовами [9, арк. 123-124зв.]. Контроль з цього питання продовжували здійснювати і в наступні роки, наприклад, наказ № 30 від 28 лютого 1958 р. «Про стан і заходи

до поліпшення патрунування дітей, роботи дитячих будинків та спеціальних шкіл-інтернатів» [10, арк. 94-98зв.]

Для підтримки політики ліквідації неписьменності, серед дорослого сільського населення, яке має вади слуху затверджено наказ № 372 від 4 вересня 1957 р. «Про організацію з 1957-1958 н.р. індивідуального навчання неписьменних дорослих глухонімих, які проживають у сільській місцевості». Ним було підтверджено плани всезагальної освіти в країні, навіть серед таких категорій населення. Згідно з наказом оплата праці викладача за кожного неписьменного глухонімого учня, який склав випускний іспит, складала 300 крб. [9, арк. 22зв.]. Фактично це була висока заробітна плата педагога, а отже її можна вважати однією з головних мотиваційних причин, що спонукала вчителів займатися такою практикою та втілювати програму всезагальної освіти в Радянському Союзі.

Отже, нормативно-правова база шкільної народної освіти 50-х років XX століття в Україні, повністю спрямована на закріплення результатів, які були досягнуті впродовж другої половини 40-х років XX століття. Для прискорення цього процесу застосовувалися всі наявні ресурси держави, зокрема залучення трудящих та підприємств для відбудови галузі народної освіти. Крім цього, важливу роль відіграла політика заохочення та контролю за навчанням дітей шкільного віку та поширення ідей всезагальної освіти в країні для всіх верств населення. Загалом, відбудова народної шкільної освіти у 1950-1957 роках була спрямована на введення повсюдного політехнічного навчання в середніх навчальних закладах освіти. Законодавчі акти цього періоду можна назвати перехідними, спрямованими на створення сприятливого середовища та умов для реформи освіти 1958 р., які призведуть до збільшення кількості працюючого населення, але при цьому з'ясується факт неготовності держави забезпечити його робочими місцями.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 178 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 244 арк.
2. ДАПО. – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 374 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 123 арк.
3. ДАПО. – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 375 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 149 арк.
4. ДАПО. – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 435 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 59 арк.
5. ДАПО. – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 443 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 251 арк.
6. ДАПО. – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 444 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 182 арк.
7. ДАПО. – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 452 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 59 арк.
8. ДАПО. – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 481 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 168 арк.
9. ДАПО. – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 482 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 150 арк.
10. ДАПО. – Ф. 4298. – Оп. 1. – Спр. 514 Накази та розпорядження Міністерства освіти Української РСР. – 178 арк.
11. Кабатченко М. В. Народное образование в СССР. 1917-1967 / М. В. Кабатченко. – М. : Просвещение, 1986. – 187 с.
12. Кашина М. П. Народное образование в РСФСР / М. П. Кашина. – М. : Просвещение, 1970. – 355 с.
13. Народное образование в СССР. 1917-1967 / [под ред. М. А. Прокофьева]. – М. : Просвещение, 1967. – 544 с.
14. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917-1973 г. г. / [сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев и др.]. – М. : Педагогика, 1974. – 560 с.
15. Постанови партії та уряду про школу / [упоряд. О. Г. Сивець]. – К.-Х. : Радянська школа, 1947. – 152 с.
16. Сайдакова Е. И. Вопросы организации всеобщего обучения / Е. И. Сайдакова. – М., 1953. – 201 с.
17. Хрестоматия по педагогике / [состав. С. Н. Полянский]. – М. : Просвещение, 1967. – 716 с.

Стаття надійшла до редакції 11.12.2014 року

Дарья Василенко

Трансформация нормативной базы отрасли народного образования в период послевоенного восстановления 1950-1957 годов в Полтавской области

Проанализирована украинская система народного школьного образования в период 1950-1957 годов через призму законодательного обеспечения отрасли, в качестве примера взята Полтавская область. На основе архивных материалов проведен анализ законодательных актов относительно процесса восстановления отрасли области. Указаны основные проблемы, которые освещались в нормативных документах для возобновления нормальной работы народного школьного образования страны и области. В заключении определены положительные и отрицательные стороны законотворческих процессов этого периода.

Ключевые слова: народное образование, школа, законодательные акты, УССР, Полтавская область, ОблОНО, школа-интернат.

Daria Vasylenko

Transformation of the regulatory framework of public education sector in post-war reconstruction period in 1950-1957 in Poltava region

It has been analyzed the transformation of Soviet system of public school education in the period of 1950-1957 according to the legislation provisions of the sector. The importance of the subject within the context of modern educational institute reforms in secondary school has been outlined. It is not possible to carry out reformation of secondary education without the development and improvement of educational content and determination the actual role of the state, its agencies and institutions in supporting secondary schools. The works of such scholars as A. Siwiec, E. Saydakova, M. Kashina, O. Abakumov, N. Kuzin, M. Prokofieva, S. Polansky, M. Kabatchenko have been mentioned to take into account studied themes and regulations of the problem 'associated with post-war reconstruction of the educational sector in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic. Based on the above-mentioned information, it has been defined the objective of analysis and it has been estimated the legal regulations of Ukrainian School Education in the 50s of XX century.

Key words: public education, school, legislative acts, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Poltava region, Provincial Department of Education, boarding school, Ministry of Education of the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

Василь Деревінський

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА ПІСЛЯ ПЕРШОГО УВ'ЯЗНЕННЯ (1969–1972 РР.)

У статті розглянута діяльність В. Чорновола в українському русі Опору у 1969–1972 роках. Проаналізовано ідеї В. Чорновола стосовно перспектив продовження боротьби з радянським тоталітарним режимом. Висвітлено численні заходи В. Чорновола з активізації діяльності представників руху. Йдеться також про репресивні дії режиму щодо В. Чорновола.

Ключові слова: рух Опору, В. Чорновіл, самвидав, спротив, діяч.

В'ячеслав Чорновіл був одним з провідних діячів руху шістдесятників, автором знакових самвидавчих матеріалів, засновником підпільного журналу «Український вісник». Вперше його ув'язнили у 1967 р. за написання книг, у яких ішлося про репресії радянського тоталітарного режиму проти представників української інтелігенції у 1965–1966 рр. Звільнившись з тюрми на початку 1969 р., він продовжив брати активну участь в українському русі Опору.

Новий етап підпільної діяльності В. Чорновола становить значне зацікавлення для дослідників, оскільки йому вдалося реалізувати тоді низку актуальних і важливих ідей. В сучасній українській історіографії немає наукових студій, предметом яких було вивчення діяльності В. Чорновола у 1969–1972 рр. Окремі аспекти його роботи розглянуто в загальних працях з історії України [15] або з історії українського руху Опору другої половини ХХ століття [10; 11]. Зважаючи, що означене питання залишається детально не вивченим, метою цієї статті є розпочати процес його ґрунтовного наукового опрацювання. Відповідно, у цій статті розглянуто участь В. Чорновола у діяльності українського руху Опору (складовою частиною якого були шістдесятники) у 1969–1972 рр. В контексті становища руху спротиву проаналізовано ідеї В. Чорновола стосовно перспектив продовження боротьби з радянським тоталітарним режимом. Висвітлено чисельні заходи В. Чорновола з активізації праці діячів руху. Йдеться також про репресивні дії режиму щодо В. Чорновола. Значення статті полягає в тому, що висвітлене питання дозволить краще осмислити як суспільно-політичні процеси в Україні наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр., так і роль й значення В. Чорновола в історії боротьби українського народу за право на політичне самовизначення.

Із звільненням з ув'язнення, на свободі, у так званій «великій зоні», В. Чорновіл застав суспільно-політичну ситуацію, відмінну від тієї, що була в 1967 р. Суспільство було стривожене та пригнічене брутальними діями радянського режиму в Чехословаччині; влада ж для недопущення повторення «празької весни» в СРСР вдалася до посилення репресивного тиску, насамперед у ідеологічній сфері. В Україні було розгорнуто чергову «жданівщину», спрямовану на встановлення тотального контролю над всією інтелектуальною творчістю. Відтоді майже повністю були перекриті всі канали легальної публікації творів, що могли б викликати невдоволення ідеологічних кураторів. За наполяганням Міністерства закордонних справ УРСР та відповідних партійних органів розпочато випуск книг і брошур для мешканців України й закордону про т. зв. «перемогу ленінської національної політики в Україні», «розвиток української національної культури», «економічний та соціальний розвиток УРСР» тощо [17, арк. 28].

Ідеологічний наступ відбувався одночасно з нагнітанням у суспільстві атмосфери нетерпимості до інакодумства, посиленням адміністративних переслідувань тих, хто намагався проявити власну публічну активність.

Нова, несприятлива для громадської діяльності ситуація змінила психологічний клімат у середовищі інакодумців, навіть серед найбільших авторитетів. Дехто з них пропонував згортати самвидав, не акцентувати на національних вимогах, «берегти людей», займатися перекладами і таке інше, бо, мовляв, треба перечекати наступ реакції [20]. За висловом Л. Танюка, «на початку 1969 р. люди почали шукати вагомі причини своєї неучасті, шукати психологічного ґрунту; адже їм до всього ще хочеться поважати самих себе» [14, с. 264].

Із таким підходом принципово не погодився В. Чорновіл, який, незважаючи на наступ влади, продовжив активну діяльність та підштовхував до цього інших. Працював як легально, так і конспіративно. Підтримував і розширював контакти з опозиційно налаштованими до влади людьми з різних областей України, їздив налагоджувати зв'язки з інакодумцями з інших республік. Його помешкання стало справжнім політичним клубом, де формувалася нова формація безкомпромісних борців українського руху спротиву. Заразом він допомагав розв'язувати найрізноманітніші проблеми своїх друзів і знайомих. Роздаровував речі, які в нього були, не надаючи значення тому, що сам не мав у що одягтися відповідно до погоди. Із середини 1960-х рр. В. Чорновіл брав участь у зборі коштів для потреб політв'язнів. Протягом 1969–1970 рр. назбирав серед львів'ян близько 1800 рублів на квартиру В. Морозу, знайшов помешкання для звільненого з ув'язнення О. Заливахи тощо [6, арк. 118].

Органи влади здійснювали заходи, спрямовані на ускладнення умов життя та діяльності В. Чорновола. Після звільнення з ув'язнення він півроку намагався знайти роботу, суміжну зі своїм фахом, написав голові Львівського облвиконкому заяву про те, що йому чинять навмисні перешкоди в працевлаштуванні й попросив вирішити це питання. Однак у всіх установах йому було відмовлено, а з облвиконкому відповіді не надійшло [7, арк. 220]. У зв'язку з цим змушений був влаштуватися на малооплачувану посаду гідрометеоспостерігача на високогірній метеостанції в Закарпатській області, за 200 км від Львова.

Щоб дискредитувати В. Чорновола серед громадськості, викликати до нього недовіру людей та внести непорозуміння між активними діячами-шістдесятниками, влада вдалася до дезінформації. Навесні 1969 р. з'явилися анонімні матеріали, виготовлені у вигляді самвидавчих листів, що містили неправдиву інформацію про В. Чорновола, І. Дзюбу та І. Світличного [14, с. 273]. У травні 1969 р. у газеті «Вісті з України» надрукували замітку Д. Віра, в якій, усупереч загальновідомим фактам, ішлося, ніби В. Чорновіл на суді 15 листопада 1967 р. визнав себе винним у наклепницькій діяльності й розкався [7, арк. 267]. Були спроби відкрити проти В. Чорновола чергову кримінальну справу. Протидія і дискредитація з боку властей не чинили якогось суттєвого впливу на діяльність В. Чорновола. Він навчився долати різні несподіванки, що ініціював режим, а прихильники і побратими, хоча не завжди поділяли його ідеї та підтримували дії, були певні у ньому, в тому, що він не підведе, не відступить. Великою неприємністю для В. Чорновола стало розлучення з дружиною Оленою Антонів, спричинене не без втручання КДБ. Душевне страждання внесло певне сум'яття в його життя та діяльність, проте йому завдяки посиленій праці вдалося подолати біль. Робота нормалізувала його самопочуття, більше того, він знайшов людину, яка стала дружиною і помічницею на все його подальше життя.

Наприкінці 1960-х рр. В. Чорновіл розпочав випуск нелегального журналу «Український вісник», в якому висвітлював важливі питання руху спротиву. Вихід «Вісника» став надзвичайною подією в розвитку українського руху Опору, свідченням його переходу на новий організаційний рівень. Заяви, скарги, пропозиції, на які ніхто не відповідав і не реагував, змінили публіцистика й інформаційні видання на зразок «Українського вісника». Заснування журналу стурбувало владу, почався пошук його видавців. Найімовірнішим ініціатором з погляду співробітників органів безпеки міг бути В. Чорновіл, оскільки він мав високий рівень журналістської підготовки. Тому В'ячеслава звільнили з праці на метеостанції, адже там було практично неможливо стежити за його діяльністю [4]. Відтак він знову на півроку залишився без роботи і мусив перебиватися різними підробітками. Зокрема, влітку 1970 р. працював землекопом в археологічній експедиції в м. Білгород-Дністровську Одеської області, виконував мовностилістичну правку кандидатської дисертації, писав дипломні роботи випускникам, перекладав технічні тексти, під чужими прізвищами друкував статті в пресі [5, арк. 228]. Лише на початку осені 1970 р. йому вдалося влаштуватися вагарем на залізничній станції Скнилів біля Львова.

В умовах психологічного тиску, переслідувань та адміністративних репресій В. Чорновіл не допускав компромісів із совістю. Для нього прикладом політичної послідовності та моральної непохитності був Б. Антоненко-Давидович, який власним прикладом показував, що можна й треба жити інакше – чесніше, сміливіше. В'ячеслав Чорновіл особливо шанував тих, хто мав ці риси, і негативно сприймав «покаяльні» заяви людей, які брали участь у русі Опору; особливо важко йому було, коли це робили ті, з ким його поєднували тривалі роки спільної діяльності. Більш ніж критично поставився він до заяви І. Дзюби, опублікованої в «Літературній Україні» 6 січня 1970 р., в якій той відмежувався від закордонних публікацій та «українського буржуазного націоналізму» й осудив «провокаційну метушню» навколо його імені. Хоча В. Чорновіл і не

сприйняв рішучий виступ В. Мороза із засудженням І. Дзюби в статті «Серед снігів», але вважав, що для самопізнання і самозбереження спільноти більшу цінність мають не ті, які компромісами досягли минутих набутків, а ті, котрі вистояли не схилившись [12, с. 474]. Багато хто з шістдесятників поставився до заяви І. Дзюби так, як В. Чорновіл, а частина з них, у т. ч. деякі провідні діячі руху спротиву, сприйняли заяву стримано, без осуду.

Незважаючи на заяву І. Дзюби, В. Чорновіл сподівався, що він подолає тиск влади та якнайшвидше зробить дію, яка «хоч якось нейтралізує недобрий вплив заяви». Після видання, підготовленої у відділі пропаганди і агітації ЦК КПУ книги «Що і як обстоює І. Дзюба», в якій так би мовити «викривалися націоналістичні збочення книжки І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» [17, арк. 18], а насправді заперечувався факт русифікації України, В. Чорновіл приступив до спростування цього опусу [21, с. 756]. В той час коли на початку 1970 р. співробітники ЦК КПУ відмічали певний позитив від виходу книги, яка стала «несподіванкою для українських буржуазних націоналістів», що не спромоглися дати ґрунтовної її оцінки [18, арк. 5-6], В. Чорновіл у березні 1970 р. оприлюднив працю «Як і що обстоює Богдан Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)». У ній викрив прийом несправедливої і нечесної критики людей, які не захотіли подавати власних прізвищ, сховавшись за псевдонімом Б. Стенчук.

Важливу полемічну статтю В. Чорновола, що захищала достовірність наведених І. Дзюбою в праці «Інтернаціоналізм і русифікація?» фактів, владою було розцінено як антирадянський документ. Відповідно, стаття стала одним з епізодів обвинувачення наступної кримінальної справи В. Чорновола. Натомість на неї схвально відгукнулися багато людей, у т. ч. й І. Дзюба [7, арк. 200].

У 1970 р. В. Чорновіл став співорганізатором кампанії протесту, спрямованої на захист арештованого в цьому році В. Мороза. В той час, коли І. Світличний шукав для В. Мороза адвоката, В. Чорновіл збирав необхідні кошти на оплату його праці та ініціював написання листів-протестів до органів влади. З оскарженням несправедливого і незаконного слідства та суду над В. Морозом було направлено щонайменше 30-40 індивідуальних телеграм та заяв протесту до органів влади й правосуддя.

Інформація про засудження В. Мороза в листопаді 1970 р. до 14 років ув'язнення та дії протесту швидко потрапила за кордон, поширювалася там через ЗМІ. Невдовзі у впливовій газеті «The Times» було опубліковано статтю, в якій зазначали, що В. Чорновіл разом з І. Дзюбою і Б. Антоненком-Давидовичем відмовилися свідчити на суді [3]. Організовані за участю В. Чорновола заходи спонукали до численних акцій протесту за кордоном і до створення в Канаді Комітету оборони В. Мороза.

Органи влади проігнорували листи та звернення громадян щодо безпідставного засудження В. Мороза, однак розпочали переслідувати учасників петиційної кампанії. Після візиту у листопаді 1970 р. працівника КДБ до керівництва станції Сквили, де В. Чорновіл працював вагарем, він почав зазнавати різних дрібних утисків [7, арк. 265]. З'явилися т. зв. самвидавні матеріали, виготовлені у КДБ проти І. Світличного та В. Чорновола, в одному з яких останнього зображували завербованим агентом КДБ [14, с. 15]. В березні 1971 р. П. Шелест схвалив з пропозицією голови КДБ УРСР В. Нікітченка опублікувати в пресі повідомлення про справу В. Мороза, щоб скомпрометувати І. Дзюбу, Б. Антоненка-Давидовича і В. Чорновола. Відповідно, 14 серпня 1971 р. в газеті «Радянська освіта» надрукували статтю Я. Радченка «Апостол та його штандарти», в якій неправдиво повідомлялося, що звинувачення В. Мороза у здійсненні злочину підтверджено показами свідків, в тому числі І. Дзюбою, Б. Антоненком-Давидовичем і В. Чорноволем. На прохання Міністерства закордонних справ УРСР щодо надання закордонним представництвом СРСР інформації про справу В. Мороза, за дорученням П. Шелеста відділи інформації та зарубіжних зв'язків, пропаганди та агітації, а також адміністративних органів ЦК КПУ разом з КДБ, Верховним судом УРСР і Прокуратурою УРСР підготували необхідні матеріали. Зокрема, в дипмісії було направлено довідку про В. Мороза, в якій також повторювалася неправдива інформація про співучасть І. Дзюби, Б. Антоненка-Давидовича і В. Чорновола в його засудженні [19, арк. 94].

У вересні 1971 р. В. Чорновіл надіслав листа редакторів газети «Радянська освіта» з вимогою опублікувати спростування з приводу перекручення фактів, поданих у статті Я. Радченка [7, арк. 222]. Через кілька днів В. Чорновіл вже разом з Б. Антоненком-Давидовичем та І. Дзюбою звернувся до редакції тієї ж газети і ЦК КПУ з листом, в якому спростовували неправдиву інформацію, подану в статті Я. Радченка. Відповіді на жоден лист не надійшло.

Політичні репресії, які особливо посилювалися після чехословацьких подій, ставали дедалі дошкульнішими. З 1967 до червня 1971 р. за антирадянську агітацію і пропаганду було притягнуто

до кримінальної відповідальності 87 людей, а 21 особу за агітацію та 47 за «наклепи» шпиталізовано в психіатричних лікарнях спеціального типу. Крім того, 64 особи, які поширювали документи антирадянського змісту, і 117 осіб, які допускали «наклепи» на радянську дійсність, направлені в психлікарні без рішень суду та слідства. «Профілактичній обробці» було піддано більше 6 тис. осіб [19, арк. 75-81]. Загалом в СРСР протягом означеного періоду піддали «профілактичній обробці» 13602 особи [13, с. 157].

У середині 1971 р. в Україні поширилась інформація про ймовірність чергових масових арештів. Новина не була безпідставною, оскільки 28 червня 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянської та інших політично шкідливих матеріалів», яку продублювало ЦК КПУ. В липні 1971 р. слідчі КДБ відкрили кримінальне провадження за фактом видання «Українського вісника».

Передбачаючи ймовірний арешт та дискредитацію імені під час ув'язнення, В. Чорновіл у липні 1971 р. написав звернення до Комітету з прав людини ООН та української й закордонної громадськості. У зверненні окреслив свою поведінку в разі арешту, зазначив, що ніколи не визнає себе винним і не буде розкаюватися, не братиме участі у слідстві, а якщо обставини змусять до цього, не даватиме жодних свідчень про інших осіб; закритий суд бойкотуватиме; вимагатиме відбування покарання в межах України. Крім того, наголосив, що у разі незаконного його арешту відмовиться від радянського громадянства й вимагатиме зміни підданства на громадянство іншої країни (орієнтовно назвав Югославію, Швейцарію, Швецію чи Канаду) [9].

Через півроку після написання документа В. Чорновіл потрапив в ув'язнення і дотримувався того, що написав. Звернення було наочним підтвердженням непохитності його ідейних переконань, незламності духу, відмови відступати від боротьби з режимом заради фізичного самозбереження. Воно також свідчило, що напередодні чергового довготривалого ув'язнення він був уже сформованим борцем з режимом, готовим долати невгоди заради досягнення своєї мети – утвердження незалежності України.

Під впливом утисків і переслідування з боку влади багато хто з інакодумців відмовився від відкритих виступів протесту, особливо – написання петицій, обмежившись пасивним обговоренням повернення рецидивів сталінізму. Надалі лише невелика частина «підписантів» заяв не побажала розпрощатися з внутрішньою свободою, набутою у відкритих громадських виступах. Серед таких був В. Чорновіл, який у серпні 1971 р. звернувся чи з не останньою заявою до Голови Президії Верховної Ради УРСР О. Ляшка, секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка і заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька з приводу руйнування стрілецького цвинтаря у Львові [8]. З ЦК КПУ й Ради Міністрів УРСР не надійшло жодної відповіді, а з Президії Верховної Ради УРСР повідомили тільки, що заява переслана на розгляд голові Львівського облвиконкому Телешівському (на дії якого скаржився).

На переконання В. Чорновола, тодішню нестабільну ситуацію можна було ще деякий час успішно використовувати, але частина діячів руху почала шукати виправдання та обґрунтування своїй зневірі й моральній втомі. У листі до В. Мороза, порівнюючи суспільно-політичну ситуацію в Україні з тією, що була після Емського указу 1876 р. в Російській імперії, В. Чорновіл зауважив подібність процесів. При наступі реакції характерною була тенденція самозбереження для майбутнього, відходу від справ, що наражали на небезпеку; намагання «не форсувати подій», як роблять деякі нерозумні голови, бо вони самі собою котяться куди слід; відмова від «політикування», бо потрібно виробляти високі духовні цінності в науці, літературі, мистецтві й дивувати ними світ. «І виробили в результаті тих цінностей значно менше, ніж тоді, коли «політикували», – підсумував В. Чорновіл [12, с. 488-489].

Чорноволівську позицію активної діяльності ще з 1969 р. без ентузіазму сприймали київські діячі руху Опору, а він у 1971 р. явно відчував відсторонення з боку деяких своїх київських однодумців. З огляду на це восени 1971 р. на квартирі у В. Стуса в Києві з ініціативи В. Чорновола відбулася зустріч із столичними провідними діячами руху – І. Світличним, І. Дзюбою та Є. Сверстюком. Результатом розмови В. Чорновіл залишився задоволеним, вважаючи, що начебто успішно вирішив низку питань. Однак не всі його візаві погодились активізувати свою громадську діяльність.

У грудні 1971 – січні 1972 р. В. Чорновіл ініціював та утворив Громадський комітет захисту Ніни Строкатої, заарештованої 8 грудня 1971 р. в Одесі. За два дні до свого арешту встиг надіслати до одеської прокуратури заяву про створення Комітету.

12 січня 1972 р. В. Чорновола разом з іншими представниками українського руху спротиву було арештовано. Про його арешт доволі швидко повідомили закордонні ЗМІ [1; 2].

В'ячеслав Чорновіл, як і інші шістдесятники, відстоюючи право на національне самовизначення, вільний розвиток культури свого народу, особи, боровся з радянською тоталітарною системою лише за допомогою слова, власної позиції. Завдяки його організаторській праці відбувалася консолідація діячів руху Опору, відновлювались акції протесту проти репресій влади. «Український вісник» Чорновола став інформаційним голосом руху, що порушив монополію режиму на інформацію про події в Україні. В.Чорновіл також розпочав створювати першу українську правозахисну організацію, що свідчило про організаційне оформлення руху спротиву. Потрібно зазначити, що не всі провідні діячі руху підтримували чорноволівську позицію активної діяльності, однак багато хто разом з ним продовжували вести боротьбу за повалення тоталітарного режиму.

Список використаних джерел та літератури:

1. A report is about arrests in Ukraine // The New York Times. – 1972. – 15 January.
2. Fermenti in Ucraina // Il Giorno. – 1972. – 8 Marzo.
3. Rodevey P. Ukrainian historian sentenced to 14 years only for his work / P. Rodevey // The Times. – 1971. – 17 February.
4. Бігарій Й. Ой там, на Плаю, на високому / Й. Бігарій // Голос Верховини. – 2007. – 9 червня.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 6, спр. 68805ФП, т. 9, 346 арк.
6. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805ФП, т. 12, 278 арк.
7. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644ФП, т. 2, 301 арк.
8. Заява В. Чорновола // Америка. – 1972. – 18 січня.
9. Звернення В. Чорновола до Комітету прав людини ООН та української й закордонної громадськості // Час-Тіме. – 1996. – 18 жовтня.
10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
11. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті роки – перша пол. 80-х рр. XX ст.) / Ю. О. Курносів. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 222 с.
12. Лист В.Чорновола до Є. Сверстюка (лютий–березень 1970 р.) // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / Упоряд. В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2. – 1068 с.
13. Прищепка А. И. К истории уральских диссидентов / А. И. Прищепка // Вопросы истории. – 2003. – № 4. – С. 157–160.
14. Танюк Л. С. Лінія життя: (3 щоденників): у 2 т. / Л. С. Танюк. – Х.: Фоліо, 2004. – Т. 1 – 1970. – 558 с.
15. Україна крізь віки у 15 т. / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 13. – 307 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 64, 189 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 244, 81 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 446, 116 арк.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 546, 119 арк.
20. Чорновіл В. Разом за ґратами / В. Чорновіл // Вимір часу. – 2003. – № 9.
21. Чорновіл В. Як і що обстоює Б. Стенчук / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1973. – № 7–8. – С. 749–775.

Василий Деревинский

Общественно-политическая деятельность В. Чорновила после первого заключения (1969-1972 гг.)

В статье рассмотрена деятельность В. Чорновила в украинском движении Сопротивления в 1969–1972 годах. Проанализированы идеи В. Чорновила относительно перспектив продолжения борьбы с советским тоталитарным режимом. Отражены численные мероприятия В. Чорновила по активизации деятельности представителей движения. Идет речь также о репрессивных действиях режима относительно В. Чорновола.

Ключевые слова: движение Сопротивления, В. Чорновил, самиздат, сопротивление, деятель.

Vasyl Derevynskyi

Public-political activity of V. Chornovil after first imprisonment (1969–1972)

The article studies the personality of the famous Ukrainian public-political and statesman of Vyacheslav Chornovil. The researcher examined one of the periods of his struggle as an activist of the Ukrainian movement resistance in 1969-1972 years. Analyzed Chornovil ideas about the prospects of continuing the fight against the Soviet totalitarian regime. Investigated numerous Chornovil measures for the revitalization activity of the movement leaders. In particular, establishing of coordination among activists movement of resistance, preparation of the protest actions, establishment of the first a clandestine magazine «Ukrainian herald», first Ukrainian human rights organization and others. Also considered are about repressive actions of the regime concerning of V. Chornovil.

Keywords: Resistance Movement, V. Chornovil, samizdat, resistance, figure.

УДК 94(477) «1991/2012»:338.43

Яніна Федоренко

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 1991-2012 РОКАХ

У статті розкрито процес формування системи орендних відносин в українському селі періоду незалежності. Зокрема, автор акцентувала свою увагу на питаннях формування нормативно-правової бази, котра стала регулятором оренди землі, аналізує діяльність приватних сільськогосподарських товариств, виплату ними орендної плати власникам паїв, а також з'ясовує проблеми, які стали на заваді розвитку орендних відносин за європейським зразком.

Ключові слова: орендні відносини, українське село, земельний пай, сільськогосподарське товариство.

Українське село здавна вважалося колискою нації, а його родючі чорноземи – безцінним багатством. У період незалежності земля стала об'єктом аграрного реформування, яке започаткувало створення системи орендних відносин. Проте як і у кінці XX століття, так і на початку XXI, багато питань, пов'язаних з нормальним функціонуванням орендних відносин залишаються невирішеними. Внаслідок чого і науковці, і політики говорять про їхній неринковий характер. Тому на сьогодні є досить актуальним узагальнити всі знання про реформування аграрного сектору із тим, щоб у подальшому врахувати всі недоліки і прорахунки при розробці політики, котра здатна буде допомогти сільській місцевості зайняти гідне місце в ринковому секторі економіки держави.

Хоча проблеми аграрної історії завжди були в центрі уваги багатьох історичних розвідок, функціонуванню системи орендних відносин приділено небагато уваги. Коротко її висвітлено у фундаментальних колективних працях «Історія українського селянства» та «Українське село у 20-90-х роках XX століття (короткий історико-економічний нарис)». Значно більше уваги дослідженню даного питання приділили науковці-економісти: М. Вишиванюк, Ю.Семеряк, О.Єрмаков, О.Шебаніна, А.Юрченко, які зосередили свою увагу на розкритті головних проблем, які заважають нормальному розвитку орендних відносин в Україні. Тому виникає потреба з історичної точки зору дослідити функціонування такого важливого сегмента в проведенні аграрної реформи, як орендні відносини.

Тому метою статті є історичний аналіз процесу формування системи орендних відносин в контексті реформування аграрного сектору.

Одним із важливих елементів проведення аграрного реформування в Україні в 1990-х роках стало формування системи орендних відносин, яке започаткували укази Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у кооперативну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (від 8 серпня 1995 року) та «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (від 10 листопада 1997 року). 90 % земель сільськогосподарського призначення стали вважатися об'єктом орендних відносин [5, с. 10]. У 1998 році було прийнято Закон України «Про оренду землі», котрий разом із Земельним кодексом України став підґрунтям для створення нової законодавчо-правової бази процесу формування орендних відносин. Зокрема, у статті 3 Закону України «Про оренду землі» оренда трактувалася як платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для здійснення підприємницької та іншої діяльності [10]. Закон визнав об'єктами оренди земельні ділянки з насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, які перебували у державній та комунальній власності, а також у власності фізичних чи юридичних осіб, що розширило можливості орендаря у виборі форм і напрямів здійснення підприємницької діяльності. Він визнавав право на спадкування, заставу чи інше відчуження земельної ділянки, а також передачі її у суборенду.

Таким чином, за відносно короткий період в оренду було передано 22,4 млн. га земельних паїв (якими володіли 5,6 млн. громадян). А за даними Міністерства аграрної політики України, у вересні 1999 року орендованими стали 1 мільйон 972 тисячі гектарів земель (на 800 тисяч гектарів більше, ніж у січні 1999 року), в тому числі 1 мільйон 958 тисяч гектарів сільськогосподарських угідь або 5,8 відсотків орних земель України. 28 відсотків орендованих земель (552 тисячі гектарів) орендувалися у приватних осіб, 38 відсотків (749 тисяч гектарів) – у недержавних сільськогосподарських формувань, 34 відсотка (670 тисяч гектарів) становили державні землі [12].

Проте розвиток орендних відносин у аграрному секторі в 1990-х роках мав певну особливість, яка зумовлювалася тим, що в колективних сільгосп підприємствах ще не до кінця завершився поділ майна. Тому новостворені господарства уклали договори на оренду землі, а на оренду майна ще ні. Причина цього полягала у невчасно визначеному пайовому фонді, а також у тому, що переважна більшість господарств не до кінця визначила для кожного його майнову частку.

Реальний економічний інтерес до власності, її сприйняття і відчуття у сільського населення з'явилися після введення Указу Президента України від 15 грудня 1998 року «Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай)», який забезпечив обов'язкову оплату за оренду землі. Саме цим указом для підтримки селян-пенсіонерів було реалізовано їхнє право на отримання доходу від своєї власності, тобто орендної плати від здачі в оренду земельних паїв. Наприкінці 1999 року орендна плата селян-пенсіонерів у середньому становила на 1 пенсіонера – 102 гривні на 1 договір, а на гектар його земельного паю – 25 гривень [2].

Проте в цілому рівень розвитку орендних відносин у сільському господарстві України наприкінці XX століття був ще доволі низьким. Це обумовлювалося низкою факторів. По-перше, за рівнем інтенсивності та ефективності сільське господарство України серйозно відставало від європейських держав. Як доказ – невисокі обсяги виробництва, в той час як визначальним критерієм земельної власності виступає не сама наявність земельної ділянки, а дохід, який можна з неї отримати. Тому в країнах ЄС орендна плата за використання сільськогосподарських земель в середньому становить 20-25 % від вартості урожаю, або 2,5 % вартості землі [16, с. 9]. По-друге, були слабо врегульованими на державному та регіональному рівнях питання взаємовідносин орендарів та орендодавців. Згідно з Указом Президента України нижня межа орендної плати за землю повинна була становити не менше 3 % від нормативної грошової оцінки земель. Але ця норма не завжди і не всюди виконувалася. Так, 14 % селянам орендну плату нараховано в сумі нижче одного відсотка від вартості.

Зокрема, 23 грудня 2000 року в «Огляді читачької пошти «Нашей газеты +» було наведено певні положення із листів сільських жителів трьох регіонів території тогочасної України – Дніпропетровської, Кіровоградської областей та Автономної республіки Крим, які свідчили про спільні для усіх регіонів та специфічні для певних місцевостей недоліки орендування землі. Колишні колгоспники майже не володіли інформацією про свої права. «Ми, – повідомляли жителі села Сонечне Устимівського району Кіровоградської області, – віддали свої паї на 5 років, склали державні акти. У договорі орендар обіцяв платити з наших земельних паїв державі всі податки сам. Тепер він вимагає, щоб ці податки платили ми. Ми своїх прав не знаємо і просимо, щоб ви через газету відповіли: хто повинен платити податки і у яких розмірах» [13].

По-третє, орендна плата населенню виплачувалася в основному в натуральній формі. Зокрема, у 2001 р. селянам Івано-Франківської області коштами було виплачено лише 1% орендної плати за здані в користування майно та земельні паї, решту вони отримали у вигляді зерна, іншої продукції та послуг на суму 16 млн. грн. [1, с. 4].

За інформацією Держкомзему, що наводилася в інформаційному бюлетені стосовно слухання питання про хід земельної реформи в країні у Верховній Раді України, структура плати за оренду земельних часток у 2003 році була такою: грошова – 8,35%; натуральна (сільськогосподарською продукцією) – 83,44%; відробіткова(послуги) – 8,22% [6, с. 102].

Варто зазначити, що переважна частина новостворених сільськогосподарських підприємств ринкового спрямування в Україні укладали короткотермінові договори оренди земельних ділянок та земельних часток (паїв). Зокрема, із усіх договорів оренди земельних ділянок у 2000 році 45,7 % укладено на строк від одного року до трьох років, 41,2 % – від 4 до 5 років і тільки 13,1 % угод укладено на більш тривалий період [17, с. 9]. Тобто майже 90 % усіх договорів оренди землі було укладено на строк до п'яти років. В той час як за даними науковців-аграрників, короткотермінова оренда не задовольняє інтересів орендарів та не забезпечує умов для раціонального

використання та охорони ґрунтів і дотримання вимог сівозмін, оскільки орендарі не здійснюють додаткових капіталовкладень на покращення якості земель. Потрібен був певний час для того, щоб витрати на збереження і підвищення родючості ґрунтів змогли себе окупити, адже повна віддача від них настане через період, що перевищував термін оренди. Тому, у більшості розвинених країн здебільшого укладають довготермінові договори оренди (їх частка становить 90 %) терміном від 9-10 років і більше [5, с. 12].

XX сторіччя не принесло кардинальних змін в орендних відносинах аграрного сектору України. Хоча деякі зміни все ж таки відбулися. Особливо стосувалися вони обсягів оренди сільськогосподарських земель та структури укладених договорів оренди. По-перше, за 2002-2009 рр. скоротилася площа земель, що виступала об'єктом оренди, з 22 до 17,5 млн. га. [14, с. 248]. По-друге, істотно зменшилася частка договорів оренди з господарствами, із земель яких виділено земельний пай, або їх правонаступниками – із 64,3 % у 2002 р. до 42,2 % у 2009 р. По-третє, збільшилася частка договорів оренди з фермерськими господарствами – із 9,4% у 2002 р. до 14,0 % у 2009 р. По-четверте, збільшилася частка договорів оренди з іншими суб'єктами господарювання із 26,3 % у 2002 р. до 43,8 % у 2009 р. [9]. Така динаміка свідчила про зміни в структурі господарювання у аграрному секторі, а саме, про зростання кількості фермерських господарств, особистого селянського господарства та інших господарюючих суб'єктів.

З січня 2010 р. було укладено 4,6136 млн. договорів оренди земельної частки (паю). Переважну більшість із них – з власниками господарства, із земель яких виділено земельну частку (пай), або їх правонаступниками (42,2%). Орендодавцями здебільшого виступили селяни-пенсіонери, які уклали 2 млн. 441,7 тис. договорів (52,9 %) [9]. Загалом, у власність юридичних та фізичних осіб на 2010 рік було передано 31 млн. гектарів (51,3%), 30,6 млн. гектарів із цієї площі (98,8%) становили сільськогосподарські угіддя [8, с. 11].

У даний період також скоротилася частка договорів оренди на термін від 1 до 5 років (з 86,1 % до 59 %) та зросла частка орендних договорів на 10 років і більше (з 2,2 % до 10,4 %) [9].

Поступово почали зростати і розміри орендної плати. Указом Президента України у 2001 році мінімальне значення орендної ставки було встановлене на рівні 1,5% визначеної відповідно до законодавства вартості земельної ділянки, земельної частки (паю). Розмір договірної плати за оренду 1 га земель сільськогосподарського призначення середньому по Україні зріс у 2006 порівняно з 2002 роком на 17% та на 54% порівняно із 2008-м. Проте у 2007 р. у 13 областях України орендна плата за гектар сільськогосподарської землі все ще була нижчою на 1,5 % від вартості земельного паю на рік, а в Автономній Республіці Крим, Рівненській та Хмельницькій областях – нижче на 47,4; 34,5 і 30,4 % відповідно. Такі ж тенденції спостерігалися по регіонах України і у 2008 році [18, с. 21].

У 2009 році ситуація майже не змінилася – у 9-ти % від загальної кількості орендних договорів (413,3 тисяч договорів) орендна плата за гектар залишалась нижчою на 1,5 % від вартості землі, а у 2765 тис. договорах (59,9 %) було передбачено орендну плату з відсотком орендної плати від 1,5-3 %, у 1435,2 тисячах договорів (31,1 %) орендна плата за гектар сільськогосподарської землі була вища на 3 % від вартості землі.

У грошовому еквіваленті станом на 1 січня 2010 р. середній обсяг орендної плати в розрахунок на один гектар орендованої землі дорівнював 260,2 грн. [9], в той час як у 2003 р. – лише 111,6 грн. [3, с. 44].

Високий, порівняно з загальноукраїнським, рівень орендної плати було зафіксовано у Полтавській області – 3,5% від вартості землі. Середній розмір орендної плати за використання одного гектара землі в області у 2010 році становив 432 гривні. Найбільше сплачували за оренду землі у Машівському районі – у середньому по 781 гривні за гектар (а такі підприємства, як «ПриватАгроальянс», «Чиста криниця» узагалі платили по 1127 та 1118 гривень відповідно), Великобагачанському – по 495 гривень, Лубенському – по 461 гривні. Найменша ж середня орендна плата була у таких районах, як Кременчуцький – 302 гривні (агрофірма «Кам'янка» виплачувала по 128, ПСП «Майбородівське» – по 115), Лохвицький – 336 (у «Токарях» і «Ранку» за 1 га землі платили усього по 74 гривні) [19].

Виплати орендної плати в натуральній формі також знизилися, хоча у 2001 р. вони становили 81,45 %, а у 2002 році – 82%, 08 [9]. Натомість поступово збільшилася виплата її у грошовому еквіваленті (у 2009 – 28,4%) [11]. Зауважимо, що в розвинених країнах виплата орендної плати здійснюється виключно в грошовій формі. Істотне переважання негрошових форм орендної плати в Україні свідчили про залишки неринкового характеру аграрних орендних відносин і були

надзвичайно негативним явищем, оскільки під час розрахунку із селянами ціни на сільськогосподарську продукцію керівники підприємств встановлювали самостійно, крім того визначали їх на рівні, який значно перевищував ринковий.

У 2008 році загальна сума виплат за оренду земельних паїв становила 3,2 млрд. грн., у тому числі селянам-пенсіонерам – 1,5 млрд. грн. (47%) [4].

Тому з метою створення сприятливих умов для ефективного господарювання, посилення захисту права власності селян на землю, формування сталого землекористування Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо захисту власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» від 19 серпня 2008 р. № 725 було внесено зміни до Указу Президента України від 2 лютого 2002 р. № 92 «Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян-власників земельних ділянок та часток (паїв)». Указ пропонував збільшити мінімальний розмір орендної плати з 1,5 % до не менш, ніж 3 % визначеної відповідно до законодавства вартості земельної ділянки, земельної частки (паю). Постановою Кабінету Міністрів України № 1185 від 31.10.2011 для врахування змін у рентному доході, який створюється при виробництві зернових культур, до показників нормативної грошової оцінки ріллі, проведеної за станом на 01 липня 1995 р., було запроваджено коефіцієнт 1,756.

Але на початок 2012 року більшість орендарів не переуклали договори оренди на збільшення мінімального розміру орендної плати до трьох відсотків визначеної відповідно до законодавства вартості земельної ділянки, земельної частки не регулювало ці питання. Адже і зміни, котрі були запроваджені Указом Президента 2008 року і Постановою Кабінету Міністрів у 2011 році носили здебільшого рекомендаційний характер і могли бути оскаржені в судовому порядку. Забігаючи наперед, варто зазначити, що Закон «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні», який встановив, що орендна плата за землю не може бути меншою за 3 відсотки від грошової оцінки землі був прийнятий лише 27 березня 2014 року.

Протягом зазначеного часу все ще залишались випадки неповної, несвочасної сплати орендної плати, а також відмови від сплати через форс-мажорні обставини, що на думку О. М. Юхименка, поглиблювало неринковий характер орендних відносин в Україні [18, с. 21]. Крім того, значна частина сільськогосподарських підприємств взагалі не розраховувалася з селянами за оренду земельних паїв.

Таким чином, у процесі ринкового трансформування сільського господарства, його найголовніший ресурс – землю було передано у власність селян. Проте сподівання на те, що основна маса селян зможе розпорядитися земельними паями з найбільшою вигодою для себе не справдилися. У селян не вистачило знань, а держава зорієнтувала економічний курс на розвиток великотоварного виробництва, що зумовило розвиток орендних відносин у сільському господарстві, у яких, як показала історія, інтереси орендарів превалювали над інтересами селян – орендодавців. Сама ж система орендних відносин навіть на початку ХХІ століття не відповідала тим критеріям, які були встановлені у Західних державах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вишиванюк М. Реформування аграрного сектору економіки регіону М.Вишиванюк // Аграрна економіка. – 2012. – № 1-2. – С. 3-9.
2. Гайдучський П. Аграрна реформа: необхідність прискорення / П.Гайдучський // Урядовий кур'єр. – 1999. – 14 грудня.
3. Данкевич А.Є. Розвиток орендних земельних відносин в сільському господарстві / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. – 2004. – № 5. – С. 43-46.
4. Довідка щодо укладення договорів оренди та плати за оренду земельних часток (паїв) станом на 01.01.2009 р. // <http://dkzr.gov.ua>
5. Єрмаков О.Ю. Розвиток регіонального ринку оренди сільськогосподарських земель / О.Ю. Єрмаков, А.В. Кравченко // Економіка АПК. – 2007. – № 6. – С. 10-14.
6. Земельна реформа в Україні // Державний Комітет України по земельних ресурсах. – К.: Урожай, 2003. – С. 102.
7. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.). – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
8. Мартин А. Фонд земель сільськогосподарського призначення державної власності: які завдання має вирішувати? / А.Мартин // Землевпорядний вісник. – 2010. – №10. – С.4-11.
9. Оренда земельних часток (паїв) у 2009 р. в Україні: офіційна інформація Державного комітету України із земельних ресурсів станом на 1 січня 2010 р. // <http://www.mylanl.org.ua>

10. Про оренду землі. Закон України від 6 жовтня 1998 року // Урядовий кур'єр. – 1998. – 22 жовтня.
11. Про укладення договорів оренди та плати за оренду земельних ділянок, земельних часток (паїв) // www.dkzr.gov.ua.
12. Поточний архів Міністерства Аграрної політики України Зведені дані про орендні відносини у агропромисловому комплексі. – 1999. Вересень.
13. Самоуправство сильней самоуправления // Наша газета +. – 2000. – 23 декабря.
14. Семеряк Ю. А. Орендні земельні відносини в аграрному секторі економіки та напрями їх удосконалення / Ю. А. Семеряк, М. Г. Москва // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – № 20.13. – С. 247-253.
15. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис / Л.Ю.Беренштейн, Г.П.Мигрин, П.П.Панченко та ін. – К.: НУ НАНУ – НАУ, 1998. – 122 с.
16. Шебаніна О.В. Орендні земельні відносини: сучасний стан та основні напрями удосконалення / О.В. Шебаніна // Економка АПК. – 2008. – № 7. – С. 7-13.
17. Юрченко А.Д. Земельна реформа в Україні (до 10-річчя з часу проголошення) / А.Д. Юрченко // Економіка АПК. – 2001. – № 5. – С. 3–11.
18. Юхименко О.М. Розвиток орендних відносин в аграрному секторі економіки / О.М. Юхименко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 18-21.
19. Ясенева О. На Полтавщині орендна плата – одна з найвищих [Електронний ресурс] // Інтернет-видання Полтавщина. – 2010. – 27 грудня. – Режим доступу: <http://www.poltava.pl.ua/news/6994/>

Стаття надійшла до редколегії 29.12.2014

Янина Федоренко

Особенности становления системы арендных отношений в контексте реформирования аграрного сектора украинского села в 1991-2012 годах

В статье раскрывается процесс формирования системы арендных отношений в украинском селе периода независимости. В частности, автор акцентирует свое внимание на вопросах формирования нормативно-правовой базы, которая стала регулятором аренды земли, анализирует деятельность частных сельскохозяйственных обществ, выплату ими арендной платы владельцам паев, а также выясняет проблемы, которые помешали развитию арендных отношений европейским образцом.

Ключевые слова: арендные отношения, украинское село, земельный пай, сельскохозяйственное хозяйство.

Yanina Fedorenko

Peculiarities of formation of lease relations system in the context of ukrainian village agrarian sector reform in 1991-2012

The process of formation of lease relations system in the Ukrainian village of the Independence period is revealed in the article. The author, in particular, emphasizes the question of regulatory base formation that has become the land lease regulator; analyzes activity of private farming communities, their rent to the share owners, and disputes problems hindering the development of lease relations as of the European frame. In the end of the article the author makes a conclusion that the country has focused its economy on the development of large-scale production that caused the tendency of overrepresentation of farmers' interests over villagers' (landowners') interests. The very same system of lease relations even in the beginning of the XXI century hasn't met the criteria of the European countries.

Key words: lease relations, Ukrainian village, land share, farming communities.

УДК 373.06(477+430)

Ольга Мельничук

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ЗВ'ЯЗКИ У ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті досліджено співробітництво України та Німеччини у шкільній освіті упродовж 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. На основі джерел проаналізовано стан співпраці в цій сфері між Україною та Федеративною Республікою Німеччина. Автором визначено основні напрямки, досягнення, проблеми та перспективи розвитку освітньої співпраці. Розкрито роль німецьких громадських організацій в налагодженні шкільних зв'язків між обома країнами.

Ключові слова: Україна, Федеративна Республіка Німеччина, міжнародне співробітництво, шкільна освіта, навчальні заклади.

Визначення особливостей українсько-німецьких міждержавних відносин має важливе значення як для української науки, так і для формування співпраці обох країн. Невід'ємною складовою цих відносин є співробітництво у шкільній освіті. У цьому контексті співпраця України та Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) у галузі шкільної освіти не була предметом ґрунтовних досліджень вітчизняних вчених. Пріоритетним напрямком дослідження залишається співробітництво обох країн у вищій та післядипломній освіті. Тому виникає необхідність всебічного вивчення досвіду міжнародного співробітництва України та Німеччини у галузі шкільної освіти.

У наукових публікаціях вітчизняних істориків порушуються окремі аспекти освітнього співробітництва України та Німеччини. М. Яцишин [21] висвітлив початковий етап становлення українсько-німецьких культурних взаємин у 90-х роках XX ст. Т. Жихарева [5] показала особливості формування договірно-правової бази українсько-німецьких відносин у галузі освіти у 1991–2006 рр. О. Валіон [1] дослідила політико-правову базу українсько-німецького освітнього співробітництва у 1990-х рр. Ці відносини дослідниця розкриває крізь призму зв'язків між окремими освітніми організаціями та установами України та ФРН. Окрім того, окремі аспекти цієї теми знайшли відображення у науковому дослідженні О. Опанасенко [13].

Українсько-німецька співпраця в освітній сфері найбільш повно реалізується на рівні вищої школи та в системі післядипломної освіти. Відповідно у працях дослідників українсько-німецьких відносин висвітлюються, в основному, взаємини у галузі вищої освіти. У даній статті зроблено спробу виокремити та дослідити співробітництво України та ФРН у системі шкільної освіти упродовж 1990-х рр. – на початку XXI ст.

Співпраця України та Німеччини в галузі шкільної освіти здійснюється на основі низки договорів. Офіційно освітнє співробітництво розпочато з підписання Угоди про культурне співробітництво 15 лютого 1993 р. Вона передбачала співпрацю в усіх її формах і на всіх рівнях, включаючи співробітництво загальноосвітніх шкіл, органів управління шкільною освітою, інших навчальних закладів та їхніх адміністрацій, бібліотек та архівів тощо. Співпрацю у цій галузі координує Змішана комісія з культурного та освітнього співробітництва [5, с. 244; 19, с. 3].

1 червня 1993 р. було підписано Спільну Декларацію «Про основи відносин між Україною та ФРН», у якій обидві сторони заявили про прагнення розвивати співробітництво у сфері освіти. У зазначеному документі було визначено основні напрями розвитку міжнародних зв'язків. Поглибленню освітньої співпраці обох держав сприяв укладений 10 червня 1993 р. «Договір про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки» [4, с. 1; 16, с. 4].

Названі вище, як і інші угоди, заклали фундамент договірно-правової бази двосторонніх відносин. У документах підкреслювалось, що співробітництво країн може здійснюватись не тільки на державному, але й на регіональному рівнях [5, с. 245].

Спільні двосторонні проекти у шкільній освіті почали втілюватися ще до підписання відповідної угоди у 1993 р. Зокрема, рішенням міських рад м. Києва та Мюнхена від 6 жовтня 1989 р.

було укладено Угоду про співробітництво. Обидва міста зобов'язалися в рамках своїх повноважень організувати зв'язки в культурній та освітній сферах. У 2002 р. Головне управління освіти і науки Києва і Департамент освіти Мюнхена поновили Угоду про співробітництво.

З метою реалізації положень угоди щороку в жовтні 14 київських учителів спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням німецької мови упродовж двох тижнів проходять мовну практику в Мюнхені, відвідують навчальні заклади, удосконалюють методику викладання [14, с. 2].

У програмах українсько-німецького обміну беруть участь загальноосвітні заклади не лише Києва, а й інших міст України. Наприклад, здійснюється співробітництво між освітніми закладами м. Рівного та м. Аусбурга (українсько-німецькі проекти «Друзі до друзів», «Йоханітер Хільфе»), м. Луцька (Луцька гімназія № 4 ім. Модеста Левицького) та м. Герфорд (школа «Фріндесталь») та ін. [8, с. 3].

Формами налагодження українсько-німецької співпраці у шкільній освіті є участь загальноосвітніх навчальних закладів у міжнародних програмах і проектах: стажування, літні та мовні школи, тренінги та семінари; навчання для отримання освітніх і наукових рівнів [7, с. 21].

Україна та ФРН підтримують поїздки делегацій та окремих осіб для участі в наукових конференціях та симпозіумах. Окрім того, здійснюється обмін науковцями, викладацьким та адміністративним персоналом загальноосвітніх навчальних закладів, учнями шкіл з метою стажування, навчання та науково-дослідної роботи.

Поглибленню співпраці між обома країнами сприяло підписання 10 червня 1993 р. Угоди між Урядом України і Урядом ФРН «Про направлення німецьких викладачів у навчальні заклади України». У документі зазначалося, що німецькі фахівці будуть спрямовуватися для підготовки українських вчителів німецької мови, а також для викладання німецької (як рідної) мови, зокрема у школах тих регіонів, де мешкають громадяни України німецького походження [18, с. 2–3].

Для викладання німецької мови в українських середніх загальноосвітніх навчальних закладах практикується запрошення носіїв мови. Якщо в 1994 р. в Україну прибуло 4 викладачі, у 1995 р. – 10, то в 1996 р. кількість прибулих становила 24 особи. Вони направлялись на педагогічну роботу в школи Одеської, Запорізької, Закарпатської, Львівської, Харківської, Тернопільської областей [21, с. 81].

Навчання, стажування та науково-дослідна робота за кордоном відбувається відповідно до програми обміну та збагачує індивідуальний досвід учнів. Однією з основних передумов участі у ній є відповідний рівень знання німецької мови, а також статус школи, з якою здійснюється програма обміну [12, с. 2].

Важливо відзначити кілька спільних українсько-німецьких освітніх проектів, які проводилися серед шкільної молоді. Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 21 червня 2010 р. № 616 «Про затвердження Плану міжнародних і всеукраїнських очно-заочних масових заходів з дітьми та учнівською молоддю на 2010 рік» Український державний центр «Мала академія наук України» (далі: МАН України) започатковував освітній проект «Українсько-німецький дитячий університет» [11, с. 4].

Метою даного проекту є розвиток міжнародного співробітництва з питань організації науково-дослідницької роботи обдарованих дітей, залучення учнівської молоді до проведення наукових досліджень у різних галузях природничих і технічних наук за участю провідних учених України та Німеччини [7, с. 1].

14 березня 2013 р. у Києві відбулося засідання представників академічних установ, ВНЗ України й Німеччини. На ньому було прийнято рішення про відкриття Аерокосмічного центру МАН України. Мета цієї організації – максимальне залучення дітей з МАН до практичної діяльності в аерокосмічній галузі. Зокрема, передбачено створення мережі гуртків по всій Україні, проведення конкурсів і олімпіад, а також видання наукових посібників, методичних матеріалів із цієї тематики для учнів. Ця ініціатива реалізовується в рамках проекту «Українсько-німецький дитячий аерокосмічний університет». Міжнародний аерокосмічний центр створювався за підтримки МАН та інших академічних установ і підприємств галузі – усього близько 20 організацій. Проект підтримали організації та науковці з Німеччини та Франції [9, с. 1–2].

Однією з форм українсько-німецького співробітництва в галузі освіти є обмін науковою, педагогічною та дидактично-методичною літературою, інформаційними матеріалами та навчальними фільмами, а також сприяння доступу до архівів, бібліотек та подібних установ.

Завдяки співпраці посольств та дипломатичних представництв України та Німеччини відбулося значне поповнення фонду бібліотек шкіл (насамперед України) спеціалізованою літера-

турою та навчальними матеріалами. Окрім того, було досягнуто домовленостей про співпрацю освітян у підготовці нових підручників та інших навчальних матеріалів [19, с. 3].

Уперше експерти обох країн зустрілися наприкінці 1998 р. у Києві, щоб обговорити проблеми підготовки українських підручників з історії та суспільствознавства. Міністерство освіти України спільно з Інститутом міжнародних досліджень шкільної освіти ім. Георга Екерта (ГЕІ) запросило учасників на конференцію в німецьке місто Брауншвайг. ГЕІ – авторитетний у світі заклад, що займається проблемами дидактичної літератури, від 1997 р. забезпечує обмін інформацією та пропозиціями між авторами шкільних підручників з ФРН та України [3, с. 31].

Міжнародні громадські організації намагаються залучати загальноосвітні навчальні заклади до співпраці з освітніми організаціями, до участі у різноманітних освітніх програмах. Ці форми співпраці стають можливими завдяки додатковим джерелам фінансування, які пропонуються різними вітчизняними та зарубіжними державними структурами, приватними фондами, неурядовими організаціями [7, с. 22].

Установленню партнерських відносин між школами обох країн сприяють органи управління освіти ФРН, зокрема Федеральне міністерство освіти та науки (Bundesministerium für Bildung und Forschung – BMBF), Постійна конференція міністрів освіти і культури федеральних земель (Kultusministerkonferenz – КМК) та ін.

Міжнародний обмін у шкільній сфері підтримує також Служба педагогічних обмінів (The Pädagogischer Austauschdienst – PAD – ПАД). ПАД є державною структурою Німеччини, що працює у галузі співробітництва у шкільній освіті. Вона підтримує європейські та міжнародні заходи у галузі шкільної освіти, починаючи з 1952 р. З 1995 р. ПАД є Національним агентством, що реалізує європейські освітні програми у шкільному секторі [2, с. 2].

Завданням ПАД є сприяння міжнародному обміну серед шкіл, заохочення вивчення німецької мови як іноземної за кордоном. Німецьких учасників вона знайомить з досвідом інших країн, що надає можливість покращити процес навчання та проведення занять з усіх предметів у Німеччині, особливо з вивчення іноземних мов. ПАД інформує про програми обміну та можливості фінансової підтримки, а також сприяє міжнародним зустрічам та контактам [21, с. 81].

Слід відзначити діяльність Українсько-Німецького та Німецько-Українського Форумів у розвитку освітнього співробітництва обох країн. Зазначені організації сприяють реалізації різноманітних гуманітарних проектів, співробітництву шкіл, виданню книг та монографій, присвячених українсько-німецьким зв'язкам, проведення Днів культури, знайомству громадськості обох країн із сучасним життям і культурою через телебачення і ЗМІ тощо [15, с. 31].

Значну роль у налагодженні та розвитку українсько-німецьких відносин у шкільній справі відіграв Гете-Інститут. Однією з його ініціатив був проект «Школи: партнери майбутнього» (жовтень 2008 р.). Завдання Гете-Інституту в рамках зазначеної ініціативи полягало у створенні мережі шкіл-партнерів в Україні та їх активна підтримка в організації занять з німецької мови. З цією метою він надає сучасні мультимедійні навчальні та країнознавчі матеріали, регулярно організовує курси підвищення кваліфікації вчителів та забезпечує обладнанням, необхідним для організації занять з німецької мови [6, с. 1].

Гете-Інститут запрошує найбільш здібних учнів шкіл-партнерів на тритижневі молодіжні курси до Німеччини. Окрім того, пропонує школам-партнерам широкий спектр культурних проєктів (інтерактивні виставки, семінари, шкільні змагання і т.д.).

Школи-партнери є частиною міжнародної мережі шкіл. Відповідно, вони мають можливість налагодити контакти та співпрацю з іншими школами по всьому світу. Станом на 2014 р. в Україні існує 15 шкіл-партнерів, що підтримуються Гете-Інститутом [13, с. 165].

Варто зазначити, що в Україні діють т. зв. DSD-школи. Німецький мовний диплом (Deutsche Sprachdiplom – DSD) – це диплом, що видається учням за кордоном Конференцією міністрів освіти федеральних земель Німеччини з 1972 р. він визнається усіма вишами держави як сертифікат про певний рівень володіння німецькою мовою, який необхідний для навчання у ВНЗ. Станом на 2014 р. в Україні існує 25 шкіл такого типу (у Києві, Одесі, Львові, Чернівцях та ін.) [20, с. 1–2].

Улітку 2008 р. у Києві була заснована Німецько-українська міжкультурна школа як приватний загальноосвітній заклад. Проєкт підтримали посольство Німеччини в Україні та Головне управління ФРН з питань закордонної освіти. Викладання у ній відповідно до її статусу як офіційної німецької школи за кордоном здійснюється німецькою мовою. Учні проходять навчальну програму, необхідну для отримання українських освітніх документів. Після закінчення навчання

вони також отримують визнаний Конференцією міністрів у справах культури та освіти земель ФРН німецький атестат про середню освіту «Mittlerer Schulabschluss» [12, с. 1–2].

Німецька школа у Києві відіграє велику роль у двосторонній співпраці. Насамперед, завдяки перспективі отримання українськими учнями атестатів, що визнаються за межами України.

Важливою складовою культурної співпраці є організація заходів з нагоди знаменних дат і міжнародних свят: Днів Європи в Україні, Тижнів Німеччини в Україні тощо. Надана під час таких заходів інформація певним чином розширює знання відносно іншої культури [7, с. 22].

Завдяки програмам обміну німецькі учні мають можливість відвідати нашу державу, ознайомитися з її історією та культурою, взяти участь у навчальному процесі, вивчити колорит побуту та стиль життя українців. Аналогічні можливості мають і українські школярі, які виїжджають за програмами обміну до Німеччини. Проживаючи в сім'ях своїх однолітків, учні знайомляться не лише з навчальним процесом школи, а й відвідують визначні історичні місця, започатковують спільні традиції [17, с. 1].

Упродовж 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. між Україною та ФРН було підписано низка договорів, які заклали основи двосторонньої співпраці. Двосторонні відносини у галузі шкільної освіти сьогодні активно розвиваються на різних рівнях. Важливими елементами співробітництва є освітні й наукові обміни, стажування та навчання за кордоном учнів і педагогічних працівників, спільні наукові дослідження та конференції. Вагому роль у налагодженні зв'язків в освітній сфері відіграють такі інституції як Гете-Інститут, Педагогічна служба обмінів, Українсько-Німецький Форум.

Як ФРН, так і Україна зацікавлені у розширенні цих зв'язків. Адже це сприятиме розвитку якісно нових відносин між обома народами. Ефективне запровадження спільних програм та використання досвіду партнерської країни стимулюватимуть розвиток двосторонніх зв'язків у галузі освіти.

Перспективним вбачається також подальше дослідження даної тематики, адже для України може бути цікавим досвід реформування освіти у ФРН, практика впровадження науково-технічних новацій у сфері освіти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Валіон О. Співробітництво між Україною й Німеччиною в науково-технічному вимірі (90-і роки XX ст.) / О. Валіон // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 1. – С. 170–177.
2. Вивчення німецької мови. Німецькі посередницькі організації // www.daad.org.ua/ukr/2.5.2.6.html
3. Діалог: німецько-українська конференція з питань шкільних підручників // Deutschland. – 1999. – № 2. – С. 31.
4. Договір між Україною та Федеративною Республікою Німеччина про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки від 10 червня 1993 р. [Електронний ресурс]. – 5 с. – Режим доступу : www.lawua.info/jurdata/dir340/dk340526.htm
5. Жихарева Т. Л. Формування договірної-правової бази українсько-німецьких відносин у галузі науки і освіти 1991–2006 рр. / Т. Л. Жихарева // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 20. – С. 244–250. – (Серія : Історичні науки).
6. Ініціатива «Школи : партнери майбутнього» // www.goethe.de/ins/ua/kie/lhr/pasch/uk7965708.htm
7. Клименко Л. Ф. Міжнародне співробітництво як основа формування міжкультурної комунікації учнівської молоді / Л. Ф. Клименко // Держава та регіони : науково-виробничий журнал. – 2012. – № 3. – С. 19–24. – (Серія : Соціальні комунікації).
8. Корпош Р. Освітні контакти з німцями / Р. Корпош // Волинь. – 2009. – 6 жовтня (№ 995). – С. 3.
9. Кутняков С. Створено Аерокосмічний центр Малої академії наук / С. Кутняков, Т. Кутнякова // Шляхи розвитку української науки. – 2013. – № 3 (93). – С. 10–11.
10. Маліс О. Німецько-український дитячий аерокосмічний університет / О. Маліс // www.bfpodu.blogspot.com/2012/08/blog-post_21.html
11. Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.06.2010 р. № 616 «Про затвердження Плану міжнародних і всеукраїнських очно-заочних масових заходів з дітьми та учнівською молоддю на 2010 р.» [Електронний ресурс]. – 5 с. – Режим доступу : man.gov.ua/documents/52/b096f4e5f86.rar
12. Німецько-українська міжкультурна школа в м. Києві // <http://www.eu.prostir.ua/news/242446.html>
13. Опанасенко О. І. Феномен німецької освіти в контексті українсько-німецької співпраці (1998–2008 рр.) / О. І. Опанасенко // «Гілея (науковий вісник)» : Зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 53. – С. 164–168.
14. Співпраця освітян м. Києва та м. Мюнхен (Німеччина) // www.guon.kiev.ua/?q=node/168
15. Співробітництво України та Німеччини : Матеріали парламентських слухань. – К., 2006. – 144 с.
16. Спільна декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина від 01 червня 1993 р. // www.zakon.nau.ua/doc/?code=276_012
17. У Львові українські та німецькі школярі висадили клумби дружби // www.lp.edu.ua/node/08

18. Угода між Урядом України і Урядом Федеративної Республіки Німеччина про направлення німецьких викладачів у навчальні заклади України від 10 червня 1993 р. // www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/276_007

19. Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про культурне співробітництво від 15 лютого 1993 р. // www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/276_056

20. Що таке DSD-диплом? // www.dsd-ukraine.org

21. Яцишин М. М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-ті роки XX століття / М. М. Яцишин. – Луцьк : Вежа, 1999. – 206 с.

Ольга Мельничук

Украинско-германские связи в школьном образовании на современном этапе

В статье исследовано сотрудничество Украины и Германии в школьном образовании в течение 90-х гг. XX века – в начале XXI века. На основе источников проанализировано состояние сотрудничества в этой сфере между Украиной и Федеративной Республикой Германия. Автором определены основные направления, достижения, проблемы и перспективы развития этого сотрудничества. Раскрыта роль немецких общественных организаций в налаживании школьных связей между двумя странами.

Ключевые слова: Украина, Федеративная Республика Германия, международное сотрудничество, школьное образование, учебные заведения.

Olga Melnychuk

Ukrainian-German contacts in school education at a present stage

The article deals with school cooperation between Ukraine and Germany during the 90th of the XX century and at the beginning of the XXI century. On the basis of the sources the author analyses the state of the Ukrainian-German cooperation in this sphere. The main directions, achievements, the problems and perspectives of the development of cooperation between Ukraine and FRG are determined in the given scientific work. Ukrainian-German co-operation in school sphere is realized on state and regional levels. The forms of establishing Ukrainian-German co-operation in school education is a participation of general educational establishments, in international programs and projects: special courses and trainings, studies in order get higher educational and scientific level and others. The author investigates the role of German organizations and societies in establishing school contacts between these two countries.

Key words: Ukraine, Federal Republic of Germany, international cooperation, school education, educational institutions.

Віктор Атаманенко

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МІСТ ЗАСЛАВЩИНИ ПОЧАТКУ XVII СТ.

У статті розглядаються інформативні можливості описово-статистичних документів Заславської волості першої половини XVII ст. як джерела вивчення історії міст регіону. Показано динаміку та особливості урбанізаційного процесу. Звернуто увагу на аграрну складову занять міщан Заславщини та її роль у розвитку міського господарства. Показано важливість свідчень ряду джерел Заславського походження для розгляду проблеми забезпечення міщанських господарств землею та робочою худобою, а, відтак, і можливостей ведення в них рільництва.

Ключові слова: описово-статистичні документи, джерелознавство, урбанізаційний процес, історико-типологічний метод, заняття міщан, характер міст.

Протягом першої половини XVI ст. було започатковано появу суттєвих змін економічного та соціального характеру на території Волині. В їх основі лежало, поза всяким сумнівом, утвердження фільварково-панщинної системи [10, с. 82]. Цей процес торкався в першу чергу села, але не міг не торкатися всіх сфер суспільного життя, в тому числі, й міста. Нерівномірність поширення фільваркового господарства в різних частинах Волині мала причинами віддаленість від торгових комунікацій, головню – сплавних судохідних річок, але також – рівнем розвитку урбанізаційних процесів як носіїв та символу товарно-грошових відносин. Характерно, що М.С. Грушевський, говорячи про останній як чинник поширення фільваркової системи, вживав термін не місто, а вислів «огнища міщанського життя», маючи на увазі, очевидно, не тільки більші, з невизначальною роллю сільськогосподарських занять, міські осередки, але й незначні поселення з міським та, як правило, самоврядним статусом. А отже, й невеликі міста, містечка, відігравали як загалом, так і в житті невеликих регіонів важливу суспільно-економічну, соціальну, культурну, організаційну тощо – роль. Незважаючи на досить значну кількість досліджень, присвячених волинській урбаністиці ранньомодерного часу, окремі регіони, проблемні аспекти, джерельні комплекси залишаються вивченими недостатньо. Такими можна вважати Заславську волость, родовий осередок кн. Заславських, розвиток містобудування в регіоні протягом першої половини XVII ст., рівень аграризації та розвиток ремесла та торгівлі в міських поселеннях. Значний джерельний комплекс, який включає в себе достатньо регулярно створювані документи описово-статистичного характеру, стосується Заславської волості. Розгляд даних сторін історії волинських міст та показ особливостей джерельної бази розвитку міст Заславщини перших десятиріч XVII ст. на прикладі описів останньої є завданням статті.

В сучасній українській історіографії розглядається ціла низка урбаністичних проблем Волині XVI ст. – першої половини XVII ст., в тому числі й її південно-східної частини. Певним тлом для їх дослідження служить присвячена урбанізаційному процесу праця А. Заяця [12]. Історія Заславщини, в тому числі й історія міст регіону знайшла відображення в матеріалах цілого ряду конференцій [7; 8; 14; 17]. Увага в наукових опрацюваннях приділялася й окремим джерелознавчим аспектам проблеми [5; 6]. На сьогодні в доробку дослідників є також спроби археографічного освоєння джерел з історії міст Заславщини та сусідніх маєткових комплексів [15; 18].

Розвиток містобудування в приватних маєтностях був пов'язаний з загальним станом латифундій, рівнем їх залюднення та загосподарення. Для Заславської волості показники останніх на 70 – поч. 80 рр. XVI ст. були дуже низькими [24, с. 85 – 86]. Впливало на це не тільки уповільнення в економічному розвитку порівняно з іншими регіонами Волині, пов'язане не в останню чергу з віддаленістю від орієнтованих на Балтику транспортних комунікацій, але й ряд інших чинників. Відставання в рівні загосподарення було пов'язане з найбільш спустошливим характером саме для південно-східної Волині татарських нападів, пік яких припадає на другу половину 70-х рр. XVI ст. [1]. Важливим був і вплив природно-географічних чинників. Значна частина

(північна, «bór tylko, puszcza» [24, s. 86]) Заславської, а також сусідні місцевості Острозької та Полонської, волості знаходилася на території т.зв. Малого Полісся (зандрова, характерна й для переважної частини волинського «великого» Полісся), яке й у першій половині XVII ст. було слабо заселене. З іншого боку, саме ця природна межа була зручною для створення міських поселень [3, с. 22].

Утвердження фільваркової системи та розвиток товарно-грошових відносин сприяли поширенню бухгалтерського та господарського обліку. В результаті, з середини XVI ст. помітно зростає кількість джерел описово-статистичного характеру. На стан їх збереженості впливало багато чинників, але вже сама регулярність та частота створення можуть вважатися одним із показників поширення та рівня впровадження господарських новацій. Склад джерел описово-статистичного характеру, в яких відображено Заславську волость узгоджується з цілим рядом інших значних латифундій Волині і представлений документами як державного, так і доменіального походження [2]. Але на початок XVII ст. стан джерельної бази по окремим латифундіям змінюється. Порівняно з іншими волинськими латифундіями першої половини XVII ст. для Заславщини характерне досить добре забезпечення достатньо регулярно створюваними джерелами описово-статистичного характеру доменіального походження. Для попереднього ж періоду – це поборові реєстри 70 – 80-х рр. XVII ст., які представляли державний фіскальний облік, та інвентар 1579 р. [12, с. 82; 24].

Для першої половини XVII ст. міста Заславщини описано вкрай нерівномірно. Так, найкраще представлені головні центри – Старий та Новий Заслав, а описання Красного Корця практично не збереглися. Незважаючи на досить репрезентативну джерельну базу, міста Заславщини характеризувалися дуже рідко і лише побіжно та ілюстративно [16].

Відставання в урбанізаційному розвитку протягом XVI ст. стосувалося, перш за все, південно-східної частини Волині. На відміну від крупних латифундій центральної частини регіону, в яких знаходилося іноді по кілька міських поселень (Кореччина, Острожчина, Ковельщина та ін.) тут локація нових міст припадає на пізніший час, починається з кінця XVI ст. Протягом першої половини XVI ст. на території південно-східної Волині виникло всього кілька нових міст [12, с. 69–73], натомість у другій половині століття на території Заславщини з'являються міста Білогородка (1570 р., можливо, й раніше), Судилків (1570 р.), Новий Заслав (1579 р.) та Красний Корець (1596 р.) [12, с. 77, 82, 84]. Протягом першої половини XVII ст. тут виникають ще три міста – Шепетівка (1619 р.), Славутина (Славута) та Ташків (1633 р.) [12, с. 86–87; 18, с. 20–28]. Знає Заславська волость протягом кінця XVI – першої половини XVII ст. і не зовсім вдалі містозасновні ініціативи – Городище та Закриниче. Так, перше, як містечко у володіннях Т. Хом'яка, згадується вперше ще у 1571 р., а в останнє, як маєтність кн. Заславських у 1625 р. [12, с. 77–78] Можливо, в даному випадку йдеться про різні поселення, оскільки Хом'яки володіли Городищем, але вже в якості поселення сільського, і в 1629 р., коли поселення під такою ж назвою знаходилося й у складі Заславської волості [3, с. 95, 108]. В той же час, чиншовий реєстр Заславщини 1618 р. знає Волю Городище, яка, скоріш за все, й одержала на незначний час міський статус [20, с. 11]. У володіннях Острозьких тільки під 1599 р. згадується містечко Закриниче [12, с. 84–85]. Натомість у інвентарі Заславщини 1625 р. фіксувалося містечко Закриниче, яке за кількістю та характером населення було поселенням сільським [21, с. 91]. Подимний реєстр 1629 р. знає Закриниче як село з більшою кількістю населення [3, с. 94]. Можливо, ці невдалі містозасновні спроби привели, в тому числі, й до локації згодом Ташкова та Славутини.

Описово-статистичні джерела з історії Заславської волості містять всі загальні для цієї групи джерел ознаки та характеристики. Однак існує цілий ряд аспектів, які в інвентарях та реєстрах інших латифундій досліджуваного часу відсутні. Такими, перш за все, є відображення локаційної діяльності власників на її правовому рівні, фіксація демографічних показників (хоча й не в усій повноті) та наявність інформативніших свідчень відносно аграрної складової міст.

Центр волості, Заслав (Старий), був одним з найдавніших міст регіону та головним осередком кн. Заславських. Відтак, його описання присутні практично в кожному з описів волості. Розширення Заслава в межах вже існуючого міського поселення було неможливим в силу ряду причин. Поділ волості між синами кн. Януша Заславського Янушем та Михайлом не міг не мати наслідком творення нових адміністративних осередків та розростання міста, але, як це часто було зі старими волинськими містами, його форма (розмір, площа, прив'язка до ландшафту), очевидно, вимагали розбудови за поширеними та домінуючими в таких випадках зразками – у вигляді «нового міста». В багатьох випадках останні зростали інтенсивніше, порівняно зі своїми «старими» центрами.

Так, за подимним реєстром 1629 р. в Новому Заславі димів було більше, ніж в Старому майже в півтора рази [3, с. 93, 95]. Протягом першої половини XVII ст. кількість міст Заславщини практично подвоїлася, але Білогородка, Шепетівка, Славута та Ташків були невеликими за розміром поселеннями. Так, на 1629 р. виділявся за розмірами Новий Заслав (508 димів), далі близькими за характеристиками були Заслав Старий та Красний Корець (367 та 331 дим), а решта мали помітно меншу кількість мешканців (Білогородка та Шепетівка відповідно 119, 128 димів) [3, с. 93 – 96]. Проблема класифікації середньовічних та ранньомодерних міст була і досі залишається предметом обговорення науковців. І до сьогодні в історичній літературі немає загальноприйнятої відповіді на питання, яке поселення, за якими ознаками і критеріями слід вважати містом, а яке містечком. При класифікації міських поселень виділяють або чотири групи міст: найбільші, великі міста (понад 500 будинків), менші міста (понад 300 будинків) та містечка (до 300 будинків), або три: поселення до 150 будинків, міста – понад 250, а від 150 до 250 – перехідна форма чи – малі міста – до 200 будинків, середні міста – 200-700 будинків, великі – більше 700 будинків, або дві: поселення, які налічували до 500 будинків – містечка, понад 500 – міста [11, с.22 – 23].

Наступні за часом джерела дають можливість визначити розміри всієї сукупності міст Заславщини. Відтак, ще однією перевагою сукупності заславських джерел статистичного характеру є можливість розгляду динаміки розвитку типологічно різних категорій міських поселень.

Всі міста Заславщини, за винятком заснованих пізніше Ташкова та Славuti, були засновані на межі природного кордону малополіської зони. Завдяки зусиллям кн. Заславських їх родове гніздо перетворилося на кінець першої третини XVII ст. у володіння з найбільшою кількістю міських поселень на Волині. З близьких до Заславщини за площею латифундій жодна не мала в своєму складі такої кількості міст; до порівняння надаються тільки Кореччина з чотирма та Острожчина з п'ятьма (якщо рахувати й Верхів, який в цей же період міський статус втрачає) містами.

Міста Заславщини демонструють спосіб заснування, поширений і в практиці інших волинських магнатів, але не завжди джерельно підтверджуваний. Вони створювалися за привілеями власників, в даному випадку – кн. Заславських, з наданням пільг та термінів їх дії, визначенням торгів та ярмарків, наданням магдебурзького права тощо. І лише згодом одержувався королівський привілей, який підтверджував локацію та магдебурзьке право. Причому, найпізніше локвані міські поселення Славута та Ташків такого державного підтвердження, скоріше за все, не одержували у розглядуваний період, оскільки визначений на їх розбудову термін у двадцять років [12, с. 87] завершувався вже в час, коли тривала Національно-визвольна війна і більшість міст за різними показниками такими вже навряд чи були. Всі ці ініціативи належали кн. Ю. Заславському, в результаті чого в його Новозаславській волості було сконцентровано переважну більшість міст Заславщини (крім Старого Заслава та Білогородки). Зважаючи на те, що саме на територію Новозаславської волості припадав основний масив Малого Полісся, можна говорити про зворотній вплив міст на розширення сільської мережі. В структурі Новозаславської волості існували також безміські ключі, а відтак – потенційні можливості подальшого збільшення числа міст. Таким, наприклад, був Дяківський ключ у північній частині волості.

З усієї сукупності джерел державного статистичного характеру найчастіше дослідники використовують узагальнені документи державного фіскального обліку – сумаріуші (сумарії) подимного реєстру 1629 р. Попередня податкова – поборова – традиція для Волині XVII ст. практично не збереглася. Узагальнений сумарний поборовий реєстр зберігся від 1601 р. [19]. Відповідно до його інформації заплачено було з Старого та Нового Заслава: з першого 32 злотих 15 грошів шосу та 24 злотих з ремісників та попа; з другого – 16 злотих шосу та 58 злотих 12 грошів від міської ріллі та городів, ремісників, попа та вальних кіл (млинових) [19, с. 8]. Сумарно платежі від інших волинських міст (в реєстрі вони представлені в далеко не повному вигляді) перевищували 50 злотих тільки в кількох випадках – центри повітів, Торчин, Білів, Клевань, Олика, Горохів, Сокіл, Локачі, Янушпіль, Ожигівці; лише в випадку обох Заславів, Ожигівців та Торчина вжито для приватновласницьких володінь термін «місто», для решти – містечко, навіть коли побор з них був близьким до Старого та Нового Заслава. Більш інформативні порівняно із сумаріушами первинні поборові реєстри (квити, рекогніції) збереглися для Старого Заслава (1613 р.) [23]. Практично одночасно було здійснено описання Нового Заслава (ключа новозаславського присудку) – «Реєстр чиншів м. Заслава та навколишніх сіл» 1612 р. [22]. Це дає підстави розглядати кількісні показники обох головних міст Заславщини.

Залежно від різних завдань, які стояли перед укладачами обох документів, вони відмінно, під різними кутами відображають населення міст. Поборовий реєстр, спрямований на відображення

податкових категорій, в дійсності першочергову увагу зосереджує на земельних наділах міщан, різні категорії яких також фіксує. Натомість, в даному випадку складніше виявити торгові та ремісничі категорії населення. В реєстрі виділено рубрику «люзні та ремісники», в якій об'єднано різні групи населення, але практично в усіх випадках при іменах вказано вид ремесла, часто – в зменшувальній формі (*krawczik, ganczarczik, cziesielczik, stelmaszczik* та ін. [23, с. 13]). В таких випадках йдеться, скоріше за все, про люзних-ремісників, бо в кількох випадках вказано чий (при кому з міщан) ці ремісники: «*od Trochimowa szewczika*», «*od Wawrzynowich dwuch szewczikow*», «*Markowi szewczyku*», «*Mendel Zid za trzech parobkow z rzemiosła*» та ін. [23, с. 13]. В ряді випадків «ремісничче» прізвище не супроводжується вказівкою на сплачення податку від занять ремеслом. За прізвищами міщан, які мали по володі землі (8), був тільки один ремісник (вільний, очевидно, замковий слюсар), а переважали слуги – гуменник, ключник, сурмачик, двоє служок. З 19 півволочних міщан ремісничі прізвища мали тільки двоє (слюсар та дудка). Міщани-четвертинники за прізвищами представляли такі ремісничі спеціальності: шевці (10), гончарі, кушніри, кравці, колісники, гребінники (по 2), пивовари, «скрипки», «дудки», бубленники («Бублик», платив з ремесла), олійники, римарі, постригачі, ковалі, бондарі, ситники, пекарі солодовники (по 1). Безземельні міщани були пов'язані з професіями шевців (4), пекарів (2), цирульників, ковалів, котлярів, теслів, пивоварів (по 1). Серед гайдуків (28) був один Ткач, а серед коморників (27) – три Кравці, двоє Бондарів, по одному Кушніру, Дударю, Скрипці, Ткачу, Стельмаху. Серед люзних і ремісників, за винятком 5 паробків, були 13 тесельчиків, 5 шевчиків, 3 кравчики, 1 шевчик та 1 стельмашик; у формі множини без зазначення кількості вказані «скрипки». Згадані тут без зменшувальної форми два теслі, можливо, не були люзними; крім того, вміщені в середині переліку люзних та ремісників, тільки вони пронумеровані цифрами «1» і «2».

Платили ж тільки з ремесла 46 мешканців Старого Заслава. В інших випадках вони поєднували це заняття з іншими – з шинкуванням (11 випадків), з торгівлею (плата з стольця, 1 випадок). Отже, всього за заняття ремеслом сплачували, не рахуючи люзних і зазначених в одному переліку з ними двох ремісників – тесль, 58 мешканців міста. До занять ремеслом мала відношення майже п'ята частина, а з врахуванням люзних – трохи більше чверті мешканців Старого Заслава.

Поширеним заняттям мешканців Старого Заслава було шинкування. Всього ним займалася 41 особа, що становило біля 13% міщан. Виключно шинкуванням був зайнятий 31 мешканець міста, 11 – поєднувало його з ремеслом, по одному – з торгівлею, солодовництвом із броварництвом, солодовництвом. Ще шестеро міщан шинкували не з власного будинку. Трохи більше міщан займалося торгівлею. Найзаможнішими серед торговців слід вважати сімох міщан, які мали комори, скоріш за все – торгові точки, в ринку. 32 міщан платили з «столя», тобто, очевидно, торгували з власного будинку. По одному міщанинові поєднували торгівлю з шинкуванням та ремеслом. Стосовно 9 міщан зазначений платіж «*z anglu*», іншим поборовим реєстрам (як і поборовим універсалам) невідомий; якщо цей термін є спотворенням слова «*handl*», то й їх можна віднести до категорії торговців. В такому випадку з торгівлею було пов'язано 50 осіб або 15%.

Загалом в торгівлі та ремеслі була задіяна майже половина (44%) старозаславських міщан. В той же час, в місті зосереджувалася значна кількість служилого населення. До вже згаданих служок, гуменника, ключника, сурмачика, які володіли волочними наділами землі, треба додати возницю, садівничого, дворника, воловника, лебідника, воротного, 2 пастухів та 28 гайдуків, які разом становили майже 13% мешканців міста. В місті знаходилося й 4 зем'янські будинки.

Більше половини старозаславських міщан користувалися землею, поєднуючи сільськогосподарські заняття з суто міськими. В той же час, виключно з користування землею платили 60% міщан, які мали в своєму розпорядженні ті чи інші земельні наділи (40% таких міщан поєднували службу, ремесло та торгівлю з землеробством). Міщани користувалися 64,25 волоками землі, тобто на одного міщанина припадало близько 6 моргів. Не рахуючи шляхту та мельників, 153 (біля 46%) міщан не користувалися землею, але це переважно такі категорії міського населення, як підсусідки (мали свої будинки і відбували панщину [23, с. 10]) та коморники (власних будинків не мали). Варто зазначити, що для міщан заняття сільським господарством так чи інакше мало бути пов'язаним з суто міськими заняттями, перш за все з торгівлею, і спрямованим на утримання торговців (а в випадку гуртової торгівлі худобою – на її утримання та годівлю [16, с. 246]) під час ярмарків. Загалом, 227 міщан які користувалися землею, мали в своєму розпорядженні 53,75 волоки. Раніший опис Старого Заслава 1606 р. фіксує організацію міщан і виділяє 8 десятків [12, с. 156, прим. 642]. Стільки ж їх було в 1609 р. і в Новому Заславі [12, с. 156, прим. 642].

Реєстр (інвентар) Новозаславського ключа 1612 р. є документом внутрішньогосподарського обліку. Він відображає організацію міщан та їх повинності на користь власників. При цьому, оскільки міщани платили з використовуваної землі, реєстр містить інформацію про її кількість у кожного з мешканців міста. Міщани Нового Заслава сплачували грошовий та вівсяний чинші з землі, подимний, гайдуцький та пушкарський податки; вибирання податків супроводжувалося платою бирчого [22]. За забезпеченням землею реєстр виділяє волочних, півволочних та безземельних міщан, до яких зараховує підсусідків та коморників; окремо реєструються служилі категорії населення. Найпоширенішого для попереднього випадку користування четвертинами волоки Новий Заслав поки-що не знав. Чисельність міщан, об'єднаних в десятки, які користувалися землею становила 351 особу [22, с. 3–13]. Порівняно з 1606 р. (365 осіб) їх кількість дещо зменшилася, як зменшилася на один і кількість десятків [12, с. 156, прим. 642]. Натомість розміри землі, якою користувалися приписані до десятків міщани (365 у 1606 р. та 351 – у 1612 р.), не змінилася і становила в 1606 р. 132, а в 1612 р. – 132,5 волоки. Рівень забезпечення новозаславців землею був помітно вищим, порівняно зі старозаславцями. Служилі категорії міського населення (стрільці, гайдуки) також поділялися на забезпечених землею (61) та безземельних (44). В середньому на одну особу (господарство) в їх розпорядженні перебувала така ж кількість землі, як і в інших міщан, але для сукупностей «земельних» мешканців, рівень забезпеченості для слуг був значно вищим – 0,7 волоки на особу слуги проти 0,4 волоки на одного міщанина.

Важливою проблемою ранньомодерної урбаністики слід вважати спрямування сільськогосподарських занять міщан. По-перше, міське населення значною мірою було задіяне у ремеслі та торгівлі, що не могло сприяти глибокому залученню до заняття орним землеробством. По-друге, останнє вимагало наявності достатньо значного числа великої рогатої худоби, утримання якої в місті спричинило б цілий ряд ускладнень. В цьому випадку заняття орним землеробством з утриманням худоби могло відбуватися у міщанських фільварках-хуторах, як це відомо на прикладі Старокостянтинова [4, с. 55]. При цьому О. Баранович вказує, що джерелом такої інформації є інвентар Старокостянтинівщини 1603 р., який до нашого часу не зберігся. Відтак, постає питання джерельного підтвердження такого способу міщанського господарювання на прикладі інших волинських міст. Саме такими є інвентар Заславщини 1625 р. [21]. В ньому зафіксовано свідчення про міста Старий та Новий Заслав, Шепетівку, Городище та Закриниче, в тому числі – й про кількість худоби у міщан. В даному випадку інформацію інвентаря доцільно представити у вигляді таблиці. При цьому не враховано кількість, перш за все, молодняка худоби, ялівків та бджіл. Варто зазначити, що утримували худобу, хоча й у незначній кількості, й безпільні господарства. Для Красного Корця в інвентарі розміри землі не вказуються, лише виділяються дві категорії, одна з яких «безпільна». Міщани, які до неї не віднесені, мали, очевидно, по півволоки, що певною мірою узгоджується з даними інвентаря 1618 р., коли міщани володіли приблизно на третину меншою кількістю землі [20, с. 3–6, 7–10].

Таблиця. Забезпечення міщан Заславщини худобою (1625 р.)

Місто	Доми	Земля, волок	Коні	Воли	Корови	Вівці	Свині
Краснокорець	230	[66,5]	223	276	293	222	686
Н. Заслав	345	152	275	295	224	333	811
Шепетівка	116	43,5	102	95	82	287	205
Разом	691	262	600	666	599	842	1702
На дім		0,38	0,9	0,96	0,9	1,2	2,5

Як видно, міщани були забезпечені досить значною кількістю худоби. За умови супруги в достатньо напруженому режимі її могло б вистачити для забезпечення трипільного зернового господарства. У той же час, утримання такої кількості худоби – шість чи сім голів – на окремий будинок-господарство в межах самого міста було неможливим. Крім того, така кількість міських стад вимагала відповідних розмірів лук, пасовиськ та сіножатей. Отже, і в даному випадку міщани не могли не мати в своєму користуванні хуторів-фільварків. Крім того, худоба не могла не забезпечувати й функціонування цілого ряду міських ремесел, а також торговельних завдань як за межами волості (вивіз продукції), так і всередині неї (утримання купців, які прибували на

торги та ярмарки). Для міщан, які не мали в своєму розпорядженні полів, господарств, утримання худоби могло давати прибуток у випадку її використання міщанами, які мали у своєму користуванні орні землі.

Важливими є свідчення ряду Заславських інвентарів для вивчення складу родини та залюднення міського будинку. Правда, така інформація все-одно викликає у дослідників цілий ряд зауважень стосовно її повноти. До другого десятиріччя XVII ст. відноситься ще один інвентар, який описує Старий та Новий Заслав і Білогіродку. Він недатований, але на його першій сторінці вказується, скоріш за все, пізнішим упорядником, як час створення 1617 р.; М.Г. Крикун датує його «складеним десь в одному з перших двох десятиріч XVII ст.» [13, с. 76]. Свідчення цього інвентаря є унікальними в зв'язку з тим, що містить вказівки на кількісний склад родин цих міст, який, щоправда, вважається дуже заниженим [13, с. 76]. За підрахунками М.Г. Крикуна, на одну родину припадало на 1625 р. в середньому 1,26 сина, що могло стосуватися тільки дорослих синів. Таким же заниженим дослідник вважав і обрахований для Заслава та Білогіродки за інвентарем 1617 р. коефіцієнт, який дорівнював 4,66 [13, с. 76]. Заниженість цих свідчень підтримує й І.О. Ворончук [9, с. 299].

Таким чином, на підставі інвентарів Заславської волості можна розглядати різні сторони історії волинських міст ранньомодерного часу. Вони дозволяють, нехай і стосовно першої половини XVII ст. (пізніші часи тут не розглядаються), говорити про етапи розвитку міської мережі Заславщини на рівні різних типів поселень, склад та заняття міського населення тощо. Інвентарі Заславської волості дають можливість вивчати практично відсутні в дослідженнях аграрні аспекти історії міст Волині, а, відтак, поєднати аграрні та урбаністичні підходи та тематику, цілісно розглядати латифундійні маєткові комплекси. Інвентарі Заславщини містять цінну, і далеко не вичерпану, інформацію історико-демографічного характеру. Коло використаних в статті джерел першої половини XVII ст. може бути розширене. Ця стаття аж ніяк не вичерпує всього інформативного потенціалу джерел описово-статистичного характеру заславського походження, в ній, за браком місця, не застосовано нові методики аналізу інформації (кількісної, цифрової, структурованої) описово-статистичних джерел, вже історіографічно представленої на ранньомодерному матеріалі. В цьому відношенні важливими є використання практично одночасних за часом створення описів Старо- та Новозаславської (1636-1637 рр.) волостей, а також Шепетівки (1643 та 1644 рр.), Дяківського (1642 та 1647 рр.) та Краснокорецького (1650 р.) ключів та інших описів, а також господарські документи Заславщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Атаманенко В. Свідчення про татарські напади на Волинь у луцьких гродських книгах др. пол. XVI ст. / В. Атаманенко // Матеріали I-III краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя» (1990 – 1992). – Остріг, 1992. – Ч.1. – С.12 –15.
2. Атаманенко В. Склад джерел статистичного характеру з історії Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memotandum... – Дніпропетровськ, 2007. – С. 314 – 327.
3. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О. Баранович. – К., 1930. – 155 с.
4. Баранович О. З історії заселення південної Волині. Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI – XVII вв. / О. Баранович // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615. – Острог, 2009. – С. 45 – 57.
5. Берковський В.Г. Інвентарні описи міст і сіл північної Хмельниччини періоду XVII – XVIII ст. в складі архіву князів Сангушків / В.Г. Берковський // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 390 – 398.
6. Берковський В.Г. Інвентарні описи Старого Заслава, Славути та Шепетівки першої половини XVII ст. в збірці Архіву князів Сангушків в Кракові / В.Г. Берковський // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2004. – С. 21 – 24.
7. Велика Волинь: Минуле й сучасне. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – 672 с.
8. Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2004. – Т. 2 – 3. – 268 с.
9. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / І.Ворончук. – К., 2012. – 712 с.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т.VI. – 667 с.
11. Заяць А. Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. у світлі джерел / А. Заяць // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч.1. – С. 22 – 23.
12. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003. – 205 с.

13. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. / М.Г. Крикун // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1988. – С. 71 – 82.
14. Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. – Острог, 2003. – 272 с.
15. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року/ Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – 269 с.
16. Петров М.Б. Сторінки історії Ізяслава XVI-XVII ст. / М.Г. Петров // Велика Волинь: Минуле й сучасне. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 244 – 251.
17. Сангушківські читання. – Львів, 2004. – 238 с.
18. Славута. Заснування та походження/ Упор. В. Берковський. – Хмельницький, 2012. – 66; XXIV с.
19. Archiwum państwowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków (далі AS), №62.
20. AS, №64/6a, 18 s.
21. AS, №64/9, 105 s.
22. AS, №64/24, 33 s.
23. AS, №64/25, 16 s.
24. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т.ХІХ. – II; 128; 307; XLVI s.

Виктор Атаманенко

Описательно-статистические источники по истории городов Заславщины начала XVII в.

В статье рассматриваются информативные возможности описательно-статистических документов Заславской волости первой половины XVII в. как источника изучения истории городов региона. Показано динамику и особенности урбанизационного процесса, структуру городского населения. Обращено внимание на аграрную составляющую занятий мещан Заславщины и её роль в развитии городского хозяйства. Показано важность сведений ряда источников заславского происхождения для рассмотрения проблемы обеспеченности мещанских хозяйств землёй и рабочим скотом, а, следовательно, и возможности ведения в них пашенного земледелия.

Ключевые слова: *описательно-статистические документы, источниковедение, урбанизационный процесс, историко-типологический метод, занятия мещан, характер городов.*

Viktor Atamanenko

Descriptive and statistical historical sources of the towns of Zaslav region of the early XVII century.

During the first half of the XVI century only a few new cities arose in South-Eastern Volyn, while in the second half of the century there are already five new towns in Zaslav region. During the first half of the XVII century three more towns are founded. However, not all urban planning initiatives of the late XVI – first half of XVII centuries were entirely successful. More than half of the bourgeois used the land, combining agricultural activities with purely urban. For the bourgeois farming had to be connected with trade. Arable farming and keeping livestock could occur in middle-class manor-farms. 1625 inventory of Zaslav region records evidence of a number of cities, including the numbers of cattle kept by the bourgeois. There is important evidence of a number of Zaslav inventories used to study the consistency of a family, and number of inhabitants in a house. Different sides of the history of Volynian towns can be studied, based on the inventories of Zaslav region.

Keywords: *descriptive and statistical documents, source criticism (information evaluation), urbanization processes, historical and typological method, bourgeois activities, nature of towns.*

Ярослав Оленич

ГАЛИЦЬКА ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА У 1830 – 1894 РОКАХ: ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті простежено передумови та особливості становлення й розвитку галицької історичної славістики. Визначено її предмет, основні періоди та напрямки. Проаналізовано методологію та узагальнено зміст славістичних праць галицьких учених XIX ст.

Ключові слова: Східна Галичина, слов'янознавство, галицька історична славістика, галицькі учені XIX ст.

Поставлена проблема вимагає з'ясувати дефініції цілої низки понять, які є основними категоріями славістики.

Слов'янознавство (славістика) – це комплекс наукових дисциплін, що має відповідну внутрішню єдність і включає лінгвістику, літературознавство, історію (у тому числі історію культури), а частково і деякі інші науки, що вивчають суспільне життя слов'янських народів, їх взаємовідносини один з одним і з сусідніми народами [21, с. 12]. Термін «слов'янознавство» або його відповідник – «славістика» ми вживаємо в тому значенні, як його сьогодні прийнято трактувати у слов'янських країнах, тобто не включаючи до нього власної національної історії. Слушною є така думка С. Копилова: вивчення вітчизняних сюжетів ученими кожного слов'янського народу збагачує науку про слов'ян в цілому, але це не змінює визначення названого предмета для кожного народу окремо [21, с. 13]. Відтак, йдеться про історію тієї частини української славістики, що стосується зарубіжних слов'янських народів та загальнослов'янської проблематики [57, с. 119]. В. Чорній до предмету славістики також відносить міжслов'янські зв'язки і взаємовпливи (в тому числі українсько-слов'янські взаємини), дослідження внеску слов'янознавства у створення європейської цивілізації [54, с. 237]. Характерно, що в сучасному українському слов'янознавстві залишився радянський методологічний принцип, згідно якого дослідження історії, мови, етнографії, літератури білоруського і російського народів для України не вважається слов'янознавством. Тому, для комплексного дослідження особливостей історичного розвитку кожного слов'янського народу, його внеску в світову історію вважаємо, що слід внести корективи в методологію української славістики шляхом дослідження історії Білорусії та Росії як невід'ємної складової слов'янознавства.

Своєю чергою, історична славістика, окрім вивчення політичних, економічних і соціальних аспектів буття слов'янських народів, включає у себе історію суспільної думки, культури і права [21, с. 12]. Історичне слов'янознавство як комплексна наукова дисципліна складається з різноманітних галузей історичних, етнографічних, лінгвістичних, антропологічних та інших знань. У сучасних умовах слов'янознавство є важливим елементом викладання історії народів Центральної та Південно-Східної Європи [17, с. 3].

Відомо, що в процесі розвитку слов'янознавства визначилися дві точки зору щодо її предмету. Одна із них суто філологічна – її прибічники вважали, що славістика є синонімом поняття слов'янська філологія. Основи другої, загальнокультурологічної, концепції розвитку слов'янознавства були закладені чеськими будителями й А. Міцкевичем. Прихильники цього погляду включали до славістики історію, право й етнографію. У становленні цього погляду значну роль відіграли такі вчені як П. Гулак-Артемівський, О. Бодянский, І. Срезневський, П. Прейс, В. Григорович, І. Франко [56, с. 140]. Погоджуємося з думкою С. Віднянського та С. Копилова, котрі підкреслюють, що славістика народжується як одна з форм вираження національної самосвідомості слов'янських народів, їх боротьби за національну та культурну незалежність, тож нелогічним є вилучення з поняття славістики історії та історії культури слов'ян [1, с. 99].

Вже згадуваний дослідник В. Чорній застерігає, що існує суттєва різниця між поняттями «українське слов'янознавство» і «слов'янознавство в Україні». Дослідник переконує, що під українським слов'янознавством потрібно розуміти той науковий доробок у галузі зарубіжної

славістики, що створений як в Україні, так і за її межами, українською та іншими мовами, що належить перу вчених, які усвідомлювали свою належність до української нації та незалежно від політичних поглядів та методологічної орієнтації захищали українські національні інтереси і намагалися визначити самостійне місце українців серед інших слов'ян. Поняття «слов'янознавство в Україні», є ширшим, оскільки охоплює все, зроблене на теренах України в галузі славістики, незважаючи на національну орієнтацію самих славістів. Чимало з них (зокрема, українців за походженням) були налаштовані індивідуально, а то й вороже до українських національних інтересів. У цьому випадку, очевидно, доцільно говорити про російську, польську чи австрійську славистику в Україні [57, с. 119].

Невід'ємною складовою українського слов'янознавства є галицька історична славістика XIX ст. – система наукових знань галицьких учених з проблем історії слов'янських народів. Незаперечним є факт, що розвиток історичної славістики в Східній Галичині мав свої особливості, які сьогодні часто не враховуються у загальноукраїнських наукових висновках. Саме цим зумовлена актуальність обраної тематики.

Окремі аспекти славістичних студій галицьких учених XIX ст. досліджували С. Копилов [1, 21], Г. Гербільський [5–6], Г. Дем'ян [11], З. Матисякевич [34], А. Королько [23], М. Кріль [26–32], В. Чорний [50–56], І. Галенко [2–4], О. Кравець [24–25], О. Колосовська [18–19], І. Куций [33], Р. Голик [7], Я. Оленич [36–37].

Не претендуючи на вичерпне висвітлення зазначеної проблеми, метою статті вважаємо аналіз методології та систематизацію змісту славістичного доробку галицьких учених XIX ст.

Серед дослідницьких завдань, які ставимо перед собою, виділяємо такі: з'ясувати дефініції понять «славістика», «історична славістика», «українське слов'янознавство», «слов'янознавство в Україні», «галицька історична славістика»; простежити передумови та особливості виникнення й розвитку славістики в Східній Галичині; провести періодизацію розвитку галицької історичної славістики упродовж 1830–1894 рр.; визначити представників галицької історико-славістичної думки; проаналізувати методологію та науковий стиль істориків; охарактеризувати основні напрямки галицької історичної славістики.

Виникнення і розвиток слов'янознавства як наукової дисципліни тісно пов'язані з процесами національного відродження та пожвавлення громадсько-політичного життя у країнах Східної та Центральної Європи в кінці XVIII – XIX ст. Становлення славістики в українському (руському) інтелектуальному середовищі відбувалося головним чином на дидактичному рівні. У створеному в 1787 р. при Львівському університеті закладі «*Studium Ruthenum*» (проіснував до 1809 р.), а після його закриття на теологічному факультеті для студентів, що готувалися стати греко-католицькими священиками, викладалася церковно-слов'янська мова, що виникла на основі старослов'янської мови. У процесі вивчення цієї дисципліни подавалися певні відомості про виникнення слов'янської писемності, про місіонерську та культурно-просвітницьку працю святих Кирила і Мефодія, зрештою, і про слов'янські народи взагалі [58, с. 11].

Початки академічного слов'янознавства у Львові пов'язані з іменем ученого-енциклопедиста професора Бальтазара Гакета (1740–1815), котрий упродовж вісімнадцяти років (1787–1805) працював у Львівському університеті. Як природознавець та геолог, він багато подорожував. Окрім своїх фахових наукових пошуків учений цікавився також життям, побутом, звичаями і загальним становищем слов'янських народів [58, с. 11].

До розвитку слов'янознавчої тематики в галицькій історичній думці долучилися діячі Перемишльського гуртка. «Збірку народних пісень» В. Караджича мала в той час перемишльська бібліотека І. Могильницького, який популяризував її серед інших діячів, які цікавились слов'янським фольклором. Наукові праці І. Могильницького та Й. Лозинського викликали широкий резонанс у слов'янському світі. Високо цінував І. Могильницького його учитель В. Копітар, який апробував його граматику і деякі інші праці до друку, із захопленням про нього як сподвижника писав П. Й. Шафарик, згадував П. Кеппен [20, с. 54].

Детальної характеристики заслуговують західноєвропейські ідейно-філософські течії, під впливом яких проходила наукова діяльність галицьких учених. Так, вагомим стимулом для розвитку слов'янознавчих студій галицьких учених була ідеологія Просвітництва з притаманними їй культом розуму, ідеями вдосконалення людини і суспільства шляхом вільного розвитку науки і поширення освіти, гострою критикою феодального ладу, деспотизму, національного та релігійного гноблення. Ідеологія Просвітництва простежується в історичних працях І. Вагилевича, Я. Головацького, Д. Зубрицького. Впродовж XIX ст. визначальний вплив на історичну славистику

в Галичині здійснював Романтизм. Однією із характерних його рис був пошук суспільного ідеалу в історичному минулому, неприйняття сучасної дійсності, зокрема пригнобленого становища народу, намагання пробудити свідомість сучасників за допомогою яскравих картин героїчної історії [33, с. 29]. Від 70-х рр. XIX ст. на розвиток історичної славістики в Галичині позначилася ще одна ідейно-світоглядна течія – позитивізм. Як альтернативу емоційно-піднесеному стилю історіописання доби Романтизму, позитивізм пропонував дегероїзоване бачення історичного минулого. Учені-позитивісти принесли беземоційне, але вперте та послідовне відстоювання національних інтересів засобами історичної науки [10, с. 79]. Характерні риси позитивізму простежуються передусім в історичних працях А. Петрушевича, І. Шараневича, О. Барвінського.

Значний вплив на славістичні студії галицьких науковців мала ідеологія панславізму та слов'янофільства. Конкретним виявом ідеї всеслов'янської спільності в галицькій славістичній думці стала загальноприйнята теза про спільні генетичні витоки всіх слов'янських народів. Тому, як зауважує І. Куций, в синтетичних історичних студіях та викладах стародавньої історії не помічаємо спроб виокремити етногенез русинів від інших слов'янських народів. Стародавню епоху руської історії учені Галичини розглядали лише у контексті історії слов'янських народів в цілому. «Слов'янськість» окремих історичних явищ чи процесів була для учених критерієм оцінок й мірилом вартостей [33, с. 33]. З усіх постулатів слов'янофільської доктрини в Східній Галичині особливого поширення набула теза про «зраду Польщею ідеалів Слов'янщини», що поглибило таким чином науковий інтерес до історії Польщі та українсько-польських відносин.

Виникнення і становлення галицької історичної славістики безпосередньо пов'язане з науковою діяльністю таких відомих учених, як Я. Головацький, І. Вагилевич, Д. Зубрицький, А. Петрушевич, О. Партицький, Ф. Свистун, І. Шараневич, Б. Дідицький, С. Качала, О. Барвінський. Славістичні студії названих вище дослідників припадають на перший етап власне наукової славістики (30 – 40-х років XIX ст. – 1914). Період розвитку галицької славістики упродовж XIX – першої половини XX ст. Р. Голик визначає як період формування наукової системи [7, с. 25]. Наголосимо, що предметом нашої уваги є історична славістика періоду 1830–1894 р., оскільки вже славістичний доробок М. Грушевського започаткував наступний період у розвитку слов'янознавства.

Слід наголосити, що галицькими ученими XIX ст. не було вироблено усталеного погляду на предмет слов'янознавства. Діячі «Руської трійці» українознавчу тематику вважали невід'ємною частиною слов'янської історії, а праці в галузі літератури та філології, написані народною мовою, трактувались ученими як внесок у загальнослов'янську справу. Праця «Руської трійці» на ниві слов'янської літератури та історії отримала належну підтримку від слов'янських учених: Я. Коллара, П. Шафарика, Ф. Міклошича та ін. Хорватський учений Ф. Курелац писав до Я. Головацького: «Ідіть слов'янські брати обраною стежкою, усім серцем любіть науку. Зоставайтесь здорові і будьте сумлінними і невтомними слугами у винограднику слов'янства» [22, с. 7–8]. А. Петрушевич вже звернув увагу на основні напрямки в славістиці. Історик стверджував: «З часів Г. Добнера, Ф. Дурича, Й. Добровського, К. Калайдовича, С. Лінди, А. Востокова слов'янська наука досліджувала церковну і світську історію слов'ян, а потім появились лінгвістичні й археологічні дослідження В. Копітара, Я. Коллара, П. Шафарика, Ф. Мікросича. З тих часів з'явилися нові учені в галузі слов'янської науки або славістики: І. Юнгман, О. Бодяньський, І. Срезневський, В. Григорович, В. Ламанський, П. Прейс, І. Ягич» [48, с. 7]. До учених, котрі досліджували слов'янознавчу тематику, А. Петрушевич використовує визначення «славісти», «дослідники в області слов'янської науки», «любители слов'янських старожитностей». Додамо, що в ЦІАУЛ збереглися неопубліковані нотатки А. Петрушевича про відомих славістів другої половини XVIII – початку XIX ст.: В. Григоровича, М. Гриневецького та П. Лодія [35, арк. 1–5]. Галицькому історикові належить невелика за обсягом замітка про внесок в славистику В. Караджича, І. Домбровського, В. Копітара [46, с. 21, 56, 402].

Галицька історична славістика XIX ст. має свою специфіку та особливості. У провідних наукових установах Львова зберігались писемні історичні джерела з історії слов'янських народів, що вже викликало в галицьких істориків потребу до їх ґрунтовного аналізу. На особливу увагу заслуговує той факт, що галицькі історики XIX ст. володіли старослов'янською, німецькою, латинською, польською мовами, а також студіювали слов'янські й скандинавські мови. Інтерес істориків Галичини до слов'янських народів значною мірою зумовлювався революцією 1848–1849 рр. Так, Д. Зубрицький наголошував, що «в теперішній час, коли слов'янство звертає на себе всезагальну увагу, коли мало-помалу починає знайомитися зі своїми одноплемінцями, не

завадить познайомити Галичину з чорногорським народом» [14, с. 135]. Під впливом ідей «Весни народів» А. Петрушевич помістив у часописі «Пчола» й свою розвідку «Польща, Русь і Румуни» [49]. Галицькі учені перебували в тісній співпраці зі слов'янськими діячами, насамперед з В. Копітаром, Ф. Міклошичем, П. Шафариком, В. Ганкою, К. Запом, Я. Коубеком, Я. Колларом, Ф. Яхімом, М. Погодіним та ін. Прикметно, що розвиток галицької славістики відбувався в умовах германізаторської політики Австрії, відсутності фінансової підтримки дослідників з боку влади.

Особливу увагу слід звернути на методологію та науковий стиль галицьких учених ХІХ ст. Проаналізувавши праці цих учених, можна помітити, що історики Східної Галичини здебільшого безсистемно поєднували елементи наукового, публіцистично-полемічного, популярного й літературно-белетристичного стилів викладу. У працях більшості ж істориків спостерігаємо переплетення різноманітних стилів наукового мислення та способів історіописання: середньовічно-провіденціалістського, просвітницького, романтичного, позитивістського. Погоджуємося з І. Куцим, що для багатьох істориків Галичини періоду, що аналізуємо, ідеалом науковості була збелетризована розповідь про минуле, інколи на підставі, некритичного прочитання джерел. Чимало праць мають компілятивний характер. Для галицького читача переконливість постулатів історичної праці залежала не стільки від джерельно-доказової аргументації, скільки від літературного хисту й доступності стилю автора. Все це було типовим для історіописання доби романтизму – носіїв позитивістського ідеалу науковості, як вже наголошувалось, у Галичині було небагато. До останніх можемо зарахувати І. Шараневича та А. Петрушевича [33, с. 37–38]. Д. Дорошенко вважав галицьких учених «автодидактами» на полі історичних досліджень, оскільки для цих науковців історичні студії були ще аматорськими зацікавленнями [10, с. 181]. З галицьких істориків ХІХ ст. тільки О. Барвінський та І. Шараневич здобули фахову історичну освіту. Інші учені – Я. Головацький, Б. Дідицький, С. Качала обмежились богослов'ям та більшою мірою популяризували наукові знання про історію слов'ян, аніж прилучилися до її ґрунтового аналізу та осмислення. Узагальнюючі монографії з історичної славістики написали тільки О. Партицький та А. Петрушевич. «В рукописному варіанті зберігається праця І. Вагилевича «Вивід початків слов'ян від фракко-іллрійців» [11, с. 68]. Окремі епізоди з історії слов'ян, галицькі учені висвітлювали та сторінках періодичної преси «Зоря», «Пчола», «Галичанин», «Слово», «Діло».

На нашу думку, галицька історична славістика комплексно охоплює такі тематичні групи: 1. Стародавня історія та етногенез слов'ян. 2. Студії із Середньовічної та Нової історії слов'янських народів (до кінця ХVІІІ ст.). 3. Українсько-польські стосунки ХІ – ХVІІІ ст.

Науковий інтерес галицьких учених до стародавньої історії слов'ян значною мірою зумовлювався поширенням в Галичині ідеології панславізму та слов'янофільства, що посилювало тенденцію до пошуку генетичних витоків слов'ян. Стародавня історія була головним предметом досліджень О. Партицького. Досліднику належать монографії «Велика слов'янська держава перед двома тисячами літ» (1889) [38] та «Старинна історія Галичини» (1894 р.) [43]. Хронологічні рамки останньої праці охоплюють період від VII ст. до н. е. до початку II ст. н. е. Окремі аспекти стародавньої історії слов'ян О. Партицький висвітлює у статтях «Червона Русь в часах передісторичних» (1863) [45], «Гуни – предки русинів», (1890) [41], «Трацька історія в традиції слов'ян» (1891) [44], «Галичина і Поділля в другім віці по Христі» (1891) [39], «Германські впливи на наш народ» (1892) [40]. У своїй наукових працях О. Партицький сформулював концепцію гето-фракійського походження слов'ян.

Дослідження давньої історії слов'ян А. Петрушевич розпочав із публікації в 1855 р. розвідки «Слов'яни, їх стародавні поселення і утворення між ними перших слов'янських держав» [53]. Потрібно відзначити, що науковець не залишив спеціалізованої узагальнюючої монографії, у якій було б подано цілісну картину історичного минулого слов'ян. Наукові статі А. Петрушевича об'єднані в тематичні збірники: «Лінгвістично-історичні дослідження» [49], «Питання і відповіді. Бібліографічно-історичні листи» [46], «Лінгвістично-історичні роздуми» [50]. Галицький славіст запропонував власну концепцію походження слов'ян, яка поєднувала елементи азійської і наддунайської теорії етногенезу слов'ян.

Досліджуючи наукові погляди Д. Зубрицького на стародавню історію слов'ян, аналізуємо його фундаментальну працю «Критично-історична повість временних літ Червоної чи Галицької Руси» (1845) [16]. Концепцію походження слов'ян учений обґрунтував у праці «Історія стародавнього Галицько-руського князівства» [15]. Стародавня історія не була предметом зацікавлень Д. Зубрицького. Історик підкреслював, що «я не посмію змагатися з такими слов'янознавцями, як П. Шафарик, В. Копітар, В. Ганка, М. Погодін, А. Востоков» [16, с. 7]. Відтак, історичні свід-

чення про минуле слов'ян Д. Зубрицький запозичує з вище згадуваних славістів. Посилаючись на П. Шафарика, науковець твердив про автохтонність слов'янського народу на території Європи, «які ще з незапам'ятних часів, може ще за декілька століть до заснування Риму, зайняли цю територію і в ній розмножилися» [16, с. 7]. Д. Зубрицький дотримувався теорії про наддунайську прабатьківщину слов'ян. На підтвердження власної гіпотези історик наводив українські, російські та польські пісні із згадкою про Дунай [15, с. 115].

Стародавня історія слов'ян перебувала у сфері наукових зацікавлень І. Вагилевича. З'ясовуючи проблему етногенезу слов'ян, І. Вагилевич слушно зауважував: «Треба визнати, що навіть сама первісна проблема, тобто початки слов'ян, не є досі розв'язаною». У монографії «Вивід слов'ян від фракко-ілірійців» [11, с. 68] учений виклав концептуальні положення теорії фракко-ілірійського походження слов'ян. Додамо, що монографія ученого не була опублікована в повному обсязі.

Галицький історик І. Шараневич у розвідці «Слов'янські початки у нахилах Карпат» (1870) [59] звернув увагу на генетичні витоки слов'ян та їх розселення. Гіпотеза дослідника поєднувала елементи наддунайської та автохтонної теорії походження слов'ян. «Слов'яни в Бескидах одвічно перебували і відомі під іменем сарматів скіфів, венетів. Слов'яни, продовжує І. Шараневич, з придунайських країв поселились в Карпати в 334–358 pp. [59, с. 115 – 118].

Яків Головацький у наукових розвідках «Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь» (1847) [8], «Карпатська Русь» (1875) виклав лише загальні погляди на стародавню історію слов'ян. Учений підтримував теорію автохтонності слов'ян. «Населення слов'ян, – читаємо у Я. Головацького, – є таке стародавнє, що без сумніву можна їх назвати первісними мешканцями» [8, с. 296]. Я. Головацький локалізував прабатьківщину слов'ян в Прикарпатті [8, с. 296].

Прихильником концепції автохтонності слов'ян був і Б. Дідицький, який переконував, що «слов'яни споконвіку займали своїми поселеннями більшу половину Європи» [12, с. 2]. Прикметно, що скіфів і сарматів учений вважав за предків слов'ян [12, с. 2]. Загалом невеликі за обсягом відомості про давнє минуле слов'ян Б. Дідицький помістив у праці «Народна історія Русі» (1868) [12].

Потрібно відзначити, що в наукових працях С. Качали, О. Барвінського, Ф. Свистуна стародавня епоха та етногенез слов'ян не отримала достатньої уваги.

У поле зору галицьких учених потрапила середньовічна та нова історія слов'ян. У славістичній спадщині дослідників широко представлені окремі аспекти історії Польщі, Чехії. Меншою мірою висвітлювались проблеми з історії полабсько-прибалтійських і південних слов'ян.

З тогочасних галицьких славістів на особливу увагу заслуговує А. Петрушевич. Історик звернув увагу на особливості утворення перших слов'янських держав – держави Само, Великої Хорватії та Білої Сербії, Великоморавії, Чехії, Польщі, Болгарії. Учений одним із перших зробив спробу проаналізувати особливості прийняття християнства в Болгарії, Чехії, Польщі. Йому належить перша узагальнююча монографія з цієї проблематики під назвою «Про запровадження християнства в Прикарпатських краях» (1882) [48]. А. Петрушевич не оминув такого важливого питання з історії Чехії, як Краледворський і Зеленогорський рукописи. В праці «Про підробні давньочеські писемні пам'ятки» (1878) [51] учений на основі детального порівняльного історико-філологічного аналізу довів, що Краледворський і Зеленогорський рукописи є фальсифікаціями.

Наукові праці І. Вагилевича з історії слов'янських країн зберігаються у рукописному варіанті. Особливу цінність для нас становлять монографії «Історія польського народу від 1058 до 1090 року» [11, с. 69], «Історія чехів» [11, с. 67]. Потрібно відзначити, що славістична спадщина І. Вагилевича охоплює історію цілої низки слов'янських народів. Так, у форматі хронологічних покажчиків зберігаються такі рукописи історика: «Історія болгарів» (521–1595), «Історія північних сербів» (454–1462); «Історія велетів» (150–1180); «Історія бодричів» (180–1416); «Історія острова Рани» (43–1404); хронологія помор'ян (без авторської назви) за 569–1278 pp.; (671–894); «Історія хорватів» (634–1699); «Історія сербів» (635–1811) [37, с. 244–245].

Омелян Партицький в розвідці «Про Білу Хорватію і Білу Сербію» (1892) намагався визначити межі цих слов'янських держав [42]. У статті «Повідомлення про чорногорський народ» (1849) [14] Д. Зубрицький подав коротку історію цього слов'янського народу, їх традиції та національний характер.

Галицькі історики досліджували українсько-польські відносини протягом XI–XVIII ст. Проблема українсько-польських взаємин є однією з аспектів слов'янознавчих студій учених і включає такі ключові питання: взаємини Київської Русі з Польщею; українсько-польські стосунки в контексті історії Галицько-Волинського князівства; інтерпретація особливостей включення

Галичини до складу польської держави; релігійно-конфесійні відносини двох слов'янських держав; польсько-козацькі війни.

Відзначимо, що учені Галичини спростували поширені в польській історіографії тези щодо української історії. З-поміж головних виділимо наступні твердження: галицькі землі споконвіку відносились до Польської держави, звідси – галицькі українці є різновидом польського народу, а українська мова – діалектом польської; постулат про захоплення Польщею галицьких земель ще у XII ст.; добровільний характер Люблінської та Берестейської унії; розбійницький характер козацьких війн; особисті причини повстання Б. Хмельницького.

Отже, галицька історична славістика XIX ст. є невід'ємною складовою українського слов'янознавства.

Проведений аналіз історичних праць галицьких учених дозволяє стверджувати, що славісти цікавились проблемою етногенезу слов'ян, вивчали стародавню, середньовічну та нову історію слов'янських народів. Науковий інтерес галицьких учених до стародавньої історії слов'ян значною мірою зумовлювався поширенням в Галичині ідеології панславізму та слов'янофільства. Розвиток та становлення галицької історичної славістики відбувався під впливом ідейно-філософських течій Просвітництва, Романтизму та позитивізму.

Головну заслугу галицьких істориків XIX ст. вбачаємо у критичному дослідженні українсько-польських відносин упродовж XI–XVIII ст. та спростування тези польських істориків про українців як регіонального підвиду польського народу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Віднянський С. Головні етапи та особливості розвитку української історичної славістики нового часу / С. Віднянський, С. Копилов // Слов'янські обрії. – Вип. 2: XIV Міжнародн. з'їзд славістів (2008 р., Охрид, Республіка Македонія): Доповіді. – К., 2008. – С. 92–111.
2. Галенко І. Викладацька діяльність Якова Головацького у Львівському університеті (в контексті розвитку українознавства і славістики) / Іраїда Галенко // Проблеми слов'янознавства. – 2008. Вип. 57. – С. 13–27.
3. Галенко І. Мовознавча славістика у Львівському університеті (1787–1939) / Іраїда Галенко // Проблеми слов'янознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 44–60.
4. Галенко І. Яків Головацький як славист / Іраїда Галенко // Проблеми слов'янознавства. – 2007. – Вип. 56. – С. 13–31.
5. Гербільський Г. Передова суспільна думка в Галичині (30-і – середина 40-х років XIX ст.) / Г. Гербільський. – Львів, 1959. – 160 с.
6. Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.) / Г. Гербільський. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. – 253 с.
7. Голик Р. Формування галицької славістики в контексті наукових теорій та етнокультурних стереотипів (XX – 30-ті роки XX ст.) / Роман Голик // Проблеми слов'янознавства. – 2011. – Вип. 60. – С. 21–32.
8. Головацький Я. Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь / Яків Головацький // Руска письменність. Том III. 1. Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького. Видане друге. (З додатком творів: Івана Вагилевича і Тимка Падури.). Накладом товариства «Просвіта». – Львів, 1913. – С. 296–320.
9. Головацький Я. Пережитое и перестраданное / Яків Головацький // Письменники Західної України 30 – 50-х років XIX ст. – К., 1965. – С. 229–285.
10. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Ярослав Дашкевич // Михайло Грушевський і розвиток української історичної науки. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999. – С. 65–85.
11. Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець / Григорій Дем'ян. – К.: Наукова думка, 1993. – 152 с.
12. Дідицький Б. Народная история Руси отъ начала до новѣйшихъ временъ по́сле наилучшихъ историкѡвъ составлена и издана Богданомъ А. Дѣдицкім. Часть первая. / Богдан Дідицький. – Львовъ. Изъ типографіи Ставропігійського Інститута підъ зарядомъ Стефана Гучковского, 1868. – 224 с.
13. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Дмитро Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.
14. Зубрицький Д. Ведомость о Черногорском народе, или Монтегринцах, вынятая из книги Господина Ковалевського / Денис Зубрицький // Пчола. – 1849. – Ч. 8 – 13. – С. 116–135.
15. Зубрицький Д. Исторія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть первая. С приложеніемъ Родословной Картины / Денис Зубрицький. – Львов: Типомъ Ставропігійскимъ, 1852. – 210 с.
16. Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временныхъ летъ Червонной или Галицкой Руси. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Переводъ съ польскаго Д. Члена Осипа Бодянскаго. Изданіе Императорскаго общества исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университете. Отъ водворенія христіанства при князяхъ ь поколенія Владимира Великаго до конца XV столетія / Денис Зубрицький. – М.: Въ университетской типографіи, 1845. – XLVI + 420 + 44 с.

17. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. Посібник / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. Вид. 2-ге, стереотипне. – К.: Либідь, 2003. – 632 с.
18. Колосовская О. Библиотека Антония Петрушевича – универсальное славистическое собрание второй половины XIX – начала XX в. // [Електронний ресурс] <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/12345/31401/29-Kolosovskaya>.
19. Колосовська О. Формування славистичної бібліотеки Антона Петрушевича / Ольга Колосовська // Проблеми слов'язнознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 190–201.
20. Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму: (проблема національного й інтернаціонального) / Теофіл Комаринець. – Львів: Вища школа, 1983. – 222 с.
21. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / Сергій Копилов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с.
22. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. Видав Др. Кирило Студинський // Збірник фільольогічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. XI і XII. – Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1909. – 463 с.
23. Королько А. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича: дис... канд. іст. наук / 07.00.01. – Історія України / А. Королько. – Івано-Франківськ, 2002. – 200 с.
24. Кравець О. Неопубліковані листи В. Ягича до О. Барвінського / Ольга Кравець // Проблеми слов'язнознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 189–192.
25. Кравець О. Славистичні студії братів Барвінських / Ольга Кравець // Славистичні студії. Т. 1. Матеріали V Міжнар. славист. колокв. Львів, 14 – 16 травня. 1996 р. – Львів, 1997. – С. 10–16.
26. Кріль М. З чеської кореспонденції Якова Головацького / Михайло Кріль // Проблеми слов'язнознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 217–222.
27. Кріль М. Історична славистика в Україні / Михайло Кріль // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: Здобутки і перспективи. – Львів, 2004. – С. 349–362.
28. Кріль М. М. Погодін і українські інтелектуали в Галичині (друга чверть XIX ст.) / Михайло Кріль // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2004. – С. 435–441.
29. Кріль М. Невідомий лист Якова Головацького / Михайло Кріль // Проблеми слов'язнознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 280–283.
30. Кріль М. Невідомі листи Івана Головацького до Антона Петрушевича / Михайло Кріль // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 350–372.
31. Кріль М. Неопублікована праця Якова Головацького «Нововідкриті відомості про св. Мефодія» / Михайло Кріль // Проблеми слов'язнознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 211–220.
32. Кріль М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867 / Михайло Кріль. – Львів: Сполом, 1999. – 296 с.
33. Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830 – 1894): рецепція національної історії / Іван Куций. – Тернопіль: Джура, 2006. – 220 с.
34. Матисякевич З. Український історик Яків Головацький / Зиновій Матисякевич. – Львів: Літопис, 2002. – 154 с.
35. Нотатки А. Петрушевича про Григоровича Віктора, Гриневецького Модеста, Лодія Петра і Петрушевича Степана, становище української мови серед слов'янських мов та найдавніші початки письменства і вірувань слов'ян. 70 – 80-ті рр. XIX ст. – ЦІАУЛ, ф. 765 (колекція Петрушевича А. С.), оп. 1, спр. 12, арк. 1–5.
36. Оленич Я. Давньочеські писемні пам'ятки у славистичній спадщині Антона Петрушевича / Ярослав Оленич // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієв. – Тернопіль, 2013. – Вип. 11. – С. 314–320.
37. Оленич Я. Іван Вагилевич як славист / Ярослав Оленич // Дні науки історичного факультету, присвячені 180 – річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: чл. – кор. НАНУ, проф. В. Ф. Колесник (голова), доц. О. Ю. Комаренко (заст. голови), Є. С. Браїлян (відп. редактор) – К.: Логос, 2014. – Т. 2. – С. 241 – 245.
38. Партицький О. Велика славянська держава перед двома тисячами лѣтъ. Історична студія Омеляна Партицького. – Львів: Накладомъ автора. Зъ друкарѣ товариства имени Шевченка подъ зар. К. Беднарського, 1889. – 100 с.
39. Партицький О. Галичина і Поділя в другім віці по Христі / Омелян Партицький // Дѣло. – 1891. – Ч. 262.
40. Партицький О. Германські впливи на наш нарід / Омелян Партицький // Дѣло. – 1892. – Ч. 147.
41. Партицький О. Гуни – предки русинів / Омелян Партицький // Дѣло. – 1890. – Ч. 106 – 110.
42. Партицький О. Про Білу Хорватію і Білу Сербію / Омелян Партицький // Дѣло. – 1892. – Ч. 259, 261.
43. Партицький О. Старинна історія Галичини. Написавъ Омелян Партрицький. / Омелян Партицький. Том перший. (від VII-го віку перед христом до року 110 по христі). – Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядомъ К. Беднарського, 1894. – 372+XVI с.
44. Партицький О. Трацка історія в традиції слов'ян / Омелян Партицький // Дѣло. – 1891. – Ч. 140.
45. Партицький О. Червона Русь въ часахъ предъ-исгоричныхъ / Омелян Партицький // Галичанинъ. Літературний збірникъ издаваемъ Богданомъ Андрѣевымъ Дѣдицкимъ. Книга I. Випуск III и IV. – Львів: Типомъ Института Ставропигійского, 1863. – С. 208–226.

46. Петрушевич А. Вопросы и отвѣты. Библиографическо-историческія письма / Антон Петрушевич. – Львовъ : Издвѣніемъ Института «Народный Домъ», 1893 – 149 с.
47. Петрушевич А. Дополненія ко Сводной Галицко-Русской Летописи съ 1700 до конца Августа 1772 года / Антон Петрушевич. – Львов, 1896. – III + 423 с.
48. Петрушевич А. Краткое историческое извѣстіе о введеніи христіанства въ Предкарпатскихъ странахъ во времена св. Кирилла и Мефодія тих же учениками и проповѣдниками / Антон Петрушевич. – Львов : изъ типографіи Ставропигійскаго Института, 1882. – 76 с.
49. Петрушевич А. Лингвистическо-историческіи изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окресностей його, съ воззрѣніемъ на предисторическія времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области. / Антон Петрушевич. Выпускъ I – III. – Львовъ : Издвѣніемъ Института «Народный Домъ», 1893. – 660 с.
50. Петрушевич А. Лингвистическо-историческіи разсужденія / Антон Петрушевич. – Львовъ : Изъ типографіи ставропигійскаго Института, подъ управленіемъ О. И. Тарнавскаго, 1887. – 121 с.
51. Петрушевич А. О подложныхъ старочешскихъ письменныхъ памятникахъ. Суде Любуши, Евангельскомъ отрывк св. Іоанна, Краледворской рукописи и подложныхъ чешскихъ глоссахъ въ пражской рукописи Mater Verborum / Антон. Петрушевич. – Львовъ: Типография Ставропигійскаго Института, 1878 – 208 с.
52. Петрушевич А. Польша. Русь й Ромыны. Очерк исторический / Антон Петрушевич // Пчола. – 1849. – № 1 –2. – С. 7–28.
53. Петрушевич А. Словене, ихъ древнія жилища и образованіе между ними первыхъ словенскихъ государствъ / Антон Петрушевич // Семейная библиотека. – 1855. – Кн. 1. – С. 1–11.
54. Полещук Т. Засідання славістичної комісії НТШ (Львів, березень 2000 р.) / Тамара Полещук, Володимир Чорній // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 221 – 240.
55. Тепляков І. Міжнародний славістичний колоквиум (Львів, травень 1998) / І.Тепляков, В.Чорній // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 2000. – Вип.50. – С. 267–271.
56. Федорів І. Славістичні студії Івана Франка: зміст і методологія / Ірина Федорів // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієв. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 140–151.
57. Чорній В. Історія української славістики (предмет, напрями та періодизація) / Володимир Чорній // Слов'язнознавчі студії: Статті, виступи та ювілейні матеріали: З нагоди 70-річчя від дня народження / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т славістики. – Львів, 2002. – С. 119–123.
58. Чорній В. Львів як осередок слов'язнознавства / Володимир Чорній // Славістичні студії. Т.1. Матеріали V Міжнар. славіст. колокви. Львів, 14–16 травня. 1996 р. – Львів, 1997. – С. 10–16.
59. Шараневич І. Слов'янські начатки у склоновъ Карпатъ. (Речь Д-ра Исидора Шараневича, читана на педагогичномъ зъѣзде дня 18 липця 1870 въ Коломыи) / І.Шараневич. – Львів, 1870. – 12 с.

Стаття надійшла до редколегії 29.11.2014.

Ярослав Оленич

Галицкая историческая славистика 1830 – 1894 годах: предмет и методология исследования

В статье прослежены особенности становления и развития галицкой исторической славистики. Определены ее предмет, основные периоды и направления. Проанализирована методология и обобщенно содержание славистических работ галицких ученых XIX в.

Ключевые слова: Восточная Галиция, славяноведение, галицкая историческая славистика, галицкие ученые XIX в.

Yaroslav Olenych

Galician historical slavic studies in 1830–1894 years: subject and methodology of research

The undeniable fact is that the development of historical Slavic studies in Eastern Galicia had its own characteristics, which today are often not included in all scientific conclusions. That this is due to the relevance of the subject. The aim of the article is an analysis methodology and systematization content of Slavic heritage Galician scholars of the nineteenth century. In the scientific article traced the background and features of the emergence and development of Slavic Studies in Eastern Galicia, conducted periods of Galician historical Slavic studies during the 1830-1894 biennium, designated representatives Galician History and Slavic thought. The analysis of historical works by Galician scientists allows to confirm that Slavic were interested in the problem ethnogenesis of the Slavs, studied ancient, medieval and new history of the Slavic peoples.

Key words: Eastern Galicia, Slavonic, Galician historical Slavic Studies, Galician scientists of the nineteenth century.

Володимир Трофимович

УКРАЇНСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИКИ В ПОЛІТИЦІ АВСТРО-УГОРЩИНИ У 1914 РОЦІ

У статті показано місце українських і польських земель у стратегічних планах ворогуючих блоків. Простежено ставлення урядових кіл Австро-Угорщини напередодні та протягом першого року Великої війни до українського і польського питань. Проаналізовано теоретичні розробки австрійського політикуму щодо розв'язання останніх і доведена ілюзорність їх практичної реалізації. Виокремлена проблема Галичини та москвофільства у тогочасних українсько-польських відносинах.

Ключові слова: Перша світова війна, Австро-Угорщина, Німеччина, Росія, Східна Галичина, українське і польське питання, москвофільство, автономія.

У 2014 році народи усіх континентів відзначили дві драматичні дати – 100-ліття початку Першої та 75-ліття початку Другої світових воєн. Дві всепланетні, жорстокі, цивілізаційні катастрофи, які кардинально вплинули на хід історії людства та докорінно змінили карту світу. Деякі дослідники об'єднують ці дві події і говорять про 30-річну війну 1914 – 1945 рр., якій немає рівних за масштабами людських втрат, тяжких руйнацій в економіці, суспільному устрої, культурі, моралі, свідомості [16, с. 56]. На думку С. Віднянського, усі нещастя ХХ ст., яке принесло людству тяжкі випробування, розпочалися саме з Першої світової війни – найважливішої події століття, що відкрила нову епоху в історії цивілізації [16, с. 56]. Існує поширений вислів: «ХХ-е століття для Європи розпочалось у 1914 р.», а Генріх Ман назвав цю війну «матір'ю катастроф століття» [21, с. 15]. У її вир було втягнуто 38 держав світу (34 – на боці Антанти) з 59-ти з населенням 1,5 млрд людей. До діючої армії було мобілізовано 75,5 млн осіб, 10 млн з яких загинуло, 20 млн отримали поранення. Величезними були втрати мирного населення [4, с. 15]. «Цілий світ, уся земна куля, – писав Володимир Винниченко, – була перенасичена ненавистю, брехнями, стражданнями, одчаєм, обкурена димом гармат, крові, проклять і божевільного вогню братоубийства» [3, с. 22].

Згуртовуючи людей перед загальною небезпекою, війна, разом з тим, оголила внутрішні конфлікти та напругу, які нуртували в кожній з воюючих країн і насамперед у багатонаціональних Росії й Австро-Угорщині. Як відомо, українські етнічні землі, починаючи з розподілів Речі Посполитої аж до початку світового конфлікту, були захоплені цими двома великими імперіями. Теренами, які межували з польськими, були Східна Галичина у складі Австро-Угорщини і Холмщина та Підляшся – у складі Росії. Саме вони стали територіями, через які під час війни виникло найбільше суперечок і де набрали ворожої кульмінації польсько-українські стосунки.

Австро-Угорщина і Росія по-різному ставилися до проблем українців і поляків на їх пограниччі. Перша діяла тут активніше, демонструючи на певних етапах війни схильність до позитивного, компромісного вирішення українських і польських проблем у контексті забезпечення собі симпатій обидвох сторін. Друга ж, пообіцявши спочатку деякі поступки полякам, фактично вела воєнні дії з метою цілковитого і остаточного знищення українства.

До того ж, не маючи у розглядуваний період своєї державності, українські території займали особливе місце у тогочасних задумах ворожих блоків, що перетворювало Україну не лише на один із найважливіших плацдармів воєнного протистояння, а й у вагомий регіон у перекроюваній війною Європі [18, с. 224; 19, с. 24]. Як зазначено у колективній праці «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна», що побачила світ напередодні столітнього ювілею, «об'єктивно «українське питання» й, відповідно, роль незалежної української державності у структуруванні центрально-східноєвропейського державно-політичного простору знайшли певне відображення у стратегічних планах Центральних держав (Німеччини й, меншою мірою, Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україну вони розцінювали як важливий чинник послаблення, а то й розвалу Російської імперії» [1, с. 108].

Разом з тим, як стверджують знані дослідники війни, ця подія усе ще залишається для нас «непояснювальною і загадковою» з точки зору походження, масштабів і деструктивних наслідків [17, с. 3]. Певною мірою це стосується і представленої теми. Хоча часова дистанція в 100 років, а також величезний корпус документальних джерел, солідний науковий доробок вітчизняних істориків, написаний із різних методологічних позицій та з більшою чи меншою науковою вартістю і новизною (детальніше про це див.: [1, с.18-60]), насамперед І. Патера, С. Попика, Р. Романюка, О. Реєнта, У. Клим'юка, О. Морушка, І. Теодоровича, а також польських – В. Сулейя, Д. Шимчака, Т. Пічковського, Я. Паєвського, Я. Левандовського, Л. Гросфельда та інших дозволяє на більш високому рівні об'єктивності розглянути українсько-польську проблематику в політиці Дунайської монархії у перший військовий рік.

Метою статті є розкриття місця і ролі українського і польського чинників у політиці офіційного Відня у перший рік світової війни.

Спочатку подамо кілька зауваг, що стосуються українського та польського питань у тогочасній європейській політиці.

Правлячі режими країн, що входили до двох ворожих блоків, розпочинаючи війну, враховували, що Україна розташована в самому центрі Європейського континенту і вже цим може безпосередньо впливати на розв'язання важливих політичних та економічних проблем. Така геополітична перевага недержавних українських земель робила їх надзвичайно привабливими й беззахисними для зазіхань воюючих держав [4, с. 15].

З іншого боку, від позитивного розв'язання українського питання залежало не лише майбутнє українців, а й Російської та Австро-Угорської імперій. «Україна – це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі, – підкреслював знаний чеський публіцист Карел Гавлічек. – Так їм мститися пригноблена Україна ... Доки не буде виправлена кривда, завдана українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій» [цит. за: 4, с. 15].

Водночас збройне протистояння цих імперій сколихнуло національні почуття проживаючих тут українців, примусило їх боротися не лише за власне виживання як окремого етносу, а й виразно заявити про свої політичні вимоги щодо створення української соборної держави [18, с. 225]. «Тому поставили ми головне домагання: визволення великої (Наддніпрянської) України з російського (царського) ярма, – писав Кость Левицький, – причому розважували, що коли велика Україна стане самостійною, то й галицька земля до неї незабаром прилучиться» [7, с. 10-11].

Варто також наголосити, що напередодні та на порозі війни, як зауважив Р. Романюк, геополітичні міркування європейських політиків, дипломатів, журналістів, вчених зводилися до необхідності побудови саме самостійної України в рівноправному союзі з Центральноєвропейськими країнами, проте у питанні про українську державну територію ясності не було. З одного боку, пропонувалося створити Українську державу на більшій частині українських етнічних земель, а з другого – лише на землях до Дніпра. Як правило, до таких розрахунків не входила Східна Галичина, а обидві можливості узалежнювалися від результатів війни, хоча з геополітичних міркувань найбільш прийнятним був саме перший варіант [14, с. 68].

Готуючись до війни з Австро-Угорщиною, царизм насамперед будував плани по захопленню Галичини з метою остаточної ліквідації цього «П'ємонт» українського руху, центру національного відродження. Так, проаналізувавши політику офіційного Петербурга після окупації російськими військами Галичини, автор статті «Росія й українське питання», надрукованій 25 жовтня 1914 р. в австрійській газеті «Silesia», прийшов до висновку, що це було зроблено, аби «... назавжди вибити з голів українців національну свідомість та думку про національну незалежність». Того ж дня віденська щоденна газета «Neues Wiener Tagblatt» помістила статтю «Панславистична війна», в якій підкреслювалося: «Росіяни кинулися на нас двома третіми своєї величезної маси. Їхньою ціллю було здобути Галичину... Іншими словами, вони хотіли поширити своє панування або свій вплив так далеко, наскільки далеко мешкають українці, щоб знищити джерело української національної думки... Росія вела війну на Галицькій землі з метою придушення національної свободи двадцяти п'яти мільйонів власних підданих» [цит. за: 14, с. 75].

У цьому зв'язку варто нагадати, що, своєю чергою, провідники української національної ідеї в підавстрійській частині українських земель пов'язували своє майбутнє з участю у війні на боці монархії. Зокрема, створена на початку серпня Головна Українська Рада у своєму «Маніфесті» закликала українців «стати однодушно проти царської імперії при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку... Побіда Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України» [20, с. 212].

Щодо польського питання, то воно, як підмітили Л. Зашкільняк і М. Крикун, не відіграло стратегічної ролі в планах жодної зі сторін, але з ним повинні були рахуватися очільники держав, що мали у своєму складі польські землі. Імператор Австро-Угорщини Франц Йосип був не проти додати до неї польську корону, приєднавши Королівство Польське, яке входило тоді до складу Росії. У Німеччині планували лише дещо скорегувати східний кордон, не прагнучи збільшувати кількість поляків у її складі. Російська правляча еліта не займала одностайної позиції: одна її частина бажала приєднання до імперії земель із слов'янським населенням (Познанщина, Галичина, Буковина) і, тим самим, послаблення Центральних держав; інша вважала небезпечним посилення польського елементу Росії. Західні союзники останньої – Франція та Англія – трактували польське питання як внутрішню справу Петербурга. Річ Посполита та її доля не були в центрі уваги обох блоків, але війна точилася на землях, населених поляками, і воюючі сторони змушені були визначатися зі своїм ставленням до них. Поляки, як і українці, опинилися по обидва боки фронту і повинні були вбивати один одного. У 1914 р. у трьох арміях (російській, австро-угорській, німецькій) налічувалося 1,5 млн. поляків [5, с. 432].

До початку XX ст. на польських землях (у складі Німеччини, Австро-Угорщини і Росії) сформувалися нові політичні течії: соціалістична, національно-демократична, селянська та ін. Попри різноманітні програмні настанови, усіх їх об'єднувала спільна мета – здобуття Польщею незалежності, що у міжнародно-політичному житті стало називатися «польським питанням» [9, с. 117]. Так, проаналізувавши суспільно-політичну ситуацію в Королівстві Польському, співробітник міністерства закордонних справ Австро-Угорщини барон Л. Андріан зробив наступний висновок ще на початку 1913 р.: «Поляки всіх партій, поза своїми особистими інтересами, дбають виключно про інтереси польського народу. А довкола різних поглядів, про те, що є для поляків корисним» [22, с. 597]. Особливої гостроти ситуація набрала тут у роки світового конфлікту. «Одним з непередбачуваних наслідків війни, що дав про себе знати уже в її ході, – зазначається у фундаментальному виданні «Польща у XX столітті», стало перетворення польського питання з внутрішньої проблеми володіючих польськими землями імперій у відкрите міжнародне питання, в розв'язанні якого одержали право брати участь також країни Антанти і США» [11, с. 79].

Розкриваючи суть українського національного питання в австрійській частині двоєдиної монархії, С. Попик підкреслив, що це був складний, взаємопов'язаний комплекс українських національних вимог і політичних, соціально-економічних заходів віденського уряду, спрямованих на розв'язання існуючих надзвичайно гострих питань, пов'язаних із поліпшенням культурно-освітнього та політико-правового становища українського населення в Галичині. На його думку, від початку світової війни українське питання тут значно розширилося за своїм змістом, набуло особливої гостроти, а австрійський уряд доклав чи не найбільше зусиль для його розв'язання. Саме в екстремальних умовах військового протистояння, максимальної внутрішньополітичної напруги чітко проявилися основні напрямки української політики Габсбургів, її особливості та відверто суперечливий характер [12, с. 6]. «Особливість українського питання в Австро-Угорщині полягала в тому, що його розв'язання залежало від двох, незалежних один від одного, урядів – австрійського та угорського. Але якщо в Австрії українська національна проблема існувала не в контексті українсько-німецького протистояння, а в світлі польсько-українських протиріч у Галичині та румуно-українських конфліктів на Буковині, то в Угорщині українські національні вимоги були спрямовані проти «мадьяризації» та самочинства державної адміністрації. Така ворожість українського та угорського світів породила упереджений підхід офіційного Будапешта до українців і українського національного руху, що проявлялося у відвертому небажанні урядових кіл розв'язувати проблеми закарпатських «русинів»» [12, с. 5].

Оскільки Відень відігравав провідну роль у справі пошуку варіантів розв'язання українського і польського питань, то неможливо без уважного розгляду його позиції підійти до об'єктивної оцінки загального стану речей у цих справах і конкретної ситуації на окремих часових відтинках.

Маючи на меті здобути перемогу над Росією, австрійські зовнішньополітичне і військове відомства визначили, що цього можна досягти шляхом значного послаблення противника через внутрішні катаклізми в його країні. Для реалізації такого задуму міністерство закордонних справ відрядило у перші ж дні війни до Львова консула Емануїла Урбаса з чітким завданням нав'язати контакти з тими українськими організаціями і діями, діяльність яких спрямована на відокремлення України від Росії. Водночас українська проблема взагалі стала предметом тактичних і стратегічних досліджень австрійців. Складність розробки комплексного підходу офіційного Відня до української проблеми полягала в тому, що визволення України з-під панування Росії і утворення окремої держави, а це для нього було б найбільш бажаним з геополітичних міркувань,

поставило б одразу питання про майбутню долю українців у самій Австро-Угорській імперії. Мабуть, саме тому барон Л. Андріан, майбутній цивільний адміністратор Галичини, наголосив у своєму рефераті від 2 серпня 1914 р. на важливості української проблеми у Східній Галичині для зовнішньої політики Австрії, зазначив, що український народ серед усіх народів імперії за своїм значенням посідає перше місце не лише для підходів у політиці, але, навіть більше, для долі всієї монархії. «Від ставлення до нього, як ні від чого іншого,... залежатиме значною мірою перебіг майбутньої історії Австро-Угорщини», – вважав він [19, с. 24; 23, с. 2].

У своїх теоретичних розробках австрійці, зрештою, не дуже турбувалися про можливість виникнення відцентрових течій у Східній Галичині. Адже, міркували вони, нація, яка переможе у війні й створить відповідно до своїх планів українську державу, очевидно, зможе диктувати і свої правила гри. А оскільки незалежна держава була найвищою метою усіх українців, то, на думку Л. Андріана, необхідно було вжити «енергійних заходів», аби у Східній Галичині «прискорити кінцеву, але ще досі не здійснену перемогу українофільства над московськими пережитками» [19, с. 25; 23, с. 2]. Це забезпечило б ефективнішу співпрацю українців з австрійцями і, крім того, значно підірвало б позиції Росії серед її прихильників – москвофілів у цьому краї.

На відміну від Л. Андріана, згаданий вже консул Е. Урбас був переконаний, що австрійцям симпатії українців все одно забезпечені, оскільки другі мали чого сподіватися виключно від перших, «на відміну від можливості цілковитої русифікації, якої вони можуть очікувати з Петербургу» [23, с. 6].

Для здобуття українських симпатій Габсбургами до війни не було зроблено практично нічого. Це сприяло поширенню москвофільських настроїв серед українців Галичини. Можливо, саме тому під час відступу австрійських військ з останньої під натиском російської армії частина населення, переважно москвофільської орієнтації, співпрацювала з новими окупантами. Представник австрійського МЗС при штабі Верховного командування В. Гізь скаржився до міністерства на початку вересня 1914 року: «Русинське населення, а передовсім духовенство, займає ворожі позиції щодо наших військ і діє в погодженні з російськими частинами» [23, с. 18]. З цього факту він зробив такий висновок: «Мені здається, що українофільство, яке не має жодної підтримки в народі і яке виявилось у кінцевому підсумку лише теоретичною конструкцією деяких політиків, вичерпало себе як інструмент, що може бути використаний в найближчому майбутньому і слугувати великим політичним цілям та реалізації наших завдань» [23, с. 19].

Своєрідність такого погляду полягала в тому, що до його виникнення з часу постановки Л. Андріаном (в чисто теоретичному сенсі) проблеми необхідності енергійної підтримки українофільства у Східній Галичині, що, очевидно, віддзеркалювало позицію МЗС, пройшов рівно місяць. Створюється враження, що в надрах зовнішньополітичного відомства не існувало єдиного підходу до даної проблеми, якщо дипломати такого високого рангу, як Л. Андріан, Е. Урбас і В. Гізь займали протилежні позиції. Діапазон останніх хитався від потреби «енергійних заходів» на підтримку українофілів у Східній Галичині, через нехтування таких заходів, оскільки українці, мовляв, і так з Австрією, аж до заперечення підтримки українофільства і твердження, що воно як рух «вичерпало себе». Реальні події показали, що кожна з вищезгаданих позицій мала під собою певні підстави. Дійсно, українці, хоч і не мали за що «любити» Габсбурзьку монархію, в одних історичних ситуаціях виступали на її боці, в інших – проти. Така неоднозначна позиція зумовлювалась лукавістю віденської політики, нехтуванням нею української проблематики. Адже більш ніж вікову державність Австро-Угорщини на теренах Галичини аж ніяк не назвеш прихильною до українства, скоріше, навпаки – його поборюванням. А коли у воєнні роки виникла потреба на когось опертися, і монархія, нарешті, «звернула увагу» на галицьких українців, багатьом це видалось незрозумілим. Неоднозначно, як бачимо, сприйняли проблему і австрійські політики, звідкіля й такий дисонанс у їхніх теоретизуваннях [19, с. 25].

Не менші «успіхи» переслідували монархію і в багатолітній цілеспрямованій політиці сприяння полякам. Її наслідки були загадковими навіть для консула Е. Урбаса. На його думку, цілком неймовірним було те, що на початку війни поляки дали відповідні обіцянки лояльності «не Відню і Берліну, а Відню і Петербургу водночас... За таких умов зброя, яку ми постачаємо полякам, може бути розряджена в нас... Така небезпека чатує на нас з боку ендеків навіть на випадок нашої перемоги» [23, с. 6].

Здавалося б, від народу, «обсипаного» австрійською милістю, можна було б сподіватися кращого. Мабуть, саме тому у доповіді Верховного командування австрійської армії імператорові про корені москвофільства у Східній Галичині від 14 жовтня 1914 року панує вже майже безпристрасна об'єктивність: «Від часу прилучення Галичини і Буковини до монархії і до сьогодення польський елемент користав з майже необмеженої влади над усіма іншими народностями,

що населяли ці землі... Усі домагання пробудженого в пізніші часи русинського націоналізму супроти такого засилля поляків залишилися повністю незреалізованими,... зродивши у великій частини русинського населення переконання про недоцільність подальшої боротьби. Це, в свою чергу, зробило цих людей відкритими до оманливої російської агітації, яка поширювала в народі віру, що він, будучи спорідненим за расою, мовою та релігією з Росією, піддаватиметься й надалі протиправним утискам з боку поляків та цісарсько-королівського уряду» [23, s.22].

Щодо подальших утисків українців у монархії, то, очевидно, в цілому «оманлива російська агітація» таки мала рацію. (Тут зовсім не торкаємося питання, якими вони були б для «австрійських» українців на випадок їх «визволення» Росією). Констатувавши лише наявність негативного досвіду щодо українців, Відень аж ніяк не вважав хибною свою політику, яка спричинилася до такого стану речей. Такий висновок можна зробити із наведеного у вже згадуваній доповіді Верховного командування «обґрунтування» причин засилля поляків на керівних посадах у Східній Галичині. Виявляється, нікого кращого, крім них, на роль урядовців австрійці все одно не змогли б знайти, оскільки лише польський народ «мав давню культуру, впливову верхівку і велике землеволодіння, і через це лише він брався до уваги при обсадженні керівних постів усіх категорій» [23, s.57]. Отож, Східну Галичину було віддано під гегемонію поляків, яка фактично «використовувалася виключно з метою колонізації» [23, s.57]. Причому, як зазначав Л. Андріан, у цьому «необмеженому пануванні над більшістю населення краю» поляки вбачали «історичне право» [23, s.57].

Наслідком пропольської політики Відня, на думку Степана Рудницького, було москвофільство серед українського населення Австрії. «Воно, щоправда, досить швидко занепало наслідком зросту української національної ідеї, однак поляки не дали йому загинути цілком» [15, с.69]. Підтвердження цього знаходимо і в австрійських документах, зокрема, у вже згадуваному звіті Верховного командування кайзеру від 14 жовтня 1914 р., де читаємо: «Польські партії відкрито або таємно підтримували підливну роботу москвофілів, будучи переконаними, що існування поміркованої москвофільської течії буде менш небезпечним для їхнього панівного становища, ніж свідомий своєї сили і лояльний до австрійської монархії русинський народ» [23, s.23]. Як би там не було – свідомо чи не збагнувши суті, – австрійці сприяли створенню умов, що гальмували зростання національної свідомості українського населення Східної Галичини. Тим самим вони послабляли український незалежницький рух і зміцнювали позиції поляків, які на теренах імперії увійшли в Першу світову війну з кращими шансами на здобуття державної незалежності, ніж українці. В кінцевому результаті поляки їх і зреалізували.

Москвофільство, поширюване серед українського населення Австро-Угорщини, стало для поляків у їх подвійній грі з центральною владою тим засобом, за допомогою якого вони дістали змогу ефективно боротися з українцями і представляти їх перед урядом як «москвофілів», а, значить, і вимагати від нього для себе ще більше пільг. Особливо «вигідно» москвофільська карта стала розігруватися поляками з початком світового конфлікту. В результаті, як вказував С. Рудницький, «на нещасне українське селянство було спроваджено страшні репресії» [15, с.69].

У початковий період війни, разом з появою численних потоків біженців з Галичини та Буковини, перед австрійською владою постала серйозна проблема – так зване «питання української зради». Відень був у курсі того, що українське суспільство неоднорідне, а судові процеси 1914 р. у Львові, Марморош-Сігеті та Чернівцях розкрили справжні масштаби москвофільства. Тому, аби попередити зраду в тилу своїх військ, галицьке намісництво 8 серпня видало розпорядження про «превентивний арешт політично-підозрілих москвофілів» і направлення їх до львівської в'язниці. Причому недовіра до українців тоді була настільки сильною, що армійський генерал Кусманек у своєму рапорті до Відня навіть написав: «Якщо в Перемишлі залишиться бодай один українець, то я не несу відповідальності за фортецю» [12, с. 85].

В умовах хаосу та розгубленості, викликаних першими військовими поразками, помилки при арештах були звичайним явищем. Не дивно, що серед затриманих москвофілів опинилося чимала кількість австрофільськи налаштованих українців [12, с.85]. Намагаючись якось виправити становище, міністр закордонних справ Л. Берхтольд у телеграмі від 26 серпня 1914 р. на ім'я представника зовнішньополітичного відомства при Верховному командуванні барона В. Гізля повідомляв: «Нам відомо, що польські урядові структури в Галичині, дискредитуючи перед центральними органами влади та військовим командуванням українських політичних лідерів, проводять серед них арешти, ототожнюють з росіянами, переслідуючи при цьому партійно-політичну мету... Потрібно чітко розрізняти в українському таборі українофільські та москвофільські елементи і всіляко зміцнювати серед перших симпатії до Австрії» [цит. за: 12, с.86].

Незважаючи на постійні протести та клопотання, число українців у таборах для інтернованих до кінця жовтня 1914 р. постійно зростало. На початку листопада лише у Талергофі знаходилося 5700 українців, а таких «Талергофів у Австрії, – згадував К. Левицький, – було в запіллях не мало і ще страшніших» [7, с. 75]. Масовий терор проти українців здійснювали австро-угорські війська, які без суду і слідства розправлялися з цивільним населенням тільки тому, що воно їм чимось не сподобалося. Лише в Галичині було розстріляно та повішено 36 тис. українських цивільних людей, у тому числі стариків і жінок; стільки ж українських в'язнів загинуло в австрійських концтаборах [8, с. 58; 12, с. 88-90].

Оскільки австрійці добре знали на «тонкошах» і «корінні» москвофільського руху, що, зрештою, випливає з уже наведених документів, то здійснення ними масових репресій над свідомим українським населенням – явище, щонайменше, незрозуміле. Навіть з огляду на ту далеко не останню роль, яку відігравали в цьому процесі поляки. Ймовірно, пояснення такого стану речей криється в припущенні Відня, що «свідомий своєї сили», навіть якщо й лояльний до монархії, русинський народ був небезпечним не лише для поляків, але й для австрійців.

Що ж стосується українських земель за межами Габсбурзької монархії, то тут існування «свідомого своєї сили» українського народу не лише віталось, а й енергійно підтримувалося. Планувалося навіть створити «Велику Україну» аж до Дону «з допомогою австрійської зброї». Так, 6 серпня 1914 р. консул Е. Урбас писав зі Львова прем'єр-міністру О. Гойосу, що, незважаючи на те, як буде розв'язане польське питання у тій переможній війні, московська влада лише буде відштовхнута, але не підірвуться її основи. З його точки зору, Австро-Угорщина повинна у цій війні мати одну мету. Вона мусить назавжди знищити російську владу, створити вільну Україну до Дону, збудити давні національні почуття у справжньому католицькому дусі Брестської унії: «Такий план – Україна аж до Дону, – писав Е. Урбас, – може здаватися у Відні фантастичним, однак про це тут можна говорити з окремими людьми, як про цілком реальну річ. Все, що я тут побачив у воєнному виступі (йдеться про набір до Легіону Українських Січових Стрільців – В.Т.), надає великої впевненості» [10, с. 114; 23, с. 6–7].

Теоретизування щодо можливих стосунків майбутньої держави з Австро-Угорщиною знаходимо у вищенаведеному листі Л. Урбаса до О. Гойоса від 6 серпня: «Така Україна політично була б лише незначним чином консолідована з Австрією, але мілітарно й економічно вона повинна була б бути щонайтісніше зв'язаною з нею, аби уникнути небезпеки впасти жертвою русифікації в майбутньому». При цьому Відень, на думку консула, також мав би певні політичні вигоди, оскільки «Росія, відділена від Австрії ще й Румунією, більше не становила б для неї загрози, а шлях на Константинополь для австрійців було б відкрито» [23, с. 7]. Голова уряду, погоджуючись з думкою дипломата, зазначив: «Якщо здолаємо Росію, то створенню української держави сприятимемо з усіх сил, але така держава повинна бути незалежною і не нами керованою. Ми не перенесли б прилучення ще тридцяти мільйонів українців до монархії» [23, с. 8].

Слід зазначити, що Східна Галичина не розглядалася австрійцями як складова частина майбутньої української держави. Під питанням опинилась і доля інших окраїнних українських етнічних земель – Холмщини і Підляшшя, які могли бути віддані полякам, аби зацікавити останніх у так званому «австро-польському рішенні, що передбачало приєднання до монархії відірваних від Росії польських земель» [24, с. 172]. Міркування зводилися до того, що, здобувши «російську» Польщу, Австрія перейняла б значну частину німецько-російського кордону. Таким чином, лінія її зіткнення з Росією збільшилася б, а німецька, навпаки, – зменшилася б. Проте така перспектива не задовольняла віденських політиків. 28 серпня 1914 року консул Л. Урбас у листі до прем'єра О. Гойоса зазначив: «У наших інтересах є запобігти можливому збільшенню нашого і без того довгого кордону з Росією... Як це можна буде зреалізувати, залежить, звичайно, від перебігу війни», проте однією з можливостей уникнути загрозливого російського сусідства «було б створення незалежної України», яка б «своєю північною частиною лежала між нами і Росією» [23, с. 11].

Політична еліта Дунайської монархії усвідомлювала, що від позиції тутешніх українців залежить східна політика держави та й, значною мірою, майбутнє останньої. Тому вона здійснювала спроби відшукати хоч якийсь варіант утворення української автономії, оскільки саме до цієї проблеми зводились українські національні вимоги, а разом з цим і основний зміст українського питання в імперії. У кінці серпня 1914 р. барон Л. Андріан представив новий варіант українського коронного краю. З нього випливало, що місцеві українці, як і поляки, одержували право скликати свій національний сейм і створювати земельні комісії, які б опікувалися національною культурою і шкільництвом. Правда, виникали труднощі, пов'язані з визначенням столиці для

української автономії, оскільки великих міст із більшістю українського населення в Східній Галичині, практично, не існувало, а Львів був «відверто польським містом». Тому в якості можливого варіанту української столиці Л. Андриан пропонував Чернівці та Тернопіль [12, с.100-101]. Проте наприкінці 1914 р., як зазначив С. Попик, «в урядових структурах остаточно зрозуміли, що майбутнє української автономії залежить, у першу чергу, від способу розв'язання польської головоломки. Як вирішити питання з майбутнім устроєм польських земель, у Відні ще не знали, але претензії Німеччини на польську спадщину разом з амбіціями угорських політиків відкладали його розв'язання «у довгий ящик». (У Будапешті заперечували проти перетворення Австро-Угорщини в ймовірну австро-угорсько-польську державу)» [12, с.104].

Стосовно польського питання, то його постановка у політиці офіційного Відня та у його відносинах з Берліном, на думку І. Клим'юка, займала одне з головних місць, під яким розуміли приєднання більшої частини Королівства Польського до Австро-Угорщини. Польські землі у складі останньої розглядалися і самими поляками як своєрідний П'ємонт, що мав допомогти у майбутньому відновити власну державу, з чим пов'язувалося існування проавстрійської орієнтації серед польських політичних кіл [6, с.106]. Хоча, як підмітив Т. Пічковський, «ключ до розв'язання австро-польського питання, якого прагнули галицькі політики, лежав не у Відні, а в Берліні» [25, с.26].

Водночас, польська справа могла зашкодити австро-німецькому союзу, оскільки тоді мова йшла про новий геополітичний поділ Центрально-Східної Європи. Монархія Габсбургів побоювалася втратити Галичину на випадок, якщо б не змогла об'єднати її з Королівством Польським [6, с.196].

На початку серпня 1914 р. головнокомандувачі німецької та австрійської армій закликали поляків до участі у війні проти Росії, не обіцяючи взаємних конкретних дій у польському питанні. Спроби колишнього намісника Галичини М. Бобжинського схилити імператора Франца Йосипа до виступу з маніфестом, який би обіцяв полякам об'єднання їхніх земель і перетворення монархії на триалістичну Австро-Угорщино-Польщу, не увінчалися успіхом з огляду на запеклу опозицію з боку німців та угорців [5, с.432-433].

Офіційне бачення вирішення польської проблеми ґрунтовно виклав згадуваний уже Л. Андриан у великому меморандумі. Не заперечуючи думку поляків про те, що поділ Королівства Польського між Берліном та Віднем був би «найбільшим ударом» для їхньої нації, він, однак, виходячи з інтересів Габсбурзької монархії, вважав, що такий поділ вигідний для неї. По-перше, тому що вона не спроможна асимілювати народ з яскраво вираженими національними рисами, давньою культурою та історичними традиціями. По-друге, поділ королівства, жорстока германізаторська політика протестантської Пруссії на захоплених нею теренах пробудить у поляків симпатії до «ліберальної Австрії, що завдасть остаточного удару по ідеї незалежності Польщі». Такі плани вирішення польської справи з допомогою Берліну були на озброєнні віденських політиків до кінця 1914 р. [6, с.197].

Як бачимо, у тісно пов'язаних між собою австрійських планах передбачалась реалізація двох грандіозних проєктів: «австро-польського рішення», з одного боку, і створення незалежного державного організму – України, з другого. З геополітичної точки зору цей план не мав би хиб, якби не те, що незалежну українську державу передбачалося створити лише з частини українських земель, відірваних від Росії. Іншу ж, щоправда, меншу їх частину, віддавалося в жертву ідеї «австро-польського рішення». Окрім цього, «не визволеними» ще б залишилися й українці Східної Галичини та Буковини. Не виникає жодних сумнівів, що як українці на цих землях, так, зрештою, і повстала (з допомогою чи без допомоги «австрійської зброї») Україна прагнули б до об'єднання в одній українській державі усіх своїх етнічних земель. Навіть, якщо б це було справою віддаленої перспективи. Таким чином, прагнучи уберегти себе від можливості конфлікту з Росією у майбутньому, Австрія, водночас, заклала основи під подальший, якщо й не конфлікт, то, щонайменше, значне зростання напруги між нею та зміцненою Україною. До того ж, через привласнення українських територій до протистояння втягувалася ще й третя сторона – поляки. Зрештою, і без австрійського «задобрення» останніх українськими землями – за умови створення незалежної України на усіх теренах колишньої Російської імперії, заселених українцями, рівень антагонізму посталої таким чином України та Австро-Угорщини не був би меншим. Адже у складі останньої все одно залишилися б Східна Галичина, Буковина та інші українські землі [19, с. 28].

Із наведеного вище матеріалу випливає, що досягнення спокою у східноєвропейському регіоні слід було шукати не у «відкушуванні шматків від українського тіла», а у створенні української

держави на всіх українських етнічних землях. Така держава могла б бути і гарантом тривалого спокою у регіоні. Та про перспективу створення саме такої держави австрійські можновладці і думати не хотіли, бо це автоматично ставило б питання про добровільну відмову від української частини їх «клаптикової» імперії. Саме тому їхні політичні теоретизування на тему створення української держави зводилися до концепції, скроєної за наступною міркою: «так», але тільки за рахунок територій, які входять до складу інших держав.

Варто проаналізувати погляд на дану проблему консула Л. Урбаса. Він вважав, що «цілковито незалежна Україна, без протекторату якоїсь неросійської сили, не втрималася б супроти Росії, або виявила б тенденції до створення радикально-соціалістичної республіки, сусідство якої для Австро-Угорщини не було б приємним». Створена «згідно з майбутнім мирним договором автономна Україна під російським протекторатом була б лише фікцією, оскільки, незважаючи ні на що, зазнавала б русифікації і надалі». Не виключеною була і можливість того, що Росія через бажання приєднати Україну до себе знову могла розв'язати нову війну. Тому, на думку Л. Урбаса, було лише три можливості втримати Україну «на плаву»: встановити над нею або німецький протекторат, або спільний австро-німецький, або створити персональну унію України з Румунією. Україна під німецьким протекторатом мала б перевагу у тому, що збільшилася б лінія стикування Німеччини з Росією, а, отже, і німецько-російське протистояння існувало б у більшому обсязі. Соціалістичні тенденції українців попали б під сильний мілітарний тиск. Німецька торгівля здобула б широку і вигідну дорогу через Чорне море до Азії, завдяки чому Австро-Угорщина мала б свободу дій на Балканах. Окрім того, німецький протекторат був би в Україні дуже популярним, оскільки серед українців Німеччина користується великою любов'ю через свою «польську політику».

Згідно міркувань Л. Урбаса, «можна було б припустити і можливість утворення персональної унії України з Румунією. Така унія припинила б румунську експансію на схід, яка руйнує суто національний характер румунського державного організму, і забезпечила б тривале існування Румунії як противаги Росії». Водночас спільний протекторат Відня та Берліна над Україною був би найменш бажаним. І його, як вважав дипломат, можна було б взяти до уваги лише у крайньому випадку. А саме «як варіант створення Австро-Угорщиною в Україні органів управління, а Німеччиною – військових сил» [23, s. 14-15].

Однак, міркування Л. Урбаса базувалися на переможному для його країни результаті війни. Та вже від самого її початку Австро-Угорщині довелося перебувати в обороні. Отож, про якусь практичну реалізацію австрійських задумів щодо України не могло бути жодної мови. Незважаючи на це, українське питання не втрачало політичної ваги у віденському істеблішменті навіть у цей період. Габсбурзька монархія активно підтримувала «усі ожилі українські самостійницькі стремління, а, особливо, цілеспрямовану діяльність Союзу Визволення України», про що дізнаємося з ноти австрійського МЗС до послів Австро-Угорщини у Константинополі і Берліні (К. Паллавічіні і Г. Гогенлоє) від 20 листопада 1914 року. Далі в цій ноті читаємо: «Головною нашою метою у цій війні є глибоке послаблення Росії, а тому на випадок перемоги ми розпочали б створення незалежної від Росії Української держави. На наш погляд, існування такої держави завдало б значної шкоди пануванню Росії на Чорному морі, ба, навіть цілковито знищило б його» [23, s. 168].

У кінці червня – на початку липня 1915 року настав перелом на фронті. Австрійська армія стала стрімко просуватися на північний схід, а питання створення української держави мало б, врешті, перейти із суто теоретичної його постановки у площину практичної реалізації.

Як бачимо, українсько-польська проблематика займала важливе місце в політиці Австро-Угорщини у початковий період Першої світової війни. Неспроможність розв'язати українську справу в повному обсязі, як і національне питання в цілому, послужила однією з причин насуваючого краху «клаптикової» монархії Габсбургів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К. : Кліо, 2013. – 784 с.
2. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. Волковинський // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 38 – 56.
3. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. : Відень, 1920. – Ч. 1. – 348 с.
4. Гусєв В. Україна в Першій світовій війні: між Сциллою і Харібдою / В. Гусєв // Дзеркало тижня. – 2014. – № 26. – 19 липня. – С. 1; 15.
5. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
6. Клим'юк У. Польське питання в політиці Австро-Угорщини та Німеччини на початку Першої сві-

тової війни / У. Клим'юк // Наукові праці Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 196 – 200.

7. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 – 1918. З ілюстраціями на підставі споминів і документів / К. Левицький. – Львів: накладом власним, о.о. Василян у Жовкві, 1929. – Ч.1. – 285 с.

8. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.

9. Орлик І. Новейшая история Польши: по страницам фундаментальной книги «Польша в XX веке» / И. Орлик, И. Синицина // Новая и новейшая история. – 2013. – № 6. – С. 116 – 127.

10. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – 346 с.

11. Польша в XX веке. Очерки политической истории. – М.: Индрик, 2012. – 952 с.

12. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К.; Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с.

13. Реєнт О. Україна у Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні аспекти / О. Реєнт // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16. – С. 252 – 264.

14. Романюк Р. Українська державність в європейській політичній думці початку ХХ ст. / Р. Романюк. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 214 с.

15. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.

16. Світові війни в історії та долі людства // Зовнішні справи. – 2014. – № 2. – С. 56 – 59.

17. Сергеев Е. Актуальные проблемы изучения Первой мировой войны / Е. Сергеев // Новая и новейшая история. – 2014. – № 2. – С. 3 – 15.

18. Ткаченко В. Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. – К.: Кліо, 2013. – 784 с. / В. Ткаченко // Український історичний журнал. – 2014. – № 2. – С. 217- 231.

19. Трофимович В. Українсько-польська проблематика в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни / В. Трофимович, Р. Романюк // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції 14 – 15 травня 1998 року. – К., 1998. – С. 24 – 30.

20. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Докум. і матер. – [Б. м.]: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.

21. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914 – 1991) / Э. Хобсбаум. – М.: Независимая газета, 2004. – 632 с.

22. Galicijska działalność wojskowa Piłsudskiego (1906-1914) / Dokumenty. – Warszawa: PWN, 1967. – 700 s.

23. Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922: Deren Bedeutung und historische Hintergründe: In 4 Bd. – Philadelphia Horn: Druk und Verlag Ferdinand Berger Söhne OHG, 1966. – Bd. 1. – 450 s.

24. Höglinger F. Ministerpräsident Heinrich Graf Clam – Martinis. – Verlag Hermann Böhlau nacht. – Graz – Köln, 1968. – 169 s.

25. Piskowski T. Odbudowanie Polski 1914 – 1921. Historia i polityka / T. Piskowski. – London: Kerward road, 1969. – 342 s.

Стаття надійшла до редколегії 23.02.2015.

Владимир Трофимович

Украинский и польский факторы в политике Австро-Венгрии в 1914 году

В статье показано место украинских и польских земель у стратегических планах враждебных блоков. Прослежено отношение правительственных кругов Австро-Венгрии накануне и на протяжении первого года Великой войны к украинскому и польскому вопросам. Проанализировано теоретические разработки австрийского политикума касательно решения последних и доказана иллюзорность их практической реализации. Выделена проблема Галиции и москвофильства у тогдашних украинско-польских отношениях.

Ключевые слова: Первая мировая война, Австро-Венгрия, Германия, Россия, Восточная Галиция, украинский и польский вопросы, москвофильство, автономия.

Volodymyr Trofymovych

The Ukrainian and Polish factors in Austro-Hungarian policy in 1914

The article deals with the place of Ukrainian and Polish lands in the strategic plans of the two opposing alliances. The author considers the attitude of Austro-Hungarian government officials to the Ukrainian and Polish questions before and during the first year of the Great War. It has been analyzed the theoretical sketches of Austrian politicians aimed to solve those questions and it has been proved the illusiveness of its practical implementation. The issues of Halychyna and Moscowphiles in Ukrainian-Polish bilateral relations of that time have also been described.

Key words: First World War, Austro-Hungary, Germany, Russia, East Halychyna, Ukrainian and Polish questions, autonomy, Moscowphiles.

УДК 351.84:364.4–054.73(470+571)«1914/1918»

Тетяна Лихачова

ДОПОМОГА БІЖЕНЦЯМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАКОНОДАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті аналізуються законодавчі засади піклування про біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни. Держава взяла на себе організацію допомоги, включно з матеріальним забезпеченням постраждалих. До роботи були залучені громадські та національні комітети, тому що через велику кількість біженців російська влада не могла впоратися самотужки. Відсутність у законодавчому порядку чіткого розмежування повноважень між різними організаціями опіки перешкоджала ефективній реалізації допомоги.

Ключові слова: біженці, Перша світова війна, Російська імперія, законодавство, організація допомоги.

Масові переселення мирного населення та біженство стали одним з трагічних наслідків Першої світової війни. Велика Британія, Франція та Нідерланди взяли на себе турботу про бельгійських біженців [1]. Проблема повстала і перед Німеччиною, де появу біженців спричинив вступ французької армії до Ельзасу на Західному фронті та росіян до Пруссії на Східному [17]. Австрійська влада виселяла мешканців міст та сіл Східної Галичини, які входили до зони воєнних дій [27–28]. Проте саме у Російській імперії біженство отримало безпрецедентні за кількістю переміщених людей розміри та в більшості випадків носило примусовий характер. На жаль, і сьогодні практично 100 років по закінченню Першої світової війни проблема біженців залишається актуальною у сучасному світі. Отже, осмислення досвіду попередніх поколінь у справі допомоги цій категорії жертв війни набуває важливого значення.

Біженство у Російській імперії за часів Першої світової війни висвітлюється білоруськими [5], польськими [3], англійськими [2; 6], російськими [14; 29–30] дослідниками. Тематика є окремим об'єктом історичних досліджень вітчизняної історіографії [9; 15; 22–23]. Окреслені роботи відзначаються ґрунтовним аналізом та залученням до наукового обігу різних груп джерел. Останнім часом спостерігається тенденція до регіоналізації вивчення питання. Водночас, проблематика є надзвичайно багатогранною і чималій кількості аспектів приділено недостатньо уваги.

Мета статті полягає в аналізі законодавчих засад організації допомоги біженцям, а саме «Закону про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. і «Керівних положень з улаштування біженців» від 2 березня 1916 р., та визначенні дефініції «біженець» у Російській імперії за часів Першої світової війни.

З початком воєнного конфлікту мешканці західних губерній Російської імперії, лякаючись поглиблення лінії фронту, поспіхом тікали та переховувались у лісах або у сусідніх селищах, розташованих поза обстрілом супротивника. За винятком виселення підданих ворожих держав та євреїв через звинувачення у шпигунстві до літа 1915 р. серед населення прифронтової зони переважало стихійне нечисленне біженство, яке було викликано добровільним прагненням людей перебувати подалі від бойових дій. Однак влітку 1915 р. російська армія внаслідок поразок почала відступати. Вважаючи, що супротивник, який потрапляє до спустошеної місцевості, зазнає труднощів у продовольстві, розквартируванні військ та може поповнити свою армію за рахунок місцевих мешканців, військовоє командування, яке мало надзвичайні повноваження на театрі військових дій, сприяло масовому виселенню населення прифронтових губерній, віддавши в липні 1915 р. відповідний наказ [16, с. 44–54].

У роки Першої світової війни це явище отримало назву біженства, що, безумовно, відрізняється від його сучасного значення, визначеного «Конвенцією про статус біженців» 1951 р. [13] та доповненнями «Протоколу щодо статусу біженців» 1967 р. [19], розробленими за ініціати-ви ООН. Проте у тогочасний період не існувало жодних юридичних норм щодо визначення та захисту цієї категорії населення. У внутрішніх губерніях Російської імперії перебувало понад 3 млн. біженців [20, арк. 537], що вимагало від неї створення правового поля щодо забезпечення

їхніх життєво важливих потреб, регламентації переходу від благодійної допомоги до системи державної підтримки.

Не дивлячись на розбіжності серед політичних діячів країни та непорозуміння, що виникали між Радою міністрів і Державною думою, в правлячих колах розуміли важливість швидкого законодавчого урегулювання біженського питання [24, с. 37]. Все це сприяло нехарактерній для того часу співпраці між державними органами Російської імперії. «Закон про забезпечення потреб біженців», який був схвалений Радою міністрів 4 серпня 1915 р., наступного дня передали до парламенту. 14 серпня 1915 р. Державна дума розглянула законопроект про біженців, внівши деякі поправки до його положень (уточнювалось визначення категорії людей, яких відносили до біженців; збільшувався вплив законодавчих палат у керівництві процесом організації допомоги; на місцях головна роль відводилась земським і міським самоврядуванням замість губернаторів та ін.) [7, с. 795–799, 821–856]. Вже 30 серпня 1915 р. закон підписав Микола II, і з цього часу до листопада 1917 р. документ визначав політику державного піклування про біженців.

«Закон про забезпечення потреб біженців» включив 5 статей, які стосувалися правил і порядку фінансування біженських потреб та надання їм всебічної допомоги. Спеціальна стаття передбачала негайне виділення 25 млн. крб. з державного бюджету [10, с. 2]. Окремим розділом документу стало «Положення про забезпечення потреб біженців», яке унормовувало основи державної політики в окресленій царині.

Стаття 1 Положення розкривала суть терміну «біженець», встановивши, що ним є особа, котра залишила місцевості, яким загрожує ворог чи ним вже зайняті, або виселена за розпорядженням військової чи цивільної влади з району воєнних дій. Статус біженця отримували також «вихідці з ворожих Росії держав», за винятком осіб, яких вислали з району воєнних дій під нагляд поліції [10, с. 3].

Таким чином, українці, білоруси, поляки, росіяни, латиші, литовці, які були підданими Російської імперії і не перетинали державного кордону, потрапляли під дію першої частини статті, оскільки вони були здебільшого переміщені за наказами військових. Політика держави визначала ставлення до переміщеного населення і у суспільстві. Наслідком чого стало надання біженцям допомоги не тільки за рахунок скарбниці, але й завдяки пожертвуванням приватних осіб [16, с. 100–101, 108–111].

Надання статусу біженця «вихідцям з ворожих Росії держав» стосувалося підданих Османської та Австро-Угорської імперій – відповідно мешканців Турецької Вірменії та Східної Галичини. З кінця 1914 р. на Кавказ стали прибувати вірменські біженці з Туреччини, які рятувалися від насильств з боку турків. У 1915 р. евакуація тривала [4]. Східна Галичина на початку війни внаслідок вдалих для царської армії військових операцій увійшла до складу Росії. Після приєднання на території краю утворили Галицьке тимчасове військово-генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Бобринським, а у пресі декларувалось «національне духовне споріднення з галицько-руським народом» [18, с. 2]. І все ж, всі прибулі звідти формально залишалися підданими Австро-Угорщини – іноземної держави, з якою Російська імперія перебувала у стані війни. Надавши галичанам та турецьким вірменам статус біженців, російська влада взяла на себе зобов'язання забезпечити їх усім необхідним.

Стаття 2 Положення до «Закону про забезпечення потреб біженців» виділяла владну вертикаль, до завдань якої входила «турбота із забезпечення матеріальних і духовних потреб біженців у якості міри державного опікування». Для загального керівництва процесом утворювалася нова структура на чолі з міністром внутрішніх справ – вища державна установа, яка наділялася широкими повноваженнями та отримала назву Особливої наради з улаштування біженців. Всі витрати брала на себе держава, кредитами розпоряджався міністр внутрішніх справ. Як голова Особливої наради з улаштування біженців, він мав право запрошувати на засідання будь-яких зацікавлених осіб [10, с. 3–4].

До складу Особливої наради з улаштування біженців увійшли: члени Державної ради і Державної думи; представники міністерств (військового, закордонних справ, внутрішніх справ, фінансів, народної освіти, шляхів сполучень, торгівлі та промисловості); по одному представнику від головного управління землеустрою та землеробства, по одному від кожного відомства і управління намісника на Кавказі; представник від Комітету Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій (далі – КТМ) і Російського товариства Червоного Хреста (далі – РТЧХ); головноуповноважені з улаштування біженців Південно-Західного та Північно-Західного фронтів (посади утворені

24 липня 1915 р.); представник управління верховного начальника санітарної та евакуаційної частини; представник від Всеросійської земської спілки допомоги хворим та пораненим воїнам (далі – ВЗС) та Всеросійської спілки міст (далі – ВСМ), а також від провідних національних організацій допомоги біженцям; керуючий справами Особливої наради з улаштування біженців [10, с. 4–5].

На місцях турбота про біженців покладалась на земські та міські управи різних рівнів, з правом залучення до роботи на власний розсуд як місцевих діячів, так і представників біженського середовища. У місцевостях, де «Положення про земські установи», і в містах, де «Положення про громадське управління містами» введено не було, піклуванням про біженців займалися губернські, повітові та міські, а за необхідності, і дільничні місцеві комітети допомоги потерпілим від війни. Керівників губернських комітетів призначало МВС, а повітових, міських і дільничних обирали губернські комітети [10, с. 7].

Проаналізувавши «Закон про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р., бачимо, що Російська імперія визнавала допомогу біженцям державним обов'язком. Провідна роль в організації опіки відводилась міністру внутрішніх справ. Саме він очолював новостворену структуру – Особливу нараду з улаштування біженців, контролював фінансові операції та в цілому мав керувати процесом.

Але на практиці з п'яти міністрів внутрішніх справ, які змінили один одного з серпня 1915 р. по лютий 1917 р., лише М. Щербатов головував на засіданні Особливої наради з улаштування біженців (на першому засіданні, потім збори проводив товариш міністра М. Плеве) [8, арк. 1–74]. А використання спеціальної статті, яка дозволяла голові запрошувати на засідання додаткових осіб, ускладнювало роботу самої структури. Протягом першого півріччя існування Особливої наради з улаштування біженців до списку її членів входило від 75 до 100 осіб [12, с. 51]. Чисельність заважала оперативному ухваленню рішень, у той час як життя вимагало негайного вирішення багатьох питань.

Нормативний акт лише у загальному вигляді окреслив напрями внутрішньої політики Російської імперії у справі розв'язання біженської проблеми. Зокрема, поза увагою залишилось таке важливе питання, як взаємодія між центральними та місцевими органами влади, що в подальшому викликало чисельні проблеми, затримувало надання допомоги біженцям, а іноді взагалі зводило нанівець зусилля та старання місцевих комітетів. Через негнучкість бюрократичного апарату Російської імперії не вчасно надавалися кошти, а постанови Особливої наради з улаштування біженців могли місяцями курсувати по різноманітних інстанціях.

Ще одним важливим питанням, яке оминули увагою законотворці, стало визначення ролі ВЗС та ВСМ у процесі соціального захисту біженців, створення правового поля їхньої діяльності, окреслення подальших перспектив роботи та ін. Де-юре уряд передбачав роботу спілок в Особливій нараді з улаштування біженців, однак де-факто позбавляв можливості впливати на її рішення (нагадаємо, до складу державної установи увійшло лише по одному представнику від ВЗС та ВСМ). Незважаючи на те, що на місцях піклування про біженців покладалось на земські й міські управи, вони точно виконували розпорядження та циркуляри МВС [29, с. 39].

Велике значення мало те, що держава сприяла роботі національних комітетів (протиставляючи їх російським громадським організаціям, до яких не плекала довіри). Як зазначає російський дослідник А. Ільїн, закон про Особливу нараду з улаштування біженців в ключових положеннях був практично однорідним із законом, яким 17 серпня 1915 р. впроваджувалася система чотирьох Особливих нарад: з оборони держави, з палива, з продовольства та з перевозок. Але саме включення до її складу представників національних організацій являло собою унікальну відмінність не тільки серед інших Особливих нарад, але й взагалі у центральному держапараті Російської імперії [12, с. 51].

Прогалини закону відразу ж стали предметом критики сучасників. Тогочасна преса охрестила його запізнілим, а життя випереджало і не вкладалось в окреслені ним правові рамки. У харківській газеті писали: «Всюди, де є біженці, немає єднання у справі допомоги їм, скрізь якась неуважність, незнання як приступити до діла. Виявляється, що в одному місці на чолі допомоги стоїть КТМ, в іншому – земство, у третьому – національні організації» [26]. І все ж таки не можна не відзначити позитивного значення нормативного акту, в першу чергу тому, що він впроваджував державну політику в сфері опіки біженців, чітко надаючи визначення цього терміну.

Спробою переглянути та вдосконалити «Закон про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. стали «Керівні положення з улаштування біженців», які набрали чинності після за-

твердження міністром внутрішніх справ О. Хвостовим 2 березня 1916 р. Але при обговоренні законодавчого акту виявились всі слабкості Особливої наради з улаштування біженців – виголошувались довгі, позбавлені конкретики промови, що затягнуло прийняття закону (обговорення почалось у січні 1916 р.) [8, арк. 182].

У підсумку «Керівні положення з улаштування біженців» включили 32 статті. Перші з них підтверджували провідну роль в організації допомоги біженцям міністра внутрішніх справ та Особливої наради з улаштування біженців; без змін залишилась і владна вертикаль. Однак відтепер опікою біженців в якості спеціального підрозділу МВС на правах тимчасового департаменту займався відділ з улаштування біженців. У губерніях передбачалось функціонування особливих губернських нарад на чолі з губернатором краю, до складу яких входили представники міської адміністрації, земств, національних та інших організацій. Подібні наради могли утворюватись й у повітах [11, с. 121–122]. Отже, спостереження за ходом біженської справи та об'єднання зусиль різних комітетів покладалось на губернаторів як на урядових представників на місцях.

Аналіз «Керівних положень з улаштування біженців» показує тенденцію до впорядкування біженської справи, що стало можливим завдяки закінченню біженського руху і розселенню людей у тилкових губерніях. З іншого боку, спостерігається прагнення до строгого контролю витрат держави, яку і без цього обтяжувала війна, економії коштів. Зокрема, у «Керівних положеннях з улаштування біженців» зазначалися норми продовольчих і квартирних пайків, називалися види допомоги, на яку могли розраховувати дорослі та діти. Прописувався порядок складання кошторисів для організацій допомоги, що мало полегшити отримання грошей на місцях. Спираючись на негативний досвід розселення перших груп улітку – на початку осені 1915 р., біженців радили розміщати згідно з їхніми професійними навичками та не роз'єднуючи односельців. Позитивне значення, на нашу думку, мало чітке окреслення території діяльності фронтових головноуповноважених, що дозволила зробити стабілізація лінії фронту [11, с. 122–125].

Порівняно із законодавчим актом від 30 серпня 1915 р., «Керівні положення з улаштування біженців» є більш зваженим документом. Але, на жаль, він не враховував усіх попередніх недоліків. Складним залишилося питання взаємовідносин між установами, які надавали біженцям допомогу. Справа в тому, що до їх числа у законодавчому порядку зараховувались ВЗС і ВСМ та національні організації опіки. Відсутність розмежування сфери діяльності породжувало конфлікти між ними. Спілки, для яких участь у допомозі біженцям надавала політичної ваги, прагнули залишити за національними комітетами лише культурно-освітню допомогу [21; 25]. У той час як, наприклад, керівники польських організацій опіки вбачали у наданні допомоги співвітчизникам «збереження національності – справу святу для польської нації», що було можливим завдяки постійному спілкуванню з біженцями під час видачі пайків, одягу, не обмежуючись відкриттям шкіл і притулків [8, арк. 294 зв.–295].

Отже, масовий характер біженства у Російській імперії за часів Першої світової війни виніс на порядок денний вирішення багатьох проблем, зокрема розробку законодавства, що мало всебічно регулювати процес надання їм допомоги. 30 серпня 1915 р. набув чинності «Закон про забезпечення потреб біженців». Прийняття документу, безумовно, мало позитивне значення, адже з цього часу і до листопада 1917 р. організація допомоги впорядковувалась і систематизувалась. Однак, прийняття закону проходило в ситуації, коли розміщення біженців у тилкових губерніях країни вже відбувалося, а сам документ містив недоліки, які заважали ефективній організації допомоги. Ухвалені 2 березня 1916 р. «Керівні положення з улаштування біженців» мали на меті виправити існуючі прогалини.

Аналіз законодавства дозволив встановити, що масовість біженства вимагала залучення до роботи не тільки державних установ. Самотужки вони не могли впоратись з багатоплановістю явища. Нетиповим для російської дійсності стало включення до організацій, котрі займались опікою біженців, громадськості (ВЗС та ВСМ) та національних комітетів допомоги жертвам війни. Головування у біженській справі міністерства внутрішніх справ свідчило про зацікавленість держави у збереженні контролю у власних руках. Незважаючи на велику роботу, проведену російською владою в сфері забезпечення всебічної соціальної допомоги біженцям, співпраця між ланками влади, благодійними, громадськими та національними організаціями була ускладнена, але не тільки небездоганним законодавством. Громіздкий бюрократичний апарат Російської імперії, криза органів влади заважали оперативності, тоді як біженці вимагали негайної допомоги.

Список використаних джерел та літератури:

1. Amara M. Des Belges à l'épreuve de l'exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale en France, en Angleterre et aux Pays-Bas / M. Amara. – Bruxelles : l'Université de Bruxelles, 2008. – 422 p.
2. Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I / P. Gatrell. – Bloomington : Indiana University Press, 1999. – 318 p.
3. Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w Imperium Rosyjskim w latach Pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin : UMCS, 2007. – 238 s.
4. Арутюнян А. А. Первая мировая война и армянские беженцы (1914–1917 гг.) : автореф. дис... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. А. Арутюнян. – Ереван, 1989. – 23 с.
5. Бежанства 1915 года. – Беласток : Нiва, 2000. – 416 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kamunikat.org/halounaja.html?pubid=3537>.
6. Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки. – М., 2004. – Т. 4 (122). – С. 46–72.
7. Государственная дума. Четвертый созыв. Сессии 3–4. Стенографические отчеты. – Пг. : Государственная типография, 1916. – 1200 с.
8. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. Р-3333, оп. 2, спр. 1.
9. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 роки) / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
10. Законы и распоряжения о беженцах. – Вып. 1. – М. : Мысль, 1916. – 63 с.
11. Законы и распоряжения о беженцах. – Вып. 2. – М. : Городская типография, 1916. – 147 с.
12. Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 г. – февраль 1917 г.) / А. В. Ильин // Известия высших учебных заведений. – Серия : Правоведение. – 1991. – № 5. – С. 49–55.
13. Конвенція про статус біженців // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_011.
14. Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114.
15. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2009. – Вип. XVI. – С. 196–240.
16. Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – 220 с.
17. Неволін Я. Организация помощи беженцам в Германии / Я. Неволін // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 11. – С. 9–25.
18. Отчет о деятельности Харьковского Прикарпатского комитета за 1915 г. – Х. : Епархиальная типография, 1916. – 28 с.
19. Протокол щодо статусу біженців // http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_363.
20. Російський державний воєнно-історичний архів (РДВІА), ф. 2005, оп. 1, спр. 42.
21. РДВІА, ф. 13273, оп. 1, спр. 39, арк. 43–46.
22. Сегеда Г. В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни / Г. В. Сегеда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. IX. – С. 136–146.
23. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.
24. Тяжелые дни (секретные заседания Совета министров 16 июля – 2 сентября 1915 г.) : составлено А. Н. Яхонтовым // Архив русской революции. – Т. 18. – Берлин : Слово, 1926. – С. 5–137.
25. Утро России. – 09.08. 1915.
26. Харьковские губернские ведомости. – 01.12. 1915.
27. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 397, оп. 1, спр. 6, арк. 1–3.
28. ЦДІАЛ України, ф. 397, оп. 1, спр. 13, арк. 5–10.
29. Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. 1914–1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Д.Г.Цовян. – М., 2005. – 216 с.
30. Щеров И. П. Миграционная политика в России. 1914–1922 гг. / И. П. Щеров. – Смоленск : Смоленский государственный педагогический институт, 2000. – 314 с.

Татьяна Лихачева

Помощь беженцам в Российской империи во время Первой мировой войны: законодательный аспект

В статье анализируются законодательные основы заботы о беженцах в Российской империи в годы Первой мировой войны. Государство взяло на себя организацию помощи, включая материальное обеспечение пострадавших. К работе были привлечены общественные и национальные комитеты, потому что из-за большого количества беженцев российские власти не могли справиться самостоятельно. Отсутствие в законодательном порядке четкого разграничения полномочий между различными организациями опеки мешало эффективной реализации помощи.

Ключевые слова: беженцы, Первая мировая война, Российская империя, законодательство, организация помощи.

Tetiana Lykhachova

Aid to Refugees in the Russian Empire during World War I: legislative aspect

Legislative basis of the aid organization to refugees in the Russian Empire during World War I is analyzed in the article. It was mentioned that the definition of «refugee» was differed from its modern meaning. According to the Law on the Needs of Refugees from August 30, 1915 and the Guidelines on Refugees' Equipment from March 2, 1916 the state took over the aid organization to refugees (including a material support of victims) and wanted to retain control over its realization. The Special Council on Refugees' Equipment under the control of the Ministry of Internal Affairs was founded for this purpose. At the same time, a large number of refugees caused the need to bring to work community and national committees. The documents were certainly important because of their ordering of the aid organization. However, the lack of a clear division of responsibilities between different organizations of support in the law prevented an effective aid to refugees and cooperation between authorities, community and national committees was difficult.

Keywords: refugees, World War I, the Russian Empire, legislation, the aid organization.

Олена Скопова

АНАРХО-СИНДИКАЛІСТСЬКИЙ РУХ ЯК ФАКТОР РАДИКАЛІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ІСПАНІЇ (1918-1923)

Стаття присвячена дослідженню іспанського анархо-синдикалізму та його впливу на суспільно-політичне життя країни, який полягав у радикалізації внутрішньополітичного становища, розвитку страйкового руху в міських та сільських регіонах Іспанії.

Ключові слова: Іспанія, анархо-синдикалізм, робітничий рух, тероризм, криза конституційно-монархічного ладу.

Перша світова війна позначилася на історичній долі багатьох європейських народів, спричинивши стрімку радикалізацію суспільно-політичного життя. Особливої гостроти ця проблема набула в Іспанії, яка в першій чверті XX ст. переживала конституційно-монархічну кризу. В Іспанії, яка дотримувалася нейтралітету у війні, відбувалося швидке зростання чисельності робітників у промисловості та аграрному секторі. Відсутність соціального захисту з боку держави та злиденність спонукали їх до боротьби за кращі умови життя, що проявилась у розвитку робітничого та селянського страйкового руху.

Аналіз історіографії засвідчує, що наявні історичні праці не дають цілісної картини щодо суспільно-політичної ролі анархо-синдикалістського руху в Іспанії. Ця проблематика досі не виступала об'єктом комплексного вивчення в українській та російській історичній науці, а розглядалася в контексті вивчення актуальних питань розвитку Іспанії в XX ст. у працях О.Іваницької, Г. Волкової, А. Дементьєва [14, 17]. Дослідженням окремих аспектів розвитку та діяльності іспанського анархо-синдикалізму займаються західні іспаністи В. Бернекер, К. Еалам, А. Шуберт, Ф. Ромеро Сальвадо, Ф. Кобо Ромеро, Е. Гонсалес Галлеха [1, 3, 10, 2, 6-8, 4].

Метою статті є висвітлення регіональних особливостей анархо-синдикалістського руху в Іспанії першої чверті XX ст. та з'ясування його впливу на радикалізацію внутрішньополітичного становища, встановлення військово-монархічної диктатури та руйнацію конституційно-монархічного ладу.

У першій чверті XX ст. Іспанія була відсталою в економічному плані країною з низкою кризових тенденцій у соціально-політичному розвитку, найвиразнішою з яких стала суттєва соціальна диференціація іспанської спільноти на привілейовану групу дворянства та олігархії і численний прошарок пауперизованого робітництва та безземельного селянства. Це створювало умови для перманентного соціального протистояння. Перша світова війна спричинила підвищення рівня соціальної конфліктності в Іспанії, що проявилось у масовому страйковому русі та наростанні революційної загрози. Провідна роль у цих процесах належить саме анархо-синдикалістському рухові, який мобілізував переважну частину іспанського робітництва та селянства. Страйковий рух в Іспанії досяг небаченого розмаху, а період з 1917 р. по 1921 р. в іспанській історії навіть дістав назву «більшовицького трьохліття». Це, значною мірою, був результат впливу анархістської пропаганди та міфів російської революції [8, с. 16].

Зауважимо, що в Іспанії зв'язок робітничого руху з анархізмом був міцнішим, аніж в інших європейських країнах. Це зумовлювалось низкою причин: індивідуалізмом іспанців, низьким освітнім рівнем населення, слабким розвитком капіталізму, перевагою дрібних та середніх підприємств, утворенням класу вільнонайманих робітників, пауперизацією іспанського пролетаріату, зменшенням втручання держави у відносини між робітниками та підприємцями, впливом політичної пропаганди. Важливим був і той факт, що в Іспанії не існувало ефективного соціального законодавства. Центрами іспанського анархо-синдикалізму стали промислово розвинені регіони Барселона, Сарагоса і Севілья та аграрна Андалусія [16, с. 4-5; 3, с. 94-95; 1, с. 147].

Синдикалістський рух, який проголошував свою незалежність від усіх політичних партій та ідеологій, вперше виник у Франції на початку XX ст. і стрімко поширився по всій Європі, досягши найбільшого розмаху саме в Іспанії. Синдикат являв собою профспілку, інструмент для

безпосереднього відстоювання робітниками своїх інтересів. В Іспанії ж синдикати сприймалися ще й як засіб революційної боротьби. Для координації їх діяльності у 1911 р. була утворена Національна конфедерація праці (Confederación Nacional del Trabajo – CNT) – НКП, в програму якої були закладені радикальні вимоги: ліквідація інституту держави, підготовка та проведення всезагального революційного страйку, відмова від політичних методів діяльності та участі у виборах. На практиці ж діяльність НКП зводилася до «соціального виховання» робітників, антимонархічної пропаганди і організації локальних страйків. В умовах підвищення рівня соціальної конфліктності, росту напруженості в суспільстві і втрати довіри іспанців до політичних та державних інституцій кількість членів НКП стрімко зростала. Так, якщо в 1916 р. вона нараховувала 40 тис. учасників, то в 1919 р. – уже понад 1 млн. членів, об'єднавши у своїх лавах близько половини іспанських робітників [13, с. 21-22; 12, с. 51; 17, с. 90; 9, с. 343; 10, с. 130].

Зазначимо, що іспанський анархо-синдикалізм не був завершеною політичною теорією, а радше – методом робітничої боротьби за покращення умов життя. Так, на анархо-синдикалістському конгресі в Кордобі 27 жовтня 1918 р. лідерами руху з метою узгодження діяльності була розроблена програма-мінімум, що передбачала встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, відміну підрядних робіт [1, с. 148; 6, с. 153].

Засобом для досягнення «соціальної справедливості» іспанські анархо-синдикалісти обрали популярну в першій чверті XX ст. тактику «прямої дії», яка включала в себе широкий спектр заходів: саботаж, бойкот, обструкціонізм, страйки та політичні вбивства. Починаючи із 1916 р. під егідою анархістів розпочалось утворення так званих «груп дії», які формувались переважно з молодих мігрантів з різних регіонів Іспанії. Вони в основному займалися політичними вбивствами, які аргументували як помсту за репресії проти лідерів руху та арешти страйкуючих робітників. Так, в Каталонії найбільш активно діяла утворена в 1922 р. група дії «Солідарні» («Los Solidarios»), до якої входили Б. Дурруті, Х. Гарсія Олівер та Ф. Аскасо. Лише за півроку – з грудня 1922 р. по травень 1923 р. – в Барселоні у результаті анархістського терору 76 людей було поранено і 34 убито, серед них: шеф поліції, губернатор, міністр Едуардо Дато. Анархісти здійснили навіть декілька невдалих замахів на короля Альфонса XIII [11, с. 98; 4, с. 96-97].

Подібна практика вкрай дестабілізувала внутрішньополітичне становище в країні та негативно позначилася на діяльності самої НКП. Протягом 1918-1920 рр. держава санкціонувала низку арештів і каральних акцій проти терористів. Втім вони торкнулись передусім поміркованих діячів НКП, а не надійно законспірованих анархістських активістів. У результаті з 1922 р. саме революційне крило анархістів домінувало в конфедерації. Найвідоміші його представники – А. Нін, А. Пестанья та Х. Маурін, який очолював організацію із 1921 р. і розробив власну концепцію іспанської революції, засновану на ідеї «колективного насильства» [1, с. 176; 3, с. 104, 106].

За даними іспанського Інституту соціальних реформ, протягом 1917-1920 рр. в Іспанії відбулися 1 664 страйки за участю 317 тис. робітників, причому 80 % їх завершилися частковим чи повним задоволенням вимог страйкуючих. Так, в березні 1919 р. відбувся всезагальний страйк в Каталонії. Уряд А. Романонеса змушений був прийняти закон про запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення страхування та пенсій для робітників, допомоги по безробіттю. Проте ці положення не були втілені в життя, що спонукало робітників до продовження страйкової боротьби. 25 березня 1919 р. уряд вкотре оголосив у Барселоні військовий стан, увівши в місто війська. Було арештовано понад 6 тис. учасників страйку. Крім того, до вересня 1919 р. було призупинено дію конституційних гарантій по всій Іспанії [12, с. 67-72; 9, с. 384].

«Більшовицьке трьохліття» в Іспанії також характеризувалося політичною активізацією іспанського селянства. Зазначимо, що проблема селянського руху в Іспанії першої третини XX ст. недостатньо висвітлена в історіографії, бо традиційно більше уваги приділялось вивченню робітничого руху в іспанських містах. Економічне піднесення в період Першої світової війни спричинило стрімке збільшення чисельності найманих робітників у аграрному секторі. Незважаючи на застійні явища в сільському господарстві та загальне зубожіння народу, іспанські уряди не спромоглися розробити і реалізувати життєво необхідний пакет соціально-економічних реформ. Звідси, політичні сили лівого штибу розгорнули широку антимонархічну агітацію в іспанському селі, намагаючись політично мобілізувати селянство. В Іспанії виникла ціла мережа селянських асоціацій як місцевого, так і регіонального значення. У 1926 р. понад 776 тис. селян (це п'ята частина від їх загальної кількості) були учасниками різних асоціацій [5, с. 103-104].

Найбільшою популярністю серед іспанського селянства користувалися профспілки, створені анархо-синдикалістами. З їх ініціативи ще у 1913 була створена Національна федерація сіль-

ськогосподарських робітників Іспанії (Federación Nacional de Obreros Agricultores de España). Її завданням була боротьба за зменшення тривалості робочого дня, збільшення оплати праці, запровадження страхування праці, охорону праці жінок, заборону дитячої праці. Кінцевою метою проголошувалось створення нового суспільного ладу шляхом загального революційного страйку. Завдяки активній пропагандистській роботі кількість селян-учасників анархо-синдикалістських організацій стрімко зростала, досягши у 1920 р. 340 тисяч. Для порівняння, католицькі аграрні синдикати у 1926 р. нараховували 175 тисяч учасників [12, с. 77; 2, с. 128-129; 10, с. 87-88].

В Кордобі в жовтні 1918 р. відбувся спільний конгрес анархо-синдикалістів та республіканців з різних провінцій Іспанії, на якому було домовлено про організацію спільних селянських страйків. Починаючи з 1918 р. хвиля селянських протестів охопила практично всі південні провінції Іспанії. Найбільшого розмаху селянський рух досяг в Андалусії. В її чотирьох провінціях – Кордобі, Гранаді, Хаєні і Малазі – у 1918 р. було зареєстровано 210, у 1919 р. – 337, а в 1920 р. – 216 селянських страйків. Це відбувалося в період так званого «більшовицького трьохліття». Для порівняння, в 1917 р. в Андалусії зафіксовано всього 21 селянський виступ, а в 1922 р. – 25 виступів [5, с. 119, 129; 2, с. 132; 6, с. 184].

Зауважимо, що селянські виступи, на відміну від робітничих страйків, рідко були результативними через свою неорганізованість. Селяни у відчаї часто вдавались до необдуманого насильства та мародерства, палили посіви, крали зерно та худобу, на що підприємці відповідали арештами та створенням власних найманих озброєних загонів – так званих соматен (somatén). В першій чверті XX ст. відповіддю держави на селянські протести були два заходи – насильне їх придушення і організація муніципалітетами громадських робіт. Так, у відповідь на проведений в травні 1919 р. всезагальний страйк під керівництвом анархо-синдикалістів у Кордобі уряд ввів у провінції військовий стан і на вимоги підприємців направив у Андалусію 20 тис. військ Цивільної гвардії на чолі з генералом М. де ла Баррерою [2, с. 132-133; 2, с. 139; 10, с. 179].

Стрімка радикалізація суспільного життя, піднесення робітничого руху, ріст сепаратизму у поєднанні з некомпетентністю і нерішучістю владних інституцій спровокували політичний колапс, що проявився у перманентних урядових кризах та падінні авторитету корони. Підвищення рівня конфліктності, напруженості в суспільстві демонструвало неспроможність монархічних урядів проводити гнучку соціальну політику, здійснити демократичні реформи в інтересах широких верств населення та адаптувати тодішній конституційно-монархічний режим до нових історичних реалій. Серед консервативних кіл політичної еліти Іспанії, занепокоєних небувалим розмахом страйкового руху та тероризму, озвучувались ідеї про встановлення режиму «твердої руки», підсилені історично притаманними іспанському суспільству авторитарними тенденціями. Тому в 1923 р. при підтримці військових кіл і з мовчазної згоди короля Альфонсо XIII в Іспанії була встановлена військово-монархічна диктатура генерала Мігеля Прімо де Рівери.

Пріморіверістський режим вдався до радикальних заходів задля стабілізації внутрішньополітичної ситуації: було успішно проведено низку антитерористичних операцій, мілітаризовано державні інституції, заборонено діяльність більшості політичних партій та рухів. НКП змушена була оголосити про саморозпуск, втративши до 1924 року три чверті своїх членів і більшість прихильників. На політичну арену Іспанії анархо-синдикалістський рух повернувся лише після падіння монархії і встановлення республіки у 1931 р. [12, с. 108; 17, с. 36].

Таким чином, анархо-синдикалістський рух в Іспанії був основним фактором дестабілізації внутрішньополітичного становища в країні, спричинивши радикалізацію суспільства та зростання рівня соціальної конфліктності. Репресивна політика іспанських урядів лише загострила ситуацію, призвівши до зростання впливу військових кіл у суспільстві та їхнього втручання у політичні справи. Сукупність вищезгаданих факторів призвела до падіння авторитету корони та встановлення військово-монархічної диктатури М. Прімо де Рівери.

Список використаних джерел та літератури:

1. Bernecker W. L. «Acción directa» y violencia en el anarquismo español // Ayer. – 1994. – № 13. – Pp. 147-188.
2. Cobo Romero F. «The Red Dawn» of the Andalusian Countryside: Peasant Protest during the «Bolshevik Triennium», 1918–20 // The agony of spanish liberalism: From revolution to dictatorship, 1913-1923 / Ed. by F. J. Romero Salvado and A. Smith. – New York: Palgrave Macmillan, 2010. – Pp. 121-144.
3. Ealham C. An Impossible Unity: Revolution, Reform and Counter-Revolution and the Spanish Left, 1917–23 // The agony of Spanish liberalism: From revolution to dictatorship, 1913-1923 / Ed. by F. J. Romero Salvado and A. Smith. – New York: Palgrave Macmillan, 2010. – Pp. 92-120.

4. González Calleja E. La razón de la fuerza. Una perspectiva de la violencia política en la España de la Restauración // Ayer. – 1994. – № 13. – Pp. 85-113.
5. Pomés J. Sindicalismo rural republicano en la España de la Restauración // Ayer. – 2000. – № 39. – Pp. 103-133.
6. Romero Salvadó F. J. Spain 1914-1918: Between war and Revolution. – London: Routledge, 2002. – 237 p.
7. Romero Salvadó F. J. «Si Vis Pacem Para Bellum»: The Catalan Employers' Dirty War, 1919–23 // The agony of spanish liberalism: From revolution to dictatorship, 1913-1923 / Ed. by F. J. Romero Salvado and A. Smith. – New York: Palgrave Macmillan, 2010. – Pp. 175-201.
8. Romero Salvadó F. J., Smith A. The Agony of Spanish Liberalism and the Origins of Dictatorship: A European Framework // The agony of spanish liberalism: From revolution to dictatorship, 1913-1923 / Ed. by F. J. Romero Salvado and A. Smith. – New York: Palgrave Macmillan, 2010. – Pp. 1-31.
9. Sánchez Jiménez J. La España Contemporánea (1875 -1931) – Madrid, 1991. – 470 p.
10. Shubert A. A Social History of Modern Spain. – London; New York: Routledge, 2005. – 295 p.
11. Галан Х. М. Крушение монархии в Испании (1917-1931 гг.) – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 134 с.
12. Гарсиа Х. Испания XX века. – М.: Мысль, 1967. – 486 с.
13. Дамье В. Исторические судьбы анархо-синдикализма в Европе // Новая и новейшая история. – 2005. – № 5. – С. 21-37.
14. Іваницька О. Новітня історія Іспанії в життєписах королів. Альфонсо XIII – король парадоксів. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 232 с.
15. Коваль Б. Этика анархизма // Новая и новейшая история. – 1990. – № 5. – С. 53-66.
16. Лобок Д., Морозов В. Профсоюзное движение. История, теория, практика. – С.-П., 2007. – 244 с.
17. Политическая история Испании XX века: учебное пособие. / Г. И. Волкова, А. В. Дементьев. – М.: Высшая школа, 2005. – 191 с.

Стаття надійшла до редколегії 20.02.2015.

Елена Скопова

Анархо-синдикалистское движение как фактор радикализации внутриполитической ситуации в Испании (1918-1923)

Статья посвящена исследованию испанского анархо-синдикализма и его влияния на общественно-политическую жизнь страны, которое заключалось в радикализации внутриполитического положения, развитии забастовочного движения в городских и сельских регионах Испании.

Ключевые слова: *Испания, анархо-синдикализм, рабочее движение, терроризм, кризис конституционно-монархического строя.*

Olena Scopova

Anarcho-syndicalist movement as a factor of radicalization political situation in Spain (1918-1923)

The article covers a study of Spanish anarcho-syndicalism and its influence on the country's social and political transformation, which consisted in the radicalization of the political life, development of the strike movement in urban and rural Spain. Strengthening of the opposition, radicalization and militarization of public life after First World War revealed the inefficiency of the constitutional system and facilitated the intervention of the army in politics. Complicating the situation is typical for the time of the Spanish reality of socio-economic problems. This finally discredited the king Alfonso XIII and the existing regime. The military discontent, the fear of anarchist terrorism or a revolution, and the rise of labor movements ultimately led to a military coup and establishment of military-monarchist dictatorship of General Miguel Primo de Rivera 1923-1930.

Keywords: *Spain, anarcho-syndicalism, labour movement, terrorism, crisis of constitutional-monarchist regime.*

УДК 94(497.4)

Катерина Мальшина, Владислав Волобуєв

БАНОВИНА СЛОВЕНІЯ: НЕЗДІЙСНЕНА МРІЯ ПРО СЛОВЕНСЬКУ АВТОНОМІЮ У ПЕРШІЙ ЮГОСЛАВІЇ (1939-1940 РР.)

Стаття присвячена питанням словенської національної автономії. Висвітлюється вплив створення бановини Хорватії на політичну діяльність органів управління Дравської бановини, а також головні підґрунтя вимоги про створення бановини Словенії та хід її реалізації в умовах послаблення національного унітаризму та суворой державної централізації Першої Югославії наприкінці 1930-х рр.

Ключові слова: Перша Югославія, автономія, бановина Хорватія, бановина Словенія.

Ідея незалежної Словенської держави з'явилася під час «навесні народів» у 1848 р. Словенські землі були традиційно, від середньовіччя, поділені на 5 суто адміністративних провінцій у складі Австрійського ерц-герцогства, на відміну від Королівств Чехія, Угорщина та Хорватія і Славонія; в той же час словаки, серби та українці теж мали свої окремі, етнічно об'єднані, адміністративні одиниці. Незадоволеними, таким чином, залишалися хорвати, які прагнули поєднати Хорватію, Славонію та Далмацію, де проживали хорвати – в єдину Хорватію, на підґрунті «національного права». Словенці, що жили у Відні, заснували гурток «Словенія» з вимогою створення Об'єднаної Словенії, як автономної одиниці у складі Австрійської імперії. У травні 1917 р. південнослов'янські члени рейхсрату у Відні висунули Травневу декларацію, в якій заявили про необхідність створення «держави словенців, хорватів і сербів» в рамках імперії, де словенці мали б автономію.

У серпні 1918 р. словенські партії в Любляні створили Національну раду – політичний орган, який узяв на себе управління внутрішньою політикою в період становлення нової держави південних слов'ян. Коли Троїстий Союз на західному фронті зазнав поразки, 29 жовтня 1918 р. в Любляні на урочистих зборах була проголошена Держава словенців, хорватів і сербів. Держава СХС мала свою територію, населення, організоване управління й армію, її представляло Національне Віче в Загребі. За часів Держави СХС словенці на короткий час жили в політично незалежній державі, мали свою власну національну державність у вигляді повної автономії [15, с. 238].

Хорватські та боснійські серби закликали до злиття з одним з переможців Першої світової війни, Королівством Сербії, щоб нейтралізувати тиск з боку італійців у Горіцці, Внутрішній Словенії, Істрії та Далмації. Тому словенська делегація з 28 членів відправилася в Белград, де, незважаючи на провал переговорів про майбутній устрій нової держави та становище в ній словенців, 1 грудня 1918 р. погодилася на злиття з Королівством Сербії у Королівство сербів, хорватів і словенців. За рішенням Паризької мирної конференції словенські землі були поділені між 4-ма королівствами — Італією, Австрією, Угорщиною та Королівством СХС. У останньому залишилося тільки 60 % словенського населення. Це сприяло підйому національної самосвідомості. Вже після перших дебатів в Установчих зборах в лютому 1921 р. словенські діячі науки та культури в спеціальній заяві виступили з вимогою прийняття конституції, яка б захищала і сприяла розвитку Словенії у складі Королівства СХС. Але в День Святого Віта, 28 червня 1921 р. в Установчих зборах Королівства словенська делегація залишилася в меншості, й була прийнята Конституція, що узаконила централізовану конституційну монархію під егідою династії Карагеоргієвичів, в основі національної політики якої був покладений унітаризм та ідея «триєдиного югославського народу».

У жовтні 1929 р. Королівство СХС було перейменовано в Королівство Югославія, югославська частина території Словенії була об'єднана в Дравській бановині. У вересні 1931 р. король видав нову конституцію, яка продовжила період інтегрального югославізму. Опозиція проти унітаристської політики в грудні 1932 р. оголосила т. зв. Словенську декларацію, яка вимагала широкої автономії Словенії в рамках югославської держави. Головні ініціатори, які підписали Декларацію, були звинувачені в скоєнні злочину та отримали різні терміни ув'язнення.

Після вбивства короля Олександра в Марселі в жовтні 1934 р. наступив останній період режиму коаліції сербського радикала Мілана Стоядіновича, що заснував у 1935 р. загальнонаціональний Югославський радикальний союз (далі — ЮРС), у складі колишньої сербської Національної радикальної партії, Словенської Народної партії (далі — СНП) та Югославської мусульманської організації. Уряд був повинен займатися проблемами економічної кризи, яка склалася через прощення військових боргів і укладення договорів з фашистськими Італією та Німеччиною. Нагальним було також хорватське національне питання. На виборах в грудні 1938 р. опозиція, яка згуртувалася навколо хорватського лідера д-ра Владо Мачка, отримала майже половину голосів. Новий прем'єр Драгіш Цветкович разом з В.Мачком 26 серпня 1939 р. уклали угоду, за якою було сформовано бановину Хорватію. Бановина зібрала всі землі в королівстві, де історично жили хорвати. Після проголошення бановини Хорватії представники Словенії почали вимагати таку ж ступінь автономії.

Проблеми ролі та характеру політичної боротьби за словенську автономію привертають увагу багатьох словенських авторів, а також російських дослідників правових аспектів Октройованої конституції, угоди Цветковича-Мачка та законів, які з неї вийшли [1-4; 8; 9; 19; 25], але вивченню питання про бановину Словенію присвячено лише декілька робіт. Вперше згадано про цю проблему було у вступі Володимира Колоші до його видання документів щодо засідань банської ради Дравської бановини у 1980 р. [7], але проблема не нашла своїх дослідників, і тільки після здобуття незалежності Словенії, вже у 1994 р., це питання підняв на науковому семінарі «Словенці та держава» найвизначніший словенський історик Янко Прунк [18, с. 135-142]. З введенням у проблему виступив Юрій Перовшек, спочатку у 1997 р. на симпозіумі «Словенські тридцять років», а потім у оглядовій статті про відносини словенців з югославською спільнотою [13; с. 458-459; 14, с. 18-32], він в той же час вивчав зусилля лібералів та клерикальної СНП щодо створення бановини Словенії [11, с. 49-60], в цьому контексті також Марко Жупанц почав досліджувати ідеї одного з провідних членів СНП та ідеологів бановини Словенії, економіста та політика Андрія Госара [37, с. 553-575]. Продовжив дослідження в цьому напрямку працівник Архіву республіки Словенії Гашпер Шмід, який виявив, дослідив та видав архівні списки справи щодо бановини Словенії та деякі документи з неї [27]. Бачимо, що деякі джерела для дослідження цієї проблеми вже опубліковані. Також треба додати опубліковані державні документи: Конституцію Югославії 1931 р. [31; 32], угоду Мачка-Цветковича [2; 16; 17; 20; 21] та «Закон про бановину Хорватію» від 1939 р. [29], а також інші закони [34, 35; 36]. Їх видавали на всіх мовах Югославії декілька разів, відразу після видання та потім у посібних збірках. Також важливе значення мають документи словенських політичних діячів, які готували офіційні документи для прийняття рішення — економіко-статистичний аналіз становища Дравської бановини в рамках Першої Югославії за авторством Андрія Госара, де він доводить економіко-виробничі засади фінансової незалежності словенських територій, та політичний виступ — резолюція Фердинанда Новака про необхідність створення бановини Словенії, вперше опублікована для широкої громадськості у 2012 р. [5; 6; 10].

Доцільним є розглянути вплив створення бановини Хорватії на політичну діяльність органів управління Дравської бановини, а також вивчити головні підґрунтя вимоги про створення бановини Словенії, ідейні підходи та хід її реалізації в умовах послаблення національного унітаризму та суворой державної централізації Першої Югославії наприкінці 1930-х рр.

У 1929 р. Югославія отримала новий адміністративно-територіальний устрій. До того адміністративно-територіальною одиницею в Королівстві СХС була «oblasti» — дослівно «влада» словенською (від слова «lastni» — «власний»), за вимовою та давнім значенням дуже подібна слову «область», тому звичайно в історіографії використовують саме цей термін. В новій югославській державі тепер було введено 9 нових адміністративно-територіальних одиниць — бановин (дослівно намісництв), вони іменувалися за найбільшими річками в тих регіонах. Серед них словенські землі увійшли в Дравську бановину зі столицею в Любляні. Бановини не йшли у протиріччя з централізмом державного управління, але являли собою специфічний спосіб адміністративної децентралізації Королівства Югославії. Вони були сформовані за суто політичними, а не традиційно-історичними критеріями.

Незважаючи на свої статутні повноваження, гарантовані у сфері загального управління, бановини безпосередньо підпорядковувалися центральним органам державної влади. Бан, або намісник короля, мав найвищу загальну політичну та адміністративну владу, був «представник королівської влади в бановині». Його призначав сам король за пропозицією міністра внутрішніх

справ і після обговорення з прем'єр-міністром, таким чином призначалися також всі керівники департаментів банської адміністрації. Членів банської ради, консультативного органу при бані, за пропозицією бана призначав та заміщав міністр внутрішніх справ [34, 35; 36]. Такий спосіб призначення бана, його адміністрації та ради збереглося й в др. пол. 1930-х рр., хоча Октройована конституція 1931 р. передбачала виборність рад і комітетів бановин. Однак до видання очікуваного Закону про організацію і повноваження бановинського самоуправління не дійшло [4, с. 238].

Бачимо, що самостійний національний розвиток, який ще мав деякий потенціал у рамках Відовданської конституції Першої Югославії, у п. п. 1930-х рр., в умовах диктатури, було практично унеможливлено. Тому шлях до вирішення національного питання йшов через боротьбу прибічників федерального устрою держави, що базувався би на визнанні національного принципу створення внутрішніх автономій всередині Королівства Югославії (що їх іменували автономістами-федералітами), та унітаристів – прибічників національної югославської асиміляції та централізованого устрою. На політичній арені, однак, пересічному громадянину було важко зрозуміти всі підводні течії у боротьбі партій, яка вийшла на рівень захисту культури та початкової загальної освіти, а політичні дебати здебільшого йшли у пресі та були завуальовані. Після вбивства короля Олександра, у 1935-1937 рр. ідею словенської автономії було майже забуто.

Як вже було згадано, на початку 1930-х рр. в державі залишилася тільки одна правляча партія – ЮРС, який складався з національних партій різних частин Югославії, які підписали коаліційну угоду з колишньою сербською Радикальною партією. Словенська фракція ЮРС – а саме СНП – в цей період в основному задовольнялася тільки вимогами принципу рівності словенців, хорватів і сербів, що наближало її до лібералів та офіційно визнаної ідеологічної лінії [23; 24; 26].

Наприкінці 1930-х рр. розпочався новий етап у боротьбі за словенською автономію завершилася створення окремої бановини Хорватії. Тоді хорватська федералістська політика після більш ніж двох десятиліть безуспішних зусиль досягла створення окремої хорватської державної одиниці. Угоду про її створення було підписано 23 серпня 1939 р., підписали її провідні хорватські політики 1930-х років, голова колишньої Селянської демократичної коаліції (СДК) і Хорватської селянської партії (ХСП) д-р Владко Мачек і голова югославського уряду Драгіша Цветкович. [Не дивлячись на диктаторські реформування в політичному житті Югославії, у 1930-ті роки традиційно використовували здебільшого колишні найменування партій та організацій, що збереглося також в балканській історіографії.] Тому угоду називали угодою Цветковича-Мачка. Бановина Хорватії була заснована 26 серпня 1939 р., коли було підписано й опубліковано постанову королівських намісників – банів про її створення.

Зі створенням бановини Хорватії у внутрішньополітичному сенсі було вирішено найбільш актуальне питання Першої Югославії, хоча це стало єдиною перемогою автономістів-федералістів. Це означало перегляд унітаристської та централістської Октройованої конституції 1931 р. [14, с.28], оскільки розпорядження про бановину Хорватію відхилялося від конституційного принципу югославської національної єдності. Внутрішньополітичним наслідком цього було визнання того, що існує хорватський народ, який на основі права на самовизначення використовує своє право на самостійний політичний, економічний і культурний розвиток в межах бановини Хорватії. Постанова призвела до зміни централістичної державної структури, так як бановина Хорватія «мала на території Королівства Югославії особливе державне положення» і «певні зачатки державності» [2, с. 193-217; 3, с. 298.; 4, с. 204-207].

Бановина Хорватія складалася з колишніх Савської та Приморської бановини. Центральне правління знаходилося в Загребі. Повноваження бановини Хорватії охоплювали сільське господарство, торгівлю та промисловість, лісове господарство, шахти, будівництво, соціальну політику, охорону здоров'я, фізкультуру, системи правосуддя, освіти, внутрішніх справ і всі питання, які до цього вже входили в юрисдикцію бановин. Інші питання залишалися в межах юрисдикції центральних державних органів. Постановою про бановину Хорватію було також гарантовано її фінансову та внутрішньо-організаційну автономію. Бановина Хорватія отримала свій власний обраний Сабор і бана, які в рамках повноважень, наданих бановині, виконували законодавчі та адміністративні обов'язки. Владна функція і влада короля були збережені у формулі, за якою видавалися законодавчі розпорядження: «Король і Сабор разом», а адміністративна влада здійснювалася «Королем через бана». Бан відповідав перед королем. Призначав та звільняв його тільки король [29, с.509].

Створення бановини Хорватії також означало поворотний момент у здійсненні політичної влади в країні. В день, коли було видано постанову про її створення, було розпущено Національ-

ну скупщину, також уряд Цветковича подав у відставку і був складений новий, вже коаліційний уряд. Уряд складався з представників офіційної партії — ЮРС — і представників колишніх Селянської демократичної коаліції, Хорватської селянської партії, Демократичної партії і Незалежної демократичної партії. Прем'єр-міністром було вдруге призначено Д.Цветковича, віцепрем'єром став В.Мачек. Словенським представником в уряді був член керівництва словенської фракції ЮРС д-р Міха Крек, він отримав портфель міністра будівництва [*Nova vlada je prisegla* // *Slovenec*. — 1939. — № 195. — 27 avgust.].

Створення бановини Хорватії викликало в Словенії очікування, що за хорватським прикладом в них також буде створена окрема бановина.

Після укладення угоди Цветковича-Мачка та оприлюднення Указу королівських намісників про бановину Хорватію, за яким вона «здобула особливе державно-політичне положення у складі Королівства Югославія» і «певні рамки державності» [4, с. 204-205], ідея автономії та права «словенського народу на широке самостійне законодавче внутрішнє управління з політичної, економічної та культурної точки зору в сумісній державі з сербами і хорватами» [20, с.1] постала провідною в політиці СНП.

В СНП звернули увагу на одне з положень Указу, в якому передбачалося, що «положення Указу про бановину Хорватію (...) можуть бути поширені Королівськими указами також на інші бановини» [30, с.510]. 4 вересня 1939 р. у відповідності з рішенням прем'єр-міністра Д. Цветковича була утворена спеціальна комісія, якій було доручено підготувати «всі необхідні законодавчі пропозиції з передачі повноважень в плані рішень, що стосуються розширення положень щодо хорватської бановини на інші бановини, серед них також на Дравську бановину» [*Komisija za prenos kompetenc na banovino Slovenijo* // *Slovenec*. — 1939. — № 211. — 15. september.]. В комісію були призначені міністр без портфеля серб Михайло Константінович та словенці — вже згаданий М. Крек і помічник бану Дравської бановини Станко Майцен [36, с.72].

В банській раді та управі Дравської бановини, члени якої були представниками СНП, що в другій половині 1930-х років постійно підкреслювали свої автономістські тенденції [36, с.72; 24, с. 338-339], з осені 1939 р. інтенсивно працювали над проектом бановини Словенії. В банській адміністрації підготували тексти різних постанов: «Розпорядження про створення словенської бановини», «Положення про організацію банської влади, бановинських зборів як словенського парламентського представництва», «Положення про вибори до бановинських зборів та про їх процедуру», «Положення про Адміністративний суд Словенії» та «Положення про бюджет бановин». Були також підготовлені пропозиції щодо передачі справ від окремих міністерств в їхні представництва в Любляні.

Кульмінацією автономістських зусиль банської ради стало прийняття 17 лютого 1940 р. резолюції про створення бановини Словенії. Члени банської ради на 12-й черговій сесії 17 лютого 1940 р. прийняли два варіанти резолюції Йосипа Лесковара щодо створення бановини Словенії за прикладом Хорватії. Найбільш розробленим був варіант Фердинанда Новака, який включив її в Адресу подяки банові і членам банської ради. В резолюції, зокрема, відзначалося, «... що банське управління у його нинішньому вигляді не є достатнім, оскільки перешкоджає природному розвитку і прогресу Дравської бановини і гальмує консолідацію умов в державі. Виходячи з цих даних, я виводжу вимогу про те, щоби конституційні положення про самоврядування здійснювалися в повному обсязі та надали народу можливість через своїх вільно обраних представників самому вирішувати всі питання ... ». Нижче були наведені побажання Новака, щоб словенці жили «на своїй землі як вільний народ під світлою Карагеоргієвою зіркою ...». Резолюція була підтримана підписами 41 члену банської ради.

Якщо порівняти цю декларацію з Травневою декларацією 1917 р., ми знаходимо, що у них є багато спільного. В обох випадках більшість учасників була членами СНП, у разі банської декларації формально як члени ЮРС. Формулювання дуже подібні, а також дуже схожі своїм обережним і попереджувальним ставленням до тогочасної влади. Політична орієнтація обох декларацій однакова та являє собою реформістське прагнення до мирного вирішення нагального національного питання, і в цьому сенсі не виходить за рамки автономії. Революційність її полягає в вимаганні деякої демократії — національної (а, точніше, етнічної) — єдності у рамках регіонального самоуправління та виборності регіональних органів влади, з претензією на власний парламент.

Водночас радники підкреслили необхідність негайно замінити банську раду виборними бановинськими зборами, які на додаток до інших рішень з усіх питань бановинського бюджету також мали б законодавчі права.

Для підтримки цих вимог словенський і югославський політик, соціолог, економіст і політолог, колишній міністр, член СНП д-р Андрій Госар в спеціальному виданні опублікував своє дослідження щодо бановини Словенія. В цій брошурі він навів низку політичних, фінансово-економічних та соціальних аргументів створення бановини Словенії [5] на основі моделі автономії бановини Хорватії.

Брошура складається з чотирьох розділів: I. Угода [Цветковича-Мачка] та словенці; II. Фінансово-економічний бік питання про бановину Словенію; III. Примітки до питання про нову систему державних та бановинських фінансів; IV. Деякі загальні рекомендації щодо складу, організації та роботи бановинських зборів Словенії. Ця робота — внесок А.Госара у вирішення проблеми внутрішньої організації Югославії, яка може служити джерелом для вивчення та розуміння всієї ситуації в Югославії в перші два десятиліття її існування. Автор надає велику кількість статистичних додатків про фінансове навантаження на окремі бановини Югославії, зібравши цікаві фінансово-економічні матеріали про господарський розвиток словенських земель в Югославії, які б увійшли у бановину Словенію, також він використовує матеріали інших авторів і зводить всю інформацію під єдину наукову обробку. А.Госар написав свої висновки для банської ради ще в листопаді 1939 р. [6, с.349-368], але вони відразу стали відомі широкій громадськості, що призвело до окремого друкованого видання у 1940 р.

Як пише сучасник, «на перший погляд, здається, що цифри, які доводять, в якій мірі Словенія є фінансово активною для всієї Югославії, ще недостатньо вишукані і об'єктивно підтримані. По суті, автор правильно проклав шлях для подальшого дослідження» [33, с.235].

На жаль, подальшого дослідження не відбулося. Підготовку до створення бановини Словенії у зв'язку із зростанням загрози війни перервали. Тому, на останньому засіданні у лютому 1941 р. банська рада більше не торкалася питання про створення словенської бановини [24, с.339-342].

Перебування Словенії у складі Югославії протягом більш ніж двадцяти років переконало словенців у переконанні, що для них югославська держава дійсно є прийнятною, тільки якщо зміниться її внутрішня сутність, і в Югославії здійсняться національні інтереси Словенії. Але цього в Королівстві Югославія не відбулося. Історія не дозволила словенцям дізнатись, чи можна в цій країні добитися національної свободи, рівноправності і суверенного національно-політичного положення. При своїх вимогах, прогнозах і очікуваннях більшої або, можливо, меншої можливості такого перетворення Королівства Югославії, словенці залишилися без неї 6 квітня 1941 р.

Вимоги до створення бановини Словенії не були реалізовані, оскільки угоду про бановину Хорватію було підписано всього за кілька днів до початку Другої світової війни, коли країна почала гарячково займатися військовими справами. Прийшов новий час, час війни, і з ним прийшов іншим чином оснований зміст словенського національного, політичного та історичного досвіду.

Список використаних джерел та літератури:

1. Силкин А.А. Внутриполитические предпосылки заключения Соглашения Цветкович — Мачек и формирования Бановины Хорватия (1934-1939 гг.) /Александр Александрович Силкин // Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX — начало XX в.): Сборник статей. — СПб.: Алетея, 2009. — 336 с.
2. Boban L. Sporazum Cvetković-Maček / Ljubo Boban. — Beograd: s.n., 1965. — 435 str.
3. Čulinović F. Državopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. — Kn. II: Srbija-Crna Gora-Makedonija, Jugoslavija 1918-1945 / Ferdo Čulinović. — Zagreb: Školska knjiga, 1954. — 346 str.
4. Čulinović F. Državopravni razvitak Jugoslavije / Ferdo Čulinović. — Zagreb: Pravni fakultet, 1963. — XIV, 375 str.
5. Gosar A. Banovina Slovenija: politična, finančna in gospodarska vprašanja / Andrej Gosar. — Ljubljana: Dejanje, 1940. — 39 str.
6. Gosar A. Finančna in gospodarska stran vprašanja o slovenski banovini / Andrej Gosar // Dejanje: revija za kulturo, gospodarstvo in politiko. — 1939. — Leto 2. — Št. 9 (november). — Str. 349-368.
7. Kološa V. Banski svet Dravske banovine 1931-1941 / Vladimir Kološa. — Ljubljana: Arhiv SRS, 1980. — 117 str.
8. Kostić L. Komentar ustava kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931: (Jugoslovensko ustavno pravo) / Laza M. Kostić. — Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće G. Kon, 1934. — 298 str.
9. Mikuž M. Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941 / Metod Mikuž. — V Ljubljani : Mladinska knjiga, 1965.- 555 str.
10. Novak N. Gospod ban! 6. seja — 17.II.1940. / Nande Novak // Šmid G. Resolucija Ferdinanda Novaka za Banovino Slovenijo 17. februar 1940 [Elektronski vir] / Gašper Šmid // Arhivalija meseca. — 2012, marec. — Режим доступа: http://www.arhiv.gov.si/si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhivalije_meseca/arhivalija_meseca_marec_2012/

11. Perovšek J. Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939-1941 / Jurij Perovšek // Prispevki za novejšo zgodovino. – 2002. – Letnik 42. – Št. 3. – Str.49-60.
12. Perovšek J. Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929 / Jurij Perovšek. – Ljubljana: Modrijan, 1996. – 296 str.
13. Perovšek J. Slovenci in jugoslovanska skupnost 1918–1941 / Jurij Perovšek// Zgodovinski časopis. – 2005. – Št. 3/4. – Str. 449-460.
14. Perovšek J. Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih / Jurij Perovšek // Slovenska trideseta leta: simpozij 1995 / ur. Peter Vodopivec, Joža Mahnič. — V Ljubljani : Slovenska matica, 1997. – Str. 18-32.
15. Perovšek J. V zaželjeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo: 1918-1941 / Jurij Perovšek. – Ljubljana: INZ, 2009. – 314 str.
16. Petranović B., Zečević M. Jugoslavija 1918-1984: zbirka dokumenata / prired. Branko Petranović, Momčilo Zečević / srbski (latinica). – Beograd: Rad, 1985. – Str. 357—359;
17. Petranović B., Zečević M. Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata / Branko Petranović, Momčilo Zečević. – Beograd: Prosveta, 1987. – 1. zv. – Str. 508—510.
18. Prunk J. Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanj v Kraljevini Jugoslaviji / Janko Prunk // Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994) / [ur. Bogo Grafenauer]. – Ljubljana: SAZU, 1995. – Str. 135-142.
19. Repe B. Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje drugog svetskog rata / Božo Repe // Intelektualci i rat 1939.-1947.: zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012. – Zagreb: FF press – Filozofski fakultet, 2013. – 1. zv. (VII, 584 str.) – Str. 67-81.
20. Sporazum // Jutro. – Leto XX. – Št. 198. – 26. 8. 1939. – Str. 1.
21. Sporazum Cvetković-Maček // Temelji i ciljevi kraljevine Jugoslavija. Dokumenti / srbski (cirilica). – Beograd: [K. M. Bojković], 1940. – Str. 22—24.
22. Stiplovšek M. Banski svet Dravske banovine 1930–1935 / Miroslav Stiplovšek. – Ljubljana: Znanstveno-raziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
23. Stiplovšek M. Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1929-1941 / Miroslav Stiplovšek // Arhivi. – 1996. – št. 1-2. – Str. 45.
24. Stiplovšek M. Slovenski parlamentarizem: 1927-1929 / Miroslav Stiplovšek. – Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000. – 497 str.
25. Stiplovšek M. Sporazum Cvetković-Maček / Miroslav Stiplovšek // Enciklopedija Slovenije. – Zv. 12 (19). – Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998. – Str. 219-220.
26. Stiplovšek M. Ukinitev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2: Ferenčev zbornik. – Str. 103.
27. Šmid G. Uprava Dravske banovine: 1929-1941 / Gašper Šmid; [spremna beseda Miroslav Stiplovšek]. – Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003 ([Grosuplje] : Grafis Trade). – 148 str.
28. Šmid G. Resolucija Ferdinanda Novaka za Banovino Slovenijo [Elektronski vir] / Gašper Šmid // Arhivalija meseca. – 2012, marec. – Режим доступа: http://www.arhiv.gov.si/si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhivalije_meseca/arhivalija_meseca_marec_2012/
29. Uredba o Banovini Hrvatskoj // Službene novine Kraljevine Jugoslavije. – 26. 08. 1939. – Broj 194-A-LXVIII. – Str. 509.
30. Uredba o proširenju propisa uredbe o banovini Hrvatskoj na ostale banovine // Službene novine Kraljevine Jugoslavije. – 26. 8. 1939. – Broj 194-A-LXVIII. – Str. 510.
31. Ustav kraljevine Jugoslavije / srbski (latinica) // Zbirka zakona. – 1931. – Zv. 45. – Beograd : G.Kona; Privrednik, 1931. – 57 str.
32. Ustav Kraljevine Jugoslavije: obnarodovan u «Službenim Novinama» 3 septembra 1931 / (hrvaški). – Zagreb: Kugli, 1931. – 29 str.
33. Veble A. Gosar Andrej, Banovina Slovenija. Politična, finančna in gospodarska vprašanja. Ljubljana 1940. Založilo »Dejanje«- V.8°. 40 str. / Andrej Veble // Časopis za zgodovino in narodopisje. – 1939. – Št. 3-4. – Str. 235.
34. Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja; Zakon o banski upravi ; Zakon o praznikih // Zbirka zakonov. – Sn. 37. – V Ljubljani: Tiskovna zadruga, 1930. – 58 str.
35. Zakon o občem upravnem postopku; Zakon o banski upravi; Pravilnik o organizaciji in delu banskih svetov / [prevod Rudolf Andrejka]. – V Ljubljani: Merkur, 1931. – 131 str.
36. Zečević M. Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošca 1918-1949 / Momčilo Zečević // Prispevki za novejšo zgodovino. – 1991. – Št. 1. – Str. 55-74.
37. Županc M. Ekonomska misel Andreja Gosarja / Marko Županc // Zgodovinski časopis. – 1999. – Letn. 53. – Št. 4. – Str. 553-575.

Стаття надійшла до редколегії 2.12.2014.

Екатерина Мальшина, Владислав Волобуев

Бановина Словения: неисполненная мечта о словенской автономии в Первой Югославии (1939-1940 гг.)

Статья посвящена вопросам словенской национальной автономии. Освещается влияние создания бановины Хорватии на политическую деятельность органов управления Дравской бановины, а также главные основания для требований о создании бановины Словении и ход ее реализации в условиях ослабления национального унитаризма и строгой государственной централизации Первой Югославии в конце 1930-х гг.

Ключевые слова: Первая Югославия, автономия, бановина Хорватия, бановина Словения.

Kateryna Malshyna, Vladyslav Volobuiev

The Banovina of Slovenia: unrealized Slovenian dream of autonomy in the First Yugoslavia from 1939 till 1940

Being the part of the First Yugoslavia for more than 20 years has strengthened the Slovenes in the belief that the Yugoslav state is acceptable only if its inner essence will be changed and the national interests of Slovenia will be realized. The first step in the implementation of the Slovenian autonomy was the establishment of Banovina of Croatia. This act de facto rejected the constitutional principles of the Yugoslav national unity and changed the administrative structure since recognized the existence of a separate nation and gave it certain rudiments of a statehood.

This fact has laid the foundation for requirements for the Banovina of Slovenia and made the significant impact on the political activities of government of the Banovina of Drava and in the late 1930s. Thus, the second step was its efforts on the preparation of the set of documents for the establishment of the Banovina of Slovenia for Belgrade. But the military operations on territory of Yugoslavia stopped the process.

Key words: First Yugoslavia, autonomy, Banovina of Croatia, Banovina of Slovenia.

УДК 327(47+57: 498)

Лілія Трофимович

РАДЯНСЬКО-РУМУНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті простежена динаміка радянсько-румунських відносин через призму європейської геополітики напередодні Другої світової війни. Охарактеризовано тогочасну зовнішню політику СРСР і Румунії. Розкрито сутність і витоки бессарабського питання. Показано вплив останнього на відносини Радянського Союзу з європейськими державами. Визначено його місце у серпневих 1939 р. англо-франко-радянських переговорах і таємному додатковому протоколі до пакту Ріббентропа-Молотова.

Ключові слова: СРСР, Румунія, Великобританія, Франція, Німеччина, бессарабське питання, зовнішня політика, міжнародне становище, дипломатичні переговори.

Взаємовідносини європейських країн, у тому числі між Радянським Союзом і Румунією, зигзаги їх зовнішньої політики, що породили гостру політичну кризу, яка переросла у світову війну, продовжують викликати посилений інтерес, породжують палкі дискусії та неоднозначні оцінки. Серед сучасних дослідників вагомий доробок у вивчення певних аспектів радянсько-румунських стосунків внесли насамперед М. Мельтюхов, С. Дюллен, В. Баран, В. Гриневич, М. Єрещенко, В. Хаджираєва та інші. Автори опублікованих праць, за деяким винятком, головну увагу зосереджують на захопленні Румунією Бессарабії у 1918 р., або на «визвольному поході» Червоної армії в Бессарабію і Буковину у червні 1940 р., залишаючи осторонь чи побічно висвітлюючи передвоєнний період цих відносин. До того ж, деякі з них намагаються обілити зовнішню політику СРСР, зокрема, переконати читача в тому, що пакт Ріббентропа-Молотова, згідно якого Кремль одержав можливість реалізувати на практиці «свій інтерес до Бессарабії», став «видатним успіхом радянської дипломатії, що відновив територію історичної держави Російської» [15, с. 5].

Спираючись насамперед на опубліковані документи і матеріали, а також на новітню літературу, автор спробував неупереджено висвітлити складні і суперечливі радянсько-румунські відносини у контексті європейської геополітики напередодні Другої світової війни.

На кінець 1930-х років радянське керівництво прийшло до однозначної думки: світова революція не є пріоритетним напрямком зовнішньої політики СРСР і тривкі позиції на міжнародній арені можуть бути завойовані головним чином традиційними військово-дипломатичними методами. При цьому сталінська зовнішньополітична доктрина була надзвичайно ідеологізована, непослідовна і кон'юнктурна, химерно поєднуючи історичну обумовленість і наступність, місію світової революції й імперську основу, інтернаціоналізм і державність [25, с. 6]. Кроки Кремля все більше орієнтувалися на національно-державні та геополітичні інтереси в розумінні сталінського оточення і за суттю були виваженою Realpolitik. У зв'язку з цим він визначив для себе різнопланові завдання: забезпечити безпеку Радянського Союзу в умовах посилення Третього райху на континенті й Японії на Далекому Сході, а також завоювати для своєї країни нові сфери впливу. Причому завдання-максимум тоді для нього – відновлення імперії в кордонах 1913 р., для чого потрібен був воєнний конфлікт у Європі [18, с. 285].

Прагнення отримати те, що втратила Росія, було однією з головних сил, які визначали радянський ревізіонізм у міжвоєнний період [Детальніше про це див.: 3, с. 63-67]. До таких втрат належала і Бессарабія. Як відомо, з 1812 р. вона входила до складу Російської імперії, а на початку 1918 р. була окупована й анексована Румунією. Підписаний 28 жовтня 1920 р. представниками Великобританії, Франції, Італії й Японії, з одного боку, і Румунією – з іншого, Паризький протокол визнав приналежність Бессарабії до останньої, проте, оскільки Японія його не ратифікувала, то в силу він не вступив. Ні РСФРР, ні УСРР, ні пізніше СРСР не визнали цю анексію. Своєю чергою, офіційний Бухарест необхідною умовою нормалізації двосторонніх відносин висував Москві вимогу попереднього визнання Бессарабії румунською територією. В результаті до 9 червня 1934 р. між двома сусідніми країнами не лише були відсутні дипломатичні відносини, а

й не існувало обопільно визнаної лінії кордону: лінію, що проходила по р. Дністер, радянське керівництво вважало не державним кордоном, а демаркаційною лінією [14, с.214; 15, с.7].

Слід зазначити, що 3 березня 1921 р. у Бухаресті був підписаний польсько-румунський союзний договір. Він передбачав: взаємну військову підтримку сторін на випадок війни однієї з них з Радянською Росією; координацію їх політики у взаємовідносинах з Москвою; заключення двосторонньої конвенції; зобов'язання не вести переговорів про сепаратний мир на випадок війни з більшовиками. Встановлювався п'ятирічний строк його дії. У 1926, 1931 і 1936 рр. договір пролонговувався на наступні п'ять років [2, с. 390].

Цінним джерелом про тодішнє сприйняття Румунії як символу капіталістичного оточення залишаються спогади Маршала Радянського Союзу, начальника генштабу ЗС СРСР О. Василевського, записані К. Симоновим: «Ми були передвоєнним поколінням, ми знали, що нас очікує війна, – згадував маршал. – Спочатку вона малювалася як війна взагалі з капіталістичним світом – в якій формі, у формі якої коаліції, важко було передбачити: нам загрожували вже безпосередні сусіди – Польща, Румунія, Мала Антанта – це було до приходу Гітлера до влади, а на Далекому Сході – Японія...» [17, с. 74].

Ключовим завданням зовнішньої політики Румунії було закріплення її післявоєнних кордонів. У зв'язку з цим вона орієнтувалася на Париж, як на одного з гарантів Версальської системи, а також увійшла до складу Малої Антанти, спрямованої на протидію реваншистським устремлінням Угорщини. У 1926 р. її уряд уклав військово-політичні договори з Італією та Францією, а з середини 1930-х рр., продовжуючи орієнтацію на Париж і Лондон, здійснив кроки, спрямовані на зближення з Берліном [9, с.432].

Своєю чергою, Радянський Союз у процесі нормалізації відносин з Францією та при її підтримці розгортав свій вплив у Центральній Європі також шляхом встановлення дипломатичних відносин з країнами Малої Антанти. Як зауважила С. Дюллен, інтерес Москви до дунайського регіону проявився також у прагненні увійти до складу Європейської Дунайської комісії, до якої входили Великобританія, Франція, Італія та Румунія. Можливість використати Дунай для транзиту товарів із або до СРСР була першопричиною, що штовхнула політбюро ЦК ВКП(б) на це рішення 5-го липня 1934 р. До того ж, воно сприяло подальшій нормалізації радянсько-румунських відносин. Нарешті, мова йшла про черговий етап процесу повернення країни у коло великих європейських держав: претендуючи на місце в Європейській Дунайській комісії, Москва апелювала до історичної легітимності і нагадувала, що Росія входила до складу комісії з моменту створення останньої у 1856 р. [7, с.105].

Варто зауважити, що після встановлення дипломатичних відносин у 1934 р. Бухарест запропонував більшовицькому керівництву влітку наступного року заключити договір про взаємодопомогу як проти Німеччини, так і проти Угорщини, в обмін на визнання Бессарабії частиною Румунії. Проте у відповідь останнє заявило, що не відмовиться від права на спірну територію, а також немає наміру надавати допомогу проти Угорщини, оскільки Румунія відмовляється денонсувати союзний договір з Польщею і виключає радянську допомогу на випадок її війни з поляками. Радянська сторона відклала розгляд заключення вищезгаданого договору на осінь 1936 р., а згодом відмовилася від продовження перемовин [10, с. 577; 15, с.169; 20, с. 21-22].

Наприкінці 1930-х рр. Європейський континент втягнувся у новий виток загострення світових суперечностей. Виникла фашистська «вісь». Країни Центральної і Південно-Східної Європи десятиліттями намагалися здійснювати самостійну політику на міжнародній арені, на яку вийшли після Великої війни 1914-1918 рр., однак їх спроби стати повноцінними суб'єктами світової історії не увінчалися успіхом. Одні з них потурали нацистам у справі підготовки нової війни, сприяючи зміцненню військового потенціалу Третього рейху за рахунок своїх ресурсів. Іншим була відведена роль жертв. Отже, країни Центральної й Південно-Східної Європи знову мали стати розмінною монетою в політичній грі великих держав [25, с. 8].

Стосовно Радянського Союзу, то після того, як у березні 1938 р. Німеччина анексувала Австрію, що змінило співвідношення на континенті і надало Берліну достатньої ваги, у зовнішній політиці Москви почав набирати сили принцип невтручання у європейські справи. «Моя декларація є, очевидно, останнім заклик до Європи про співробітництво, після чого ми займемо, ймовірно, позицію малої зацікавленості подальшим розвитком справ у Європі, – писав нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов у листі радянському повпреду у Празі С. Александровському 26 березня цього ж року. – Аншлюс уже забезпечує Гітлеру гегемонію в Європі, незалежно від подальшої долі Чехословаччини» [Цит. за: 7, с.237].

Своєю чергою, міжнародне становище у 30-ті роки, посилення ролі Німеччини і відсутність рішучості з боку західних демократій спонукали Румунію після 1936 р. переорієнтувати свою зовнішню політику з метою уникнення власної дипломатичної ізоляції. З 1938 р. вона поступово втрачала своїх союзників, що супроводжувалося посиленням тиску з боку сусідніх країн. Усупереч відчутному впливу на неї офіційного Берліну, її керівництво продовжувало дотримуватися своїх зобов'язань, виходячи з раніше створеної системи союзних відносин. Однак, не витримавши наростання тиску, воно змушене було заключити у березні 1939 р. економічну угоду з Берліном, результатом якої стало повне підпорядкування румунської економіки Третьому райху [10, с.581].

Водночас, офіційний Бухарест після аншлюсу гітлерівцями Австрії надсилав Москві певні сигнали про готовність зблизитися з нею. Остання, проте, не реагувала на них і, тим більше, не бажала виступати з ініціативами стосовно обговорення питання про можливий перехід Червоної армії через румунську територію на допомогу Чехословаччині. До того ж, Кремль навіть думки не припускав про відмову від зазіхань на Бессарабію. Він був обурений позицією очільників Франції, котрі, як зазначив М. Литвинов у листі до радянського повпреда в Парижі Я. Суріца 3 квітня 1938 р., «уже не вперше грубо і цинічно пропонують нам розплачуватися за нашу ж допомогу Чехословаччині і Франції відмовою від Бессарабії» [Цит. за: 7, с.238]. У будь-якому випадку, як підмітила С. Дюллен, з військової точки зору надання радянської допомоги Чехословаччині при посередництві Румунії створювало значні труднощі, враховуючи гірський ландшафт і стан румунських доріг. Крім того, на випадок гітлерівської агресії фронт перебував би у Богемії та Моравії, а не у Східній Словаччині. Правда, під час перемовин про згадуваний уже пакт взаємодопомоги між СРСР і Румунією, що закінчилися безрезультатно, обговорювалася можливість будівництва залізниці, яка з'єднала б район Дністра з Чехословаччиною [7, с. 238, 268; 24, с.34].

У перші місяці 1939 р. румунська дипломатія активізувала свої зусилля, спрямовані на поліпшення відносин з СРСР. Як випливало з листа Я. Суріца на адресу М. Литвинова 11 лютого, румунський посол у Парижі Г. Татареску «буквально переслідує мене своїми люб'язностями і пошуками частих зустрічей... Робить він це явно демонстративно, на людях, очевидно, прагнучи створити враження якоїсь близькості між нашими місіями... Він майже кожную розмову про наші взаємини неминуче переводить на тему про Бессарабію...це питання...«нависло важким тягарем» над нашими відносинами... Румунія не довіряє нам, оскільки ми не зробили того, що давним-давно зробили стосовно Польщі, балтійців, Фінляндії, не визнали за нею права на «її історичні землі», силою відірвані від неї царським режимом...» [4, с. 122]. Г. Татареску палко переконував Я. Суріца, що в разі відмови Москви від зазіхань на Бессарабію Бухарест негайно відмовиться від співпраці з Берліном і «стане міцно на свій старий традиційний шлях, шлях співжиття і співробітництва з великою Росією...» [4, с. 123].

З інформації про офіційний візит до Другої Речі Посполитої румунського міністра закордонних справ Г. Гафенку 4-7 березня 1939 р., надісланої тимчасовим повіреним у справах СРСР у цій країні П. Листопадом до НКЗС, дізнаємось: у польській столиці «наполегливо циркулюють чутки про те, що Гафенку зібрався виступити у Варшаві з ініціативою розширення відносин з Радянським Союзом. І що Бек (міністр закордонних справ РП – Л.Т.), нібито, наполіг на своєму, тобто поки обмежитися питанням нормалізації економічних відносин з нами. Далі Бек, нібито, дав зрозуміти Гафенку, що усякого роду політичні заяви стосовно нас повинні взаємно узгоджуватись» [4, с. 167].

Про бажання поліпшити відносини з Москвою свідчила і розмова військових аташе СРСР і Румунії у Туреччині, що відбулася 15 березня, на другий день після вступу Вермахту на територію Чехословаччини. Як зафіксував у своєму записі радянський дипломат, «румун заявив, що СРСР, Польща і Балканська Антанта (альянс Греції, Румунії, Туреччини і Югославії, створений у 1934 р. – Л.Т.) повинні разом створити блок для перегородження німецької агресії на сході, оскільки Німеччина захопить Прикарпатську Україну, то наступним об'єктом буде, можливо, польська Україна, а потім спроба просування або в сторону Радянської України, або прагнення захопити Румунію» [4, с.192].

17 березня румунський посланник у Лондоні В. Тиля повідомив міністра закордонних справ Великобританії Е. Галіфакса, що Берлін висунув Бухаресту ультиматум з вимогою надати йому особливі економічні та політичні права в Румунії і за дорученням свого уряду «поставив перед ним питання про англійську допомогу Румунії на випадок агресивних дій з боку Німеччини» [1, с.292]. І хоча інформація виявилася неправдивою, вона наелектризувала дипломатичні і по-

літичні кола Великобританії. Того ж дня головний радник очільника її зовнішньополітичного відомства Т. Вансітарт запросив на розмову радянського повпреда І.Майського і відверто запитав його: «Якщо б Румунія стала б чинити опір зі зброєю в руках німецькому наступу, чи надали б ви їй військову допомогу (тобто не лише допомогу зброєю і амуніцією, але й відправкою наших військ)» [4, с.197].

18 березня І. Майського запросив на розмову сам Е. Галіфакс і поставив перед ним аналогічне запитання [1, с.293]. Зранку того ж дня британський посол у Москві «добивався термінової зустрічі» з М. Литвиновим. «Галіфакс доручив своєму послу запитати нас про нашу готовність надати допомогу Румунії», – негайно інформував нарком генсека ЦК ВКП(б) [4,с.202]. Одержавши від останнього інструкції, очільник зовнішньополітичного відомства ввечері викликав посла, якому повідомив, що радянський уряд запропонував негайно скликати, бажано на румунській території, конференцію представників СРСР, Великобританії, Франції, Польщі та Румунії (наступного дня Москва додала сюди і Туреччину) для консультації і визначення позицій усіх її учасників [1, с. 294].

Проте Е. Галіфакс у розмові з І.Майським 19 березня повідомив, що він і прем'єр-міністр В. Чемберлен вважають скликання конференції « не на часі». Натомість вони пропонують опублікувати спільну декларацію Великобританії, Франції, СРСР і Польщі у тому сенсі, що названі держави зацікавлені у збереженні цілісності і незалежності країн Центральної і Південно-Східної Європи. Наступним кроком буде приєднання до документу Туреччини, Румунії, Греції, Болгарії, Югославії та інших миролюбних держав. І лише тоді можливе скликання конференції з участю усіх вказаних країн [1, с.296]. Через три дні Москва повідомила Лондон, що солідаризується з пропозицією британського уряду і приймає формулювання його проекту декларації, а також негайно підпише його після того, як свої підписи поставлять Париж і Варшава. При цьому радянським повпредам у Лондоні і Парижі М. Литвинов конфіденційно повідомив, що «без Польщі і ми не підпишемо», оскільки « ми надаємо надзвичайно велике значення участі в декларації саме Польщі, з огляду на її географічне положення... якщо Польща не буде з нами, то вона буде проти нас» [1, с. 314; 21, с. 77–78].

Однак уряд Другої Речі Посполитої, побоюючись ускладнити відносини з Берліном, відмовився підписати декларацію. 25 березня її посол у Москві В. Гжибовський заявив М. Литвинову: «Підписання декларації відштовхує Польщу від Німеччини, з якою вона має три кордони... Якщо Англія далі декларації не піде, то Польща може залишитися віч-на-віч з Німеччиною» [1, с.327].

Дискусія, що розгорталася навколо британської пропозиції про підписання декларації, засвідчила, за словами міністра закордонних справ Франції Ж. Бонне, що Румунія і Польща бояться «дружби» СРСР більше, ніж його «ворожнечі», а тому вони виясняли, чи не можна їм одержати військові гарантії від Лондона з тим, аби «взагалі уникнути необхідності залучення СРСР до участі в забезпеченні безпеки країн Східної Європи» [4, с. 229].

Між тим, 23 березня у Бухаресті був підписаний договір «Про зміцнення економічних зв'язків між Румунією і Німеччиною». Характерно, що німецька сторона після його заключення була впевнена в тому, що відтепер «всі країни Південно-Східної Європи побачать, хто володіє воістину панівною, що опирається на економічні фактори, позицією на Дунаї» [26, s.135].

Своєю чергою, румунський уряд зобов'язав 26 березня свого посланника у Москві Н. Діану довести до відома керівництва НКЗС наступне: «Угода 23 березня... нічим не обмежує суверенних прав Румунії ні в господарській, ні в політичній області. Не створює вона для Німеччини і яких би то не було монопольних прав у Румунії». Правда, від себе Н. Діану у розмові з заступником наркома В. Потьомкіним додав: «Особисто я побоююсь, що угода 23 березня є лише першим кроком з боку Німеччини, на якому вона може не зупинитися. Ми змушені були піти на цю угоду, щоб не опинитися віч-на-віч з Німеччиною, роздратованою нашою відмовою. Адже ніхто до сих пір не хотів нас підтримати – ні Франція, ні Англія, ні СРСР» [4, с. 227].

Радянську сторону не задовольнили «скупі відомості» про зміст німецько-румунської угоди і 29 березня, повторно викликавши Н. Діану, М. Литвинов заявив йому: «Ми не могли би ставитися байдуже до одержання агресивною країною панування у Румунії чи до можливості одержання опорних пунктів поблизу нашого кордону або в чорноморських портах... Чи не підписана ще якась таємна угода і як потрібно розуміти право вільних зон, наданих Німеччині [4, с.237; 20, с.225].

Відповідаючи на поставлені питання, посланник намагався переконати наркома, що «угода з Німеччиною є винятково економічною», хоча і не заперечував того, що небезпека «німецького

тиску» існувала, яку, проте, «можуть усунути лише спільні дії великих держав». Він знову нагадав про бажаність визнання Бессарабії румунською територією [4, с.237].

Тогочасний розвиток подій у Європі свідчив про наступне: для СРСР складалася небезпечна ситуація, яка означала, що він неминуче опиниться віч-на-віч з Німеччиною. Тому радянські дипломати докладали значні зусилля, аби, не беручи на себе жодних зобов'язань, змусити офіційний Лондон недвозначно пообіцяти допомогу державам-лімітрофам. Спроби Великобританії добитися, щоб Москва гарантувала підтримку своїм сусідам на випадок гітлерівської агресії, зазнали невдачі [7, с.248]. 22 березня 1939 р. ТАРС спростувало повідомлення про те, що СРСР запропонував свою допомогу Польщі та Румунії, оскільки, мовляв, ці країни за нею не звертались і про жодну загрозу їхній безпеці не повідомляли [1, с.314]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу викладена 4 квітня у листі до повпреда СРСР у Берліні О. Мерекалова думка М. Литвинова про загальні принципи радянської зовнішньої політики: «Ми чудово знаємо, що затримати і призупинити агресію в Європі без нас неможливо, і чим пізніше до нас звернуться за нашою допомогою, тим дорожче нам заплатять [4, с. 252-253].

Звідси випливало, що СРСР не збирався бути слухняним інструментом у політичних комбінаціях провідних західних держав, а, навпаки, мав намір покладатися на власні сили, здійснювати самостійну політику, продиктовану його національно-державними інтересами, самому визначати своїх союзників, відігравати вирішальну роль у війні, щоби в кінцевому рахунку не його союзники, а сам він міг сказати вирішальне слово при укладенні миру і післявоєнному врегулюванні [12, с. 118-119].

Оскільки Бухарест і Варшава відмовилися від міжнародних гарантій за участю Москви, Лондон запропонував останній надати їм односторонні гарантії військової допомоги за прикладом Великобританії, яка 31 березня надала їх Польщі. Сталінське керівництво відхилило пропозицію, побачивши в ній прагнення втягнути Країну Рад у війну з Третім райхом один на один без союзників. Крім того, у британській вимозі до Румунії передати Добруджу Болгарії в якості «хабаря», здатного, нібито, відірвати останню від держав «осі», кремлівські очільники угледіли намагання «під зручним приводом зробити неможливим, або, на крайній випадок, якомога довше відтягнути надання гарантії Румунії і, таким чином, залишити для Гітлера вільним «коридор» через Угорщину і Румунію до кордонів СРСР» [1, с.365; 11, с.214]. Вони вважали також особливо небезпечною перспективу приєднання Великобританії до згадуваного вже польсько-румунського договору 1921 р., оскільки останній, «по-перше, був заключений відверто проти СРСР, а, по-друге, заторкував бессарабську проблему» [1, с.327].

З цього приводу М. Литвинов зауважив, що Лондон і Париж прагнуть отримати від Москви односторонні зобов'язання захищати Румунію і Польщу за їх першою вимогою і в тих формах, на які вони самі вкажуть, оскільки, мовляв, підтримка останніх відповідає інтересам СРСР. «Але чому ми повинні брати на себе такі односторонні зобов'язання? – риторично запитував нарком. – ... Ми свої інтереси завжди самі будемо усвідомлювати і завжди будемо робити те, що вони нам диктують. Навіщо ж нам заздалегідь зобов'язуватися, не видобуваючи з цих зобов'язань рішуче жодної користі для себе?» [1, с.317].

З цього випливало, що допомога Румунії не входила в число зазначених пріоритетів Кремля.

Тим часом стривожені загостренням ситуації в Середземному морі і на Балканах (7-10 квітня Італія окупувала Албанію) Великобританія та Франція 13 квітня надали гарантії незалежності Румунії. Наступного дня Бухарест повідомив Берлін, що «Румунія не приєднається до британської політики оточення Німеччини» і для неї є «небажаною військова допомога з боку СРСР». А 17 квітня Бухарест і Варшава ще раз наголосили, що їхній союзний договір 1921 р. спрямований лише проти СРСР [6, с.69; 15, с. 197].

Важливо зазначити, що після надання англо-французьких гарантій Румунії, що мала спільний кордон з Польщею, через усю Європу, від Балтійського до Чорного морів, для СРСР був створений гарантійний заслін, за порушення якого Лондон і Париж зобов'язалися воювати з Третім райхом, якщо він посує на Схід. Звідси істотно збільшився оперативний простір політичних дій Кремля в умовах європейської воєнної кризи, в той час як для Берліна і його противників він істотно звужився [13, с.45].

На усвідомлення такої виграшної ситуації та прагнення Кремля використати європейську кризу для зміни статус-кво Східній Європі і підпорядкування собі сусідніх країн проливає світло запис у щоденнику, зроблений І. Майським 18 травня 1939р., який віддзеркалював позицію сталінського керівництва. «... Зобов'язання, надані британським урядом Польщі, Румунії і Греції, роблять для нього швидшу змову з СРСР, – зазначив дипломат. Оскільки без нас ці обставини не-

можливо реалізувати. Що реального ... може зробити Англія (чи навіть Англія і Франція, разом взяті) для Польщі і Румунії на випадок нападу на них Німеччини? Дуже мало. Доки британська блокада проти Німеччини стане для останньої серйозною загрозою, Польща і Румунія перестануть існувати. Таким чином, англійські гарантії на Сході без угоди з нами повинні означати військову поразку для Англії з усіма витікаючими звідси наслідками. А якщо б Англія надумала своєму слову зрадити і під тим чи іншим приводом ухилитися від допомоги Польщі чи Румунії, вона підписала би свій смертний вирок як велика держава [4, с.382].

Як відомо, 12 серпня 1939р. у Москві розпочалися англо-франко-радянські перемовини, метою яких було укладання військової конвенції, спрямованої проти загрози гітлерівського нападу, в тому числі і на Румунію [Детальніше про це: 23, с. 127-140]. На думку С. Случа, вони не могли привести до позитивного результату, оскільки жодна зі сторін не прийняла на цей рахунок відповідного політичного рішення, переслідуючи винятково свої цілі і не будучи готовою до компромісу. До того ж лідери Великобританії, Франції та СРСР розглядали їх як спосіб тиску на Третій райх: західних держав – для залякування Берліна «жахом коаліції», Радянського Союзу – для досягнення політичної угоди з А. Гітлером, що забезпечувало розширення «сфери інтересів» Кремля на міжнародній арені [19, с.345]. Підтвердженням зазначеної вище позиції Кремля на московських переговорах є інструкція голові радянської делегації К. Ворошилову, розроблена особисто Й. Сталіним ще 7 серпня. Якщо ж французи й англійці, повчав він, все-таки будуть наполягати на переговорах, то звести останні до дискусії, насамперед, про пропуск радянських військ через Віленський коридор, Галичину і Румунію. У разі відмови заявити, що в такому випадку угода неможлива, оскільки без їх вільного проходження через вказані території відсіч агресії в будь-якому її варіанті приречена на провал [4, с.584; 16, с.59].

Неухильно дотримуючись інструкції генсека ЦК ВКП(б), нарком оборони СРСР висунув на засіданні 14 серпня вищевказану вимогу як «вельми кардинальне питання» подальшої участі в переговорах. «Чи буде забезпечена можливість збройним силам Радянського Союзу на випадок потреби скористатися територією Румунії, якщо агресор буде діяти в цьому південному напрямку?» І далі : «Це є попередньою умовою – пропуск наших військ на польську територію через Віленський коридор і Галичину, і через румунську територію... Без позитивного розв'язання цього питання увесь розпочатий захід про укладання військової конвенції ... заздалегідь приречений на невдачу» [2, с.214-216, 218].

Отже, свідомо нехтуючи принципами зовнішньої політики сусідньої держави, тогочасною атмосферою взаємних недовіри, підозр і ворожнечі між Бухарестом і Москвою, Кремль висунув заздалегідь не прийнятну, в тому числі і для Румунії, вимогу вступу на її територію частин Червоної армії. Мотивацію такої поведінки можна пояснити лише небажанням брати участь в альянсі з західними країнами проти Німеччини, оскільки очікувана тоді угода з нею обіцяла набагато більші дивіденди, ніж зближення з Лондоном і Парижем. Тому не дивно, що на таємному засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939р. генсек запропонував своїм соратникам «прийняти німецькі пропозиції і ввічливо відіслати назад англо-французьку місію» [22, с.73].

Цікаво зазначити, що 21 серпня румунський посол у Парижі, повідомляючи про відповідь уряду Польщі, який був налаштований категорично проти проходження радянських військ через її територію, радив Бухаресту зайняти аналогічну позицію. На думку М. Мельтюхова, власне, жодних підказок останній не потребував. Ще 11 серпня король Кароль II заявив турецькому президенту І. Інйону, що не допустить переходу Червоної армії через територію його країни навіть, якщо вона прийде на допомогу румунській армії [15, с.203]. Того ж дня прем'єр-міністр Румунії А. Калинеску зафіксував у своєму щоденнику: «Прийом у Кароля. Повідомляю про франко-англійський запит у Варшаву, що стосується вимоги переходу російських військ через польську територію. Кажуть, що і перед нами буде поставлене таке ж питання. Кароль: «Відповімо, що це стане ясным, коли буде війна. У будь-якому випадку, необхідне, насамперед, беззастережне визнання Бессарабії» [Цит. за: 8, с.200; 15, с.203].

У ніч з 23 на 24 серпня в Москві був підписаний Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом і таємний додатковий протокол про «розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі». Зокрема, у третьому пункті останнього зазначалося: «Стосовно Південного Сходу Європи з радянської сторони підкреслюється інтерес СРСР до Бессарабії. З німецької сторони заявляється про її цілковиту незацікавленість у цих областях» [5, с.462].

Підписані документи не лише окреслили нову конфігурацію сил на політичній арені, а й створювали сприятливі умови для розв'язання світової війни.

Отже, відносини між Радянським Союзом і Румунією у розглядуваний період були складними, суперечливими, відображали специфіку їхніх недемократичних політичних сил. Яблуком розбрату між ними було бессарабське питання, яке обидві сторони намагалися розв'язати на свою користь. Воно справляло значний вплив на взаємовідносини СРСР з країнами Центральної і Південно-Східної Європи, а також з великими державами. Від часу захоплення Бессарабії Румунією більшовицьке керівництво ніколи не відмовлялося від неї, вважаючи її територією, що перебувала під румунською окупацією, постійно підкреслюючи свою «зацікавленість» у ній.

У серпні 1939 р. бессарабське питання стало частиною радянсько-німецького врегулювання і його розв'язання було переведене в практичну площину.

Список використаних джерел та літератури:

1. Год кризиса, 1938-1939: документы и материалы; в 2 т. – М.: Политиздат, 1990 – Т.1. – 555с.
2. Год кризиса, 1938-1939: документы и материалы; в 2 т. – М.: Политиздат, 1990 – Т.2. – 431с.
3. Дембский С. Мюнхенское соглашение и пакт Риббентропа-Молотова через семьдесят лет: проблемы, интерпретации, влияние // Международный кризис в трактовках российских польских историков : Научное издание / С. Дембский. – М.: Аспект пресс, 2009. – С. 46-82.
4. Документы внешней политики СССР. 1939. – Т. XXII: В 2 кн. Кн.1. – Январь-август. – М.: Международные отношения, 1992. – 712с.
5. Документы внешней политики СССР. 1939. – Т. XXII: В 2 кн. Кн.2. – 1 сентября – 31 декабря 1939. – М.: Международные отношения, 1992. – 688с.
6. Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937-1939. : в 2т. Т.2 (январь-август 1939 г.). – М.: Политиздат, 1982 – 415с.
7. Дюллен С. Сталин и его дипломаты : Советский Союз и Европа, 1930-1939 гг./ С. Дюллен. – М. : РОССПЭН; фонд Б. Ельцина, 2009. – 319с.
8. История Бессарабии: (От истоков до 1998 года) Пер. с рум. 2-е изд. – Кишинэу: Онисифор и Октавиан Гибу, 2001. – 353с.
9. История Румынии. – М.: Весь мир, 2005. – 676с.
10. Історія Центрально-Східної Європи. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 660с.
11. Капитонова Н. Политика Великобритании от Мюнхена до пакта Риббентропа-Молотова (от «умиротворения» к политике гарантий) / Н. Капитонова // Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков : Научное издание. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 480с.
12. Капченко Н. Внешнеполитическая концепция Сталина / Н. Капченко // Международная жизнь. – 2005. – №9. – С. 100-121.
13. Коваль В. Шлях до війни: партнерство двох диктаторів (1939-1941) / В. Коваль // Політична історія України в Другій світовій війні, 1939-1945. – К.: Генеза, 2003. – С.15-62.
14. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 (документы, факты, суждения) / М. Мельтюхов. – М.: Вече, 2000. – 608с.
15. Мельтюхов М. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940 / М.Мельтюхов. – М.: Вече, 2010. – 464с.
16. Мировые войны XX века : в 4 кн. Кн. 4. Вторая мировая война: документы и материалы. – М.: Наука, 2005. – 677с.
17. Симонов К. Глазами человека моего поколения / К. Симонов. – М. : Изд-во Агентства печати Новости, 1988. – 480с.
18. Системная история международных отношений : в 2т. – М. : Культурная революция, 2006. – Т.1. – 406 с.
19. Случ С. Политика Германии и СССР в отношении Польши (октябрь 1938 г. – август 1939г.) / С. Случ // Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 9-45.
20. Советско-румынские отношения. 1917-1941. Документы и материалы : в 2-х т. – М.: Международные отношения, 2000. – Т.2: 1935-1941. – 544с.
21. Соколов В. Великобритания на пути ко Второй мировой войне / В. Соколов // Новая и новейшая история. – 2009. – №5. – С. 70-82.
22. Текст речи Сталина по заседании политбюро ЦК ВКП(б) 19 августа 1939 года // Другая война : 1939-1945. – М.: РГГУ, 1996. – С. 73-75.
23. Трофимович Л. Небезпечно суперництво... Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу. 1938-1939 рр. // Л. Трофимович, В. Трофимович. – Рівне: Волинські обереги, 2013. – 284 с.
24. Шевяков А. Советско-румынские отношения и проблема европейской безопасности. 1932-1939 / А. Шевяков. – М.: Наука, 1977. – 384с.
25. Яжборовская И. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях / И. Яжборовская, А. Яблоков, В. Парсаданова. – М.: РОССПЭН, 2009. – 519с.
26. Akten zur deutschen auswärtigen Politik / 1918-1945. – Ser. D. – Bd. VI. – Baden-Baden, 1956. – 850 s.

Лилия Трофимович

Советско-румынские отношения в контексте европейской геополитики накануне Второй мировой войны

В статье прослежена динамика советско-румынских отношений сквозь призму европейской геополитики накануне Второй мировой войны. Дана характеристика тогдашней внешней политике СССР и Румынии. Раскрыто сущность и истоки бессарабского вопроса. Показано влияние последнего на отношения Советского Союза с европейскими государствами. Определено его место в августовских 1939 г. англо-франко-советских переговорах и секретном дополнительном протоколе к пакту Риббентропа-Молотова.

Ключевые слова: СССР, Румыния, Великобритания, Франция, Германия, бессарабский вопрос, внешняя политика, международное положение, дипломатические переговоры.

Liliya Trofymovych

The Soviet-romanian relations in the context of European geopolitics on the eve of the Second world war

The article is dedicated to the relationship dynamic between USSR and Romania in the light of European geopolitics on the eve of the Second World War. It also defines the foreign policy of the Soviet Union and Romania of that time. The author considers the nature and origins of Bessarabian question and its influence on the Soviet relations with European states. It has been shown the place of the question in the Anglo-Franco-Soviet negotiations in august 1939 and secret additional protocol to the Molotov-Ribbentrop Pact.

Key words: USSR, Romania, Great Britain, French, Germany, Bessarabian question, foreign policy, international situation, diplomatic negotiations.

УДК 323.281:323.15(437) «1945/1948»

Олександр Субот

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1945 – 1948 РР.

У статті висвітлюється проблема репресій щодо німецької та угорської національних меншин у Чехословаччині періоду народної демократії (1945 – 1948 рр.). Окремо досліджується доля українського етносу в ЧСР в контексті політичних та оптаційних процесів, що його зачепили.

Ключові слова: національна меншина, репресії, трансфер населення, геноцид, ресловакізація, оптаційні процеси.

Політика відродженої у 1945 р. Чехословацької держави щодо національних меншин є одним із найбільш гострих і дискусійних питань у історичній науці сучасних Чехії та Словаччини. Для цивілізованого суспільства та принципів ведення сучасної міжнародної політики є вкрай неприйнятними ті шляхи і методи, що використовувались тодішньою чехословацькою владою для вирішення проблеми міжетнічних відносин. Предметом дослідження є проблема побудови так званої «слов'янської держави» в повоєнній Чехословаччині та репресії щодо національних меншин. Вдаючись до аналізу історичних подій, що стосувались міжнаціональних відносин в ЧСР в період народної демократії (1945-1948 рр.), ми намагались вирішити такі завдання:

- визначити причини та політичне підґрунтя для етнічних «чисток» у державі;
- дослідити хід і з'ясувати наслідки репресій стосовно неслов'янських меншин;
- проаналізувати значення геополітичних чинників, що вплинули на процес розбудови міжнаціональних відносин в ЧСР у перші повоєнні роки;
- дослідити долю української національної меншини в чехословацькому суспільстві.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1945 – 1948 рр. – період вирішення «національного питання» в контексті розбудови «слов'янської держави в ЧСР».

У контексті вивчення інших важливих проблем повоєнної історії Чехословаччини, як-от звільнення від нацизму, розбудови третьої Чехословацької республіки та інших, вирішення національного питання розглядалось чеськими, російськими та українськими вченими.

Радянська історіографія зазвичай подавала історичний матеріал, присвячений проблемі нашого дослідження, упереджено, замовчуючи характер переслідувань національних меншин, оперуючи, як правило, лише сухими цифрами. Втім, більшість російських учених, що почали свої пошуки в галузі новітньої історії в радянські часи, як-от В. Мар'їна, Т. Волокітіна, Г. Мурашко, Г. Мельников, І. Поп на сучасному етапі подають історію тих подій більш реалістично. Створивши авторський колектив, вони провели детальне дослідження історії Чехословаччини ХХ ст. з врахуванням документів, що були розсекречені в пострадянський період. Ці пошуки закінчилися виданням фундаментальної двотомної праці «Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории» [5].

Чимало уваги післявоєнній історії Чехословаччини присвятили сучасні вітчизняні дослідники, зокрема Ю. Терешко, Р. Постоловський, С. Віднянський, Є. Пугач, і особливо І. Вовканич. Так, останній у своїй монографії «Чехословаччина у 1945–1948 рр.» [2] присвятив проблемі міжетнічних відносин цілий розділ, у якому в достатній мірі описав політичні процеси, що відбувались у державі у контексті досліджуваної нами проблеми. Значне місце відводиться вивченню зовнішніх, геополітичних чинників, що впливали на дане питання. Нашим же головним завданням є не лише дослідження політичної історії, а й детальне вивчення проблеми репресій щодо національних меншин у Чехословаччині та їх наслідків.

Сучасний представник української національної меншини в Чехії, професор Карлового університету Б. Зілінський видав кілька монографій, присвячених проблемі українському етносу в ЧСР [19].

Важливе значення для дослідження цієї проблеми мають спогади активних учасників тих подій П. Дртіни [7], Г. Ріпки, В. Гейла [8] та ін. Їхнє трактування подій є суб'єктивним, так як вони представляли інтереси певних політичних сил, але цінність цих мемуарів полягає у беззаперечності історичних фактів, викладених безпосередніми учасниками подій.

Формування уряду Національного Фронту та прийняття ним Кошицької програми 1945 р. означало не лише відродження Чехословацької республіки, а й значне обмеження демократичних принципів у новоствореній державі. Серед інших речей, що обмежували демократію в ЧСР, було також створення законного підґрунтя для розправи з колабораціоністами та національними меншинами в контексті ідеї створення «слов'янської держави». Логічним наслідком, що випливав з неї, стали декрет Президента республіки від 19 червня про покарання німців, колабораціоністів та зрадників і постанова Словацької Національної Ради (СНР) №33 від 15 травня 1945 р. Правові норми повинні були діяти протягом року, проте їхня чинність усе ж тривала два роки. В період так званого ретрибуційного правосуддя було засуджено 29 864 осіб, з них до смертної кари 778 осіб. В чеських землях ретрибуція завершилася 4 травня 1947 р., а в Словаччині аж наприкінці грудня того ж року. З засуджених 53,2% становили німці, чехи і словаки – 29,9% [10, с. 10].

Особливо гостро постало питання щодо осіб німецької національності, незалежно від того, чи це були військові злочинці, чи солдати й офіцери німецької армії, чи цивільні особи, які переїхали до Чехословаччини після створення протекторату та Словацької держави – в даному контексті широко використовувався принцип так званої «колективної вини». Усі політичні партії, що увійшли до складу Національного Фронту закликали вирішити «німецьке питання» жорстко і негайно. Зокрема, один з лідерів націонал-соціалістської партії, майбутній міністр юстиції Проккоп Дртіна присвятив цій проблемі свою першу після повернення з еміграції громадську промову 17 травня 1945р в Празі. Під час його виступу прозвучало наступне: «Ми мусимо почати з вигнання німців з нашої території одразу й негайно, усіма способами, ні перед чим не маємо зупинятися чи завагатися» [7, с. 62-64]. Вражає категоричність слів політика: мова йде не про переселення чи виселення, а «вигнання» негайно і не зупиняючись ні перед чим.

План виселення німецької та угорської меншин з території Чехословаччини розроблявся ще емігрантським урядом. Вперше така пропозиція прозвучала від Я. Странського в червні 1943 р. У кінці листопада цього ж року напередодні першого візиту Е. Бенеша до Москви було розроблено концептуальний план з 10 пунктів під назвою «Трансфер населення в ЧСР». 14 грудня президент вручив під час переговорів документ В. Молотову, а 28 січня його було передано і британському уряду [18, с. 265].

У тексті плану «Трансфер населення в ЧСР» чітко закріплено національний принцип післявоєнного державного будівництва у державі. Пункт 4) документу чітко проголошує: «Держава буде національною Чехословацькою державою» [18, с.264]. У пункті 3) закріплюється принцип – у Чехословацькій Республіці через певний час – максимально через 5 років не повинно бути жодного населеного пункту, серед жителів якого представники «чеської, словацької чи карпатсько-руської національності складали б менше 67%» [18, с. 264].

На переговорах у Москві 18 грудня 1943 р. радянське керівництво і особисто Й. Сталін та В. Молотов повністю підтримали план Е. Бенеша «Трансфер населення в ЧСР». Там же голова еміграційного уряду заявив, що «Майбутня республіка буде державою чехів, словаків і карпатських українців. Вона буде державою національною і слов'янською. Поразка Німеччини у другій світовій війні є унікальною можливістю очищення чехословацької території від німецьких елементів. Негайно залишити ЧСР повинні будуть всі німецькі вчителі, члени СС, Гітлерюгенду, гестапо, активні генлейнівці, а також німецька буржуазія і всі багаті німці. Німецька власність перейде під управління Чехословацької держави. З поміж німецького населення, – зазначив президент, – залишаться лише антифашисти, демократи, комуністи, і всі ті, хто брав активну участь у антигітлерівській боротьбі» [13, с. 65].

Таким чином, позиція більшості чеських політиків, що стосувалася національних меншин, зводилася не лише до прагнення справедливого покарання військових злочинців та окупантів, а й мала широкий соціально-політичний аспект – перетворення багатонаціональної Чехословацької Республіки, якою вона була до Мюнхена, фактично в державу двох народів – чехів та словаків. Відплата винуватцям за військові злочини лише посилювала бажання переважної частини суспільства урешті позбутися національних меншин. Свідченням цьому був перелік осіб німецької національності, які згідно пункту 6) плану «Трансфер населення в ЧСР» повинні були

підлягати негайному виселенню з країни. Цей перелік виявився настільки великим, що охопив практично усю німецьку меншину [18, с. 264].

Причин, які сприяли формуванню негативного ставлення чеських та словацьких громадян до національних меншин, передусім до німців, було кілька. Їх сприймали не лише як військових злочинців, осіб, що підтримували фашистський режим, чи конкурентів в господарській діяльності, а взагалі як чужорідний елемент у відновленій державі. Як зазначає Й. Сладечек, з німцями після війни можна було поводитися як з людьми другої чи третьої категорії. Проти них практично все було дозволено [17, с. 166].

Отож, у осіб німецької національності, на котрих був наклеєний ярлик «колективного ворога», не було жодних шансів на прояв поблажливості як з боку чеського суспільства взагалі, так і провідних чеських політиків зокрема. Чеськими правлячими колами була обрана політика трансферу німецької та угорської національних меншин, тобто директивно-адміністративне, примусове виселення їх представників до Німеччини. Австрії та Угорщини.

Практично одразу після визволення Червоною армією чеських земель у травні 1945 р. розпочалось стихійне та насильне, так зване «дике» виселення німців з їхніх домівок. Часто-густо цим займались не лише офіційно створені органи, скажімо, крайові чи місцеві національні комітети, а стихійні озброєні групи чехів, котрі йменували себе партизанами. Хвиля насильства фактично поглинула усю країну. Розправа з особами німецької національності проводилась з не меншою жорстокістю, ніж та, з якою самі нацисти боролися з учасниками Руху Опору та їх прихильниками у роки війни. Але особливість цих національно-політичних переслідувань полягала в тому, що вони стосувалися здебільшого ні в чому не винних людей, оскільки більшість членів гестапо, генлейнівців, і всіх інших, хто був причетний до військових злочинів проти мирного населення Чехословаччини, залишили країну разом з відступаючими частинами вермахту. З гаслами «горе переможеним» та «покараємо винуватців війни» влаштовувались масові репресії проти жінок, дітей, старих і немічних людей, фактично усіх осіб німецької національності, що залишались ще на території Чехословаччини.

З особливою жорстокістю та масштабністю відбувалось «дике» виселення німців в м. Брно. В кінці травня 1945 р. тут були зорганізовані депортаційні групи озброєних чехів під загальним керівництвом колишнього капітана довоєнної чеської армії Бедржіха Покорного. До них увійшли інші колишні офіцери чеських домюнхенських збройних сил (так звані «нафталінники»), робітники заводу «Збройовка», колишні службовці і поліцейські протекторату та інші подібні «патріоти». Слід зазначити, що майже ніхто з них не брав активної участі у Русі Опору, більше того, скажімо, робітники «Збройовки», визнавались місцевим німецьким командуванням найбільш дисциплінованими та організованими і до останніх днів війни працювали на вермахт. Тепер же, за нових умов, всі вони прагнули реабілітувати себе в очах нової влади і зайнялись масовим виселенням німців, що розпочалось 30 травня 1945 р. Німецьке населення, а зокрема чоловіче молодше від 14 р, і старше 60 р, і всі жінки насильно виганялись озброєними загонами «партизанів» з власних домівок, часто-густо не встигаючи взяти найнеобхідніших речей. Групи німців, вишикувані у колони, пішим походом під конвоєм рушили до австрійського кордону. Кількість осіб які першого дня пройшли цим так званим «маршем смерті» складала близько 20000 чол. Людей було настільки багато, що австрійська сторона не змогла прийняти всіх, тому близько 2,5 тис. чол. знову змушені були повертатися до Брно. Тут вони були розміщені в спеціальному створеному таборі для утримання Погоржеліце. В таборі не вистачало найнеобхідніших речей – харчів, ліків, предметів особистої гігієни. Складні побутові умови та антисанітарія призвели до поширення інфекційних хвороб, насамперед дизентерії. 6 червня були зафіксовані перші випадки смерті. Через брак ліків епідемія почала поширюватися. Лише 14 червня більшість жителів табору (близько 2000 осіб) знову рушили до австрійського кордону. Загалом за час існування табору (його було ліквідовано в серпні 1945 р.) в Погоржеліцях померли 629 осіб. Оцінки жертв «маршу смерті» діаметрально різняться. Згідно багатьох чеських джерел, що опираються на дослідження Т. Станека, ними стали 1691 чол. Крім жертв Погоржеліц, це особи, які померли уже на території Австрії. Німецькі ж дослідники вважають, що ця цифра була значно більшою і становила більш, ніж 5000 осіб. Кількість місцевих німців, що були насильно виселені з країни склала близько 30000 чол. [8, с. 352]. Брненський «марш смерті» назавжди залишиться чорною сторінкою в історії чесько-німецьких відносин. Слід також додати, що про масове вигнання німців з головного міста Моравії було відомо уряду НФ. Більше того, кабінет З. Фірлінгера погодився з ним, надавши 1 червня 1945 р. офіційний дозвіл про виселення німців з Брно [11, с. 140].

У Словаччині розвиток подій відбувався дещо інакше. 27 жовтня 1944 р. Г. Гімлер видав наказ про евакуацію німців зі Спишу. Він був переданий безпосередньо голові словацької Deutsche Partei Ф. Кармазіну, оскільки шеф гестапо вже не покладався на формальне керівництво Словацької республіки. Протягом січня-лютого 1945 р. була евакуйована більшість братиславських німців. Всього, за підрахунками Deutsche Partei до приходу фронту зі Словаччини було евакуйовано близько 120 тис. словацьких німців, здебільшого до Чехії. Проте, частина словацьких німців, передусім з-під Братислави, полишила свої будинки самостійно, без участі Deutsche Partei, виїхавши переважно до Австрії. Їм пощастило найбільше, оскільки їх не захопило горнило жорстокого «дикого» вигнання, що розпочалось незабаром. Те ж саме можна сказати про те німецьке населення, якому пощастило дістатися радянської та союзної окупаційних зон Німеччини. Ті ж, що виїхали зі Словаччини до Чехії, опинилися в пастці. Тому, окремі особи, які були незаангажовані в минулому політичному режимі, вирішили організованими транспортом повернутися до Словаччини [14, с. 15-16].

Загальна кількість німців, що повернулися з колишнього протекторату та Судет до Словаччини, складала приблизно 30 тис. чол. Їх, і частину тих осіб німецької національності, що не були евакуйовані з республіки упродовж жовтня 1944 – лютого 1945 р., розмістили в спеціальних інтернаційних та трудових таборах, де вони чекали на виселення. Спочатку таборів було більше, а потім залишилось три – в Петржалці, Новаках та Попрадї. Пізніше було створено менший табір в Кошіце. Становище людей, що опинилися в цих таборах, було вкрай важким. Катастрофічно не вистачало продуктів харчування, засобів особистої гігієни, медикаментів. Раз по раз спалахували інфекційні хвороби, найбільше лютували тиф та дифтерія. Ситуація стала ще гіршою взимку – оскільки табори будувалися в літні місяці, і термін тривалості їх функціонування було передбачити важко, слабо були продумані умови утримання людей в холодний період року. Масово не вистачало теплого одягу, взуття, ковдр тощо [17, с. 83-84].

Згідно рішенням Потсдамської конференції, німці, зосереджені в цих таборах підлягали виселенню до радянської та американської окупаційної зон. 11 лютого 1946 р. на місце урядового представника для виселення німців було призначено Імріха Скарбу. 21 березня цього ж року він видав директиву про виселення німців зі Словаччини [17, с. 85-86]. Відповідно до цієї директиви, протягом 1946 р. відбувалось масове виселення осіб, зосереджених в інтернаційних таборах, до американської окупаційної зони, а починаючи з червня цього ж року, ряд ешелонів було спрямовано до радянської окупаційної зони. Усього було організовано 27 транспортів, кожен з яких вмщував, як правило, 1200 чол. За даними Міністерства внутрішніх справ до 31 жовтня 1946 р. до радянської й американської окупаційних зон було вивезено близько 32 450 осіб. На цьому організована депортація німців у Словаччині закінчилась. Протягом 1947 р. була вивезена до Німеччини в індивідуальному порядку невелика кількість людей [14, с. 17]. Як повідомляє М. Олейнік, з Словаччини впродовж цього року було вивезено тільки дві групи німців – 16 травня 26 осіб до радянської окупаційної зони, 17 травня 105 осіб до американської.

Після згаданих подій німецька національна меншина в Словаччині фактично припинила своє існування. Згідно з даними перепису населення 1950 р. в Словаччині залишилося лише 5 179 осіб німецької національності, що становило лише 3,3% по відношенню до тих німців, які мешкали тут у 1930 р. – майже 155 тис. чол. [17, с. 88]

Кінець «дикому» і початок організованому виселенню німців з території ЧСР фактично поклала Потсдамська конференція 17 липня – 2 серпня 1945 р. Вона ухвалила рішення про переселення німецького населення з районів, переданих Польщі, та з Чехословаччини і Угорщини, але зауважувалось, що будь-яке переселення повинно проводитися організовано і гуманним способом. Планувалося депортувати 3,5 млн. німців з Польщі та 3 млн. 150 тис. з Чехословаччини та Угорщини [1, с. 497]. Конкретний план виселення осіб німецької національності з цих трьох країн схвалила 20 листопада 1945 Союзницька Контрольна Рада (м. Берлін). У відповідності до цього документу, чехословацький уряд 14 грудня 1945 р. затвердив програму виселення німців з ЧСР [2, с. 221].

Звісно, виникає питання про правочинність чи конституційність рішень, прийнятих владою ЧСР в 1945–1947 рр. в контексті вирішення «німецької проблеми». Зрозуміло, що оцінки сучасних німецьких і чеських політиків та юристів багато в чому є розбіжними. Проте нашим завданням не є провести юридичний аналіз цих рішень, зокрема президентських декретів, і дати їм відповідну правову оцінку. Ми лише можемо зважувати на історичну доцільність вирішення даної проблеми і оцінювати події з морального боку. В цьому контексті, відповідно до проведеного іс-

торичного аналізу, видається, що переслідування німецької меншини вийшли за межі обґрунтованого покарання військових злочинців, а стали проявом загальної германофобії, що панувала тоді в чеському суспільстві. Політичні репресії, що застосовувались проти колишніх чеських громадян німецької національності, були цілеспрямованими і ставили перед собою завдання викорінення національної німецької меншини в ЧСР як такої. Та все ж вражає жорстокість етнополітичної розправи з «колективним ворогом», особливо в період «дикого вигнання», у тому числі й проти ні в чому не винних людей – жінок, дітей, осіб похилого віку. Подібна розправа стала однією з найбільш «заплямованих» сторінок чеської історії, як власне, й епоха фашизму в Німеччині.

Опираючись виключно на конкретні цифри, слід зазначити, що вирішення «німецького питання» в контексті побудови «слов'янської держави» в ЧСР було практично здійснено. Тільки за період офіційної депортації, починаючи з 25 січня 1946 р. по листопад цього ж року з ЧСР було виселено 2,2 млн. німців, ще 80 тис. осіб було депортовано в 1947 р. Загалом з добровільними емігрантами, Чехословаччину залишили 2 млн. 996 тис. німців. Ще близько 200 тис. чехословацьких німців загинули на фронті в ході Другої світової війни. Таким чином, за період з 1937 р. по 1950 р. кількість німців в ЧСР скоротилась відповідно з 3 млн. 344 тис. осіб до 165 тис., з яких 160 тис. мешкали в Чехії. Найбільша національна меншина домюнхенської Чехословаччини фактично припинила своє існування – залишились лише поодинокі групи, між якими були втрачені національні зв'язки і які уже не являли собою єдину спільність. Навіть ті особи, як-от активні антифашисти, учасники Руху Опору, що мали право на продовження чехословацького громадянства, часто-густо йшли зі своїми кращими у вигнання. Багато з тих, що залишились, змінювали за паспортом національність, вступали у змішані шлюби, втрачаючи свою етнічну ідентичність. Еміграційний потік німців з Чехії на свою історичну батьківщину тривав і в 1950-80 рр. Таким чином, за переписом 1991 р. в ЧСФР залишилось лише 53970 осіб німецької національності [2, с. 229-230].

Іншою проблемою у процесі розбудови нової Чехословаччини була угорська. Угорські репресії проти словаків та чехів у Південній Словаччині в 1939–1944 рр. лише посилили міжнаціональну ворожнечу, котра в свою чергу призвела до масових утисків представників угорського етносу в Словаччині наприкінці та одразу по закінченні Другої світової війни. Вирішення «проблеми угорської меншини» часто набувало характеру геноциду, політичних переслідувань, насильницького переселення та примусової праці.

Угорське питання вирішувалось одночасно в двох площинах – внутрішньополітичній, тобто у відносинах виключно між Угорщиною та ЧСР, та зовнішньополітичній, у якій важлива роль відводилась Західним державам та СРСР.

Чехословацький уряд в еміграції розмірковував про виселення угорської меншини ще з 1943 р., так само, як і про виселення німецької меншини. Міжнародна ситуація усе ж була такою, що не можна було сподіватися на повну підтримку великих держав. Крім того, на території самої Угорщини проживало понад 100 тис. словаків. У зв'язку з цим, уряд Е. Бенеша зосередив увагу на необхідності обміну населенням між ЧСР та Угорщиною. Словацькі політики не були однастайні у можливості виселення угорців і, очевидно, самі сумнівалися у можливості його проведення за таким же сценарієм, як і виселення німців. Можливо, вони вважали подібне виселення угорців морально невиправданим. Більш простим вимальовувався шлях обміну населенням, тим більше, що Наукове співтовариство, а також Словацька ліга надавали статистичні дані, що нібито кількість словаків в Угорщині майже така ж, як і угорців у південній Словаччині [15, с. 114].

До Потсдамської конференції великих держав радянська сторона відкрито підтримувала депортаційні плани чехословацького уряду стосовно угорської меншини. Але коли конференція в рішенні від 2 серпня 1945 року зафіксувала право Польщі, ЧСР і Угорщини тільки на трансфер німецької меншини, Москва надалі не бажала публічних дискусій навколо депортації угорців. Тим більше, що з весни 1945 р. на Заході, особливо в США, громадськість відкрито засуджувала політику чехословацької влади щодо угорського населення.

Не варто однак стверджувати, що Радянський Союз принципово змінив свою позицію щодо угорського питання в Чехословаччині після Потсдамської конференції тільки через міжнародний тиск. Насправді ж, у Кремля викликали роздратування односторонні антиугорські кроки чехословацького уряду, не погоджені з ним. Наприклад, державний секретар МЗС ЧСР В. Клементіс 13 серпня 1945 р. заявив радянському послу в Празі В. Зоріну: «Хоч Потсдам не висловився про угорців, ми надсилаємо великим державам ноти, у яких виходимо з передумови, що рішення про загальну згоду з трансфером поширюються на угорців» [12, с. 108].

Така самодіяльність Праги не влаштувала Москву, і вона не надала дипломатичної підтримки чехословацьким планам депортації угорців. СРСР вимагав від ЧСР вирішити це питання шляхом переговорів і обміну населення з Угорщиною. З боку Угорщини принцип обміну населенням спочатку відкидався, і така форма вирішення угорського питання в ЧСР йменувалася «расизмом» і «нацизмом». Чехословацька сторона подібні заяви вважала прагненням угорської сторони утримати присутність угорців біля кордонів на півдні Словаччини будь-якою ціною, як передумову для реалізації «ревізіоністської» політики Угорщини в майбутньому.

Однією з найбільших проблем у питанні щодо обміну населенням було те, що навіть за найбільш оптимістичними підрахунками виявлялося, що словаків в Угорщині далеко не стільки, як угорців у Словаччині. За підрахунками угорської сторони, у Словаччині було 571 988 угорців, з яких 104 819 вважали своєю рідною мовою словацьку, а близько 17 000 визнавали себе словаками. Уряд Угорщини припускав, що для обміну можна буде зареєструвати не більше 75 000 словаків, що мешкали на території цієї країни. Така кількість не могла вирішити долю майже 600 000 угорців, проживаючих у Словаччині.

Проблема обміну населенням між ЧСР та Угорщиною досягла апогею на початку грудня 1945 р. коли відбулися переговори між міністром закордонних справ Угорщини Я. Дьондьоші та державним секретарем міністерства закордонних справ ЧСР В. Клементісом. Із записів про ці переговори 3-5 грудня 1945 р. яскраво проявляється розбіжність позицій обох урядів. Уряд ЧСР відверто виступав за обмін населенням з подальшим виселенням тієї частини угорців, що не отримують чехословацьке громадянство, угорський уряд був противником міграції. Я Дьондьоші заявив, що Угорщина не зможе прийняти мігрантів, що зайняті безпосередньо в аграрній сфері, оскільки їх не буде змоги забезпечити достатньою кількістю землі. Угорський уряд також не погоджувався з перевозом рухомого майна, оскільки словацькі угорці будь-якого майна були позбавлені, таким чином умови були нерівноцінні, а словацька сторона перевезла б значно більше майна на свою територію, чим було б пошкоджено післявоєнне угорське господарство. Чехословацький уряд виступив категорично проти подібних пропозицій та коригувань угорців. Його представляв В. Клементіс, котрий був цілком захоплений ідеєю повного виселення німців та угорців з території Чехословаччини.

Зрештою, переговори закінчились укладанням угоди, яка була підписана в Празі 27 лютого 1946 р. Згідно з нею, за кожного словака і чеха, проживаючого в Угорщині, котрий добровільно подав заяву на переселення, і переїхав до ЧСР, чехословацький уряд міг виселити до Угорщини одну особу угорської народності, що постійно мешкала у ЧСР. Чехословацький уряд передбачав, що кількість словаків і чехів, які подадуть заяву на переселення, сягатиме близько 150 000 чол. Одночасно, враховуючи ресловакізацію (зміна національності частиною словацьких угорців по закінченні Другої світової війни), уряд ЧСР сподівався, що кількість угорців у ЧСР зменшиться до 200 000 чол.

Крім того, чехословацьке керівництво все ж плекало надію, що кількість виселених з держави угорців буде більшою, ніж тих словаків, що переїдуть з Угорщини. Проте для реалізації таких сподівань була необхідною підтримка Кремля. Попервах видавалося, що така підтримка не забариться. На переговорах Г.Ріпки та І. Горака з Й. Сталіним 11 квітня 1946 р., склалося враження, що радянський лідер погоджується з позицією керівництва Чехословаччини щодо угорців у ЧСР. Так, зокрема, Й. Сталін заявляв, що «угорці, котрі залишаться в ЧСР, будуть денаціоналізовані», що «національні меншини у Центральній Європі мають бути ліквідовані, так як вони є джерелом постійного неспокою і п'ятою колоною», що у випадку нової війни «угорці знову йшли б із німцями» і т. д. Проте, радянський вождь ухилився від прямої підтримки прохання чеської делегації про виселення додатково 150 – 200 тис. угорців понад кількість, що її визначала угода між ЧСР та Угорщиною від 27 лютого 1946 р. Остаточного розхолодження наміри чехословацького керівництва щодо ліквідації усієї угорської меншини в ЧСР було в липні-серпні 1946 р., коли СРСР з одного боку нібито підтримав позицію чехословацької влади щодо обговорення її на Паризькій мирній конференції, але з іншого боку натякнув, що ЧСР тоді годі сподіватися на те, що Польща поверне Чехословаччині спірний Тешинський район.

Таким чином, обмін населенням між Угорщиною та Чехословаччиною відбувався виключно в межах угоди від 27 лютого 1946 р. Загалом, у її рамках до Угорщини було переселено 55 487 осіб угорської національності, а з Угорщини до Словаччини 59 774 осіб словацької національності. Частина населення з обох країн переселилася поза рамками угоди. Згідно даних Міністерства закордонних справ ЧСР від 1958 р, в повоєнні роки з Чехословаччини до Угорщини переселилося 89 660 угорців, а з Угорщини до Чехословаччини 71 787 словаків.

Вичерпавши усі дипломатичні шляхи у напрямку трансферу угорського населення, керівництво ЧСР вдалось до згаданої вище ресловакізації. Її приблизний план і значення повідомив В. Клементіс під час свого виступу на 49-му засіданні Корпусу Уповноважених (уряд Словаччини) 2 квітня 1946 р. Цього ж дня Корпус Уповноважених видав директиву про ресловакізацію. Їй підлягали дві категорії осіб:

- перша категорія – особи, в тому числі й угорської національності, які під час перепису населення 1930 р. проголошували себе представниками словацької національності. Такі особи вважалися словаками без подальшої перевірки. На 1 січня 1948 р. їх налічувалось 89179 чол.
- друга категорія – особи, які за походженням є словацької національності, проголошують себе словаками, доведуть своє словацьке походження, однак перед тим проголошували свою приналежність до угорської національності [2, с. 246-247].

Перебіг та характер акції був дуже суперечливим і неоднозначним. Загалом до ресловакізації подали заяви до 1948 р. 452 089 осіб, з яких було прийнято 367 948. Не прийнято було заяви від 84141 особи як такі, що не повністю підходили під умови даного заходу. Серед прийнятих заяв 326 679 було задоволено, а 41 269 особі щодо їх ресловакізації було відмовлено з різних причин.

Проте, ресловакізація не означала заздальгідь виїзду угорців з визначених областей, чи звільнення простору для краян з Угорщини. Провідні чеські і словацькі політики розуміли її швидше як науковий проект з практичним спрямуванням, основною метою якого було знову пословачити століттями мадяризоване населення словацького походження. Корпус Уповноважених, Словацька ліга і рада з переселення з метою пришвидшення процесу їх пословачення, спочатку планували розсіяти ресловакізантив в суто словацьких краях – Ораві, Кісуці, Ліптові та інших гірських областях. Втім, пріоритети змінювались швидко. Ні договір про обмін населенням, ні «ресловакізація» не змогли вирішити угорського питання. Тому вихід із ситуації словацьке керівництво вбачало у переселенні та вивезенні на примусові роботи частини угорців та ресловакізантив зі Словаччини до Чехії та Моравії. Словацькі політики наполягали на потребі приливу робочої сили до чеських прикордонних регіонів, які звільнилися після виселення німців. Вони прагнули вирішити долю відразу трьох груп населення. До першої належали угорці без громадянства, до другої – ресловакізанти, до третьої, найменшої, – угорські словаки. У такий спосіб планувалося переселити до Чехії близько 150 000 угорців (50 000 сімей), яким було відмовлено у громадянстві. Більшість з них була позбавлена майна, чому власне й опинилися у якості бездомних. Зваживши ситуацію, уряд ЧСР і чеські інституції з так званим «перегрупуванням» погодились.

На роботу до Чехії були відправлені представники угорської національності переважно із соціально слабших верств, які мали підґрунтя до того, щоб у чужому середовищі асимілюватися. Тільки у рамках організованого набору трудових сил в період від листопада 1946 до лютого 1947 р. було вивезених до Чехії 44 129 осіб угорської національності. Загальна ж кількість угорців, вивезених до Чехії від 1945 до 1948 р. була однозначно вищою.

Усі згадані дії хоч і відобразились на подальшому соціальному і демографічному розвитку угорської меншини у Словаччині несприятливо, та в кінцевому результаті вони не принесли очікувані зміни в етнічній структурі півдня Словаччини. Згідно з останнім переписом населення (2011 р.) у Словаччині мешкає 458 467 угорців що становить 8,5% населення країни. Тому проблема угорської меншини є одним з найгостріших, конфліктно небезпечних питань розвитку сучасної Словаччини.

Третьою кількісно значною національною меншиною Чехословаччини, чия доля зазнала відчутних змін у повоєнні роки, була українська. Після включення Закарпатської України до складу Чехословаччини у 1918 р. кількість підкарпатських українців (русинів) у державі становила 569 тис. осіб, що складало 3,9% від усього населення. Українське населення ЧСР можна було поділити на три умовні частини:

- мешканці власне Підкарпатської України (нинішня Закарпатська область), близько 460 тис. чол.;
- автохтонні українці, що проживали компактними групами у Північно-Східній Словаччині (Пряшівський край), близько 90 тис. чол.;
- українці, що проживали в Чехії та Моравії (біля 20 тис. чол.), передусім емігранти з колишньої УНР, після входження її до складу СРСР як Української радянської республіки.

Відповідно до згаданого вище плану Е. Бенеша «Трансфер населення в ЧСР», Чехословаччина мала стати «державою чехів, словаків і карпатських українців... державою національною і слов'янською». Здавалось, що українцям та русинам у ЧСР нічого не загрожує. Проте, як свідчать дані статистики, кількість їх тут у 1950 р. скоротилась до 67 тис. осіб [9, с. 630].

Звичайно, лєвова частина української меншини була втрачена внаслідок приєднання Закарпаття до ЧСР, але незалежно від цього акту, втрати українського населення в Пряшівщині та Чехії склали понад 40%. Таким чином, концепція «слов'янської держави» Е. Бенеша, на жаль, стосувалась української меншин лише декларативно, а по-суті перетворювала Чехословаччину на державу двох народів – чеського і словацького.

Зменшення чисельності українського населення було пов'язане, насамперед, з депортаційними та оптаційними процесами 1945–1947 рр. Чехословаччина у міжвоєнний період стала домівкою передусім для національно свідомої української інтелігенції. Тому радянські каральні органи відразу після визволення ЧСР розпочали масові арешти політичних і духовних лідерів українського національно-визвольного руху. Найбільшого розмаху репресії набули у Східній Словаччині та в Празі. Серед депортованих можна згадати відомого історика та бібліографа П. Зленка, політичних та культурних діячів М. Долина, С. Клочурака, Ю. Перевузника. Члени НКВС, відповідальні за операції з депортації, не зважали навіть на поважний вік «злочинців». Так під депортацію потрапив колишній повноважний представник дипломатичної місії УНР в ЧСР М. Славінський, якому на момент арешту виповнилось 77 років [19, с. 23]. З поміж інших осіб було репресовано і президента Карпатської України А. Волошина. Його було заарештовано і вивезено до Москви, де він і загинув у сталінській в'язниці.

Масштаби радянських репресій у Східній Словаччині дотепер повністю не відомі, але створена колишніми в'язнями радянських таборів на початку 1990-их рр. словацька «Спілка насильно депортованих у СРСР» стверджує, що у сталінські табори було вивезено не менше 12 тис. чол. Орієнтовні оцінки представників чеських і словацьких організацій політичних в'язнів комуністичного режиму сягають навіть цифри 50-60 тис. громадян ЧСР, насильно депортованих в СРСР [2, с. 255]. Враховуючи компактність проживання української меншини та значний відсоток українців на Пряшівщині, можна зробити висновок, що вони склали значну частину депортованих.

Глибоко торкнулись українців Пряшівщини і оптаційні процеси 1946-1947 рр. Оптацією називається добровільний вибір особою громадянства однієї з двох країн. Зазвичай оптація відбувається на територіях, які переходять від однієї держави до іншої. Такі умови склалися і у чехословацько-радянських відносинах 1945 р., адже в червні цього року Закарпатська Україна де-юре перейшла від ЧСР до СРСР. Щоправда у нашому випадку оптація набувала розмірів ширших, ніж зазвичай. Адже вона передбачала також можливість обрання громадянства ЧСР тими особами чеської та словацької національностей, що постійно мешкали на території СРСР поза межами Закарпаття. Так, зокрема на Волині, ще у ХІХ ст. було утворено чеські та словацькі колонії переселенцями з тодішньої Австро-Угорщини. З іншого боку, українці, росіяни та білоруси, що мешкали у ЧСР отримували право клопотати про радянське громадянство.

Оптація у чехословацько-радянських відносинах де-юре розпочалась із середини 1945 р. завдяки укладеному між ЧСР та СРСР договору «Про Закарпатську Україну» (від 29 червня), Конституційному декрету президента Е. Бенеша №60 від 24 серпня та Постанові уряду ЧСР №61 від 24 серпня. Де-факто ж вона розпочалась лише у грудні 1945 р., коли перша група оптантів виїхала з Закарпаття до ЧСР. Така повільність процесу була пов'язана зі слабкою підготовкою до оптації, зокрема радянською стороною, відсутністю оптаційних комісій як спеціалізованих органів реалізації переселень та контролю за ними. Згідно договору від 29 червня до 1 січня 1946 р. продовжувався прийом заяв чеських та словацьких українців щодо оптації. Загалом, згідно зі звітом обласного відділу у справах репатріації виконкому Закарпатської обласної Ради на 1 січня 1948 р. з Чехословаччини в Закарпаття прибули 1973 репатріанти. Кількість закарпатців, бажаних отримати чехословацьке громадянство, була значно більшою, проте радянська сторона створювала штучні перепони навіть оптантам чеської і словацької національностей. Вони, навіть подавши всі необхідні документи на оптацію, тижнями, а то й місяцями змушені були чекати дозволу на виїзд до ЧСР. Згідно з офіційними даними оптантам з Закарпаття стала 1551 родина, орієнтована чисельність переселенців склала близько 5000 осіб. Реальна ж цифра в 3-4 рази вища, адже радянська статистика замовчувала багато фактів оптації осіб, що намагались вирватись з «радянського раю». Крім того, чимало осіб з підробленими документами, або й взагалі без них, намагались нелегально виїхати до ЧСР. Переважна частина з них досягнула своєї мети, хоча чимало було й таких, яких чеська сторона видала СРСР, де їх чекали сталінські табори. Слід також зазначити, що крім чехів та словаків оптантам ставали часто й етнічні українці, прагнучи вирватись з радянського «полону». Так, зокрема, з тих оптантів, хто прибув до Чехії та Моравії (5377 осіб) тільки 1527 були чехами та словаками, решта переважно українцями.

Другим етапом оптації стала так звана Волинська акція, що розпочалася 10 липня 1946 р. підписанням «Угоди між Урядом СРСР і Урядом ЧСР про право оптації та переселення громадян чеської і словацької національностей, що мешкають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які мешкають на території Чехословаччини». За приблизними підрахунками сторін до оптації мали згодитися орієнтовно 33 тис. волинських чехів (вони ще з часів війни виявляли бажання повернутися на свою історичну батьківщину) та 8-9 тис. переселенців (переважно українців) з Чехословаччини.

14 жовтня у Москві, а 22-23 листопада у Львові чехословацькі та радянські представники погодили порядок оптації відповідно до згаданої вище угоди від 10 липня. Перші ешелони оптантів з ЧСР на Волинь рушили в січні 1947 р., а в лютому їм назустріч виїхали транспорти з «волинськими чехами». Радянські агітатори, що працювали передусім на Пряшівщині, обіцяли українцям «щасливе життя» у СРСР, заманюючи їх покидати власні домівки. Згідно офіційних даних з Пряшівщини на Волинь упродовж 1947 р. виїхало 12 тис. оптантів. Замість обіцяного «радянського раю» вони отримали епіцентр бойових дій між частинами Червоної Армії та УПА, грабунки та мародерство, колгоспи та важкі трудові будні радянських селян.

Розчарування переселенців було настільки великим, що значна частина їх, об'єднуючись у громади, зажадала повернення у Словаччину. Проте було вже пізно, адже радянські чиновники такої згоди не давали, а найбільш активних «бунтарів» чекали довгі роки ГУЛАГу. Лише у 1960-і роки і особливо в період Празької весни ненадовго відкрився коридор для бажаючих повернутися до Чехословаччини.

До 1990-х рр. у ЧСР створилася самобутня група реоптантів, яка налічує близько 20 тис. осіб. Проте побоюючись переслідувань, а відтак відмежовуючись від своєї національної ідентичності, ці українці значною мірою розчинилися у словацькому суспільстві. Цьому сприяло й те, що вони переїжджали здебільшого до міст, так як їхні колишні рідні домівки були ще у 1947 р. передані чехословацькою владою іншим особам.

Таким чином, система відносин між ЧСР та СРСР, що сформувалась у другій половині 40-их рр. XX ст., складні внутрішньо- та зовнішньополітичні процеси, що відбувалися в цей час, на жаль, призвели до різкого зменшення чисельності українців у ЧСР. Та незважаючи на усі труднощі, вони й до сьогодні зберігають свою національну самобутність та оригінальну культуру.

Висновки. Чехословаччина, що у міжвоєнний період сформувалась як багатонаціональна держава де проживали 50,5% чехів, 15,6% словаків, 22,5% німців, 4,9% угорців, 3,9% підкарпатських українців, не менше ніж по 1% циган, поляків, румунів та югославів, у 1945-1948 рр., по суті, перетворилася на двонаціональну, де чехи становили 67,9%, а словаки – 26,3% [4, с. 39]. Така трансформація відбулася передусім завдяки зовнішнім чинникам, впливу держав-переможців, як західних, так і, особливо, СРСР. Цьому сприяли й настрої у самому чехословацькому суспільстві, що відбилося у програмі президента Е. Бенеша «Трансфер населення в ЧСР». Наріжним каменем цієї програми була ліквідація у Чехії та Словаччині німецької та угорської національних меншини, яких асоціювали з фашизмом, ворогами Чехословаччини. Як наслідок представники цих національностей (особливо, німці) піддавались чисельним репресіям – депортації, позбавленню прав і свобод, ув'язненням та фізичному знищенню. Не оминули драматичні події й українську національну меншину, яка через депортацію та оптації скоротилась у чисельності майже удвічі. Ще й до сьогодні наслідки «національних» процесів у ЧСР 1945-1948 рр. впливають на міжнародні взаємини сучасних Чехії та Словаччини з іншими державами, насамперед. Німеччиною та Угорщиною. У внутрішньому плані для цих країн навіть у XXI ст. гострими залишаються питання «бенешівських декретів», «судетських німців-вигнанців», становище угорської меншини в Словаччині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов – Т. VI. – М.: Политиздат, 1980. – 511 с.
2. Вовканич І. Чехословаччина в 1945- 1948 рр. / І. І. Вовканич. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2000. – 352 с.
3. Волокитина Т. и др. Восточная Европа в документах российских архивов 1944 – 1953. Т. 1. 1944 – 1948. / Т. В. Волокитина. – М.; Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – 986 с.

4. Марьина В. Чехословакия: от многонационального двунационального государства. 1945 – 1948 годы / В. В. Марьина // Славяноведение. – 2001. – №5. – С. 39-59.
5. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории: в 2 кн. / (отв. Ред. Марьина В.) Кн. 1. – М.: Наука, 2005. – 453 с.
6. Bouček M. Program revoluce: ke vzniku Košického vládního programu / M. Bouček, M. Klimeš, M. Vartíková. – Praha: Svoboda, 1975 – 628 s.
7. Drtina P. Československo: můj osud / P. Drtina. – Praha: Melantrich, 1992. – sv. I, kn 1. – 428 s.
8. Hejl V. Zpráva o organizovaném násilí / V. Hejl. – Praha: Univerzum Praha, 1990. – 352 s.
9. Historická statistická ročenka ČSSR. – 1951. – 832 s.
10. Kaplan K., Paleček P. Komunistický režim a politické procesy v Československu / Karel Kaplan, Pavel Paleček. – Praha: Barrister & Principal, 2008. – 256 s.
11. Kaplan K. Pravda o Československu 1945 – 1948 / Karel Kaplan. – Praha: Panorama, 1990 – 245 s.
12. Kaplan K., Špiritová A. ČSSR a SSSR. Dokumenty mezivládních jednání. 1945 – 1948. / K. Kaplan, A. Špiritová. – Brno: Doplněk, 1996. – 564 s.
13. Klimeš M. Cesta ke květnu / M. Klimeš, P. Lesjuk, I. Malá, V. Prečan. – Praha: ČSAV, 1965. – Kn. I. – Svazek 1. – 890 s.
14. Kovač D. Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska / Dušan Kovač // Od diktatúry k diktatúre. Edit. M. Barnovský. – Bratislava: VEDA, 1995. – S. 13 – 22.
15. Nosková H. Kapitoly o proměnách pohraničí se zřetelem na Kralicko / H. Nosková, E. Tošovská. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2010. – 256 s.
16. Olejník M. Komunita bez domova – situácia nemeckého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945-1947 / M. Olejník // Kapitoly o najnovších slovenských dejín. Edit. J. Pešek. – Bratislava: Historický ústav SAV, 2006. – S. 26 – 37.
17. Sládeček J. Osmádesátý / J. Sládeček. – Koln: Index, 1980. – 314 s.
18. Vondrová J. Češi a sudetoněmecká otázka 1939-1945. Dokumenty / J. Vondrová. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1994. – 514 s.
19. Zilynskyj B. Ukrajinci v českých zemích v letech 1945 – 1948 / Bohdan Zilynskyj. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2000. – 98 s.

Стаття надійшла до редколегії 03.02.2015.

Александр Субот

Политические преследования национальных меньшинств в Чехословакии в 1945 – 1968 гг.

В статье освещается проблема репрессий по отношению к немецкому и венгерскому национальным меньшинствам в Чехословакии периода народной демократии (1945 – 1948 гг.). Отдельно исследуется судьба украинского этноса в ЧСР в контексте политических и оптационных процессов, которые его коснулись.

Ключевые слова: национальное меньшинство, репрессии, трансфер населения, геноцид, ресловакизация, оптационные процессы.

Olexandr Subot

Political persecution of minorities in Czechoslovakia in 1945 – 1948 years

The article deals with the problem of persecution of German and Hungarian minorities in Czechoslovakia popular democracy period (1945 – 1948 years). The author is critical of the position of the government of Czechoslovakia and the Czech and Slovak leading politicians on national minorities translated into large-scale persecution of German and Hungarian nationalities, deprivation of their political and personal rights and freedoms, numerous casualties, violence and genocide. Also analyzed the impact of external factors on the political processes taking place in Czechoslovakia, the USSR particular intervention in the internal politics of the state. Separately investigate the fate of the Ukrainian people in Czechoslovakia in the context of political and optation processes that have affected it. Investigates the causes that led to a drastic reduction of the Ukrainian minority in Czechoslovakia

Keywords: minority repression transfer of population, eviction, the principle of «collective guilt» internation camp, Potsdam Conference, decree, genocide, reslovakization, optation processes, deportation, immigrants.

Олександр Неприцький

РОЛЬ ВИЩОЇ ШКОЛИ У ФОРМУВАННІ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО БРЕНДУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті показано, що ефективна політика у сфері брендінгу польської освіти на початку ХХІ століття стала органічною частиною загальної стратегії формування позитивного іміджу польської держави і уможливила досягнення цілого ряду цілей. Розглянуто, як збільшення освітнього туризму стимулює розвиток економіки та впливає на поширення репутації країни за кордоном. Особлива увага приділена ролі освіти у розширенні колоніального інформаційного простору, як інструменту брендінгу країни.

Ключові слова: бренд, брендінг, вища освіта, інформаційний простір, освітній туризм, Польща.

Упродовж останніх двох десятиріч років польська держава активно працювала над формуванням іміджу країни на міжнародній арені. Досягнення позитивного рівня сприйняття держави світовою спільнотою є тривалим процесом, а його розвиток зумовлений цілою низкою внутрішніх і зовнішніх чинників.

Польща є типовою середньою державою, що дозволяє їй лише вибіркове докладання зовнішньополітичних ресурсів і зумовлює вибіркочу зацікавленість в тих чи інших регіональних або функціональних сферах міжнародних відносин [2]. Це наклало відбиток як на постановку цілей, так і на вибір засобів для реалізації зовнішньополітичних стратегій. Будучи середньою державою, вона активно вдається до використання, так званої, «м'якої сили». Американський дослідник Дж. Най визначає «м'яку силу» країни як можливість впливати на інших з метою отримання необхідного результату та визначення таких її структурних елементів: культура (коли вона подобається іншим), цінності (коли вони привабливі та послідовно втілюються у життя), а також політика (коли її сприймають як недискримінаційну й законну) [5]. Створення і поширення національного бренду в світі є одним із ефективних застосувань «м'яких» технологій.

З-поміж різних напрямків формування польського бренду можемо виокремити брендінг польської вищої освіти, який допоміг реалізувати не лише суто освітянські цілі, а став складовою значної більшої структури формування позитивного іміджу польської держави.

Проблемі формування позитивного іміджу вищого навчального закладу присвячено цілу низку праць, де проводилися дослідження як загального теоретичного характеру, так і суто практичного [1, 8, 9]. У переважній більшості праць зазначається, що політика держави істотно впливає на імідж системи освіти і робить набуття знань у вищих навчальних закладах більш або менш привабливим для мешканців інших країн, оскільки, процес навчання не обмежується лише контактами університету із студентом, а включає більш широкі соціальні зв'язки, пов'язані із побутом, контактами із державними установами та організаціями, співжиттям у соціумі тощо. Варто зазначити, у цих працях мало зважають на те, що система освіти є ефективним інструментом формування зовнішньополітичного іміджу держави. Проте, на це вказують автори досліджень з публічної дипломатії, наголошуючи, що освітні програми і навчання громадян, перш за все еліти, інших країн, є вагомим інструментом формування національного іміджу [7, с.148].

Метою даної статті є висвітлення взаємозв'язків та взаємозалежності між брендінгом освіти та формуванням позитивного іміджу польської держави на початку ХХІ століття.

Імідж держави – це надзвичайно складне і багатогранне поняття. На думку Д. Ольшанського, «це уявний образ певної держави, що формується у свідомості громадян країни та закордонної аудиторії. Він формується у процесі комунікативної взаємодії суб'єктів економічного, соціального та політичного життя як усередині країни, так і за її кордонами» [6, с.166]. Щоб сформувавши загальний імідж держави, необхідно створити цілісний образ із багатьох елементів. Мають поєднатися воедино уявлення про політичну систему, економіку, освіту, культуру, збройні сили, історію, видатних людей країни тощо. Це ми взяли лише великі складові, з яких у уяві формується

імідж країни. А кожна із цих складових може ще нескінченно дробитися. І окремими чинниками формування цілісного образу стають: балет, дитяча іграшка, уривок телепрограми, розмова у трамваї та інші фрагменти життя. При цьому не існує повного вичерпного переліку елементів, які повинні бути наявними для формування цілісного іміджу держави. Мозок сам заповнить прогалини і сконструює завершений образ, що буде базуватись на більш чи менш повній інформації. Обов'язково варто підкреслити, що імідж держави – це не об'єктивне відображення дійсності, а її суб'єктивне сприйняття (останні два десятиріччя для окреслення цього сприйняття в свідомості іноземних громадян використовують термін «репутація») [12, с.7-8]. Тому у сучасному світі це, переважно, цілеспрямовано змодельований фахівцями, віртуальний образ.

Оскільки освіта стала одним із ключових елементів життя людини XX-XXI століття, то уявлення про діяльність навчальних закладів країни є важливою складовою у формуванні цілісного іміджу держави поряд із системою соціального захисту, армією, спектром політичних партій, досягненнями у спорті, літературними шедеврами тощо. Позитивний імідж системи освіти і окремих вищих навчальних закладів сприяють формуванню іміджу сучасної держави, як такої, що активно розвивається і має перспективне майбутнє. (З огляду на те, що загальним лейтмотивом польської іміджевої кампанії у світі є «Творча напруга» (*Twórcze napięcie*), то створення позитивного іміджу вищої школи, є обов'язковим завданням польського брендингу.)

Участь Польщі у формуванні єдиного європейського освітнього простору (Республіка Польща підписала Болонську декларацію у 1999 році) і позитивний імідж вузів приваблюють студентів з-за кордону, що приїждять з метою отримання вищої освіти. Це явище отримало окрему назву – освітній туризм і істотно доповнює інші види туристичних подорожей – культурні, релігійні, оздоровчі, бізнесові, зелені, спортивні тощо.

Туристична галузь на міжнародній арені визначається як одна із тих, що найбільш динамічно розвиваються, і займає третє місце за динамікою після електронної і комп'ютерної промисловості. Про роль туризму кажуть статистичні дані: 6% світового доходу (брутто) становить дохід від туризму. 11% витрат покупців у світі – це витрати туристів. Кожна дев'ята особа в світі знайшла собі роботу у сфері туристично-готельного бізнесу. Всесвітня Рада з Туризму і Подорожей (WTTC) стверджує, що кожна грошова одиниця, зароблена у туристичному бізнесі, генерує наступні три одиниці доходу в інших секторах (застосовуючи до Польщі, можна сказати, що один злотий з турбізнесу спричиняє ще три злотих, зароблених в інших секторах економіки). Від функціонування туризму безпосередньо залежить існування 40 галузей економіки і 10-15% робочих місць у світі [10, с.6]. Туризм визнається на міжнародній арені як один з найбільш перспективних у своєму розвитку секторів і один із небагатьох, де приріст доходів напряму впливає на збільшення кількості реальних робочих місць. Результати роботи туристичної галузі чітко проглядаються в таких сферах, як зайнятість населення, регіональний розвиток, освіта, охорона навколишнього середовища, транспорт, культура. Водночас, розвиток туризму залежить від багатьох заходів в інших сферах господарства. Між ними існує прямо пропорційна залежність. У даному випадку бачимо, як розвиток освітньої галузі стимулює ріст навчального туризму, а той, у свою чергу, є чинником розвитку інших напрямків в економіці, соціальній сфері, культурі та і в самій освіті, також.

Освітній туризм, одночасно, став потужним інструментом регіональної політики, який дозволяє вирівнювати соціально-економічні диспропорції. Має також істотну додану вартість в сфері пробудження і піднесення колективної свідомості і суспільної моралі місцевих громад. Освітній туризм чи не найкраще, у порівнянні з іншими видами туризму, дозволяє поєднувати народи, де панував розбрат, ламати стереотипи, збагачувати знання, розвиватися інтелектуально та емоційно. Також є прекрасним підґрунтям для активізації місцевих громад і розвитку регіону.

Відповідно до прогнозів Світової Туристичної Організації (WTO), у 2020 році кількість подорожей у світовому масштабі буде становити 1550 мільйонів, а рівень надходжень переросте два мільярди доларів. Європа буде найбільш відвідуваним регіоном і матиме частку цього ринку на рівні 46%. Кількість туристів подвоїться і становитиме 728 мільйонів. А найбільш бажаними напрямками туристичного руху в Європі стануть країни Центрально-Східної Європи (дані Світової Туристичної Організації та Інституту Туризму (Республіка Польща) [10, с. 7]. Такі прогнози є істотним стимулом для розвитку польської освітньої галузі.

Освітній туризм дозволяє забезпечити якнайтісніший і довготривалий контакт мешканців країни із громадянами інших держав – студентами що приїхали на навчання. Формування позитивного іміджу держави найкраще відбувається через безпосередні контакти громадян інших

країн із автохтонним населенням. Це може відбутися у трьох випадках: виїзд громадян за кордон, приїзд мешканців з інших країн, зустріч на території третіх країн. Найкращим, очевидно, є другий – оскільки дає можливість краще пізнати іноземцям країну і суспільство. І тут найліпшим є освітній варіант, адже студенти приїждять на тривалий термін (три або три з половиною роки для отримання ступеня бакалавра чи бакалавра-інженера і ще плюс два роки для отримання ступеня магістра). До того ж, є ще одна перевага: коли польські громадяни виїждять за кордон, щоб створювати позитивний імідж держави, вони витрачають за кордоном гроші, зароблені у Польщі. А коли мешканці інших країн приїждять до Республіки Польщі, то гроші не вивозяться з країни, а потрапляють до неї. Тобто, іноземці витрачають власні кошти, підтримуючи польську економіку та освіту, самі фінансують особисту тривалу інтеграцію у польське суспільство і своє бажання краще пізнати країну. Даючи оцінку з позиції публік рілейшнз, можемо сказати, що це просто геніально з точки зору піару польської держави.

Навчаючись у Польщі, або готуючись до вступу у польський вуз, молоді люди, обов'язково вивчали польську мову. Навіть, якщо вступали на англomовне навчання (таких програм було багато запроваджено у польських вишах), то незалежно від мови навчання, мовою спілкування, все одно, залишалася польська. Нею відбувається комунікація у побуті, медичних закладах, державних органах, транспорті, магазинах тощо. Студент читає газети, дивиться телевізор і слухає радіо польською мовою – вливається до польськомовного інформаційного простору. А це, у свою чергу, впливає на формування його світосприйняття та світорозуміння.

Щоб глибше з'ясувати ситуацію, звернемо увагу на зв'язок мови спілкування і категоріального апарату сучасної людини, прослідкуємо механізми міждержавної співпраці, основані на мовній єдності.

Мова – це інструмент для передачі духовних цінностей, але вона ще й сама є скарбницею цінностей, і дивовижним інструментарієм мислення [3, с.33]. Від мови, якою висловлюються думки, залежить і спосіб їх формування. Британський дослідник Кристофер Коукер зазначає, що мова має значення не лише як засіб спілкування, але й як механізм творення понятійного апарату, що формується з урахуванням способу мислення людей. Він приводить приклад американського та британського світосприйняття на відміну від континентальної Європи – французів і німців, з якими перші говорили, у всіх значеннях цього виразу «різними мовами». Англomовні філософські школи, зазначає дослідник, «не були схильними сприймати всерйоз загадкові ідеї німецьких ідеалістів чи метафізичні роздуми Гуссерля та Хайдеггера» [4, с.72].

Єдиний мовний простір породжує не лише культурні взаємовпливи, а викристалізовує єдиний економічний та політичний простори. Продемонструвати це можна, схематично прослідкувавши еволюцію трансатлантичної співпраці. У 1939 році Кларенс Стрейт опублікував перше видання книги «Союз тепер: пропозиція створення Атлантичного Союзу у майбутньому», де запропонував створити федеративний союз атлантичних демократій, що в подальшому мав стати основою створення загальної системи безпеки, яка спочатку мала бути обмежена сімома англomовними демократіями [11, с.123]. Атлантична стратегічна дуга, про яку говорив після війни британський прем'єр Климент Етлі, знову ж таки є продовженням співпраці одномовних країн. А «особливі стосунки» між Лондоном та Вашингтоном були окреслені Черчілем як один з наріжних каменів зовнішньої політики Великої Британії (поряд зі справами Британської Співдружності Націй та європейською політикою). Події в Іраку та Афганістані початку XXI століття підтверджують життєздатність цих особливих стосунків. В ситуації перманентних колізій всередині НАТО та спроб Франції і Німеччини знівелювати безпрецедентне домінування США в світі і вплив на Європу, змушує задуматися над політичною роллю мовно-культурних конгломератів.

Аналогічні тенденції інтеграційних процесів у рамках одномовних інформаційних просторів прослідковуються і на сході Європи. Щоб читати, слухати та дивитися іноземні інформаційні джерела, українцєві, наприклад, потрібно вивчити іноземні мови, оскільки жоден інший народ не використовує українську, як постійну мову спілкування. Тому Російська федерація докладає і продовжує докладати великих зусиль для збереження «*Русского мира*» – російськомовного інформаційного простору, який би охоплював, перш за все, слов'янські народи колишнього СРСР, щоб проросійська пропаганда легко сприймалася мешканцями тепер незалежних держав, і Україна не випадала із зони російського впливу. А Польща, в свою чергу, популяризує вивчення польської мови, через яку громадяни отримають доступ до полонійного інформаційного простору. Виїзд на навчання за кордон – це потужна мотивація до вивчення іноземної мови. А знання мови – це доступ до інформаційних потоків, що конструюють свідомість.

Позиція Польщі не була в цьому унікальною. З власних державницьких інтересів трактують минуле та прогнозують майбутнє і Франція, і Німеччина, і Румунія і інші, зацікавлені у великій геополітичній грі на європейському континенті та у світі, країни. Коли такі факти повторюються систематично, вони, як кожна пропаганда, впливають на розуміння світу і свого місця в ньому.

Зазначені вище складні взаємозв'язки між мовним інформаційним простором та культурними, економічними, політичними, соціальними складовими суспільного життя ще раз демонструють ефективність галузі освіти у формуванні міжнародного іміджу держави.

Таким чином, ефективна політика у сфері брендінгу польської освіти на початку XXI століття стала органічною частиною загальної стратегії промування позитивного іміджу польської держави і дає можливість досягнути цілого ряду цілей. Стимулюючи освітній туризм, польська держава збільшувала надходження коштів у країну та підтримувала економіку не лише освітньої або туристичної галузі, але й багатьох інших, пов'язаних із обслуговуванням студентства, сфер. Збільшення потоку студентів дозволило розширити межі полонійного інформаційного простору, що, у свою чергу, полегшило формування позитивних іміджевих стереотипів.

У подальшому, на нашу думку, варто дослідити технології, якими користувалися окремі польські вищі навчальні заклади для формування позитивного іміджу навчального закладу за кордоном.

Список використаних джерел та літератури:

1. Березенко В.В. Актуальність ефективної ПР-кампанії для установ освіти / В.В. Березенко // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2010. – № 2. – С.183-186.
2. Кононенко С. Середньодержавність: формалізація структур осмислення / С. Кононенко // Дослідження світової політики. – К.: ІСЕМВ України, 1999. – С. 35-40.
3. Коттє Ж. Эти ценности создали Европу / Коттє Ж. // Европейский альманах. История. Традиции. Культура. – М., 1991. – С.30-46.
4. Коукер К. Сумерки Запада / К. Коукер: Пер.с англ. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 270 с.
5. Най Дж. Отримай розумну силу / Дж. Най // <http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=2807>
6. Ольшанский Д. В. Политико-психологический словарь / Д. В. Ольшанский. – М.: Академический Проект, 2002. – 576 с.
7. Руднева В. Публічна дипломатія: теоретичні основи застосування нової інформаційно-комунікаційної технології в державному управлінні / В. Руднева // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – №1. – С. 147-153.
8. Тихомирова Є. Проблеми формування іміджу освітнього закладу / Є. Б. Тихомирова // Нова педагогічна думка. – 2012. – № 1. – С. 171-175.
9. Grech M. Wyniki badania wizerunku Uniwersytetu Wrocławskiego wśród jego studentów / M. Grech // http://cd-magazine.uni.wroc.pl/artukul/wyniki_badiania_wizerunku_uniwersytetu_wroclawskiego_wsrod_jego_studentow/
10. Strategia rozwoju turystyki w województwie świętokrzyskim na lata 2006-2014. – Warszawa, 2005. – 432 s.
11. Streit C. Union Now: a proposal for an Atlantic Union of the future / C. Streit. – New York: Harper & Row, 1939. – 223 p.
12. Wang J. Effectively Managing National Reputation: Strategic Public Diplomacy Revisited // Allacademic Research – October, 2004. – 22 p. [Електронний ресурс] / J. Wang. – Режим доступу до ресурсу: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/1/3/4/1/pages13418/p13418-1.php

Стаття надійшла до редколегії 25.12.2014.

Александр Неприцкий

Роль высшей школы в формировании польского национального бренда в начале XXI века

В статье показано, что эффективная политика в сфере брендинга польского образования в начале XXI века стала органической составляющей общей стратегии формирования положительного имидже польского государства и давала возможность достичь целого ряда целей. Рассмотрено, как увеличение образовательного туризма стимулирует развитие экономики и влияет на распространение репутации страны за рубежом. Особенное внимание уделено роли образования в расширении польскоязычного информационного пространства, как инструмента брендинга страны.

Ключевые слова: бренд, брендинг, высшее образование, информационное пространство, образовательный туризм, Польша.

Oleksandr Neprytskyi

The Role of Higher Education in Polish Brand Formation at the beginning of the 21st Century

Creation and spreading of the national brand in the world is one of the effective applications of «soft» technologies. The positive image of the system of education and separate higher educational institutions facilitate the formation of an image of a modern country which actively develops and has prosperous future. The article shows that effective policy in the sphere of Polish education branding at the beginning of the 21st century has become an inseparable part of an overall strategy of forming the positive image of the Republic of Poland and has given the possibility to achieve a number of goals. It has been studied how the increase in educational tourism stimulates the development of the economy and influences the spread of a country's reputation abroad. Special attention has been paid to the role of education in spreading the Polish information space as an instrument of country branding. Learning Polish allows the students and university-entrants to access the higher education and integrate into Polish society and at the same time it opens the mind of these people to Polish information streams.

Key words: brand, branding, higher education, information space, educational tourism, Poland.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаманенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Василенко Дар'я – асистент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (м. Кременчук).

Волобуєв Владислав – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ при МВС України (м. Дніпропетровськ).

Деревінський Василь – доктор історичних наук, професор кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури (м. Київ).

Жиленкова Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ).

Зінько Дмитро – аспірант кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Іванов Сергій – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Ільницький Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

Козачок Ольга – аспірантка Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Кравчук Дмитро – здобувач кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. С. Дем'янчука (м. Рівне).

Ленартович Олег – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Лихачова Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-економічних наук Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків).

Мальшина Катерина – кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України (м. Київ).

Марчук Володимир – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Марчук Ігор – завідувач відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

Мельник Олександр – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Мельничук Ольга – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Неприцький Олександр – кандидат історичних наук, доцент всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця).

Оленич Ярослав – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль).

Прищепа Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Пшеничний Юрій – науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубно.

Скопова Олена – аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця).

Смирнов Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Субот Олександр – аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Сухих Андрій – студент магістеріуму Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Трофимович Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Трофимович Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Федоренко Яніна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси).

Якименко Олександр – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка (м. Полтава).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 24

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 60х84/8. Ум. друк. арк. 22,78. Наклад 100 пр. Зам. № 53–15
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свинарчук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.